

नियमात् पूर्वं नित्यत्वादिति । (कै)

“वृद्धः स्वप्नो.” इति तु विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्ति-
रित्यर्थस्त्वैव ज्ञापकमिति भावः ॥

आत्मनेपदाप्रसङ्ग इति ।

नियमाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

चोद्यम् । (कै)

उपसंख्यानम् ॥

अटो नित्यनिमित्तत्वाद् (भा)

इत्युत्तरमुभयोर्नित्ययोर्नियमात् परत्वादटि प्राप्ते तं बाधित्वा
विकरणे ततोऽटौति शेषपूर्णेनेति भावः ॥ उभयोर्लाश्रययोः
कथमन्तरङ्गत्ववहिरङ्गत्वेऽत आह .

लकारेति । (कै)

परनिमित्तकत्वादडागमो वहिरङ्ग इति वक्तुं युक्तं “तस्मि-

१ अ १। पा ३। पा ६२ ॥

२ अ ६। पा १। सू १३५ ॥

परत्वादडागम । नित्या विकरणा * । कृतेऽप्यटि प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नु-
वन्ति । अडपि नित्य । कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति ।
अनित्योऽट् । अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्यस्यकृतेषु शब्दान्तरस्य च

परत्वादट् प्राप्नोति । ननु भवति परत्वादडागम तस्य तु धातुभक्तत्वादचव-
धायकत्वात् सिध्यत्यात्मनेपदम् । नैध दोषः । तच्च ह्यन्तरङ्गत्वाह्लादेशेषु कृतेषु
नियमात् पूर्वं नित्यत्वाद्दिकरणेषु कृतेषु अडागमो विकरणान्तभक्तत्वा-

(शदेः शितः । १ । ३ । ६० ।)

(थ. १ । पा. ३ । धा. २)-

निति” परिभाषामापेक्षत्वात् तस्य विशेषापेक्षेऽपि न वहिरङ्गत्व-
मिति प्रागुक्तम् । १ प्रत्याख्यालमिद्धान्तिनो “ऽन्तरङ्गसर्हि”त्युक्ति-
भाष्ये । विधिवाक्येनैषामेकत्राक्यताययणात्रियमोऽन्तरङ्ग इत्यर्थः ॥
उपसर्गकाथ्ये चान्तरङ्गमिति “सुद्धात्” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥
एतदुत्तरपन्थस्त्वेकदेशिनः “अथवा नेः” (भा) इत्येतत् पर्यन्तम् ।
तदाशयस्य पूर्वपक्षमुखेन मथोच्यते । नचन्तरङ्गसर्हि लादेशशब्देन
नियमो विवक्षित एतत्तिप्तम् इति विधिः । नाद्यः । “नेर्विशः”
(१ । ३ । १०) इत्यादेः पदान्तरापेक्षेन वहिरङ्गत्वात् द्वितीयो
घाह्यस्तत्राह

नैतदिति । (भा)

अयमित् तिप्तमिति विधिः । न तु तेन सह सम्प्रधारणेति
भावः ॥ केन तर्हि सम्प्रधारणेत्यत्राह

अत्र खल्विति ॥ (भा)

१ प्रत्याख्यानात् । इ । क ।

२ थ १ । पा १ । सू ६६ ।

प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति ॥ एवं तर्हिदमिह सम्प्रधार्यम् । अट् क्रियतां
लादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादङ्गागमः नित्यो लादेशः* । कृतेऽप्यटि
प्राप्तोत्पद्यतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वाह्लादेशस्यात्मनेपद एवाङ्गागमो भवि-

ज्ञातोर्ध्ववधायक इति न्यादिभ्यः परे विश्यादयो निरन्तरा न सम्भवन्तीत्या-
त्मनेपदाप्रसङ्ग इत्येवं भाष्यं घोषं व्यवस्थाप्यते ॥ अन्तरङ्गसर्हि । भा ।
शकारमात्रापेक्षत्वात् । अङ्गागमस्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद् वहिरङ्गः ॥

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

(अ. १। पा ३। व्या. २)

(शदे शितः । ३)

लादेशे कृते इति । (भा)

जातस्यापि लुकेव निवृत्तिः प्रसक्ते इति वाच्यः ॥

सर्वत इति । (भा)

विकरणादडागमाच्चेत्यर्थः ॥

तत्तु न लभ्यमिति । (भा)

नियमात् पूर्वं नित्यत्वात् विकरणप्रवृत्तेस्तत्र कृतेऽपि तत एव
नियमात् पूर्वमडागमस्य च प्रवृत्तेरिति भावः ॥ तत्र शङ्कते

ननु पूर्वमेवेति ॥ (कै)

यचेति । (कै)

तथा च नियमो न नित्य इति भावः ॥ ननु विकरणात्
पूर्वमडागमो न लभ्य इत्यर्थकं तत्तु न लभ्यमित्ययुक्तं विकरणप्रापि
शब्दान्तरात् प्राप्याऽनित्यत्वात् न च शब्दान्तरस्येति वाचनिकं
किन्तु न्यायः । यद्वाक्सिखन्धितया पूर्वं प्राप्नोति तद्वाक्सिखन्धिते-
नाप्राप्या कृताकृतप्रसङ्गित्वाभाव इति स च शब्दान्तरात् प्राप्तावपि
तुल्य इति विकरणात् पूर्वमपि विकरणोत्तरं ततः पूर्वं वा नियमो
भविष्यतीति नार्थः उपसंख्याननेत्याशयेन पृच्छति

यति । नित्यत्वाद्वादेशस्यात्मनेपदेऽडागम इति चेत् अतोऽपि नित्य-
निमित्तत्वादात्मनेपदाभावः । वा । नित्यत्वाद्वादेशस्यात्मनेपद स्वादात्मन
इति चेदेवमुच्यते । अडपि नित्यनिमित्तः । कृतेऽपि लादेशे प्राप्नोत्येतेऽपि

नैतदिति । भा । न लादेशेन सह सप्रधारया किन्तु नियमेन सह इति
भावः । तत्तु न लभ्यमिति । भा । ननु पूर्वमेव श्रमणादिकरणेभ्यो नित्यमस्य
बलीयस्त्व प्रतिपादितं तत् किमुच्यते "तत्तु न लभ्यमिति" । उच्यतेऽन्द्र्यादिभि

किं कारणमिति ॥ (भा)

उपसंख्यान वाद्याह

आङ्गादिति । (भा)

आगमवृत्त्युत्तरं विकरणे “तरत” इत्यचानिष्टमाह

अचेति । (कै)

आडाटोर्बाधकस्याङ्गस्य बाधको विकरणः सुतरामडाटोर्बाधक इति (कै मुक्तिक)न्यायं वक्तुं भाष्ये

अडाड्भ्यामपीति ॥ (भा)

ननु “वर्णादाङ्गमि”त्येकादेशात् पूर्वम् अच्च्िभावेऽनिर्दिश्य-
मानपरिभाषया न दोषः किं चाटः शबन्ताङ्गभक्तत्वेनाङ्घ्रिशिष्ट-
स्यार्त्तित्वाभावाच्च दोषोऽत आह

आटश्चेति वृद्धिरिति ॥ (कै)

१ वर्णादाङ्गं वलीयो भवति । परिभा-५६ ।

२ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । परिभा-१३ ।

प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभावः ॥ तस्मादुपसंख्यानम् ।
वा । तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ न कर्त्तव्यम् । अन्तरङ्गस्यार्त्तिं लादेशः ।
नैतद्विदामहेऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अस्वयं नित्यस्यान्तरङ्गस्य । अथ खलु

तज्ज्ञापकं समर्थयितुं शक्यते । कृतोऽपि विकरणो न व्यवधायक इति ।
यद्येवं नित्य एव नियमः । नैतदस्ति । यत्र केवली विकरणो व्यवधायकस्तत्र
भवतु नित्यो नियमो यथा निवेद्यते निविशत इति । यत्र तु विकरणे
कृतेऽङ्गागमस्तत्राटो व्यवधायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति ॥ तरत इति । भा ।

नानाश्रयत्वादिति । (कै)

वस्तुतस्तदनाश्रित्येदम् ॥

तस्यादिवद्वावादिति । (कै)

एवं चातिदेशविषये न निर्दिग्दमानपरिभाषाप्रवृत्तिः ।
शबन्ताङ्गभक्त्येऽपि आद्विशिष्टस्यार्त्तित्वं च सुकममिति भावः ॥
भाष्योक्तस्य “उपार्च्छद्” इत्यस्य “उपमर्गादृति” इति वद्व्यापि
सिद्धिरत आह

नत्वार्च्छदिति ॥ (कै)

भाष्ये “लक्ष्ये लक्षणम्” इति न्यायाविषयं बोधयितुं

शब्दान्तरस्येति (भा)

न्यायेन पुनर्वद्विवारणं मत्तमे कैयटेन वक्ष्यमाणं विरुध्येत ततो हि
विकारकृतं न शब्दान्तरत्वमिति चेन्न । अत्रत्यस्यैकदेश्युक्तित्वेना-
दोषात् तदाह

१ अर्द्ध । पा १ । सू ६१ ॥

२ लक्ष्यलक्षणं सकृदेव प्रवर्त्त । परिभा-१२१ ॥

लादेशे कृते चौरि क्वाप्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति विकरणा अडागमो नियमः
इति । तद्यदि सर्वतो नियमो लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । अथापि
विकरणादित्यद् लभ्येतैवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् ।

अत्र पूर्वमित्ते कति स्वयं न सिध्यति ॥ ध्याटि कृत इति । भा । “ध्याटस्य”
इति वद्विरेकादेश्य प्राप्नोति ऋषिभावश्च । तत्र वर्णमात्राश्रयत्वादेका-
श्रोऽन्तरङ्गः । नानाश्रयत्वाच्च वाङ्मार्गादाङ्गं वक्षीय इति नास्ति । तत्रस्यैकादेश्ये

किं कारणमिति ॥ (भा)

उपसंख्यान वाद्याह

आङ्गादिति । (भा)

आगमवृत्त्युत्तर विकरणे “तरत” इत्यत्रानिष्टमाह

अवेति । (कै)

आडाटोर्वाधकस्याङ्गस्य वाधको विकरणः सुतरामडाटोर्वाधक
इति (कै सुतिक)न्यायं वक्तुं भाष्ये

अडाड्भ्यामपीति ॥ (भा)

ननु “वर्णादाङ्गमि”त्येकादेशात् पूर्वम् अष्टिभावे^१निर्दिश्य-
मानपरिभाषया न दोष कि चाटः शयन्ताङ्गभक्तत्वेनाङ्घ्रिशिष्ट-
स्थान्तिवाभावाच्च दोषोऽत आह

आटश्चेति वृद्धिरिति ॥ (कै)

१ वर्णादाङ्ग वलीयो भवति । परिभा ५६ ॥

२ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । परिभा-१३ ॥

प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभावः ॥ तस्मादुपसंख्यानम् ।
वा । तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ न कर्त्तव्यम् । अन्तरङ्गस्ति^२ लादेशः ।
नैतद्विदामहेऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अस्त्वय नित्यस्यान्तरङ्गस्य । अत्र खलुतज्ज्ञापक समर्थयितुं शक्यते । ह्यतोऽपि विकरणो न व्यवधायक इति ।
यद्येव नित्य एव नियमः । नैतदस्ति । यत्र केवलो विकरणो व्यवधायकस्तत्र
भवतु नित्यो नियमो यथा निवेक्ष्यते निविशत इति । यत्र तु विकरणो
ह्यतोऽङ्गागमस्तचाटो व्यवधायकत्वाप्रियमो न प्राप्नोति ॥ तरत इति । भा ।

नानाश्रयत्वादिति । (कै)

वस्तुतस्तदनाश्रित्येदम् ॥

तस्यादिवद्भाषादिति । (कै)

एवं चातिदेशविषये न निर्दिष्टमानपरिभाषाप्रवृत्तिः ।
श्वन्ताङ्गभक्तलेऽपि आद्विशिष्टस्थान्तिं च सुकृममिति भावः ॥
भाष्योक्तस्य “उपार्च्छद्” इत्यस्य “उपसर्गादृति” इति वृद्धापि
सिद्धिरत आह

नत्वार्च्छदित्तीति ॥ (कै)

भाष्ये “लक्ष्ये लक्षणस्य” इति न्यायाविषयं बोधयितुं

शब्दान्तरस्येति (भा)

न्यायेन पुनर्वृद्धिवारणं सप्तमे कैयटेन वक्ष्यमाणं विरुध्येत ततो हि
विकारकृतं न शब्दान्तरत्वमिति चेन्न । अत्रत्यस्यैकदेश्युक्तित्वेना-
दोषात् तदाह

१ अ' ६ । पा १ । सू ६१ ॥

२ लक्ष्योत्तराङ्गं सकृदेव प्रवर्त्तं । परिभा-१२२ ॥

षादेशे ह्यते शौचि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति विकारणा अडागमो नियम*
इति । तद्यदि सर्वतो नियमो लभेत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । अथापि
विकारणादित्यङ् लभेतैवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् ।

अत्र पूर्वमित्ति सति रूपं न सिध्यति ॥ अष्टि कृत इति । भा । “आटश्च”
इति वृद्धिरेकादेशः प्राप्नोति ऋषिभावश्च । तत्र वर्णमात्राश्रयत्वादेका-
श्रोऽन्तरङ्गः । नानाश्रयत्वाच्च वार्त्तादाङ् वलीय इति नास्ति । ततस्यैकादेशे

वत्सवदिति । (कै)

स न्यायोऽनित्य इति भावः ॥ गविस्त्रितदुग्धशेषपयसो
ग्रहणाय यथा वत्सः प्रवर्तते तददिति तात्पर्यम् ॥ क्वचित्तु^१पर्जन्य-
वद् इति पाठः । तचायमर्थः । यथा पर्जन्यः स्वयं पूर्णं कृतेऽपि
स्रेचे पुनः पुनर्वर्धतीति ॥ भाष्ये

पुनर्कृच्छिभाव इति । (भा)

विकारान्यानुपूर्व्येऽपि यदि पुनराद् तत एव तुल्यन्यायात्
पुनर्कृच्छिभावाद्यपि स्यादित्यभिमानः ॥

यत्र खलुभयमिति । (भा)

एवं च तुल्यन्यायाद् द्वयोरनित्ययोरपि परत्वादटि सति न
दोष इत्युपसंख्यानं न कार्यम् । विकरणाटोर्द्वयोरप्यनित्यत्वं तु
दर्शितमेव ^१“शब्दान्तरप्राप्तस्य” इत्यनाश्रयणे त्वभयोर्नित्यत्वं बोध्यम् ॥

१ पर्जन्यवस्तुत्पन्नप्रकृतिः । परिभा-१२० ॥

२ शब्दान्तरस्य प्राप्तवन् विधिरनित्यो भवति । परिभाषेन्दु-४४ ॥

अङ्गात् पूर्वं विकरणा श्रितव्यास्तरतः तरन्तीत्येवमर्थम्* । अडाङ्भ्या-
मप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेधितव्यमुपाच्छन्दित्वेवमर्थम् । तत्र ह्याटि कृते साटकस्य
ऋच्छिभावात् प्राप्नोति । ननु च ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृतं स्यादिति

कृते तस्यादिवद्भावादृच्छिभावः प्राप्नोति । तत ऋच्छदिति स्यात्तु स्याच्छुद्
इति । ननु चेति । भा । वत्सवत्प्रकृत्या कार्यमिह शास्त्रे भवतीति भावः ।
यत्तावदिति । भा । तरत इत्यन्वयित्यमित्त्वं विकरणस्तु नित्य इति स एव

* अ० । पा १ । सू १०० ॥

† अ० । पा ३ । सू ०८ ॥

परत्वादिति । (कै)

अडि लृकारे लृच्छिः सावकाशः । आटोऽन्येऽजादयः ॥

अभ्युपगमवादेन त्विति । (कै)

एवं “लृच्छे लृणस्ये”ति न्यायानाश्रयणेन चक्रकापादानमपि तथैवेति ध्वनितम् । एकदेश्युक्तित्वं च ध्वनितम् ॥

चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्थेति (भा)

स्रशास्त्रीयो न्याय इत्याह

व्यवस्थेति । (कै)

अन्यथान्वाख्यानपर्यवसान स्यादिति भावः ॥ नन्वत्र न्यायात् सिद्धावपि उपसर्गनिधमे न्यायाभावादुपसंख्यानभावशक्यमत आह

तदेवमिति ॥ (कै)

लादेशेषु । (कै)

“तिप् तम्” इति सूत्रेण ॥

१ अ ३। पा ४। सू ७८ ॥

कृत्वा पुनराह् भविष्यति । पुनर्लृच्छिभाव पुनराडिति चक्रकमथ्यवस्था प्राप्नोति ॥ नैध दोष । यत्तावदुच्यते आह्वात् पूर्वं विकरणा अर्धितथात्तरत तरन्तीत्येवमर्थमिति । भवेत् सिद्ध यत्र विकरणा नित्या आह्वमनित्य

प्रवर्तते ॥ यत्र त्विति । भा । यथा “तरन्तीति” ॥ अस्तु व्यत्राडिति । भा । परत्वादृच्छिन्ना भाष्यम् । अभ्युपगम्यवादेन त्वेतदुच्यते ॥ चक्रकेष्विति । भा ॥ व्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भाष्यमित्यव्यवस्था हेतु पुन प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थः । तदेव स्थितमेतदन्तरङ्गत्वाह्लादेशेषु कृतेषु परत्वाद्भागम । गणायं नियम ।

परत्वाद्डागम इति । (कै)

परत्वाद् विकरणात् पूर्वं तच्च ह्यते तस्य धातुभक्तत्वादव्यव-
धायकत्वेन नियमसिद्धिरित्यर्थः ॥ “न चायं नियम” इति पाठः ॥
तदाह

नत्वित्यादि । (कै)

न्याय इति पाठे ऽयमेव चाहोऽयं नेति । न्यायो न युक्तमित्यर्थः ॥

सम्बन्धीति । (कै)

स्वद्योत्यार्थनिरूपितविशेष्यतावदर्थवत्वं सम्बन्धो बोध्यः ॥ “परि-
व्यवेभ्य” इत्यादावपि षष्ठ्यर्थे पञ्चमी बोध्या । पञ्चमी पञ्चेऽपि
(वा । क) नेः परत्वयोग्यस्येत्यादिक्रमेणाऽर्थः ॥

अयमर्थ इति । (कै)

पदसंस्कारप्रस्तावात्तात्पर्यवृत्त्याऽयं सूचार्थ इति भावः ॥ अथ
विशिः कथं पदमत आह

१ अ १ । पा ३ । सू १८ ॥

तत्राङ्गात् पूर्वं विकरणाः स्युः । यत्र तु खलुभयं नित्यं परत्वात् तत्राङ्गं
तावद् भवति ॥ यदप्युच्यतेऽडाह्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेधितस्यमुपाच्छेदित्येव-
मर्थमिति । अन्वत्वाट् । आठिह्यते चाट् कस्य ऋच्छिभाव ऋच्छिभावे ह्यते

शब्दान्तरस्य प्राप्तवन् विधिरनित्यो भवति न तु शब्दान्तरादिति । यतोऽडा-
गमस्यानित्यत्वं न्याद् विकरणस्य नित्यत्वम् । ह्यताह्यतप्रसङ्गत्वात् इयोरपि
नित्यत्वम् । अङ्गत्वाङ्गत्वात्प्रयत्नादा गच्छति शब्दान्तरप्राप्तिरटः । नेर्थो विशि-
रिति । भा । व्यवहितसाप्यर्चंकारेण विशेष्यत्वात् सम्बन्धो भवतीत्यर्थः ॥

(अ. १। पा. ३। अ. २)

(शब्देः श्रितः । १। ३। ६०।)

विशीति ॥ (कै)

न्यायेति । (कै)

नेः सकाशादर्थविशेषप्राप्तो यो विश्रित्यर्थे तात्पर्यैर् दर्शयितुं
समर्थानाम् (भा)

इत्युक्तम् । नच तत् परिभाषोपस्थितिः सुबन्तत्वेन पदत्वेन वा
निमित्तकोटावप्रवेशात् । अत एव समर्थसूत्रे (२।१।१) भाष्यकारो
वक्ष्यति

एकार्थी भावः सामर्थ्यं विभक्तिविधौ च
नोपस्थितिरिति (भा)

इति दिक् ॥ नचात्र पक्षद्वयेऽपि उपसर्गान्तरश्ववधानेऽपि प्रवृत्त्या-
पत्तिरिति वाच्यम् । तेषामनभिधानात् ॥

श्रुन्दान्तरस्याहृत व्याडिति कृत्वा पुनराद् भविष्यति । ननु घोक्तं पुनर्घञ्चि-
भावः पुनराडिति । चक्रकामश्ववस्था प्राप्नोति । नैष दोषः । चक्रकेश्विष्टतो
श्ववस्था । अथवा* नेरिति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । विशेषणपठौ ।
नेर्यो विश्रि । कश्च नेर्विश्रि । विश्रेय्य । व्यवहितश्चापि शक्यते विशेषयि-
तुम् ॥ अथवा निरपि पदं विश्रिरपि पदम् । पदविधिश्च समर्थानाम् ।
व्यवहितेऽपि सामर्थ्यं भवति ॥

अथवेति । भा । “नेर्विश्रि.” इत्यस्यापमर्षः । निशब्दात्परमात्मनेपदान्तं
विश्रवयवपदं साधु भवतीति सत्यप्यङ्गामे नेः पदमनन्तरमेवेति दोषा-
भावः । विश्रिरपीति । भा । विश्रि शब्देन विश्रवयवः समुदाय उपचाराद-
भिधीयते ॥ पदविधिश्चेति । भा । न्यायप्राप्तार्थानुवादोयं नत्वित्यङ्गते उप-
युज्यते इत्याहुः ॥

पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ ॥

धातुभ्यः परस्य लस्य विधीयमानमात्मनेपदं कथं योगेभ्यः
स्यादत आह

योगस्थेभ्य इति । (कै)

मञ्चाः क्रोशन्तीतिवदिति भावः ॥ भाष्ये “येभ्यः” इति निर्दे-
शान् पञ्चम्यन्तादतिरितिभ्रमं वारयति

पञ्चद्वयेऽपीति ॥ (कै)

पूर्ववत्सन । १ । ३ । ६२ ॥ किमिदं पूर्वपद्य सन्नपेक्षम् । प्राक्-
सनो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति । आहोस्त्रिद्योगा-
पेक्षम् । प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्य आत्मनेपद
भवतीति । किं चात. । यदि सन्नपेक्ष निमित्तमविशेषित भवति । पूर्व-
वत्सनो न ज्ञायते किमन्ताद् भवितव्यमिति । अथ योगापेक्षमुत्तरत्र
विधिर्नप्रकल्पेत । बुमुक्षते उपयुक्षत इति (१ । ३ । ६६, ६८) ।
यद्येष्वसि तथास्तु । अस्तु तावत् सन्नपेक्षम् । ननु चोक्तं निमित्तमविशेषित
भवतीति । निमित्तं च विशेषितम् । कथम् । सन्मेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षि-
यामहे । पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति । कुत । सग इति । अथवा पुनरस्तु
योगापेक्षम् । ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्नप्रकल्पेतेति । विधिश्च प्रकृत ।
कथम् उत्तरत्रापि पूर्ववत्सन इत्येवानुवर्तिष्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

पूर्ववत्सन । १ । ३ । ६२ । पूर्वपद्य सन्नपेक्षम् । प्राक्-
सनो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति । आहोस्त्रिद्योगा-
पेक्षम् । प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्य आत्मनेपद
भवतीति । किं चात. । यदि सन्नपेक्ष निमित्तमविशेषित भवति । पूर्व-
वत्सनो न ज्ञायते किमन्ताद् भवितव्यमिति । अथ योगापेक्षमुत्तरत्र
विधिर्नप्रकल्पेत । बुमुक्षते उपयुक्षत इति (१ । ३ । ६६, ६८) ।
यद्येष्वसि तथास्तु । अस्तु तावत् सन्नपेक्षम् । ननु चोक्तं निमित्तमविशेषित
भवतीति । निमित्तं च विशेषितम् । कथम् । सन्मेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षि-
यामहे । पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति । कुत । सग इति । अथवा पुनरस्तु
योगापेक्षम् । ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्नप्रकल्पेतेति । विधिश्च प्रकृत ।
कथम् उत्तरत्रापि पूर्ववत्सन इत्येवानुवर्तिष्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

तर्हि पञ्चम्यन्तप्रयोगस्य का गतिरत आह

तुल्यार्थैरिति ॥ (के)

नन्वात्मनेपदेन स्वयोग्यप्रकृतेराच्चेपाहोपाभावोऽत आह

ततश्चेति ॥ (के)

तामुपपादयति

पूर्ववत्सु इति श्रदिभ्यत्यर्थम् । वा । श्रदिभ्यत्यर्थोऽयमारम्भः (१। १। ६०, ६१) । श्रदिभ्यतिभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं भाभूदिति । इतरथा हि ताभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः । वा । इतरथा हि अतुल्यमानेऽस्मिन् श्रदिभ्यतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । शिशत्-स्यति । मुमुर्षति ॥ कथं पुनः पूर्ववत्सु इत्यनेन श्रदिभ्यतिभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्य-शेषं समर्थायितुम् । तद्यथा । उग्रोत्तरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति । माद्वदस्या कला । सन्ति न सन्तीति । स्वमिच्छामि पूर्ववद्भवति न भवतीति । न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थादिष्यामहे । यथा पूर्वोर्थोर्गयो (१। १। ५८, ५९) सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवत्येवमिच्छामि श्रदिभ्यतिभ्या सन्नन्ता-भ्यामात्मनेपदं न भवतीति । यदि तर्हि श्रदिभ्यत्यर्थोऽयमारम्भो विधिर्न-प्रकल्पते । आसिधियते शिश्रियते । अथ विध्यर्थं श्रदिभ्यतिभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति ॥ यद्येच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थं । ननु घोक्तुं विधिर्नप्रकल्पत इति । विधिश्च प्रकृतः । कथम् । एतदेव ज्ञाप-यति सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति यदर्थं श्रदिभ्यतिभ्या सन्नन्ताभ्यामात्मने-

“तेन तुल्यम्” इति द्वितीयान्ताद् वति । न तु पञ्चम्यन्ताद् । अक्षयामावात् । तुल्यार्थैरिति विहितता द्वितीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीति पञ्चम्यर्थस्यात्र महत्त्वमुपपन्नमेव । यथा ब्राह्मणवद् वैश्यादधीत इति ब्राह्मणादिव

यदीति (कै)

यदि नामात्मनेपदनिधमविधानसामर्थ्यात् प्रतिपत्तिः स्यात्
तर्हीति शेषः । तद्धानेनेत्यन्वय । अनुवृत्तस्यैकवाक्यतया सम्बन्धे
केवलेभ्य आत्मनेपदं न स्यादत आह

वाक्यभेदेनेति । (कै)

पूर्ववत् ग्रहणानुवृत्तिमामर्थ्याद् अन्यथा “सन” इत्येवानुवर्तये-
दिति भावः ॥ सूत्रस्यावश्यकत्वात् प्रयोजनप्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

विधीति । (कै)

अभिधेयप्रश्नोऽयमिति भावः ॥ भाष्ये

पदस्य प्रतिषेधं शक्तिः ॥ अथवा पुनरस्तु विध्यर्थः । ननु घोक्तं श्रुदिभ्य-
तिभ्याः सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोतीति । नैव दोषः । प्रकृतं सनो न
इत्यनुवर्त्तिष्यते । क्व प्रकृतम् । आश्रुस्सृष्ट्या सन* (१ । ३ । ५७) नानोर्ज्ञं
(१ । ३ । ५८) सक्तमंकात्मनो न । प्रत्याङ्भ्यां श्रुव (१ । ३ । ५९)
सनो न । श्रुदे श्रित (१ । ३ । ६०) सनो न । म्रियतेर्लुङ्णिङोश्च
(१ । ३ । ६१) सनो नेति । इहेदानीं “पूर्ववत्सन” इति सन इत्यनुवर्त्तते
नेति लिङ्गतम् । एव च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं निमित्तमविशेषितं
भवतीति ॥ नैव वा पुनरत्र श्रुदिभ्यतिभ्याः सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति ।
किं कारणम् । श्रुदे श्रित (१ । ३ । ६०) इत्युच्यते न च श्रुदिरेवात्मने-

वैश्यादधीत इत्यर्थः । वैश्यापादानकस्याध्ययनस्य ब्राह्मणापादानकमध्ययन-
मुपमानम् । तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत
इति व्युत्थानादतिरेकमिहापि पूर्ववदिति द्रष्टव्यम् ॥ किमन्तादिति ।
भा । ततश्चाप्रतिपत्तिः स्यात् । यदि नामात्मनेपदनिधमविधानसामर्थ्यादनेन

इतरथा हि (भा)

इत्यस्य व्याख्या .

अनुच्यमाने इति ॥ (भा)

अदि स्त्रियतिपरतयाऽव्याख्याने ऽन्यथा व्याख्याने इति भावः ।
विधायकतया व्याख्यातेनानेनैव प्राप्तस्य प्रतिषेधो वाच्य इति
तात्पर्यम् ॥ ननु “पूर्ववद्” इत्युक्त्वा “नानोर्जा.” “प्रत्याङ्भ्याम्”
इत्येतौ कथं प्रतिपत्तुं शक्यौ इत्यत्राह

इह चेति । (कै)

एवं च अदिस्त्रियत्यपेक्षया पूर्वस्य परिग्रहान्न दोष इति भावः ॥

१ अ १। पा ३। सू ५८ ॥

२ अ १। पा ३। ५९ ॥

पदस्य निमित्तम् । न चायं सन्परः श्रित्परो भवति । यत्र तर्हि शिब्राथीयते
‘स्त्रियतेर्लुङ्लिङोश्च’ (१। ३। ६१) इति । अत्रापि न स्त्रियतिरेवात्मने-
पदस्य निमित्तम् । किं तर्हि । लुङ्लिङावपि निमित्तम् । अथापि स्त्रियति-
रेव लुङ्लिङ् परस्य निमित्तम् । न चायं सन्परः लुङ्लिङ् परो भवति ॥ किं
पुन पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते । एवं भवितुमर्हति ।
पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिव्यप्रसिद्धि । वा ।
पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपद भवतीति चेद्गुपादिव्यप्रसिद्धि ।
गुपादीनां न प्राप्नोति । जुगुषते मौमासत इति (३। १। ५, ६) । न

सर्वधातुभ्य आत्मनेपदं भवतीत्येतल्लभ्येत विषयविभासस्तु न चायतेति
भावः ॥ सनमेवेति । मा । प्रत्यासत्त्येति भावः ॥ उत्तरवापीति । मा
उत्तरेषु योगेषु वाक्यभेदेन पूर्ववत्सुन इत्येतत् सम्बध्यते । प्रोशाभ्या युजे-
रात्मनेपदं भवति । तत्र “पूर्ववत् सन” इति ॥ किमर्थमिति । मा । विधि-

पूर्ववद्विधिरिति । (कै)

पूर्ववदिति तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वचिकत्वाद्वा दृष्टानुरोधाद्वा लब्ध द्वितीयस्येति । एवं च सनपेक्षेऽपि पूर्वत्वे विज्ञायमाने न कश्चिदोष इति स एव सिद्धन्तो विधिपक्षेति भावः ॥

सामग्र्या इति । (कै)

शदेः श्रितश्च पृथग् निमित्तत्वमिति भ्रमो न कार्य इति भावः ॥

शदेः श्रितोऽभावादिति । (कै)

शदिप्रकृतिकश्रितो ऽभावादित्यर्थः ॥ पूर्वस्माद् भेदमाह

श्रितेति ॥ (कै)

स्त्रियतिमात्रस्यात्मनेपदनिमित्तत्वाभावाद्वाच

स्त्रियतेरिति ॥ (कै)

स्त्रियतेभ्य प्राक् सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः । सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात् । वा । दिङ्भवेवत् । कथम् । पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सप्तमस्तस्याप्यतिदिश्यते । छणादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः । वा । छणादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो बलव्यः । अत्रुचिकीर्यते पराचिकीर्यतीति (१ । ३ । ७२,

नियमोभयपक्षसम्भवात् प्रश्नः । यथा पूर्वयोरेति । भा । "नानोर्षं" (१ । ३ । ५७) "प्रत्याहभ्यां शुवः" (१ । ३ । ५६) इत्येतयोः । इह च शदिस्त्रियतो अत्रुवर्त्तते इति भावः । यद्येष्वसीति । भा । निषेधपक्षेऽपि निषेधादेव सम्भवात् पूर्ववद्विधिरनुमीयते । विधिपक्षे शदिस्त्रियतोः सनो न इत्यनुष्ठाना

प्राप्नोतीति । (कै)

लुङ्लिङोरिति शेषः ॥

नियमार्थमिति । (कै)

डित्वादेव सिद्ध इति भावः ॥ भाष्ये

लुङ्लिङ्पर इति (भा)

स्त्रियतिपरलुङ्लिङ्परस्येत्यर्थं तथा फलतीति भावः । एवं च श्रदिस्त्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यां न भवतीत्यर्थस्य वक्रुमयोग्यतया गुरु-
भृता भावे तात्पर्यं तन्मूलविधिकल्पनं च इति गौरवभिया विधित्व-
मेव युक्तमिति तात्पर्यम् ॥ प्राधान्येन कार्यातिदेशस्यैवौचित्यात्
प्रश्नानुपपत्तिरत आह

०६) ॥ अस्तु तर्हि प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि
भवतीति । ननु चोक्तं पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति
चेद्गुणादिष्वप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥
अथवा अथवये कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा । गौः
सकथनि कर्गे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ॥ अथवये कृतं
लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति जुगुप्स्यति मौमासयतीत्यत्रापि प्राप्नोति ।
नैष दोषः । अथवये कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति । यं

न भविष्यति । एवं च कर्त्वेति । भा । द्वितीयसन् यद्दृश्येहानुत्पद्येति
भावः । न च श्रदिरेवेति । भा । सामर्थ्या. कारणत्वं न केवलस्य श्रदेः ।
सा चेह सामर्थ्यो नास्ति । सनः पूर्वस्य श्रदेः श्रितोऽभावात् ॥ अथापीति ।
भा । श्रिता विशेष्यमात्वाच्छ्रदेरेव प्राधान्यात् ॥ यत्र तर्हीति । भा ।
स्त्रियतेडित्वात् पूर्ववत्सन इति सन्नन्तात्प्राप्त्येवेति भावः ॥ अथापीति ।

किमयमिति । (कै)

कार्यातिदेशोऽप्याप्ते निमित्तातिदेशोऽपि शकित इति भावः ॥

भाष्ये . . .

लिङ्गातिदेशादिति । (भा)

पूर्वस्य यन्निङ्ग डित्वादितदितिदिश्यते इत्यर्थं ॥ ननु कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले सर्वथा तडा न निवृत्तये "अनुपराभ्याम्" इत्यनेन जित्वस्यैव बाधोऽत आह

अनुपराभ्याम् इति । (कै)

परस्मैपदनियमेनैवेष्टसिद्धेर्निमित्तनिवर्त्तनमयुक्तमिति भावः ॥

१ अ १ । पा । ३ । सू ७२ ॥

समुदायं योऽवयवो न ह्यभिचरति । स न न व्यभिचरति शिष्यं पुनर्यभिचरति । तद्यथा । गो सकृद्यनि कर्णे वा हत लिङ्गं गोदेव विशेषक भवति । न गोमण्डलस्य ॥ प्रत्ययग्रहणं शिष्यगर्धम् । वा । प्रत्ययस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम् । पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम् । किम्पयोजनम् । शिष्यगर्धम् । शिष्यगन्तादपि यथा स्यादिति । व्याकुसयते विकुसयते । हृणीयते महीयत इति (३ । १ । २५, २७) ॥ तत्र को दोषः । तत्र हेतुमस्मिन् प्रतिषेधः । वा । तत्र

भा । "स्त्रियतेर्लुङ्लिङोश्च" इति नियमार्थमारब्धमिति भावः ॥ किं पुनरिति । भा । किमय कार्यातिदेशः । यथा पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तथा सन्नन्तादपीति । आहोस्त्रिनिमित्तातिदेशः । पूर्वस्य यन्निमित्तं डित्वादि तत् सन्नन्तस्यातिदिश्यते निमित्ते चातिदिष्टे तत् प्रयुक्तत्वादेव कार्यं भवतीति प्रश्नः ॥ नष्टेतेभ्य इति । भा । नित्यसन् विषयत्वात् ॥ क्त्वादिष्विति । भा । "अनुपराभ्याम् क्तञ्" (१ । ३ । ७६) इत्यनेन परस्मैपदमेव विधी-

तत्सामर्थ्यादिति । (रि)

नित्यमघनत्वात्. न किञ्चिदप्रथोज्ज्वलमिति भागः ॥
परिभाषाया आधेनोपपत्तौ तयो म न्याय्योऽन. पदान्तरमित्याह
समुदाये इति । (रि)

मामर्थ्यात्परिभाषावाधो वा मामर्थ्यात्समुदायोपहारजनं वेति
पक्षयोर्भेदः ॥

'भाष्यं वार्तिकं च इति (रि)

"प्रत्ययसंज्ञमिति" वार्तिक "पूर्वप्रत्ययादिति वक्ष्यमिति"
भाष्यं चाभङ्गतं स्यादिति भावः । "आकुष्माटात्मनेपदिन" इति
गणसूत्रात् कुम्भ आत्मनेपदी "इणीङ् महीडौ" कण्ठादौ
इति ॥ भाष्ये

१ उपलब्धविवरणे 'वार्तिकं भाष्यं च' इति पाठोऽस्ति केचिदपि तु
'भाष्यं वार्तिकं च' इत्येव ।

(आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

अनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति । (भा)

आकुष्मादात्मनेपदिन्बोक्तिसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम् । यद्वा तस्या-
यात्मनेपदलिङ्गवन्तो बोध्य इत्यर्थ इति भावः ॥ इतरत् स्पष्टम् ॥

आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य ।

१ । ३ । ६३ ॥

ननु तदभावेऽस्तिभूभ्यामपि स्यादत आह

कृज एवेति । (कै)

कृजो जित्वादिति भावः ॥ भाष्ये

भवति ष्टुणीयति मष्टीयति अत्रापि प्राप्नोति अत्रयवे कृतं लिङ्गं कस्य
समुदायस्य विशेषकं भवति अं समुदायं योऽवयवो न अत्रिचरति । अकं च
न अत्रिचरति अत्रिच तु अत्रिचरति । तद्यथा । गो सक्थनि ऋणं वा कृतं
लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोसखलस्य ॥

दाङ्गः । पूर्ववद् अत्रिचरति इति प्रत्ययविशेषा एव निर्देष्टव्या । अन्येत्वाद् ।
एवं पाठे भाष्यं वार्त्तिकं च न व्याख्यातं भवतीति हेतुमण्डिच प्रतिषेध
इत्यतिप्रसङ्गविषयोऽपलक्ष्यार्थं हेतुमण्डिच यद्वाङ्गम् ।

आम्प्रत्ययादिति (भा)

बहुव्रीहिणा आम्प्रत्ययप्रकृतेरित्यर्थः ॥ मन्विधानं प्रयोजक्या-
पारः क्रियाफलस्य कर्तृगामिलं वा ॥

यथेति । (कै)

वक्ष्यमाणे “स्वरितञित” इत्येतत्प्रत्याख्यानमभिप्रेत्येदम् उप-
पादयिष्यते चेदं “स्वरितञित” इति सूत्रे ॥

न वर्तते इति । (कै)

अनभिधानादिति भावः ॥ सूचारुभरीत्या ममाधत्ते

नैप दीप इति ॥ (भा)

तदा (कै)

तर्थाभियुक्तये इत्यन्वयः ॥ अनुश्रुतावपि कथमेकेन वाक्ये-
नार्थद्वयावगतिरत आह

वाक्यभेदेनेति । (कै)

आद्यस्य विधित्वम् । द्वितीयस्य पूर्ववदेवात्मनेपदं नत्वन्वयेति
नियमार्यत्वमित्यर्थः ॥

ईहां चक्रे (भा)

इत्यत्राकर्तृगेऽपि क्रियाफले आत्मनेपदमिद्धिर्विधेः फलं बोध्यम् ॥

प्रोषाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ।

१ । ३ । ६४ ॥

—

स्वराद्यन्तोपसृष्टादित्युक्त्वा प्रविनय उदाहृतास्तत्कथमत आह

'सम्निस् दुरिति ॥ (कै)

स्वरादेः

स्वरान्ताच्चेत्यर्थ इति भावः ॥

भुजो ऽनवने । १ । ३ । ६६ ॥

भाष्ये

निभुजति जानुशिरसी इति । (भा)

प्रतिमाया इतिशेष । अतः प्राण्यङ्गत्वाभावात्नैकवचनम् । अन-
वननिषेधेनाभ्यवहारवृत्तेरेवेति कथं लभ्यमत आह

संसर्गवदिति ॥ (कै)

सर्वकरेति । (कै)

धेनुशब्दस्य धानकर्मत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं न तु गोत्वसमाना-
धिकरणमेव तदितिभावः ॥

गेरगौ यत्कर्म गौ चैत्स कर्तानाधाने ।

१ । ३ । ६७ ॥

अणौ कर्मणः कर्तृत्वस्य सूत्रकृतोरुक्तात् कर्मान्तरनिवृत्तिपरत्वे
वार्त्तिकतात्पर्यमाह

एकस्मिन्निति ॥ (कै)

अत एव वार्त्तिकव्याख्यानभाष्ये

गेरगौ यत्कर्म गौ चैत्स कर्तानाधाने । १ । ३ । ६७ । गेरात्मनेपद-
विधाने ऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिः । वा । गेरात्मनेपदविधाने ऽण्यन्तस्य
यत्कर्म यदा गण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् ॥
इतरथा हि सर्वप्रसङ्गः । वा । इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्गः स्यात् । इहापि

एकस्मिन् वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिरुच्येति गेरिति वार्त्तिकारम्भः ।
एकवाक्यताया ह्ययमर्थः । ग्यन्तादात्मनेपदं भवति अण्यन्तावस्थायां यत्कर्म-
ण्यन्तावस्थाया यदि स कर्ता भवत्याधानादन्यचेति । भवति च कर्मान्तर-
सद्भावेऽप्यगौ कर्म गौ कर्ता । भाष्यकारस्तु वाक्यमेदाश्रयेणैतमर्थं साध-
यति । गेरात्मनेपदं भवति इत्येक वाक्यम् । ततो ऽगौ यत्कर्म गौ चेदिति
द्वितीयम् । अत्र वाक्ये यत्तदोर्निवृत्तसम्बन्धाद् यच्छब्देन तच्छब्द आत्तिष्यते ।
धर्मान्तरस्य चानिर्देशात् कर्मत्वमेव संनिधानात् प्रतिनिर्दिश्यते । अगौ

गेरगौ यत्कर्म गौ चैत्स कर्तानाधाने । १ । ३ । ६७ । ग्यन्ता-
दात्मनेपदं स्यादनाधाने । अगौ यत्कर्म गौ चेदिति द्वितीयं वाक्यम् ।
कर्मैव क्रिया खिच् प्रकृत्युपात्ता या सैव चैत्यन्तेनोच्येत्यर्थः । स कर्तेति

(शेरगौ यत्कर्म गौ चेत कर्तानाध्याने । १ । ३ । ६७) (ध. १ । पा. ३ । ध्या. २)

तदेव (भा)

इति प्रयुक्तम् ॥ यत्नेतद् वार्त्तिकस्य कर्मपद क्रियापरत्वेन व्याचक्षते तत्र “कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे” (१ । ३ । १४) इति सूत्रे “क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम्” इति सूत्रकारं शिष्यतो वार्त्तिककारस्य कर्मशब्दः क्रियापर इत्यर्थाज्ञानेन तदाक्यस्यकर्मपदानां क्रियापरत्वेन व्याख्यानस्यात्यन्तमनौचित्यात् । एवं च सूत्राचरै-
स्तदर्थमाधनपाठभाष्यस्यकर्मपदानामपि तथा व्याख्यानमुक्तमेवेति धेयम् ॥ भाष्ये

आरोहन्ति हस्तिनमिति । (भा)

प्रसज्येत । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति । आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् इति । एव वक्ष्यामि शेरगौ यत्कर्म गौ

यत्कर्म गौ चेत् तत्कर्म इति प्रतिनिर्देशेन च कर्मन्तरव्याहृतिः क्रियते न त्वगौ कर्मगौ गौ कर्मत्वसद्भाव प्रतिपाद्यते । स कर्त्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् युगपदेकक्रियापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वविरोधात् एकस्य । यथेष्टं वाक्यशेषपरिकल्पनादगौ यत्कर्म गौ चेत् तदेव कर्म इत्येवकाराध्याहारात् कर्मन्तरनिश्चित्यात् । तत स कर्त्तेति तृतीयं वाक्य गौ कर्मगौ गौ कर्तृत्वप्रतिपादनपरम् । एवमेवा वाक्यानामेकवाक्यत्वे

तृतीय वाक्यम् । अथाविद्याद्यनुवर्त्तते कर्मैव कारक शब्दाधिकारात्प्रय-
गात् । णिच् प्रकृतेरर्थं प्रति यत्कर्मकारकं स चेद्यन्ते कर्त्तव्यं , “णिचस्य”
(१ । ३ । ७४) इत्यात्मने पदे सिद्धेऽपि अक्षरैर्भिषायार्थमिदं सूत्रम् । कर्त्त-
भिषायेऽपि “विभाषोपपदेन प्रतीयमान” इति विकल्पवाधनार्थं च ।

(ष. १। पा. ३। वा. २) (शेरथौ यत्कर्म शौ चेत्स कर्तानाधाने । १। ३। ६०।)

आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका आरोहयमाणो हस्तीत्यत्रेव
स्यलमारोहयति मनुष्यान् इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः ॥ मनुष्या हस्ति-
नमारोहन्तीत्यण्णन्तावस्था स्यलमिति चातिरिक्तं कर्मतिभावः ॥
सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय प्रेरणा वृद्धिवत्तत्प्रतिपादनायैव स्यल-
निष्ठन्यग्भवनरूपकलांगवृद्ध्या द्विकर्मकत्वकरणम् । एवं च न्यगभव-
नारोहणोभयानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । स्यलं न्यग्भावयन् मनुष्यान्
आरोहयतीत्यर्थः । स्यलशब्देन च गजपृष्ठस्य काष्ठमयमुपवेशनस्या-
नमुच्यते । हस्तीति मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि ॥

प्रतिनिर्दिश्यत इति । (कै)

विधीयत इत्यर्थः । कर्मशब्दश्चात्रोत्तरवाक्यवत्कारकपर एवे-
तिभावः ॥ एवमपि कर्मान्तरनिवृत्तिः कथमित्यत आह

चेत् । अण्यन्ते यत्कर्म शौ चेत्सौ यदि तदेव कर्म भवति । ततः स कर्त्ता ।

महावाक्यं लक्ष्यसंस्कारकं सम्पद्यते ॥ यद्येवमिति । भा । यथा लुनाति
केदारं देवदत्तः लूपते केदारः स्वयमेवेति । केदारः कर्मकर्त्ता तथाण्यन्तेऽपि
भवति लावयते केदारः स्वयमेवेति । कथमिति चेत् । उच्यते । लुनातिक्ता-

“अणावकर्मकाद्” (१।३।५८) इति परस्मैपदवाधनार्थं च । न चाकर्त्तृभिप्राये
चरितार्थस्यास्य विकल्पपरस्मैपदाभ्या पराभ्या वाधः स्यादिति वाच्यम् ।
पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात् । अथ च प्रमाणं दर्शयते राजेति भाष्योदाहरण-
मिति दिक् । उदाहरणन्तु कर्त्तृस्यभावकाः कर्त्तृस्यक्रियाश्च । तत्र हि कर्म-
वद्भावो नास्तीति वक्ष्यते । प्रकृतसृष्टेयैव त्वात्मनेपदम् । तथाहि । विषय-
त्वापच्युपसर्जनविषयत्वापादानवचनो वृद्धिः सकर्मकाणामशब्दाभिप्रायिता-
नियमात् । तत्र धातुपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता धात्वर्थभूतव्यापारव्यधिकरण-

(शोर्यौ यत्कर्म यौ चैत्स कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।) (ध. १। पा. ३। व्या. २)

स कर्त्तेतीति ॥ (कै)

कर्त्तृत्वं प्रतिकर्मत्वं किं न स्यादत आह

युगपदिति । (कै)

न चैकस्मैकदैव व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वं व्यापाराश्रयत्वं च सम्भवतीति भावः ॥

यथेष्टमिति । (कै)

शास्त्रस्य बह्वलक्ष्यसंस्कारकत्वानुरोधेनेत्यर्थः । एतेन अपौ द्विकर्मका एवास्त्योदाहरणमित्यपास्तम् । अण्यन्तावस्थास्यकर्मत्वावच्छेदेन कर्त्तृत्वप्रतिपादनात् । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये दृष्टान्तव्याजेन सूत्रोदाहरणं दर्शितम् एवं चाकर्मकाणामेतसूत्रोदाहरणत्वं फलितम् ॥ तद्धनयनाह भाष्ये

कर्त्ता चेत् स भवति षादिति । यद्येवं कर्मकर्तारं भवति तत्र कर्मकर्त्तृत्वात्
वदिधामवभोपसर्जने दिधामवने वर्त्तते । लुनाति केदारं देवदत्तः । दिधा-
भवन्तं दिधामावयतीत्यर्थः । यदा तु केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षया
देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते यदा दिधामवनमाषे लुनातिर्वर्त्तते अनेका-

फलशालिकर्मं तथा च पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रयोगः चाक्षुषज्ञानेन
विषयोक्तुर्वन्तीत्यर्थः । यदा तु सौकर्यातिशयविवक्षया प्रेरणांशस्यज्यते
तदा पश्यति भव इति प्रयोगः । विषयोभवतीत्यर्थः । उक्तञ्च

“निष्कलप्रेयस्यं कर्मं सन्निपावयवैः सिद्धम्

निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्तकर्मत्वेऽवतिष्ठते”

इति । ततः पश्यन्तं प्रेरयन्तीति षादिषु दर्शयन्ति भवं भक्ता इति प्रयोगः ।
पश्यन्तीत्यर्थः । उक्तञ्च

(अ. १। पा. ३। आ. २) (खेरगौ यत्कर्म गौ चैत्स कर्तानाधाने । १। ३। ६७।)

यद्येवमिति (भा)

कर्मकर्तृत्वात् सिद्धम् (भा)

इति च ॥ नन्विदमनुपपन्नं समानधातौ कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रिय-
कर्तुः कर्मवद्भावः । न चात्र तथा । तथा हि लावयतीत्यत्र किं
लुनाति कर्मणा समानक्रियत्वम् उत लावयति कर्मणा । नाद्यः ।
अन्ताअन्तत्वेन धातुभेदात् । नान्यः । लुनातेर्णिचि लावयति केदारं
देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र केदारस्य प्रकृत्यंशकर्मत्वेन तथैव धातु-
भेदात् ॥ लवनकर्तुस्तु गत्यादिनियमात् कर्मत्वमेव न इत्यंत आह
यथा लुनातीति ॥ (कै)

दृष्टान्तमुपपादयति

सिद्धम् (३। १। ८७। १। ३। १३) । कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यक्
धिगोर्निवृत्त्यर्थं वचनम् । वा । कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यक् दिगोर्नि-

यत्वाद्भातूनाम् । भिन्ना एव वा धातवो भिन्नार्थाः सारूप्यास्तु तन्वाध्यव-
सायः । तत्र दिग्धातवने केदारस्य कर्तुः कर्मवत् कर्मणा तुल्य क्रियत इति
कर्मकार्याण्यति दिश्यन्ते । तेन लूयते केदारः स्वयमेव इत्यादयः प्रयोगा

“निवृत्तप्रेषणाद्भातोः प्रकृतेऽर्थे णिञ्च्यते” ।

इति ॥ ततः पुनर्णर्थस्य सौकर्यद्योतणार्थमविवक्षायां दर्शयते भवः दिग्धी-
भवतीत्यर्थः । तदिह पश्यति दर्शयत्योः समानार्थतया कर्तृस्यभावकत्वाच्च
कर्मवद्भावविरहे प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदम् । इह हि णिच् प्रकृतिभूतेन दृशिना
य एवार्थो द्वितीयकक्षायामुपात्तः य एव चतुर्थ्यामिति समानक्रियत्वमस्ति
अगौ यत्कर्म प्रथमकक्षायां तदेव कर्तुं । एवम् आरौहयते हलौत्प्युदाहर-
णम् । आरौहन्ति हस्तिनं हस्तिप्रकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । आरौहति

(शिरसौ यत्कर्म यौ चेतस कर्तानाधाने १। ३। ६७) (अ. १। पा. ३। वा. २)

लुनातिस्तावदिति । (कै)

सौकर्यातिग्रयोनायासेन द्विधाभवनाश्रयत्वं तच्च कर्तृव्यापारस्य दृष्टत्वेन कर्तृव्यापारविवचायामपि अनुदराकन्येतिवत् तच्च पर्यवसानम् दृष्टत्वादेव तस्य स्वातन्त्र्येण धातुवाच्यतेति द्विधाभवनमात्रवृत्तित्वं लुनातेर्बोधम् । क्वचित् फलव्यापारयोः शक्तिः क्वचित् फले इति कथमत आह

अनेकार्थत्वादिति । (कै)

वृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । कर्मापदिष्टौ यक् चिद्यौ (३। १। ६७-६६) मा भूतामिति ॥ न वा यक् चिद्योः प्रतिषेधात् । वा । न वैष दोषः । किं कार-

उपपद्यन्ते । अत्रापि स्वयमित्यस्य यदा व्यात्मनेत्यर्थस्तदा व्यात्मापेक्षया कर्मत्वमस्येवेति लूयते केदार इत्येतावदुदाहार्यम् । वृत्तिकाराणां तु स्वयमिति वचनं कर्षन्तरव्युदासपरं विज्ञेयम् । अथवा स्वयमित्यनेन करणत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते न तु कर्तृत्वम् । ततो यदा द्विधाभवन वृत्तेर्लुनातेर्देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे विजुत्यस्यते तदा य एवार्था लुनाति केदारं

इत्तो न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो निवृत्तप्रेषणासिद्धिं चारोहयन्ति । चारोहन्तीत्यर्थः । ततः पुनर्यथेत्यागे चारोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । इहापि प्राग्बत् प्रथमद्वितीययोर्द्वितीयचतुर्थीस्वार्थसाम्यात् चतुर्थी कक्षा उदाहरणम् । सोऽयं निवृत्तप्रेषणपक्षः । आह च

“न्यग्भावनं न्यग्भावनं रहौ युद्धे प्रतीयते

न्यग्भावनं न्यग्भावनं एतन्नेऽपि प्रतिपद्यते”

“अवस्थां पञ्चमौमाह एतन्नाम कर्मकर्त्तरि

निवृत्तप्रेषणाद्भातोः प्रकृतेऽर्थे विजुत्यते” ।

(अ. १। पा. ३। व्या. २) (शोरणौ यत्कर्म यौ चित्त कर्तानाधाने । १। ३। ६७)

तदुक्तम्,—

“एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पचादयः

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपसमन्विता” इति ॥

केचिदर्थभेदाच्छब्दभेदमिच्छन्ति तन्मतेऽप्याह

भिन्ना एवेति ॥ (कै)

नन्वेवं धातुभेदात् कर्मवद्भावो न स्यादत आह

सारूप्यादिति ॥ (कै)

तदुक्तम्,—

“तानि धातन्तराण्येव पचिं सिध्यति वद्विदुः

भेदेऽपि तुल्यरूपत्वादेकत्वपरिकल्पना”

इति ॥ नन्वेवं केदारः कर्त्तव्य इति कथमयं कर्मकर्त्तव्यत आह

यम् । यक् चिणोः प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यते अत्र यक् चिणौ । यक् चिणोः प्रतिषेधे हेतुमस्तिश्चिब्रूजामुपसंख्यानमिति (३। १। ८६) ॥ यत्तर्हि न

देवदत्त इति स एवार्थो लावयति केदारं देवदत्त इति । पुनः केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते देवदत्तस्य व्यापारे द्विधाभवनमात्र-
दृष्टिर्लावयतिः सम्प्रद्यते । ततश्च य एवार्थो लूयते केदारः स्वयमेवेति

इति ॥ इह विशिष्टवाचकयोः शुद्धयन्तयोर्वाच्यत्वात्तौ वाचकभेदाद् द्वेषा
गणयित्वा पूर्वोक्तप्रथमद्वितीयकक्षायां त्रयोविधत्वात्तु तुर्यकक्षायां तु पञ्चमी
भवत्येति श्लोकार्थोऽभिप्रेतः । यद्वा । पश्यन्ति भवं भङ्गाः । अशोश्चि
इति न इतिभक्ता इति प्राग्ब्रूय प्रथमकक्षा । ततः सौकर्यद्योतनार्थं
कर्मणा एव प्रेषणमध्यारोप्य णिच् क्रियते । दर्शयति भवः । अशोश्चयति
इत्येति पश्यत अशोश्चतस्य प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिच् प्रकृतिभ्यां णिञ्भ्या

(शोरणौ यत्कर्म गौ चेतस कर्तारनाथाने । १।१।६०।) (ष्य. १। पा. ३। आ. २)

तत्रेति । (कै)

आतिदेशिकस्तथा व्यवहार इति भावः । इयं च द्वितीया-
वस्था । यावतीषु सोपानस्थानीया स्वार्थविभागभूमियु पदं विन्यस्य
इयं प्रायोगिकी पर्यन्तभूमिः प्राप्यते ता अन्तरालभाविन्यो गम्य-
माना भूमयोऽवस्थाग्रन्देनोच्यन्ते । तत्र प्रथमं द्विधाभवनं बुद्धिरव-
गाहते । द्विधा भवनेऽस्य स्वरूपयोग्यतां ज्ञालैव कर्तुर्द्विधा भवने
प्रवृत्तेः । अन्यथा शिक्षायामङ्कुरोत्पादनाद्येवाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । ततो
द्विधा भवने कर्मतापत्यवगाहनं ततोऽत्यन्तसौकर्याय नानेन प्रयुक्तः
सन् द्विधा भवति किन्तु स्वत एवेति । (य) प्रेरणाऽसंबलितद्विधा-
भवनलक्षणस्वातन्त्र्यावगाहनमिति द्विधाभवनमाचवृत्तित्वे कर्मवद्भावः
स्पष्टं चेदं हेलाराजीयादौ । विशिष्टवाचको धातुर्विशेषणे पर्यवसन्न
इति । इमां द्वितीयकक्षात्वेन व्यवहरन्ति ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य ष्यन्ते
उपपादयति

हेतुमस्मिन् तदर्थमिदं वक्तव्यम् । तस्य कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा भूता-

स एव लावयते केदारः स्वयमेवेति । न च प्रयोज्यप्रयोजकभावनिवृत्तौ
शिवो निवृत्तिः । उपायनिवृत्तावपि उपेयानिवर्तनात् । सिद्धशब्दव्युत्प-

घोपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोर्युगपत् त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहर-
णम् । विषयीभवति न्यगृभवति इति च पूर्ववदेवार्थः । सोऽयमध्यापितप्रेषण-
पक्षे दर्शयति भव आरोहयति हृत्तीति द्वितीयकक्षायामतिव्याप्तिं
वारयितुं समानक्रियत्वपरं द्वितीयं वाक्यम् । तेन प्रेषणाधिक्यान्नाति-
व्याप्तिः । निवृत्तप्रेषणपक्षे दर्शयन्ति भवमारोहन्ति हस्तिगमित्वेवं रूपं
द्वितीयकक्षायामतिव्याप्तिं वारयितुमर्थौ यत् कर्म स चेतसौ कर्त्तव्येवं रूपं

(अथ १। पा ३। अथा २) (खेरयो यत्कर्म गौ चेतस कर्तानाध्यागे । १। ३। ६७।)

ततो यदेति । (कै)

तत्र लुनाति केदारमिति कचापेक्षयाऽस्या कचायां णिच्
विशेष । तस्या द्विधाभवनस्वरूपयोग्यतामात्रनिश्चयेन द्विधा-
भावनारूपे तद्व्ययोजकव्यापारे प्रवृत्ति । अस्यां तु द्विधाभवने स्वत
एव प्रवृत्त दृष्ट्वा तत् चेमाय कर्तृणां प्रवृत्तिरिति वक्ष्यमाणसौकर्य-
प्रतीतिस्त्वणविच्छित्तिविशेषसिद्धया णिजुपादानम् ॥

सौकर्यातिशयेति । (कै)

अस्थान्तु कचाया स्वत प्रवृत्तस्तत् चेमायामपि न प्रयोजक-
व्यापारमपेक्षत इति सौकर्यातिशयविवक्षया प्रयोक्तृव्यापाराविव-
क्षेतिभाव । इय प्रायोगिकी पञ्चमी पर्यन्तभूमि ॥ तदुक्तम्—

“अवस्था पञ्चमीमाह्वयन्ताना कर्मकर्त्तरि” इति ॥

मिति । उत्पुच्छ्यते पुच्छ सयमेव । अत्रापि यथा भारद्वाजीया पठन्ति
तथा भवितव्य प्रतिषेधेन । यत्र चिद्यो प्रतिषेधे णिच्यत्रियमत्रियब्रूणात्मने

त्तये हि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना ध्याश्रीयते । अर्थस्योपादान त्याग
श्च क्रियते । सौकिके तु व्यवहारे सौकर्यमात्रविवक्षाया लावयते केदार
इति प्रयुज्यते । एव तावत् निवृत्तप्रेषणाद्वातो प्रकृतेऽर्थे णिजुष्यते

द्वितीय वाक्यम् । इह तु अद्यौ कर्मयोगं च हस्तिनो कर्मत्वमेव न तु कर्त्तृ-
तेति नातिथ्यात् । अत्र प्राञ्च । अद्यौ यत्कर्मैति वाक्य कर्मान्तरनिवृत्ति-
परम् । तथा हि । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद् इह यच्छब्देन तच्छब्द व्याप्तिप्यते
धर्मान्तरस्य धानिर्देशात् उद्देश्यतयापि श्रुत कर्मत्वमेव विधीयते । तत्र
विधीयमान सामर्थ्यास्तेरित्यस्य सन्निहितत्वाच्च स्थान्तावस्थापामेव विधीयते ।
न ह्यद्यौ तद्विधान सम्भवति अद्यौ यत्कर्म इत्यनुवादसामर्थ्यादेव तत्र सिद्धे ।

(शेरगौ यत्कर्म यौ चेत् कर्तानाधाने) १। ३। ६०। (अ. १। पा. ३। आ. २)

तस्याः पञ्चमीत्वं चैवम् ॥ तत्र द्वितीयकक्षायां फलसमा-
नाधिकरणो व्यापारोऽर्थः । ततो णिचि द्वितीयकक्षा । ततो
णिजर्थव्यापारस्य प्रकृत्यर्थस्य फलसमानाधिकरणव्यापारस्य च त्यागे
चतुर्थी कक्षा । ततः फलसमानाधिकरणे व्यापारे प्रवर्तनात्त्वि-
विवक्षिते णिचि उदाहरणभूतायाः पञ्चमीत्वम् ॥ उभयत्रापि
णिज् निर्वाहाय सर्वान्ते हरिणा “निवृत्तप्रेषणादि”त्युक्तम् । तदाह

उपायनिवृत्तावपीति । (कै)

मुख्यप्रयोजकव्यापारनिवृत्तावपि स्वव्यापारे एव तत्कारोपात्तद-
निवृत्तिरिति भावः ॥ एतच्च “शब्देन्दुशेखरे” विस्तरेण निरूपि-
तम् । तदाह

पदाकर्मकायामुपसंख्यानमिति (३। १। ८८) ॥ स चावश्यं प्रतिषेध
व्याश्रयितव्यः । इतरथा हि यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र प्रतिषेधः । वा । अनुच-

इत्येतत् पक्षाश्रयेण कर्मकर्ता व्याख्यातः । अपरकल्पः । लुगाति केदारं
देवदत्तः । लुगन्तं देवदत्तं सौकर्यातिशयात् केदारः प्रयुङ्क्ते इति केदार-
व्यापारे णिजुत्पद्यते जावयति केदारो देवदत्तेनेति । पुनः प्रयोन्यप्रयोजक-
भावाविवक्षयां जावयते केदारः स्वयमेवेति प्रयुज्यते । तत्र पूर्वप्रक्रियाश्रयणे

तदेवमगौ यत्कर्म इत्येतावत् एवागौ यत्कर्म यौचेत् तत्कर्म इत्यर्थः पलितः ।
अनेन च कार्यान्तरनिवृत्तिः क्रियते । न त्वगौ कर्मणो यौ कर्मत्वं प्रति-
पाद्यते । स कर्म इत्युत्तरवाक्येन तस्य कर्तृत्वप्रतिपादना । एकस्य युगपदे-
कस्या क्रियायां कर्मकर्तृत्वयोरसम्भवात् तस्मात्

“उद्देश्यप्रतिनिर्देशाकृत्ये यत् संग्रहे पुनः

तदग्रहो वाक्यमेतेन कार्यान्तरनिवृत्तये”

(अ १। ५। ३। ५। २) (गिरणौ यत्कर्म सौ चेत कर्तानाथ्याने। १। ३। ३०।)

सिद्ध शब्देति । (कै)

ननु लूयते केदार इति प्रयोगे मति किमर्थं णिच् प्रत्यय-
घटितप्रयोगादरोऽत आह

स्वीकार्येति । (कै)

लूयते केदार इति कचाया स्वत एव प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे
प्रवृत्तिरिति स्वीकार्यप्रतीतिमात्र यच्चन्यान्तु चेमाद्यमपि प्रयोजक-
व्यापारो नापेक्षित इति तदतिशयस्य साभादेतदादर इति भाव ॥
प्रकृते प्रयोगान्तरे प्रकृतिवाच्ये व्यापारे अध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह

अपर इति ॥ (कै)

लुनन्तमिति । (कै)

स्वय द्विधाभवने प्रवृत्त केदार लविता चेमाद्य प्रयुक्ते इति
निवृत्तप्रेषणे चतुर्थी कचा । इह तु स्वत एव द्विधाभवने प्रवृत्त
इत्येतावदेव न किन्तु प्रवृत्त म एव लवितार प्रयुक्ते इति प्रयो-
ज्यत्वाभिमतस्य प्रयोजकत्वेनाधिक सौकर्यातिशय इति भाव ॥

मानेद्येतस्मिन्पक्षे नियमस्ततोऽन्यत्र तेन एक चिद्यो प्रतिषेधो वक्तव्य

“कर्मवत्कर्मव्यातुस्त्यक्रिय” (३। १। ८७) इति सिद्धमात्मनेपदम् । तथा
हि । लावयति केदार देवदत्त इत्यत्र यस्मिन् लावयती धातो तादृशो
कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधाभवनलक्षणा क्रिया तस्मिन्नेव धातौ तादृशी

ततो सौ चेदिति वाक्यान्तरम् अथौ यदिद्येव । अथौ प्रकृतिपाद्य
वस्तु तेदेव सौ प्रतिपाद्य चेदित्यर्थे इति व्याचक्षुः । अत्रेद घित्यम् ।
कर्मान्तरनिवृत्तिपर व्याख्यान यद्यपि कर्तुं शक्य तथापि तस्य पक्ष दुर्लभम् ।
धारोद्देशमात्रो हस्तो स्थानमारोहयति मनुष्यान् इत्यस्य आहृत्ति पक्ष

(शेरशौ यत्कर्म शौ चेतस कर्तानाथ्याने । १ । इ । ई०) (स्य. १। पा. ३। आ. २)

लावयते केदारो देवदत्तेनेति । (कै)

अत्र “लावयति” इति पाठस्तु लेखकप्रमादात् । यन्महद्
वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्यानेनात्मनेपदप्राप्तेः । यदा कर्मकाण्डेवोदाहर-
णानीतिमन्यमानस्यात्रत्य पूर्वपक्षिणो मतेऽनुपदवक्ष्यमाणरीत्या कर्म-
वद्भावाप्राप्त्या तथोक्तिः ॥ नन्वेवमत्रैव कर्मवद्भावाप्राप्तिविषये ऽस्य
सूत्रस्यावश्यकत्वेन कथं कर्मवद्भावात् सिद्धमित्युक्तिरिति चेन्न ।
अत्रत्य कर्मपदस्य कर्मसंज्ञायोग्यार्थपरत्वेन तदतिरिक्तस्य देवदत्त-
रूपस्य फलाश्रयस्य सत्त्वेनैतदप्राप्तेः । कर्मसंज्ञा तु “गति बुद्धि”
इति नियमान्न इत्यन्यत् । “कर्तृकर्मेतरकर्माभाव” इति वक्ष्यमाण-
सिद्धान्तरीत्या त्वात्मनेपद भवत्येवेति दिक् ॥

१ उपलब्धकैयटे “लावयति” इति पाठोऽस्ति ।

२ अ १ । पा ४ । सू ५२ ।

म्यात् । गणयति गणं गोपालक । गणयति गणः स्वयमेव । आत्मनेपदस्य

कर्तृवस्थापामिति सिद्धं लावयते केदारः स्वयमेवेति । द्वितीया तु प्रक्रिया
रूपे एतस्मिन् धारणे सम्भवतीति प्रदर्शिता न तु तस्यां कर्मवद्भावाः

मिति चेन्न । तत्र समानक्रियत्वाभावात्तौ चेदिति वाक्यं हि प्रतिपाद्यसा-
म्यार्थमिति एतिपदमद्भ्योऽस्ति स्मितम् । न चेह तदस्ति । न चास्तु एत्यादि-
मते दोषोऽयं भाष्यकैयटपोस्तु समानक्रियत्वस्यानुक्तत्वात् कर्माकारस्यासति-
पञ्चकं वाप्यं सार्थकमेवेति चेत् । न । भाष्यमतेऽसमानक्रियत्वस्य व्याख्येय-
त्वात् । तस्यानुक्तत्वेप्यप्रत्याग्याततया सम्मतत्वात् । अन्यथा अधारोपित-
प्रियत्वे द्वितीयकृत्वायामतिप्रगङ्गात् । भाष्यशक्तिः कर्मशब्दस्य क्रिया-
परतयैव व्याख्यातुं शक्यत्वात् । अन्वयेत्यादि इमं मास्तु भाष्यमते समान-

(अ १। वा ३। अ. २) (शेरगौ यत्कर्म गौ चेतस कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।)

पुनरिति । (कै)

देवदत्ते प्रयोज्यत्वस्याविवक्षायां केदारो तद्विहृषितप्रयोजक-
त्वस्याप्यप्रतीतौ देवदत्तव्यापारस्याप्यप्रतीतेर्द्विधा भवनमात्रे लाव-
यतिरिति भावः ॥ स्वल्पमारोहयति मनुष्यान् इति प्रत्युदाहरणे
' नायमपि प्रकरणे भाष्यकृद्भवितः ॥

प्रदर्शितेति । (कै)

हर्ष्यादिभिरिति शेषः ॥ ननु तत्रापि कर्मवद्भावविषयत्वे तत्
तात्पर्यमिति भावः । एवं चाधारोपितप्रेषणपक्षाज्ञानेनात्रायं पूर्व-
पक्ष इति ध्वनितम् ॥ वस्तुतो निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षामादाय
तत्सम्भवः ॥ द्विधाभवनानुकूलव्यापाररूपार्थीपस्थितौ तत्प्रतिपाद-
कथ्यन्ताणन्त्योर्द्वयोरपि शब्दयोर्नृपस्थित्यविशेषात् समानधातौ

घ । वा । आत्मनेपदस्य घ प्रतिषेधो वक्तव्यः । गणयति गण स्वयमेव ॥
आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु । वा । आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् ।

प्राप्नोति । लावयतौ केदारस्य कर्मत्वाभावात् कर्मणा समानधातौ तुल्यकिय-
त्वभावात् ॥ यक् चिगोर्निवृत्त्यर्थमिति । भा । अगौ यत्कर्म गौचेत्सकर्ता
तदा शेरान्मनेपदमेव गान्धदिति नियमार्थमेतदित्यर्थः ॥ उदमुपुच्छते पुच्छ-

क्रियत्वं तथापि दर्शयते भृत्यान् राजा इत्युदाहरणं चापक्षान्तेन कैयटेन
अगौ ये कर्तृकर्मणो तद्विभ्रं कर्म व्यावर्षते इति तावत् स्पष्टीकृतम् ।
तथा घ मनुष्यान् इत्यस्यागौ कर्तृतया गणयति इत्युदाहरणं कर्मत्वेऽपि दुर्वार-
मात्मनेपदम् । मनुष्यस्यलयोरगौ कर्तृकर्मणोरेवेष्ट कर्मतया तदितरकर्मा-
भावात् । अपि घ । सकर्ता इत्यंशोऽपीह नास्ति । हस्तिन एव कर्तृत्वात् ।
स्यादेतत् । पारोक्ष्यमाण इत्यत्रागौ कर्मणो हस्तिन एव कर्तृत्वं स एव

(गेरगौ यत्कर्मं गौ चेत्स कर्तानाथाने । १। ३। ६७) (अ. १। पा. ३। आ. २)

कर्मणा तुल्यक्रियात्वस्य ज्ञानमत्त्वात् । न चैवं लावयति केदारो देव-
दत्तेनेति द्वितीयकक्षायामपि कर्मवद् भावापत्तिः । व्यापार-
व्यधिकरणफलवाचकानां नेत्यर्थकसकर्मकानां प्रतिषेध इति वक्ष्येन
तदप्राप्तेरिति दिक् ॥ परेतु तत्र पक्षे द्वितीयकचैवोदाहरणं
वक्ष्यमाणसिद्धान्तरौत्या । तद्धनयन् श्राद्ध

न तु तस्यामिति (कै)

इत्याङ् ॥ भाष्ये

यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति । (भा)

‘समानधातौ कर्मणा तुल्यक्रियात्वस्य ज्ञानमत्त्वात् । नियमस्य
सजातीयापेक्षेन प्रत्ययान्तरस्यैव वारणात् चिण्वदिणिवृत्त्यर्थमिति
नोक्तम् ॥

१ “समानधातौ” इत्यारभ्य “ज्ञानमत्त्वात्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

गणयति गण स्वयमेव ॥ इध्यत एवात्रात्मनेपदम् । किमिध्यत एवाहो-

मिति । भा । कथं पुनश्चाणौ कर्मं विद्यते यावता पुष्कश्चब्दो प्रत्यवचनः ।

अत्राहुः । अस्मिन्नेव विषये पुष्कश्चब्दः पुष्ककर्मिकायामुदसनक्रियायां
वर्तते । तस्मात् स्वार्थे णिङ्प्रत्ययः । ततो यदा भ्राम्यमाणं पुष्कः सस्कारवशा-

त् स्वल्पमारोहयतीत्यत्रापि कर्त्तव्यं । तदपि न । प्रत्यासत्तिवक्षेनेवाति

प्रसङ्गमद्वात् । तथा हि : अण्तादात्मनेपदं स्यादणौ यत्कर्मं स चेत् कर्त्ता

इत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतद्गम्यते । येन णिञ्चा अण्तादात्मनेपदं विधित्स्मितं तत्राहो

यत्कर्मं स चेत् कर्त्तव्यं । इह तु यत्रायमुपाधि कृतमेव तत्रात्मनेपदम् ।

आरोहयमाण इति यत्र तु न कृतं अण्तादात्मनेपदं न तत्रायमुपाधि-

रस्ति । येनातिव्याप्तिः स्यात् । यस्तु हरदत्तेनोक्तम् । शक्तिपकानारोहयति

(अ. १। पा. ३। व्या. २) (शेखरी यत्कर्म तौ चेत्स कर्तौनाधाने । १। ३। ६७)

एष दोष इति । (भा)

यद्दोषपरिहाराय तथा नियमार्थत्वं व्याख्यायते स यक् चिन् प्राप्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः । एवं वायुक्तं नियमार्थत्वमिति भावः ॥

यावतेति । (कै)

एवं चाण्यन्तपुच्छशब्दस्य क्रियावचनत्वाभावेन तत्र कर्माभाव इति । क्रियमाणेऽपि सूचे यगादिनिवृत्तिर्न प्राप्नोति अनेन नियमस्य प्राप्त्यभावादिति भावः ॥

उदसन क्रियायामिति । (कै)

यद्यपि णिङ्गुपसंदान एव पुच्छपदं तत्समवेतक्रियापरं न केवल-मित्यण्यन्तप्रयोगो दुर्लभस्तथापि शास्त्रदृष्ट्या कर्मवानण्यन्तोऽस्ती-त्यभिमानः ॥

भूतायाम् (कै)

इत्यनेन लुङ्निषयप्रदर्शनम् । केचित्तु णिजन्ताण्यिचि इदमुदा-हरणमित्याहुस्तत्र ।

स्त्रिप्राप्तौत्यपि । इच्छते च प्राप्नोति च । कथम् । अथाविति कस्येदं

अक्रमिव अमण्यक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा उदपुपुच्छते इत्यात्मनेपदमेव णिङ्गन्तात् यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं समपद्यते ॥ गण-

हस्तौद्यममाभूदिति । तत्रेदं वक्तव्यम् । किमिदमध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षापामुदाहरणं किं वा निवृत्तप्रेषणपक्ष इति । नाद्यः । णिङ्-वाण्यथापारभेदेन समानक्रियत्वाभावात् । न द्वितीयः । तत्राद्ययोः कक्षयो-रण्यन्तत्वात् । द्वितीयस्यान्तु हस्तिनः कर्तृत्वायोगात् । इतिपक्षानां कर्मत्वा-

(छेरणौ यत्कर्म णौ चैत्त कर्तानाध्याने । १। ३। ६० ।) (ध. १। पा. ३। धर. ७)

यस्तर्हि न हेतुमस्मिञ् (भा)

इति भाष्यासङ्गतेः ॥ भाष्ये

अत्रापि यथा भारद्वाजीया इति । (भा)

एवं च तेनैव नियमफलसिद्धेरनर्थकं सूत्रमिति भावः ॥ ननु सूत्रेणैव सिद्धे वार्तिके णियग्रहणेनैव न कार्यमित्यत आह भाष्ये

स चावश्यमिति ॥ (भा)

अनुच्यमाने इति । (भा)

. णियग्रहण इति शेषः ॥

खेर्ग्रहणम् । यस्मात्तेः प्राक्कर्मकर्त्ता वा विद्यते न चैतस्मात्तेः प्राक्कर्म-
कर्त्ता विद्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमनाध्यान इति वक्ष्यामीति । इह

यति गण इति । भा । गणोणामेव कर्मणावेव कर्तेत्यस्य नियमस्याव्यापाराण्
“णिश्चान्निश्चान्नि” इति वक्तव्य एव प्रतिषेधः । तस्यैव च व्यापकत्वान्नार्थोऽनेन
सूत्रेणेत्यर्थः । कथं पुनरत्र कर्मवद्भावप्राप्तिः । यावताकर्मस्थभावकानां कर्म-
स्थक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते । गणानं च संख्यानिमित्तकः परिच्छेदो

सम्भवाच्च । तस्माच्चतुर्थी परिशिष्यते । तत्रापि न्यग्भवतीत्यर्थोऽर्थवसानेन
कर्मणो नान्वयः स्पष्ट एव । स्यादेतत् । दर्शयते भृत्यान् राजेति तावद्भाष्ये
सौकृतं तत्त्वमर्थनाय ष्यणौ ये कर्तृकर्मणो तदितरकर्मस्थवच्छेदोऽभिप्रेत
इत्याह कैयटः । तस्याप्ययमाश्रयः । ष्यणौ यत्कर्म इत्यत्र कर्त्तरिकर्म इत्यतो-
ऽनुसृप्तं कर्त्तरीत्येतत् प्रथमया विपरिणम्यते । यच्च यच्च यदिति “नपुंसक-
मनपुंसकेन” (१। २। ६६) इत्येकशेषः । तेन कर्मकर्त्तोर्यो कर्मत्वेऽप्यदोषः ।
एवं च “करेणुरारोहयते नियमदिनम्” इति माधप्रयोगोपपद्यते इति ।
एवं स्थिते निवृत्तप्रयत्नाधारोपितप्रयत्नपक्षयोर्दयोरपि चरमकक्षायाम-

(अ. १। पा. ३। व्या. २) खेरणौ यत्कर्म णौ चेत्य कर्तानाधाने । १। ३। ६०।

यत्र नियमः । (भा)

अप्यन्ताष्टयन्तस्यले ।

ततोऽन्यचेति ॥ (भा)

अन्तैकविषये ।

गणयति गण (भा)

इत्यादौ ॥

प्रतिषेध इति । (भा)

सूत्रेणासिद्धेर्वार्तिके णिग्रहणभावाच्चान्यदेव किञ्चिदचनं तेन वादिना कार्यं ततो वरं वार्तिक एव णिग्रहणमिति भावः ॥ “गणयति” इत्यत्र सकर्मकाकर्मकावस्थयोरुभयत्रापि स्वार्थणिवे-
वेति बोध्यम् ॥

मा भुत् । स्मरतिवगुल्फस्य कोकिलः । स्मरयथेनं वगुल्फः सयमेवेति ॥
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कर्मापदिष्टाविषयः कर्मस्यभावकता कर्मस्य

ज्ञानविशेषः कर्त्तरि वृत्तंते । नैष दोषः । भागशो व्यवस्थापनेऽपि गणिवृत्तंते ।
भागशोवतिष्ठमानं गणं गोपालकोऽवस्थापयति । तत्रानुकूलत्वाद् गणस्यैव
कर्त्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्यभावकत्वात् कर्मवद्भावः ॥ आत्मनेपदप्रतिषेधा-

कर्मकतया भाष्यकैयटादियत्र्याः सर्वं एवागन्विताः स्युः । तत् किं हरदत्तं
प्रत्येव पर्यनुयोगेन । एतावानेव हि भेदः । भाष्यमतेऽणौ ये कर्त्तृकर्मणोरिति
व्याख्यानादुदाहरणमिदं वृत्तिकारहरदत्तादिमते तु प्रत्युदाहरणम् । अणौ
यत्कर्म इत्येव व्याख्यानादिति । अत्रोच्यते । अत्रन्ययस्तावदुक्तद्वयः । “वाधे
दृष्टेऽन्यसाम्भावं किं दृष्टेऽन्यदपि वाध्यताम्” इति न्यायात् । गम्भीराया
नदां घोम इत्यत्र गम्भीरनदीपदार्ययोरभेदबोधानन्तरं तीरलक्षणायामपि

(अथैतौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तानाथानं । १। ३। ६७।) (अ. १। पा. ३। आ. २)

कथं पुनरिति । (कै)

एवं च यक्चिणोः प्राप्स्यभावात् प्रतिषेधो व्यर्थ इति भावः ॥

भागश् इति । (कै)

भागशोऽवस्थानं च कर्मस्यमिति भावः ॥ भाष्ये

आत्मनेपदस्य चेति । (भा)

न केवलं यक्चिणोरेवात्मनेपदस्यापौत्यर्थः ॥ तर्हि तदर्थमेवेदं

सूचमस्त्वित्याह

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं त्विति । (भा)

कर्मवद्भावेन सर्वथात्मनेपदे सिद्धे इदं सूचं णन्तानामणन्त-
कर्मतुल्यक्रिये कर्त्तव्येवात्मनेपदं न तु कर्मतुल्यक्रिय इति नित्य-
णन्तेभ्यः कर्मकर्त्तरि तन्नित्यर्थमित्यर्थः ॥ ननु सिद्धस्य पुनर्वचन-
मन्यनित्यर्थं स्यान्नतप्रतिषेधार्थमत आह

क्रियायां वा भवन्ति कर्त्तव्यभावकश्चायम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाथानं

र्थमिति । भा । अथौ कर्मणो यौ कर्त्तृत्वे आत्मनेपदं यथा स्यात् यौ तु
कर्मणो यौ कर्त्तृत्वे माभुदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः ॥ न चैतस्मादिति । भा ।
नित्यत्वास्त्रिचः केवलानां पुरादीनां प्रयोमावाभादथौ कर्मणोऽसम्भवासेः ।

प्राथमिकबोधमादाय गम्भीरपदसार्थक्यवदिहाप्यधारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीय
कक्षायां कर्मण्यन्विते ततो णिर्गर्थस्येव कर्मणोऽपि त्यागे णिचः कर्मपदस्य
च प्राथमिकबोधमादाय कथञ्चित् सार्थक्यम् । सञ्ज्ञाप्यसम्बन्धो लक्षणा
इत्यभ्युपगमात् । एषैवार्थेवादिः प्राशस्त्यलक्षणाया गतिरिति कैयटस्योक्ति-
सम्भवो बोध्यः । णिष्कर्षस्तु कर्मव्यवच्छेदवाक्यार्थो भाष्यवार्त्तिकयोरेवमि-
मत एव । उक्तरीत्या प्रयोजनाभावात् । ग्रन्थस्तु कर्मपदस्य क्रियापरताया

(व्य. १। पा. ३। ध्या. २) (गौरौ यत्कर्म गौ चेत्त कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।)

अणौ कर्मण इति । (कै)

सिद्धकार्यायाः प्रकृतेरुपादानं प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्यर्थमिति भावः ।
विशेषणान्तरस्य त्वेतद्वावृत्तिमात्रफलकत्वेनोपयोग इति तन्नोक्तम्
उपलक्षणं वा बोध्यम् ॥ भाष्ये

दूष्यत एवेति । (भा)

कर्मवद्भावेनेत्यर्थः । एवं चेष्ट्यावर्त्तकता सूत्रस्य नोचितेति भावः ॥
एवं च गणयते गण इत्येव रूपं तत्रेति तात्पर्यम् ॥ ननु “णेरणौ”
इति नियमसूत्रादप्राप्तौ निर्णीतायां कथमिष्यत इत्युक्तिरिति
शङ्कते

किमिष्यत एवेति ॥ (भा)

सूत्रकारस्यापि इदमिष्टमित्याह

इति प्रतिषेधं प्राप्ति तद्वापत्याचार्या भवत्येवं जातीयकानामात्मनेपद-

इति हेतुमस्त्रिचो यद्गणम् । प्रतिषेधोऽप्यथाविति तस्यैव प्रत्यासत्त्या-
न्याय्य इत्यहेतुमसौ गणस्य कर्मत्वं हेतुमसौ कर्तृत्वमिति सूत्रास्यायं
विषयो भवत्येवेति कथमत्रानेनात्मनेपदं निवार्यतेत्यर्थः ॥ इदं तर्हीति ।

सुस्य एव । उदाहरणेषु तु भृत्यान् इत्यादेरविवक्षायां कर्मव्यापारभावे
विवक्षिते सिद्धं भवति इत्येवाशयो बोध्यः । स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति
भाष्यवृत्त्यर्थोऽव्यावसरे एगमिति कर्मणो विवक्षायाः कैयटहरदत्ताभ्या-
मुमाभ्यामपि शरणीकृतत्वराद्य । यत्तु सूत्रशेषे कैयटेन एगमित्यस्य विव-
क्षेति पुनः प्रतिपादितं तदेव त्वापातत इति दिक् ॥ तस्मात्

“भृत्यादीनां परित्यागाच्छब्दभेदात् परियक्षात् ।

कर्मवाक्ये च तादर्थ्यवर्णनात् सर्वमुज्ज्वलम्” ॥

(गोरगौ यत्कर्मं यौ चैत्स कर्तानाधाने । २।३। ६७।) (घ. २। पा. ३। व्या. २)

द्रष्टव्ये च (भा)

इत्यादि ॥ नियमसत्त्वात् कथं प्राप्तिरिति शङ्कते

कथमिति । (भा)

नियमस्यैवाप्राप्तिरित्युत्तरम् ॥

न चैतस्मादिति । (भा)

चुरादिणिच इत्यर्थः ॥ ननु णिजुत्पत्तेः पूर्वं धातोर्वर्त्तमानत्वे
कर्मणोऽपि सम्भवादाह

नित्येति । (कै)

एवं च ततः प्रागवस्थायां प्रयोगस्यैवाभावेन कर्त्ता च कर्मचास्य
नास्तीत्यर्थः ॥ कर्त्तेति दृष्टान्तार्थं फलान्तरमप्यस्य वक्ष्यते तदाह

मिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पश्यन्ति गृह्या राजानम् दर्शयते

भा । न चानिर्दिष्टविषयः प्रतिषेध शक्यते विधातुमिति सर्वमेव सूत्रं
क्रियते ॥ वनगुल्मस्येति । भा । कर्मोपलक्षणमेतत् । अत्र हि वनगुल्मस्य

स्यादेतत् । सकर्मकाणां सर्वेषामंशद्वयाभिधायितया कर्मकर्त्तरि
कर्मवद्भावातिदेशादेव सिद्धान्तो ह मूलोदाहरणानि । न चाध्यारोपित-
प्रेषणपक्षे ध्यारोहयतौ हस्तिन कर्मत्वाभावात् समानधातौ च कर्मत्वाभा-
वेन पचत्योदनं देवदत्तो राध्यथोदनः स्वयमेवेति कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति
वाच्यम् । निवृत्तप्रेषणप्रक्रिययैव सकललक्ष्यसंग्रहात् । न च दृष्टेः कर्त्तव्य-
भावकतया ह्येव कर्त्तव्यक्रियतया कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति वाच्यम् ।
पश्चिभिद्यादिभ्यो वैलक्षण्यस्य दुरुपपादत्वात् । विज्ञेदनदिधाभवनयोरपि
कर्त्तव्यतापत्तौ कर्मवद्भावातिदेशस्य निर्विषयतापत्तेः । तत्र व्यापाराशस्य
कर्त्तव्यत्वोऽपि विज्ञित्तिदिधाभवनरूपे फले कर्मस्ये इति । यदि तर्हि दृष्टि-

(अ. १। पा. ३। व्या. २) (शेरशौ धत्कर्म शौ चेत्य कर्तानाधाने । १। ३। ६७।)

अशौ कर्मणोऽसम्भवादिति । (कै)

अस्य “कथमत्रात्मनेपदं वार्यते”त्यनेनान्वयः ॥ नियमप्राप्तेः
गणयति गण इत्युदाहरणस्यावस्यादयेपि चुरादिष्वन्तस्यैव प्रकृमात् ।
चुरादिष्वन्तप्रकृतिकहेतुमण्यन्तत्वे तत् सूत्रविषयतया पूर्वपक्षिणोपि
तत्रात्मनेपदस्यैवेष्टतया तत्रानेन तन्निवारणमशक्यमिति स्वयमाह

शेरिति (भा)

इत्यादि । परं त्वेषोक्तिर्विफलम् । भाष्ये तत्रप्रकृमाभावात् । “चित्ति
स्यत्याम्” इत्यादि (इत्यादेः) इदित् करणात् अनित्येष्वन्तत्वस्य
चुरादीनां ज्ञापनेऽपि तद्विशेषविषयमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु
ज्ञापकमेव चिन्त्यम् । १टुडुप्रभृतीनामिव तस्मापौदित्वस्योच्चारण-

१ चुरादि-गण-१५३३ ।

२ कुम्भि- । इ । क ।

भृत्यान् राजा । दर्शयते भृत्यै राजा । अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति ॥

शेषत्वेन विवक्षितत्वात् कर्मत्वाभावः । तस्मात् स्मरति वनगुल्ममिति प्रद-
शंणीयम् ॥ स्मरयत्येनमिति । भा । एतदध्युपलक्ष्यम् । अत्र ह्येनमिति
कर्मणः सद्भावात् कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात् कर्मवद्भावप्राप्तिर्नास्ति ।

रुद्धोरपि विषयत्वान्यम्भावौ कर्मस्थाविति तुल्यम् । तस्मादिहवैषम्ये शीजं
वक्तव्यमिति चेत् । अत्राङ्गर्मर्त्तहरिः—

“विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता

क्रियाव्यवस्थात्वान्येषा शब्दैरेव प्रकल्पिता”

इति ॥ अस्यार्थः । यत्र क्रियाप्रयुक्तो विशेषो दृश्यते यथा पक्षेषु तदुल्लेखे
यथा वा ह्येषु काण्डेषु । तत्र क्रियास्थिता । तेन पथते व्योदनः ह्येते
काण्डमिति कर्मवद्भावः सिद्धः । अन्येषां मते । अन्येषां धातूनां वा शब्दैरेव

(खेरणौ यत्कर्म यौ चेतु कर्तानाधाने । १। ३। ६०।) (घ. १। पा. ३। आ. २)
 माचार्यत्वात् । केवलं “घुषिरविशब्दने” (चुरादिग-१७२७)
 इति लिङ्गादनित्यण्यन्तव भाय्यल्लक्ष्यति । यद्य“याधृयादा” इति
 विकल्पितणित्योऽपि चुरादौ सन्ति तथापि “अणावकर्मकाद्”
 इत्यत्र हेतुमण् णिच एव ग्रहणसम्भवादिहापि साजात्यात् साह-
 चर्याश्च तथैवोचितमिति तत्त्वम् ॥ ननु शेषवैयर्थ्यम् अत आह

न चानिर्दिष्टेति । (कै)

यद्यपि प्रतियोगिभूतात्मनेपदनिर्देशेनापि प्रतिषेधः शक्यस्तथा-
 धन्यांशानुक्तौ आधानार्थान् कदापि तद् नस्याद् इति विषय-
 विशेषनिर्देशार्थं क्लृप्तं सूत्रमपेक्षितमिति भावः ॥ ननु “अधीगर्चेति”
 कर्मणि शेषे “वनगुल्मस्येति” षष्ठीसत्वात् कर्मणोऽभावेन नेदमुदा-
 हरणमत आह

१ अ ७ । पा २ । सू २३ ।   २ अ १ । पा ३ । सू ८८ ।

३ अ २ । पा ३ । सू ५२ ।

व्यात्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः । वा । व्यात्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

नाप्यनेनात्मनेपदस्य कर्मान्तरसम्भवात् । तस्मात् स्मरयति वनगुल्मस्य-
 नेवेति प्रदर्शनीयम् । भवत्येवं जातीयकानामिति । भा । येषामस्यन्तानां

क्रियाव्यवस्था । शब्देन कर्तृव्यापारस्यैव प्राधान्येनावगमात् कर्तृस्थतेत्यर्थः ।
 उद्देश्यापि क्वचित्कर्मांशस्य क्वचित्तु व्यापारांशस्य इति । उत्सर्गिकं निया-
 मकं बोध्यम् । तदिह दर्शयारोहणाभ्यां विषये न्यग्भूते च विशेषानुपलम्भात्
 कर्तृस्थ एवेह भावः क्रिया च । उद्देश्यानुरोधाच्च । अहं पश्येयम् इति
 ह्युद्देशः न तु अयं विषयो- भवतु इत्येवमहमुपरि गच्छेयमित्युद्देशो न तु

(१ष्य. । पा. ३। ष्या. २) (शेरगौ यत्कर्म सौ चेत्य कर्तानाथ्याने । १। ३। ६७।)

कर्मेपलक्षणमिति । (कै)

अन्ये तु एतद्भाष्यवलात् सूत्रस्यकर्मफलाग्रयपरं न तु कर्म-
संज्ञकमित्याहुः ॥

एतदपि । (कै)

एनमित्येतद्वटितमुदाहरणमपि । उपलक्षणं तद्गृहितोदाहरण-
स्येत्यर्थः । अकर्मकाण्येवोदाहरणानीति मत्वैव कर्मवद्भावात् सिद्ध-
मिति भाष्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यद्यपि “गतिबुद्धि” इति
सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थकानामेव ग्रहणमिति स्मरयतियोगेनाप्यन्त-
कर्तुः कर्मत्वप्राप्तिस्तथापि तद्भाष्यप्रामाण्यादाधानर्थकस्मरतेरपि तत्र
ग्रहणं बोध्यमिति तात्पर्यम् ॥

एतदपीति (भा)

भाष्ये । अध्यानार्थानां कर्तृस्यक्रियत्वेन कर्मवद्भावाविषयत्वादिति
भावः ॥

१ ष्य १ । पा ४ । सू ५२ ।

इत्यात्मानम् । घातयत्यात्मेति ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वा, ण्यन्तेऽन्यस्य कर्तृ-

यत्कर्म तेषा ण्यन्तानां यदा स कर्त्ता तदा कर्तृस्यभावक्रियत्वेप्यात्मनेपरं
भवतीत्यर्थः । एवं च ब्रुवता भाष्यकारेण सूत्रमेतद्विधेयमित्यर्थादुक्तं भवति ।

इक्तिगो न तु न्यग्भावो भवत्विति । उपरिगमनरूप एव घ थापारविशेषो
रुहेरर्थः न तु न्यग्भावनमात्रम् । भूमिष्ठे वृक्षस्य शाखां हस्ताभ्यामवनमय-
त्वपि धारोद्धतौत्यप्रयोगात् । अत एव “यद्भि तु परं इन्द्रसि” (८। १। ५६)
इत्यत्र भाष्यं तर्हिर्गत्यर्थ इति । अत एव घातौ कर्तुंशौ कर्मत्वम् । पचिद्धि-

(गोरखौ यत्कर्म गौ चेतस कर्तानाथाने । १। ३। ६७।) (य १। पा ३। व्या २)

तज्ज्ञापयतीति । (भा)

प्रतिषेधप्रतियोगिसमर्थक सूत्र बोधयतीत्यर्थः ॥

एवं जातीयकानाम् (भा)

इत्यस्य कर्तृस्यभावकानामित्यर्थे पश्यति राजा स्वयमेव इत्यत्रापि
स्यादत आह

येषामण्यन्तानामिति ॥ (कै)

कर्तृस्यभावक्रियत्वेऽपीति । (कै)

अपिना सकर्मकत्वे ऽपीत्यर्थः । अत एव भाष्ये

एवं जातीयकानाम् (भा)

इति चरितार्थमन्यथा भवत्येषामित्येव वदेत् । साजात्यञ्च कर्म-
वद्भावाप्राप्तियोग्यत्वेनेति बोध्यम् । तदाह

त्वात् । वा । न वा वक्तव्य । किं कारणम् । एतन्तोऽन्यस्य कर्तृत्वात् । ध्वन्यद्-

तेनारोहयते हस्तौत्यादावनेनैवात्मनेपद सिद्ध भवति । तथा हि । रुद्धि-
गतिविशेषवचन इति “यद्भि तु पर ह्न्दसौ”त्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति । एव
च कर्तृस्यक्रियत्वान्नास्यत्र कर्मवद्भाव । एव चारुह्यते हस्तौ स्वयमेवेति ये
कर्मवद्भाव प्रदर्शयन्ति ते न्याय भाष्य च बाधमाना अयधोरुणोया ।
तथा हि ।

द्योस्तु विस्तिक्तिदिधामवनरूपो विशेष कर्मणि दृष्ट तदुद्देशेनैव च कारक-
व्यापार इति महद्द्वैषम्यम् । एव चारुह्यते हस्तौति कर्मवद्भाव प्रदर्शयन्तो
भाष्यन्यायविरोधादुपेक्ष्या इति कैयटः । एतेन—

“व्यधिगच्छति शास्त्रार्थं स्मरति अद्धाति च
यत् क्षपावशतक्तस्यै नमोस्तु शूरवे सदा”

(अ. १। पा. ३। व्या. २) (शोरशौ यत्कर्मं शौ चेत्य कर्तानाधाने। १। १। ६७।)

एवं चेति । (के)

स्वातन्त्र्ये सम्भवति विधन्तरशेषत्वकल्पनाऽयुक्तेति भावः ॥

प्रदर्शयन्त इति । (के)

भागवृत्तिकाराः ॥

न्यायम् । (के)

“विशेषदर्शनं यत्रे”ति । वक्ष्यमाणभाष्यम् १ “यद्धि तु परम्”
इति सूत्रस्यं तमेव न्यायमाह

विशेषेति । (के)

यत्र कर्मभेदेन क्रियाजन्यफले विशेषदर्शनं रूपभेददर्शनं
तत्र कर्मस्या यथा पचेः । अन्यत्र कर्तृस्येत्यर्थः । यदा । क्रिया-
कृतविशेषस्य यत्र कर्त्तरि प्रत्यक्षेणावरणं तत्र कर्तृस्या यत्र कर्मणि
तत्र कर्मस्येत्यर्थः । इदं केषांचिन्मते । अन्यत्वेवं सति क्रियाजन्य-
श्रमादिदृष्टतवैलक्षण्यं प्रायेण सर्वत्र कर्त्तव्यंसीति सचादेरपि कर्तृस्य-

१ अ = । पा १ । सू ५६ ।

प्राण्यन्ते कर्मान्यो ण्यन्तस्य कर्त्ता । कथम् । हावात्मानावन्तगत्वा शरीरा-

“विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र श्वस्यिता
क्रियाश्वस्यतावन्येषा शब्दैरेव प्रकल्पिता”

इति प्रयोगो व्याख्यातः । न चैवं कल्पते इति न स्यादिति वाच्यम् ।
यद्वार्यतावादिनामेतद् दोषप्रसङ्गेऽपि भूवादिसूत्रस्यभाष्यानुसारेण करोते-
रभूवप्रादुर्भावाद्येतामभ्युपगच्छतामस्माकं सर्वसामान्यस्यात् । एवं च कर्त्तृस्य-
भाष्यक्षिपेषु कर्मवद्भावाप्राप्तेर्विध्यर्थमिदं सूत्रमिति स्थितं भाष्ये । नावयते

(शेरणौ यत्कर्म णौ चेत्य कर्तानाथ्याने । १। ३। ६०) (अ. १। पा. ३। व्या. २)

भावकतापत्तिः । तस्माद्यद्वातुवाच्या फलाग्ररूपा क्रिया कर्तृगतापि सम्बन्धविशेषेण शब्देन बुध्यते स कर्तृस्यक्रियः । यद्वातुवाच्यः सोऽंशः कर्मस्य एव न कथमपि कर्तृस्यः । सकर्मस्यक्रियो यथा यदादौ इति वदन्ति । तदाह

अन्येषामिति ॥ (कै)

ननु अत्र पक्षे दृग्नेः कर्मस्यक्रियत्वापत्तिः । विषयत्वापत्तिरूप-
स्यावरणभङ्गरूपस्य वा फलस्य कर्मस्येव सत्त्वादिति चेत् मत्तं ज्ञाना-
नुकूलत्वापार एव तदर्थं इत्याशयात् । विशेषदर्शनमित्यस्य दर्शिता
(घ)व्याख्यारीत्याह

त्मा घ । च्यन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे च्यनुभवति ।
शरीरात्मातत् कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे च्यनुभवतीति ॥

इति । विशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेण वा तात्पर्यं कथ्यते क्रियायाः ।
एतच्च कारणद्वयमारोहणस्य कर्तृस्यतां प्रतिपादयति न कर्मस्यताम् ।
तथाहि क्षिप्तानमारोहति वृक्षमारोहति पर्वतमारोहतीत्यादौ कर्मभेदेऽपि
मारोहणस्य रूपभेदः प्रतीयते न चैतेषु प्रयोगेषु क्रियाकृतः कर्मणि कश्चि-

स्वयमेव इत्यादौ तु कार्यातिदेशपक्षे परत्वात् “कर्मवत् कर्मणा” (३। १।
८०) इत्येवात्मने पदम् । शास्त्रातिदेशे तु भावकर्मणोरित्येतदपेक्षया पर-
त्वात् “शेरणा” द्विसूत्रेणेत्यवधेयम् । यदि तु अणौ ये कर्तृकर्मणौ तद्विद्वक-
र्मनिवृत्तिर्भाष्यज्ञानोद्भिप्रेता स्यात्तर्हि सकर्मकायां मध्ये तत्सूत्रोदाहरणता-
पत्तौ कर्मस्यक्रिया अप्युदाहरणं स्यात् । न हि तच्चातिदेशः सुलभः । कर्म-
वदकर्मकायामिति वक्ष्यमाद्यत्वात् । तथा नियमार्यत्वपराणां यक्षुषिणो-

(घ. १। पा. १। धा. २) (गोरक्षौ यत्कर्म यौ चेतस कर्तामाधाने । १।१।६०।)

कर्मभेदेऽपीति ॥ (कै)

नारोहणस्य । (कै)

न तज्जन्यफलस्य ॥ द्वितीयव्याख्याधामाह

नचैतेऽपि । (कै)

एवं निर्वर्त्य विकार्य कर्मणि निर्द्यन्तिविकारलक्षणं कर्मणि
विशेषः ॥ प्राप्ये तु न ।

“क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न लक्ष्यते

दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते”

इति लक्षणादिति भावः ॥ अन्येषां भेदेऽपि कर्मस्य कियत्वं

निराकरोति

धातुना चेति ॥ (कै)

नन्वेवं सति धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वाभावाद् दृष्टिनं कर्म-

त्वानापत्तिरत आह

विशेषो दृश्यते । धातुना च कर्त्तृगतैव क्रियाप्रतिपाद्यते न कर्मगता । केवलं

कर्मणः कारकत्वादवश्यं क्रियया भाव्यमिति क्रियानुमीयते । सर्वाणि हि

प्रतिषेधार्थं तु इत्यादि भाष्यवार्तिकयन्मनामप्यसामञ्जस्यं स्यादिति दिक् ।

तस्मादिह व्यस्यदुक्तमेव वाक्यार्थत्रयं मुनित्रयसम्मतम् । जयादित्यन्यासकार-

हरदत्तशैयटादिसकलग्रन्थकाराणामिह महानेव पूर्वोपरविरोधो विपश्चि-

द्विवद्दर्शनः । व्यस्यदुक्तिस्तु मात्सर्यमुत्सार्थं परिभावनीयेत्यलं बद्धना ।

यसु “करेणुरारोहयते निपादिनम्” इति माघे प्रयुक्तं तत् “सिचच्च”

(१।३।०४) इति सिद्धम् । एतेन

“स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः

क्षणाधिपत्यामिव साधु बन्धुताम्”

(खेरौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तानुधाने । १। ३। ६७।) (ब. १। पा. ३। घा २),
वक्तव्य इति । (कै)

अयं भावः । न्यग्भवाननुकूलव्यापारस्य हृद्यर्थत्वे तदनुकूलतया-
द्गुणेन गज ताडयत्यप्यारोहतीति प्रयोगापत्तिः । उपरिगमनमपि
धात्वर्थश्चेत् तदेवास्तु तावतीव हस्तिनः कर्मत्वोपपत्तिः । किं न्यग्-
भवनेनेति उपरिगमनस्य सम्बन्धविशेषेण कर्तव्यमपि सत्त्वाच्च कर्मस्थ-
क्रियत्वमिति भावः ॥

कर्तृगतैव (कै)

इत्यस्य कर्तृगतापीत्यर्थः ॥

न कर्मगता (कै)

इत्यस्य न कर्मगतैवेत्यर्थः ॥ ननु तत्र्यग्भवन विनोपरिगमनमसम्भवि
इत्यत उक्तम्

केवलम् (कै)

इत्यादि ॥ अत एव हरिणापि

“न्यग्भावन न्यग्भवन रुहौ शुद्धे प्रतीयते”

इत्येवोक्तम् न तु रुहिणा ॥

कारकाणि स्व स्वं व्यापारमनुत्तिष्ठन्ति प्रधानक्रिया सम्पादयन्ति । बद्धवस्तु-
ष्यस्यापमर्थं किञ्चित्तु प्रकृतोपयोगादुक्तमिति प्रकृतमनुसराम ॥ दर्शयते
भृत्यान् राजेति । भा । ननु कर्मान्तरसङ्घावाद्घातनेपदेन न भाष्यम् ।

इति व्याख्यातम् । वन्द्यता तं पश्यति ता दर्शयते । यद्वा । वन्द्यता
कृताधिपत्यामिव लोके पश्यति ता दर्शयते इत्यर्थः । आद्ये वन्द्यता यथौ
कर्त्तुः । द्वितीये तु यथौ सा कर्म । उभयथापि यौ कर्मत्व निर्विवादमेवेति
दिक् । खेरिति किम् । आरोहतीति वाच्यम् । निवृत्तप्रेषणान्नाभूत् । न
च यौचेदिति वाक्यप्रेषे श्रुतत्वात्खेदेव । भविष्यतीति वाच्यम् यथाविद्यम्यापि

(व्य. १। पा. ३। व्या. २) (शेरुणौ यत्कर्म यौचेत्य कर्तानाध्याने । १। ३। ६०।)

प्रतिपाद्यते इति । (कै)

नन्विति । (कै)

उपकमस्यकमान्तरनिवृत्तिपरवाक्येनाकर्मकाणासेवैतदुदाहरण-
त्वा.गतेरिति भावः ॥

अस्मादेवोदाहरणादिति । (कै)

एवं जातीयकानाम् (भा)

इत्युक्तिपराच्च ।

यस्मासेः प्राक् कर्मकर्त्ता वा (भा)

इति भाष्याच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

प्राक् कर्मकर्त्ता वा (भा)

इत्यनेन प्राक्स्थितकर्मकर्त्तरेतदात्मनेपदोपयोगिनं बोध्यते तच्च
कर्त्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावबोधने एवेत्याहुः ॥

कर्त्तृकर्मणी इति । (कै)

“कर्त्तरि कर्म” इत्यतः कर्त्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रथमया विपरिण-
मस्य यच्च यच्च यदित्येकग्रेषणावमर्थो लब्धः ॥

उच्यते । अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्यायमभिप्राय ऊह्यतेऽणन्तावस्याया
ये कर्त्तृकर्मणो तदतिरिक्तकर्मान्तरस्तद्भाषे आत्मनेपदं न भवति यथा स्यन्-

श्रुतत्वात् । किं चोत्तरार्थमवश्यं योरिति वाच्यमेव । तदिहैव स्पष्टार्थमुक्तम् ।
हेतुमसिञ्च ग्रहणार्थं च । भौक्तगोक्तस्यैव सम्भवात् । तेन गद्ययते गद्यः
स्वयमेवेति सिद्धम् । गद्ययतिर्हि विभज्य भागशोऽवस्थापने वर्त्तते । तथाच
यान्स्वभावाद्कादस्मान्निवृत्तप्रेषणाद्हेतुमसौ पुनः प्रेषणाश्रयान्ने सशामात्मने-
पदमिष्टम् योरिति हेतुमसिञ्चा सत्रिधानादद्यावित्यत्रापि तस्यैव ग्रहणा-

(शेरणी यत्कर्म यौ चेत्त कर्तानाथाने । १। ३। ६७।) (च. १। पा. ३। चा. २)

प्रत्युदाहरणं युज्यते इति । (के)

सिद्धान्ते इति शेषः ॥

स्थूलमारोहयति (भा)

इत्यत्रापि स्थूलस्य कर्तृकर्मातिरिक्तकर्मणः सत्त्वात् ॥ भाष्ये

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेध इति । (भा)

अणन्ते कर्मण आत्मनो णन्ते कर्तृत्वेनाणन्तावस्थास्यकर्तृकर्मा-
तिरिक्तकर्माभावेन चात्मनेपदस्यैतन्नाप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥
भाष्योदाहरणे आत्मा कर्म । अहं काण इत्यादि व्यवहारेण
शरीरेऽपि लोकानामात्मत्वप्रत्ययात् शरीरात्मा इति न विरुद्धम् ।
अन्तरात्मा कर्ता शरीरात्मनि कर्तृत्वस्य लौकिकैरप्यनुभुपगमादिति
भावः ॥ नन्वन्तरात्मा पुरुषः सोऽप्यकर्तृत्वं साक्षादिमतेऽत आह

मारोहयति मनुष्यान् इति । इह त्वण्यन्तावस्थाया कर्तृत्वा भृत्याना यौ
कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम् । एवं च स्मरत्वेन वनगुल्मः स्वयमेवेति
कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणं युज्यते ॥ आत्मनः कर्मत्वे इति । भा ।
यदैकमेव वस्तु बुद्ध्या विभज्यकर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यते तदा प्रतिषेधः

चुरादिणौ यत्कर्म तत्कर्तृकाङ्केतुमख्यन्तादपि सिध्यतीति । यत्तु यत्सिद्धता
गणयतीत्येव रूपमवस्थाघतुष्टयेऽप्युदाह्रियते । तत्र संख्यानिमित्तस्य
परिच्छेदस्य ज्ञानविशेषात्मतया कर्तृत्वस्य धातुवाच्यतामाश्रित्य कर्मवद्भावा-
प्रवृत्त्या द्वितीयावस्थायां परस्मैपदमुपपादनीयम् । घतुर्थावस्थाया तु परस्मै-
पदमशुद्धमेव । “शेरणावि” त्यत्रापि “व्याणावकर्मकाद” (१। ३। ८८) इत्य-
त्रैव हेतुमस्मिन्न एव यद्दशस्य न्याय्यत्वात् । तथैव भाष्ये स्थितत्वाच् । भाग-
श्रीऽवस्थापन परत्वे तु द्वितीयावस्थायामप्यात्मनपदमिति विशेषः । कर्मवद्भा-
वस्य दुर्वारत्वात् यक् घिणौ तु शिथ्यश्रीत्यादि नियेधात्प्रक्त इति दिक् ।
यौचेदिति किम् । निवृत्तप्रेमणासौ चारोहयन्ति शक्तिपका इति तृतीय-

(अ. १। पा. ३। आ. २) (शरीरौ यत्कर्म शौ चेत्त कर्तानाधाने । १।३।६७।)

साह्येति ॥ (कै)

तस्यैवेति । (कै)

तन्मते पुरुषस्य पुष्करपलाशवन्निर्लिप्तत्वेन कर्तृत्वाद्यनाश्रयत्वा-
दिति भावः ।

पुरुषस्य । (कै)

जौवस्य ॥ भाष्ये आत्मद्वयमत्तेमानमाह
अन्तरात्मा (भा)

इत्यादिना ॥

तत्कर्मेति । (भा)

धर्माधर्मरूपं यत् पूर्वसञ्चितकर्म तत्फलं पादादिसौष्टवाद्यनु-
भवतीति लौकिकव्यवहारात् पूर्वकृतं कर्मनामाधिरूपेण बाधते
इति व्यवहाराच्चेति भावः । शरीरात्मनः कर्म चेष्टादिरूपं मुख-
दुःखजनकम् एकस्यैवात्मनः कश्चान्तरे कर्तृत्वं त्वमिधानाच्चेति
सिद्धान्ताश्रयः ॥

इत्यर्थः ॥ न वेति । भा । वस्तुत एवात्र आत्मभेदो न त्वेकस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वं
चेत्यर्थः ॥ अन्तरात्मेति । भा । साख्यपक्षेऽन्तःकरणमन्तरात्मा तस्यैव कर्तृत्वा-
सद्भावात् पुरुषस्याकर्तृत्वात् । नैयायिकादीनां तु मते पुरुषस्य कर्तृत्वात् स
एवान्तरात्मा विवक्षितः ॥ शरीरात्मा सुखदुःखे इति । भा । शरीरस्याचेत-
नत्वात् सुखदुःखहेतुभ्यां शरीरं संबध्यत इति व्याख्येयम् ॥

कक्षाया मा भूत् । अस्ति हि शौ चेद् यद्ये शुभत्वादयामेव कर्मत्वं
कर्तृत्वं च सम्भेत् । न चैकस्योभयरूपता बाधिता इति वाच्यम् । प्रथमावस्थायां
कर्मणो द्वितीयावस्थायां कर्तृत्वस्य निर्विवादत्वात् । अनाधाने किम् ।
स्मरति वनगुल्म कोकिलः । ततश्चतुर्थ्यावस्थायां स्मरयति वनगुल्मः । उत्क-
रुणापूर्वकं स्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः । स्मृ आधाने । घटादिः ॥

(स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । (घ. १। पा. १। घा. १)
१। १। ७२।)

स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले ।

१। ३। ७२ ॥

ननु राजा प्रयाति१ प्रजाप्रयातीत्यादौ क्रियाफलस्य जयस्य कर्त्तृगामित्वतद्भावयोर्दर्शनेन यात्यादिव्यावृत्तये “स्वरितञित” इत्यस्यावश्यकत्वेन भाष्यमनुपपन्नमत आह

२ सेनाप्रयाति । ३ ।

१ स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । १। ३। ७२ ॥ स्वरित-
ञित इतिकिमर्थम् । याति वाति द्राति प्साति । स्वरितञित इति शक्यम-
कर्त्तुम् । इह कस्मान्न भवति याति वाति द्राति प्साति इति । कर्त्तृभिप्राये

स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । १। ३। ७२ ॥ इदमात्मनेपदं
संविधानवृत्तिभ्यो घातुभ्यो भवतीति केचिद्वाच्यते । पचते पाचयतीत्यर्थः ।
यजते याजयतीत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्घातूनां प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्त्तते

स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । १। ३। ७२ ॥ स्वरितेनो जितश्च
घातोरात्मनेपदं स्यात् क्रियाफले कर्त्तृगामिनि सति । यजते । सनुते ।

स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । १। ३। ७२ ॥ यत् क्रियाफलं
कर्त्तृगामि तद्भूतिघातोरात्मनेपदमिति सूत्रार्थः ॥ स क्रियामेदः स्व यज्ञं
यजते, यजतीत्यादौ वाक्यं स्वादिपदेनापि गम्यते । “विभाषोपपदेनेति”
(१। ३। ७७) तत्र पदद्वयमित्यर्थं हेलाराज । अत एवोक्त “स्वरितञित”
इत्यत्र भाष्ये “स्वरितञित इति शक्यमकर्त्तुम् । यात्यादिषु कस्मान्न भवति

इदमिति । (कै)

अत्र केचित् । क्रिया कर्तृधात्वर्थः तत्फलके कर्तुः प्रयोजक-
कर्तुरभिप्राये अभिधायमूलके प्रयोजककर्तृव्यापारे आत्मनेपद-
मित्यर्थादिति भावः ॥ “संविधानं” कर्तृधात्वर्थप्रवृत्त्यनुकूलः प्रवर्त-
नाख्यो व्यापारः । “यजेते” त्यादौ च अत्रिन् प्रवृत्त्यनुकूलो
यजमानव्यापार एव धात्वर्थः । सर्ववचकक्रियाप्रवृत्त्यनुकूलव्यापार
एव संविधानशब्दवाच्यः । तेन यजेत पशुकाम इत्यादौ यजनान्त-
गंतस्योन्नयनरूपद्वयव्यापारप्रयोजकव्यापारकर्तुरध्वयोरपि पशु-
नासम्बन्धः स्यादित्यपास्तम् । तद्व्यापारस्य यजमानव्यापारवत् यावद्
यज्यर्थप्रवृत्त्यनुकूलत्वाभावेन संविधानत्वाभावादित्याहुः ॥

क्रियाफले इत्युच्यते । सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति । त एवं विद्वा-
स्यामः । येषां कर्त्रभिप्रायसकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मने-
पदं भवतीति । स चैतेषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति ।

तदा तस्य चोक्तकमात्मनेपदं भवतीति । यदा तु प्रकृत्या नभिहितं संविधानं
तदा तदभिधानाय शिञ्जुत्पद्यते पाष्यतीति । यदा “शिञ्ज” (१।३।७४)
इतिष्यन्तादात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने स्यन्तस्य वृत्तिः परिकल्प-

कर्त्रभिप्राये क्रिम् । यजन्ति याजकाः । हयन्ति । दक्षिणादि तु न यजम् ।
उक्तं हि हरिया—

“यस्यार्थस्य प्रसिद्धार्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत्प्रधानफलं तेषां न लामादिप्रोजनम्” इति ।

कर्त्रभिप्रायक्रियाफल इत्युच्यते सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति त एवं
विद्वास्यामः । येषां कर्त्रभिप्रायसकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्म-

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । (छ. १। पा. १। व्या. २)
१।३।७० ।)

परे तु संविधानं सामयौसद्वटनरूपमित्याहुः ॥ ननु विक्रित्या-
द्यनुकूलव्यापार एव पचत्याद्यर्थो न तु तच्चिमिचं संविधानमपी-
त्यत आह

अनेकार्थत्वादिति ॥ (कै)

तस्य द्योतकमिति । (कै)

अनेन तस्य विशेषणत्वं सूचयति । संविधानविषय एककर्तृकः
पाक इत्यर्थः ॥ परेत्वनेकार्थस्य धातोरत्रायमेवार्थ इति बोधन-
मेव द्योतकत्वं तेन विशेष्यत्वेऽपि न चतिरित्याहुस्तदाह

यदात्विति ॥ (कै)

“हेतुमतीति” (१। १। २६।) प्रत्ययार्थनिर्देश इत्येव
भिद्धान्तोऽत एव तदाश्रयस्यैव तत्र कर्तृत्वं तदाह

तथा जातीयकाः खल्वाचार्य्येण स्वरितञितः पठिता ये उभयवन्तः येषां
कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथाभिप्रयद्यत् किमर्थम् ।
स्वरितञितः कर्त्रा ये क्रियाफल इतीयत्युच्यमाने यमेव सम्मत्येति क्रियाफलं
नीया यदा राजा पाचयते इति । कर्त्रभिप्रायक्रियाफल इत्यनेन संविधान-
लक्षण एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते । क्रीणीय्य वपते घत्ते चिमुत इति च

पचा । पाकः । पित्वाद्ध् । केचित्तु प्रयोजकव्यापारवृत्तिभ्यो धातुभ्य-
स्तद्द्योतकमात्मनेपदमनेन विधीयते । कुचते । कारयतीत्यर्थ । कारयत

नेपदं भवतीति । न चैषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथा
जातीयकाः - खल्वाचार्य्येण स्वरितञित इति पठिता । ये उभयवन्तः ।
येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्तीति” । अनेन च भाष्येणा-
कर्त्रभिप्रायक्रियाफलभावप्रशङ्को याव्यादियुभयाभावो लभ्यते । ननु याव्या-

तदभिधानायेति । (कै)

किं च यात्यादीनां सविधाने वृत्त्यभाववादिनां तत्र णिजना-
पत्त्या णिञ्विधायके वाचकता पर एवावश्यक इत्याशयः (इत्या-
शयः । ६) ॥ नन्वेव एवन्तादात्मनेपदं न स्याद् णिच् सविधानस्य
बोधितत्वादत आह

यदेति ॥ (कै)

तस्य । (कै)

एवन्तस्य ॥ नन्वयमर्थः सूत्रानारूढोऽत आह

तथैव स्यात् । लृप् । लुनीते । पूष् । पुनीते । इह न स्यात् । यञ् यजते ।
वप् वपते । अभिप्रायश्चे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये

श्रियप्रयोगेषु ण्यर्थोऽवगम्यते । स्वरितञित एव संविधाने शब्दशक्तिसामा-
व्यादत्तन्ते नान्ये धातव इति स्वरितञिद्रग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अन्ये-
त्वाङ् । स्वार्थं य क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं परार्थारम्भे तु परस्मैपदम् ।

इत्यत्र तु प्रयोजकव्यापारद्वयमेवार्थः । शिञन्तासिचि यथा कर्त्तृभिप्राय इति
सूत्रांशेऽपि कर्त्तृपदस्या हेतुकर्त्तृपरत्वादुक्तार्थतात्पर्यं एवेत्याङ् ।
उक्तस्य हरिणा—

“क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैचित् स्वार्थपरार्थता ।

असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धना” ।

दिश्यपि सेना प्रयाति पित्रर्थे तौर्यानि गच्छति इत्यादौ पराभिप्रेतं जय-
धर्मादिफलमस्तीति चेन्न । भाष्ये ‘च’ अवगात् कर्त्तृभिप्रायमेवाकर्त्तृभिप्राय-
मेव च क्रियाफलमस्तीत्यर्थात् । इदं शोभयाभिप्रेतमिति न तथैवभिप्रायः ।
तत्र यत्कर्त्तृत्वगत्यापारवचनत्वे कर्त्तृभिप्रेतं तत्फलभावः । यजभावस्य तदा

(स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले ।

(अ. १। पा. ३। धा. २)

१।१।७२।)

कर्त्तृभिप्राये (कै)

इत्यादि ॥ तदुक्तम्—

“कर्त्तृभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।

तथा भूता क्रिया सा हि तत्कर्त्ता फलभाग्यतः” इति ॥ (हरिः)

“क्रियाभेदः” । सविधानलक्षणः ॥ “तत्कर्त्ता” । सविधानकर्त्ता ॥

“केषां चित् कर्त्तृभिप्राये णिच् सङ्घ विकल्पते ।

आत्मनेपदमन्वेषां तदर्थां प्रकृतिर्यथा” ॥

इति च केषां चिद् धातूनां स्वरितञिताम् । केषां चिदादिना-
मिति च । एवमन्वेषामित्यपि बोध्यम् ॥ विकल्पाङ्गीकारे शिष्ट-
प्रयोगान् प्रमाणत्वेन दर्शयति

क्रीणीधेति । (कै)

“वपते” (कै) इति पाठः ॥ अत्र पत्ते प्रत्याख्यानभाष्यं योजयति

वर्त्तते । प्र व्यादिकर्मणि । तेन यं धर्मिष्वेति य चाभिष्वेति यं चाभि-
प्रागात्तत्र सर्वत्राभिमुख्यभावे सिद्धं भवति । कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले इतिसा च स्वार्थपरार्थता विवक्षा निमित्ता लौकिके ल्ययोगे स्वरितनिहिषयैव न
याव्यादिविषयेत्यत्रापि पत्ते स्वरितनिदमत्तण्य प्रत्याख्यानम् । एवं पञ्च-

केषांचित् कर्त्तृभिप्राये णिच् सङ्घ विकल्पते ।

आत्मनेपदमन्वेषां तदर्थां प्रकृतिर्यथा ॥

कर्त्तृत्वाभावात् । यत्रमानव्यापारवचनत्वे तद्वत्त्वं । उभयवचनत्वे स्वाभिदासा-
विति वस्त्रमाणवत्प्रयोग इति तदाशयः । ननु पञ्चादौना विकल्पादिवचन-
त्वात् कथं प्रतिविधानमर्थः । किञ्च तदर्थात्वाभावे कर्त्तृभिप्रेतक्रियाफला-
प्रसिद्धिरत आह

स्वरितञित एवेति ॥ (कै)

नन्वयं पक्षो न भाष्यसक्तः प्रत्याख्यानभाष्ये सर्वेषां च कर्त्रभि-
प्रायं क्रियाफलमस्ति तस्मादुभयवद् (ज्ञ) आत्मनेपदं नचैतेषामु-
भयमस्तीत्युक्तेः । तत्र सर्वेषां कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्तीत्युपक्रमा-
दुभयाभावोऽकर्त्रभिप्रायत्वाभावप्रयुक्तो लभ्यते । अश्वविधाने एषां
वृत्तिर्नास्तीति वक्तुमशक्यं देवदत्तो गच्छतीत्याद्यनापत्तेः । तस्मा-
दुत्तरव्याख्यैव युक्ता । तत्र हि यात्यादौ तत्फलस्य सर्वदा कर्तृ-
गामित्वमेव विवक्षितं न तु परगामित्वमित्यस्य सुवचत्वात् प्रतीयते
च तथैव यात्यादौ । एवं च “न चैतेषां कर्त्रभिप्रायं च” (भा)
इत्यादिप्रतीकस्यकैयटोऽपि चिन्त्य एव ॥ “चिनुते” इत्यादिप्रयो-
गाख्यानतर्भावितण्यर्थतयोपपाद्याः । प्रकरणादिकं च तात्पर्यपाह-
कम् । कदाचित् परस्मैपदेऽपि तत्रतौत्या तस्यावश्यकत्वाच्च । न
किमर्थम् । पचन्ति भक्तकराः । कुवन्ति कर्मकराः । यजन्ति याजकाः । कर्त्र-
भिर्हलैः कृषतीति “विभाषोपपदेन प्रतीयमान” (१।३।७७) इति पक्षे व्या-
त्मनेपदाभाव । क्षामिदासौ पचत इति क्रियामात्र विवक्षायां परस्मैपदम् ।

श्रीश्रीय्य पचते धने चिनोति चिनुतेऽपि च ।

व्याप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु खर्योऽभिधीयत” इति ॥

“संक्षिप्तं राजदत्तं कविदर्यः इत्येते ।

तन्निमित्तं यथान्यापि क्रियाभिश्चवशादिका” ॥

इ पचे प्रधानार्थो यासौ तदुक्तानां विक्रित्तिः । अथेदानीं तदभि-
सन्धिपूर्वकमध्येषां वा प्रेषणं वा युक्तं यत्पूर्वं पचर्थः स्यात् । वाङ् युक्तम् इति

(खरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । (अ. १। पा. ३। अ. २)
१। ३। ७२।)

च सेना प्रयातीत्यादौ यात्यादीनामपि पराभिप्रेतफलत्वमस्येवेति वाच्यम् । भाष्ये “च” श्रवणेन कर्त्तृभिप्रायमेवाकर्त्तृभिप्रायमेव च क्रियाफलमस्तीत्यर्थात् । अत्रत्य जयादिफलमुभयाभिप्रायमिति न तथेति भावात् इत्यस्येवेति ।

अन्येत्वाहुरिति ॥ (कै)

स्वार्थं य इति । (कै)

‘यः स्वार्थं क्रियामारभते तच्च तद्विषये प्रयोगे इत्यर्थः । सूत्रे “कर्त्तृगामित्वं” कर्त्तृपकारकत्वं न तु संयोगः समवायो वा । चिचया

भिप्राये क्रियाफल इत्युच्यमानेऽपि अत्र प्राप्नोति । अत्रापि क्रियाफलं कर्त्तार-
मभिप्रेति । याजका यजन्ति गा लक्ष्यामह इति । कर्मकराः कुर्वन्ति पादिक-

यदा तु स्वामिगतो धर्मो दास्यारोप्यते तदा स्वामिदासौ पचते इति
प्राक्तनेपदं भवत्येव ॥ सर्वेषां चेति । भा । सर्वत्र संविधानस्य संभवात्सर्वत्र च

असती च इत्यनेन कमलवनोदघाटनं कुर्वते य इत्यादयः प्रयोगाः
समर्थिताः । तत्रापि स्वार्थता विवक्षापरः सम्भवात् । अर्थस्य वाचकं

“हेतुमति च” (१। १। २६) इति सूत्रभाष्योक्तेः । संविधानमपि सामग्री-
सङ्घटनरूपं पचाद्यर्थः । यथा विश्वित्थस्यपि पचेरधिश्चयणादिः कर्त्तृव्या-
पारोऽर्थां देवदत्तः पचतीति । अन्यथा देवदत्तस्य कर्त्तृत्वानापत्तिः शिष्य
तु न । नहि संविधानमेव लिख्यं । अपि तु तत्पूर्वकं प्रेरणम् । यत्र सति
प्रयोजक इत्युच्यते संविधानं कुर्वन्नपि न यावत् प्रेरयति न तावत् प्रयोजक
इत्युच्यते इति हेतुराजः । भिक्षा वासयति कारीर्योगप्रिस्थापयति इत्या-
दावपि प्रयोजकत्वारोपो बोध्यः । तृण्योमासोर्नो यज्ञसमर्थान्याश्रयति

यजेत पशुकाम इत्यादौ तदभावात् । एवं च फलद्वारा क्रियैव कर्त्रर्थेति फलितम् । अत्र पठे क्रियाफलं “श्रुत्या” “लोकतो” वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता तत् । यथा पचादौ भोजनादि-
‘लोकतो’ऽवगतम् । यज्यादौ च स्वर्गादि “श्रुत्या” ऽवगतमिति बोध्यम् ॥

परार्थेति । (कै)

यात्यादिषु तु परार्थत्वविवक्षैव नास्ति इत्यतो न दोषः । स्वार्थत्वपरार्थत्वोभयविवक्षावतां धातूनां स्वार्थत्वविवक्षायां तडानौ इति सूचार्थः । उभयं च स्वरितञित्त्वेवेति न दोषः । विवक्षानिमित्तस्वार्थपरार्थतेत्यन्वयः । “विवक्षा” इत्यनेन “कमलवनोद्

महर्षिष्यामह इति । एवं तर्हि कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते सर्वत्र च कर्त्तारं क्रियाफलमभिप्रैति । न चान्तरेण यजिं यजिफलं वप्तिं वा वप्ति फलं

स्वार्थानुष्ठान संभवादितिभावः ॥ येषामिति । सा । संभवे अभिचारे च सति प्रकारान्तरेणवच्छेदेन विशिष्टे कार्यविधानाय विशेषनिर्देशः क्रियते इति भावः ॥ न चैतेषामिति । सा । यात्यादयः संविधाने वर्तितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः ।

द्योतकं वा ध्यात्मनेपदमिति मतद्वयं संगृह्यैतं केषां चिदित्यादिना श्लोकेन ॥ पिनोति पिनुत इति । पिनोति घाययति चेति क्रमेणार्थः ॥ इति कौस्तुभः ॥

सोऽपि वासादिप्रयोजक इति भाष्यात् तत्त्वमर्थाचरणमात्रेण तत्प्रयोजकत्वा-
रोपः इति लक्ष्यं । अत एवायं यद्भ्रसम्भारान् सङ्घटयति कं वा प्रेरयिष्य-
त्यात्संज्ञ्यादेति न जानीम इति व्यवहारः ॥ ननु “स्वरितञित” इति सूत्राद्
अपमर्शः कथं लभ्यते । तथाह

(स्वरितञित् कर्षभिप्राये क्रियाफले । (अ. १। पा. ३। चा. २)
१। ३। ७२।)

घाटनं कुर्वन्ते ये" इति सिद्धम् ॥ अत एव स्वामिदासौ पचत इत्यत्र क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदमिति वक्ष्यते कैयटेन । तेन चैतस्य शाब्दबोधे भानमिति लभ्यते । कर्तृगामित्वविवक्षाभावमात्रं परस्मैपदनिमित्तमिति च आत्मनेपदादिसमभिव्याहृतधातोः स्वरितञितः कर्तृगतफलजमकक्रियादौ लक्षणेति बोध्यम् । केचित्तु नेदं शाब्दबोधविषयः अपि तु पश्चात्तन्मानसबोधविषयः । तथैवानुभवात् । किमयां क्रिया इति विचारे काचित् परार्थफलकत्वं मनसा बुध्यते । एवं चैषु परार्थत्वमेव परस्मैपदनिमित्तं कोटिद्वयातिरेकेण तृतीयकोटेरभावात् । अत एव भाष्येऽकर्षभिप्रायमित्युक्तम् । न तु कर्ष-नभिप्रायमिति । स्वामिदासौ पचत इति तु दामधर्मस्य स्वामिन्यारोपात् साध्यम् । स्वामिगतस्य धर्मस्य दासे आरोपेणात्मनेपदवत्

लभन्ते । याजका पुनरन्तरेणापि यजि मा लभन्ते भृतकाश्च पादिकमिति । इति महाभाष्यम् ॥

अथवा स्वामिधेयमात्रवृत्तयो यात्यादयो नैषा स्वार्थताविशिष्टक्रियावाचित्वसंभवः ॥ तथा जातीयका इति । भा । प्रकाशमात्रे फलविधायप्रकारवतो जातीयर् विहितः ॥ अथेति । भा । कर्त्ताशमेति प्राप्नोतीति कर्त्तायमिति

“कर्षभिप्रायता सुप्ते क्रियाभेदोपलक्ष्यम् ।

तथा भूता क्रिया सा हि तत्कर्त्ताफलभाग् यतः” ॥

कर्षभिप्रायक्रियाफलग्रहणेन संविधानक्रियानिर्दिश्यते । नद्यत्र दृष्ट्वा वाचं विद्यजेदित्यत्र नद्यत्र दर्शनेन कालविशेषनिर्देशवत् । यत एवं रूपक्रियाया कर्त्ताफलेन युज्यते । न ह्यस्यविदध्यागादि तत्फलं स्वर्गाद्यनृते ।

कर्त्तृभिप्रेतत्वादिकं चारोपितानारोपितसाधारणं मानसबोधविषय-
डादिहेतुरत एव परार्थारम्भे तु परस्मैपदमित्युपक्रमे कैयटेनोक्तम् ।
वस्तुतः “कर्त्तृभिप्रायक्रियाफले” इत्यनेन संविधानमुपलक्ष्यते
तद्वाचकाद्वातोरात्मनेपदम् । विक्रित्यनुकूलसाधनविनियोगार्थत्वे तु
परस्मैपदम् । एतच्च हरिग्रन्थे स्पष्टमिति मञ्जूपायां निरूपितम् ।
भाष्यस्थान्यत्रैव तात्पर्यमित्याहुः ॥ नन्वेवं विवक्षातिप्रसक्त्यत आह

स्वरितञिद्विपयैवेति ॥ (कै)

ननु “एवं पञ्चभिर्हलैः कृषति” इत्यत्र संविधानप्रतीतेरात्मने-
पद स्यादत आह

पञ्चभिरिति । (कै)

पञ्चभिर्हलैरित्युपपदगम्यत्वात् तस्येति भावः ॥ ननु स्वामिदास-
योर्युगपत् कर्त्तृत्वविवक्षायां स्वार्थवृत्तितप्रयुक्तात्मनेपदस्य दासेना-
न्वयाभावात् परार्थत्वप्रयुक्तपरस्मैपदस्य स्वामिनान्वयात् । अप्राप्या
ईदृशे विषये पचेत्तिष्ठन्तस्य प्रयोग एव न स्यादत आह

मिथ्यत्वेव विवक्षितोऽर्थ इति प्रश्नः । यमेवेति । मा । केचिदाहुः । कर्त्तृमान-
कालविवक्षा स्यादिति । तदयुक्तम् । कालसामान्ये व्यक् विधानात् । तस्माद-
यमर्थः । द्विविधं यागादिफलं दृष्टमदृष्टञ्च । दृष्टमत्र युवदृष्टिप्रवृत्त-
वधा-

ततश्च कार्यभूतफलसम्बन्धेन कारणभूतक्रियाविशेष उपलक्ष्यते । तद्वाचका-
द्वातोरात्मनेपदमित्युक्तं भवति । संविधानोपलक्ष्यं च क्रियाफलं किं तत्राह

“यस्यार्थस्य प्रसिद्धार्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत्रधान फलं तेषां न लामादिप्रयोजनम्” ।

स्वामिदासाविति ॥ (कै)

क्रियामावेति । (कै)

वस्तुत उपपत्त्यन्तरमत्रोक्तम् ॥

सर्वचेति । (कै)

सर्वधातुस्वित्यर्थः ॥ भाष्ये

सर्वेषाम् (भा)

इत्यस्यापि सर्वधातूनामित्यर्थः ॥

सम्भवे (कै)

इत्यादि । एवं च यत्र धातौ “कर्त्तृभिप्राय” इत्यस्य व्यावर्त्य-
संभवस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिति भावः ॥ “अकर्त्तृभिप्रायम्” इत्यस्य
कर्त्तृभिन्नाभिप्रायमित्यर्थः । एवं च यात्यादीनां सर्वथा कर्त्तृभिप्रेत-
मेवेतिव्यावर्त्याभावात् तेषां नोदाहरणत्वमितिभावः ॥

दिकम् । अदृष्टं स्वर्गादि । तत्रापूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यं भावीतिप्रधानम् । इत-
रुत्तु विधुरप्रत्ययोपनिपातसम्भवे अभिचारसम्भवादिप्रकृतत्वाच्चाप्रधानमिति
तस्येष्टप्रत्ययं न स्यात् । अभिप्रयच्छान्तु तस्यापि प्रकृतम् । व्याभिमुख्यं फलस्य
यदा कर्त्ता बुध्वाध्यवस्यति क्रियारम्भे तदा आत्मनेपदमित्ययमर्थोऽभिप्रय-

तदेव सूत्रे क्रियाफलशब्देन गृह्यते इति भावः । तत्र पाकस्य भोजनं
लोकतोऽवगतम् । याजस्य स्वर्गा वेदतः । तदुक्तं भाष्ये । “साधोयो यत्र
कर्त्तारं क्रियाफलमभिप्रेति । न चान्तरेणापि यजिं यजिफलं वपिं च
वपि फलं लभन्ते । याजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गालभन्ते भूतकाश्च
वेतनमिति” । यत्र यस्या क्रियायां सत्यामित्यर्थः । साधोयः क्रियाफलं

'नैतेषां स्वार्थताविशिष्टेति । (कै)

क्रियामात्रवृत्तित्वादितिभावः ॥ एतदुक्तरीत्या भाष्यस्वरगवि-
रुद्धम् । अकर्त्तृभिर्प्रेतक्रियाफलाभावस्यैव भाष्यतो साभात् प्रत्यययोः
पौनरुक्तं परिहरति ।

प्रकारमात्रे इति ॥ (कै)

केचित्तु "तथा जातिः" इति वङ्गवीर्येः "जात्यन्ताच्छ
वञ्चुनि" (५। ४। ८) इति कमाङ्गः ॥ नन्वभिप्रपूर्वकैः तैरिच्छायां
रूढत्वेन कथं तदाक्षेपोऽत आह

कर्त्तारमेति । (कै)

स तु न तव विवक्षित इतिभावः ॥

१ उपसर्गकैयटे "नैषाम्" इत्यस्ति ॥

दृष्टे सति लभ्यते । वपत इति । भा । केशस्यु वपत इत्यत्रैवासन्ने फले
स्यात् । धान्यं वपत इत्यत्र तु विप्रकृत्ये फले न स्यादित्यर्थः ॥ यं चाभिप्राया-

सर्गादि । यत्रिं यागसविधानरूपमज्यधेम् । एवं वपिमित्यपि । अन्तरेणापि
यत्रिं स्र साध्ययागध्यापार विनापि । मतान्तरमाह ।

"क्रियाप्रवृत्तावाख्याता वैक्षित् स्वार्थपरार्थता ।

असतो वा सती वापि विवक्षितनिवन्धना" ।

सर्वं इमे स्वभूयर्थं प्रवर्तन्ते न हि कश्चित् परोऽनुयच्छीतय इति
प्रवर्तत इति भाष्योक्तेः । सर्वस्य स्वार्थं प्रवृत्त्या स्वार्थता सर्वत्र मुख्या ।
पदार्थतात्वस्येव । "सती वा" इति तु लौकिको वाचो युक्तिः । विवक्षित

५६२ महाभाष्यप्रदीपोदघोतः ।
 (स्वरितञित कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । (घ. १। पा. ३। घा. २)
 २। ३। ६७।)

केचिदिति । (कै)

“संप्रत्येति” भाष्यस्वरसादिति तेषां भावः ॥ यद्यप्यण् विधौ
 कालमन्वन्वो नास्ति तथापि कालोदासीनाः प्रत्यया आक्षिप्यम
 कालत्रयमाधारणा इत्यभिप्रायेण

कालसामान्ये (कै)

इत्युक्तम्

तस्मादिति ॥ (कै)

सम्प्रतीति (भा)

क्रियाफलविशेषणम् । “सम्प्रती”त्यस्य क्रियाऽव्यवहितोत्तर-
 कास्तिकमित्यर्थः । तच् दृष्टमेवेतिभावः ॥ तद्ध्वनयन् वक्ष्यति

इह न स्याद् यजत (भा)

इत्यादि ॥

दिति । भा । यजेष्ट इत्यादौ । एतत्तु कालानिर्देशप्रसङ्गेनोक्तं न तु अत्राप्राप्ते-
 निर्मित्तमस्ति । पादिकमहरिति । भा । पादौ भूतिरस्य इत्यत्रार्थे “असमासे
 निष्कादिभ्यः” (५।१।२०) इति ठक् ॥ न घान्तरेणेति । भा । न हि स्वर्गादि

विवक्षा सा निबन्धन हेतुरस्याः परार्थताया इत्यर्थः । एवं घासत् परार्थता-
 विवक्षाया मा भूदात्मनेपदमिति कर्त्तृभिप्रायइत्यनेन क्रियाफलं विशेषितम् ।
 सूत्रार्थत्वेतत्पक्षे क्रियाफलके यत्र कर्त्तृभिप्रेतोद्देश्यके आत्मनेपदमित्यर्थः ।
 अथ “कैश्चिद्” इत्यनेनारूचिर्वाधिता । तद् बीजं तु यजन्ते ऋत्विज इत्या-
 देरप्यापत्तिः । य स्वर्गादिफलाद्ये निर्वेषेनेतरः व्यापारयति स्वयं च प्रति-

(स्वरितञित कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । (अ १। पा. ३। या २)
१।३।७२।)

अभिप्रग्रहणाच्चिति । (कै)

तदभावेऽवश्यभावित्वं सनिहितत्वमेव च प्राधान्यं गृह्यते । सति तु तच्चिन् क्रियोद्देश्यत्वलक्षणप्राधान्यविशेषलाभ इति भावः ॥ क्रियाप्रारम्भे यदा कर्त्ता फलस्याभिमुख्यमुद्देश्यत्वं बुद्ध्या जानाति तदात्मनेपदमित्यन्वयः । एवं च तादृगोद्देश्यमेव फलगन्धेन लभ्यत इति तात्पर्यम् ॥ इदमेवाभिप्रेत्य वक्ष्यति

अभिराभिमुख्ये ॥ (कै)

आदिकर्मणीति । (भा)

आद्यत्वं चाभिमुख्यत्वं च कर्मप्रारम्भकालिकमेवेति दिक् ॥ ननु वपनस्य केशकर्त्तृरूप फलमव्यवहित मेवेति कथमिहाप्राप्तिरत आह

केशेति ॥ (कै)

किञ्च क्रियाप्रवृत्ते सर्वत्र स्वार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्वविवक्षाऽप्यन्तमनुचितैवेति दिक् । केचित्तु प्रतिविधानार्थादपि तदर्थद्योतकमात्मनेपदं शिष्या सह विकल्पते । सविधानमात्रं शिष्यार्थं । सर्वं इमे स्वभूयर्थं प्रवर्त्तत इति न्यायेन स्वार्थं प्रवर्त्तमानस्य प्रयोज्यस्यानुकूल्यकर्त्ता सविधातोच्यते । प्रैषस्तु न शिष्यार्थं । एवं चैकविषयत्वात् तयो पर्यायः । यमते याजयतीति वदन्ति । तन्मतमाह

“केषां चित् कर्त्तृभिप्राये शिष्या सह विकल्पते
व्यात्मनेपदमन्वेषा तदर्थं प्रकृतिर्यथा”

शिष्या सह शिष्यार्था प्रकृतिर्धातुर्यथा विकल्पते तद्वत् । अन्येषा स्वरित-
न्निद्वयतिरिक्तधातूनाम् । “हेतुमति च” (३।१।२६) इत्यस्यापि संविधान-

धान्यं वपत द्रुति । (किं)

बीजविकरणार्थोऽत्र वपतिरिति भावः ॥ भाष्ये

यं च (भा)

इत्यादि । अत्र "अभिप्रेति." समन्वयान्ने । एवं च येन फलेन सम्प्रति कर्त्ता समद्भुः येन च समद्भुो भविष्यति येन च समद्भुोऽभूत् सर्वथात्मनेपदं सिद्धम् । कर्मारम्भे तथैव स्वसम्बन्धि-
तेनोद्देशात् । तत्र भूते उपयोगोऽन्नाविष्टदेवदत्त इत्यादौ ॥ भाष्ये

'अत्रापि हीति । (भा)

न च तानि फलानि न क्रियारम्भोद्देश्यानि इति वाच्यम् ।

१ अथ "दि" इति नाम्ना बहुवचनस्यमाप्युक्तकेषु ।

रूपे व्यापारे वसंमानाद्यानोक्तिविषयं । यन्तेषु संविधानमेषां । पापप-
तोत्यादावपि स्वमिष्टेनम्नम् । वस्तुनो विष् प्रेष्टावाचो । "तय्यपोऽक्तो
हेतुश्च" (१। ३। ५५) इति सूत्रात् । अत्र एव तदाश्रयस्य वक्ष्यते । अत्र
एव पापपति देवदत्तो यद्दत्तेन इत्यादि प्रयोगा "गतिबुद्धि" (१। ३। ५७)
इति सूत्रं च परिश्रमम् । एवं च भिन्नविषयत्वाद् विद्वन्प्राप्तिसङ्गता ।
किं च सामान्यविहितस्य विषयो धातुविशेषादिहितेनात्मनेपदेन वाच्य
एवोचित । एतच्च केषो घटित्यनेन सूत्रिणामिति हेतुरात्र । अत्र एतेषां
विश्रान्तेपदलोर्विकल्पभ्रमभौतं दर्शयति

(स्वरितञित कर्त्तृभिर्वाये क्रियाफले । (अ. १। पा. ३। अ. २)
१। ३। ७२।)

सृत्विग्यापारवचनयजेरारम्भो होता भविष्यामीत्यादिप्रतिवचनं
तदुद्देश्याद्य गाव एवेति भावः ॥

पादो मृतिरस्येति । (कै)

पादमृतिषमन्धिदिनमित्यर्थः । दिवमस्य तां मृतिं लक्ष्मामह
इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

सर्वत्र चेति । (भा)

न हि प्रयोजनमनुद्देश्येतिन्यायादिति भावः ॥

प्रकर्षेति । (भा)

अनन्यलभ्यत्वं प्रकर्षः ॥

आत्मानं क्रीणीय इति विनता कद्रूराह । तस्य च दास्यादात्मनो
मोचनाय पुत्रसंविधानं कुरु इत्यर्थं इति तेषा तद्भ्रमबीजम् । तत्र
प्रत्युपकारं विना दास्यान्मुक्तवसम्भवात् प्रत्युपकारस्य च स्वासाध्यत्वादर्थ-
सामर्थ्यात् पुत्रसंविधानं गम्यते । न तु स तदर्थं इति स तेषा भ्रमः । एवं
केशप्रश्नश्च वपते इत्यत्र वपनकर्तुं संविधानं कुरुते इत्यर्थं इति तेषा भ्रम-
बीजम् । तत्रापि स्वस्यासामर्थ्येन सामर्थ्यात्तद् गम्यते इति तेषा भ्रमः स ।
एवमन्यत्रापि उद्धमिति हेलाराजः ॥ अथ सिद्धान्ते शङ्कते

“यत्रोभौ स्वामिदासौ तु प्रारभेते सह क्रियाम्
युगपद्भ्रमभेदेन धातुस्तत्र न वत्तते” ॥

स्वामिसाध्य सम्भारघटनरूपं संविधानम् । दाससाध्यं तु विक्षिति-
पर्यन्तं साधनविनियोगरूपम् । तत्र भिन्नत्वाद् व्यापारस्य युगपदेकधातु-

साधीयः (भा)

इत्यस्य क्रियाफलेनान्वयः । अनन्यसम्भयं क्रियाफलं यत्र संविधानरूपे
धात्वर्थे मति कर्त्तारमभिप्रैति तत्र तडानौ इत्यर्थ इति भावः ॥
किं तत् साधीयः क्रियाफलं तत्राह

न चान्तरेणेति । (भा)

यद्यज्यादिफलमन्तरेण यजिक्रियां न च नैव लभन्ते तदित्यर्थः ॥
गवादिषु च तद्ध्यतिरेकं दर्शयति

याजकाः पुनर् (भा)

इत्यादिना ॥ तज्ज्ञाचष्टे

वाच्यत्वासम्भवेन किं संविधानापेक्षमात्मनेपदं किं वा संस्कारकापेक्षम्
परस्मैपदमिति संशयः । अनेकार्थत्वाद्वातूनां युगपदर्थद्वयाभिधानेऽप्येकत्र-
प्रयोगे विगडलादेशद्वयानुपपत्त्या स एव संशय इति हेलाराजः । न च
क्रियागतविशेषमविवक्षितं कृत्वा क्रियामात्रे साध्यसाधनभावमात्रविव-
क्षायामत्र परस्मैपदं यक्तमिति वाच्यम् । तथा क्रियया स्वामिनो भोजनस्य
लाभेन दासस्य अममात्रलाभेन पूर्वपक्षस्यैव सिद्धेः । किं चैवं रीत्या यजति
यजमान इत्यस्याप्यापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । तदा कर्त्तृगामिनोऽकर्त्तृगामिनश्च
फलस्याभावेन “स्वरितञित उभयवन्त” इति भाष्यस्यासङ्गतेः । अत्र स्वामि-
पदार्थसामर्थ्यात् तद्गतं संविधानमवगतं दास पदार्थसामर्थ्याच्च तत् क्रियायाः
परार्थत्वमवगतमिति भाष्याख्यातस्य परस्मैपदमिति केचित् । एवमपि
पूर्वपक्षस्यैव सिद्धिरित्यन्ये । समाधत्ते

न हीति । (कै)

यद्यपि दानादिनापि स्वर्गो भवति तथापि स्वर्गविशेषस्य क्रियाविशेषनियतत्वादनन्यलभ्यत्वमिति भावः ॥

तदुद्देशेन । (कै)

विशेषोद्देशेन । एव च क्रियाफलशब्देन तदेव यादृमिति भावः ॥ कारिकायां चत्विह्यर्थं पचादस्य एवारभ्यन्त इत्यन्वयः । एवकाराध्याहारस्य बोध्यः ॥

“सविधानुस्य सान्निध्यात् दासे धर्मोऽनुषज्यते ।

इत्त्रिणा चापि सम्यन्धात् इत्त्रिशब्दाभिधेयता” ॥

उत्तरार्धस्य यद्येत्यादि । दासधर्मस्य तु न स्वामिन्यारोपः । उत्तमे निवृत्तधर्मारोपाप्रतीतेरित्यलं विस्तरेण । “अग्नीं व्यादधीत” इत्यत्र यद्यप्याधानफलमाहवर्णयत्वादिभिर्निष्ठं तथापि यज्ञहोमादिमुखलामरूपं कर्तृगतमप्यस्ति तदादायात्मनेपदम् । आहवर्णयत्वादेराधानसंस्कारातिरिक्तत्वे मानामाधेन तस्य च धालर्घ्यतया तदतिरिक्तस्यैव मदुक्तस्य तत्फलत्वौचित्यान । स्पष्टं चेद् “एकं पूर्वंपरयो” (६। ४। ८४) इति सूत्रे भाष्ये । एतेन कर्त्रभिप्रेतत्वं फले कर्त्रर्थत्वमेव न तु कर्तृसमप्रेतत्वमिति पार्थसारथ्युक्तमपास्तम् ।

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ।

१। ३। ७८ ॥

भाष्ये

अर्थे (भा)

कर्मकर्त्तृरूपे ॥

प्रतिषेध इति । (भा)

परस्मैपदस्येति शेषः ॥ कार्यातिदेशे कर्मवच्छास्वस्य परत्वेनात्म-
नेपदं सिध्यत्येव इत्यत आह

शास्त्रेति । (कै)

वस्तुतः कार्यातिदेशेष्युपदेशदेश एव देशस्तस्य शास्त्रातिदेशा-
नतिरेकस्य इति न दोष इति बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि विशेषविहि-
तेनातिदेशिकेनोपदेशस्य बाधः स्यादत आह

स्वाश्रयमिति । (कै)

अचारितार्थमेव हि बाधकत्वे बौजम् अतिदेशस्य यगादि-
सम्पादनेन चरितार्थ इति भावः ॥ भाष्ये

शेष इति । (भा)

एव च भावकर्मणोरिति नियमे उपयुक्तत्वान्नाय शेष इति

भावः ॥ ननु प्रकृतिनियमेऽनुदात्तङिदादिभ्यो व्यावृत्तं परस्मैपदं
शेषेभ्य एवेति किं तेनेत्यत आह

प्रत्ययनियम इति ॥ (कै)

शेषं दर्शयति

गन्धनादिष्विति । (कै)

एवं गन्धनादौ प्राप्तमात्मनेपदं यथा बाधते तथाऽसति कर्त्त-
व्यहणे कर्मकर्त्तर्यपि तदाधेतेति भावः ॥

सति त्विति । (कै)

इह करणं तु स्यष्टार्थमिति भावः ॥

अनुपराभ्यां कृजः । १ । ३ । ७६ ॥

भाष्ये

प्रतिपिष्यते तत्र परस्मैपदमिति । (भा)

स्वरितञित आत्मनेपदमिति प्राप्तस्य पुनर्विधानेनार्थादन्यत्र
इत्यवगतेरितिभावः ॥ अत एव प्रतिपिष्यते इत्युक्त्वाऽप्ये

कर्त्तृभिर्प्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति (भा)

उक्तिः संगच्छते ॥ ननु तिषादिशेषेण सामान्यतः प्राप्तायां "स्वरि-

(श्र. १। पा. १। ध्या. २) (व्यनुपराभ्यां श्णः । १ । ३ । ७८ ।)

तत्रितः” (१ । ३ । ७९) इति नियमे तदपवादतया अनेन परस्मैपदविधाने कात्मनेपदमापद्यते कर्त्रभिप्रायादौ अनेन परस्मैपदविधानात् ॥ अन्यत्र “शेषाद्” इति नियमेन व्यावर्त्तितत्वाद् अह

अयमभिप्राय इति । (कै)

तदपवादत्वापेक्षया कर्त्तृगामिक्रियाफलादौ एव “तिप्त्स्मि” (३ । ४ । ७८) इत्यस्य प्रतिप्रसवविधौ साधवादिति भावः ॥

प्रतिप्रसूयत इति । (कै)

क्रमेण नियम इति पक्षे इयं शङ्का इत्यर्थः ॥

मौलेन । (कै)

सर्वेषां मूले स्थितेन “तिपत्स्मि” (३ । ४ । ८८) इत्यनेन । “वा क्यः” (१ । ३ । ६०) इत्यतो “द्युङ्” (१ । ३ । ६१) इत्यत्र वाच्यत्वानुवृत्तिः ॥ मन्वनेन निषेधेन नियमापाकरणेऽपि पुनर्मूलविधेः प्रवृत्त्याशङ्का तदवस्यैवेत्यत्र अह

साक्षादिति । (कै)

तन्निषेधे हि शेषत्वात् शेषादिनियमान्नानियमप्रसङ्ग इति भावः ॥

विधीयत इति । (कै)

न क्रमेण नियमः किन्तु सर्वप्रकरणं युगपदेव नियामकमिति

(बुधयुधनशजनेङ् प्रुद्रुसुभ्यो णो । १ । ३ । ८६ ।) (अ. १ । पा. ३ । ध्या. २)

भावः ॥ अनेन नियमानां विधिमुखेन प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्र-
संकोचकताचेति ध्वनितम् ॥ भाष्येऽपि

आत्मनेपदेन परस्मैपदं वाध्यते (भा)

इत्युक्त्वा विधिमुखप्रवृत्तिः सूचिता । निषेधमुखेन प्रवृत्तौ
हि तन्निषेधस्य शाब्दत्वाद्वाध्यते इत्युक्तिरसंगतैव स्यात् ॥

बुधयुधनशजनेङ् प्रुद्रुसुभ्यो णोः ।

१ । ३ । ८६ ॥

उत्तरसूत्रेण सिद्धिमाशङ्क्यपरिहरति भाष्ये

बुधादिघिति ॥ (भा)

नन्वकर्मकाणां ग्रहणं सकर्मकार्यमिति विरुद्धमत आह

अकर्मका अपीति । (कै)

प्रकारवयेण तेषां सकर्मकत्वमितिभावः ॥ नन्वकर्मकाणां सक-
र्मकताद्ग्रायामिव अप्राप्तत्वाविशिष्टात् अचित्तवत् कर्तृकतायामपि
विध्वर्थत्वसम्भवाद् वाकारोऽनुपपन्न इत्यत आह

चार्ये इति ॥ (कै)

(अ. १। पा. ३। ध्या. २) (अथावकर्मकाश्चित्तवत्कर्तृकात् । १। ३। ८८।)

अचित्तवत् कर्तृकार्यमिति । (कै)

अचित्तवत्कर्तृकाकर्मकार्यमित्यर्थः ॥

अथावकर्मकाश्चित्तवत्कर्तृकात् ।

१। ३। ८८ ॥

ननु यतो षेरात्मनेपदं ततः प्रागवस्थाऽण्विपदयाद्येति न दोषो-
ऽत आह

णिमात्रेति । (कै)

प्रत्यासत्तिमज्ञानानस्थाशङ्का इत्यर्थः ॥

१ अथावकर्मकादिति घुरादिणिघो ष्यन्तात् परस्मैपदवचनम् । वा ।
अथावकर्मकादिति घुरादिणिघो ष्यन्तात् परस्मैपदं वक्तव्यम् । इहापि
यथा स्यात् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति ॥ यदि तर्ह्यत्रापोष्यतेऽणि-
घह्यमिदानीं किमर्थं स्यात् । अकर्मकग्रहण्यन्तविशेषणं यथा विश्रायेत ।
अपाक्रियमाणे कस्याकर्मकग्रहणं स्यात् । षेरिति वर्तते (१। ३। ८६)
ष्यन्तविशेषणम् । तत्र को दोषः । इहैव स्यात् चेतयमानं प्रयोजयति
चेतयतीति । इह न स्यात् । आसयति । प्राययतीति ॥ सिद्धं तु अत-
स्मिन्नाविति वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । अतस्मिन्सौ योऽकर्मकश्चेति

(अथावकर्मकाच्चित्तवत्कर्मकात् । २ । ३ । ८८ ।) (अ. १ । पा. ३ । अ. २)

चुरादिणिचो ग्यन्तादिति । (भा)

सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्ये चानन्वयोऽत आह

द्वितीयेति ॥ (कै)

आरोहयमाणमिति । (कै)

निवृत्तघप्रेणचतुर्थकचेयं ततो हेतुमंश्चिच् ॥

प्रयोजनान्तरमपीति । (कै)

वस्तुतस्तादृशप्रयोगानभिधानमितिभाष्याश्रय इत्यन्ये ॥

तस्यैवेति । (कै)

यद्यपि

यस्मात्सेः प्राग् (भा)

इति वक्ष्यमाणरीत्या हेतुमंश्चिरिति लभ्यं तथाप्ययं भावः ।
तथा सति "आष्टषादा" इति विकल्पितणिच्यण्यन्तसंभवेन ततश्चुरा-
दिष्णन्तादपि परस्मैपदं यथा स्यादिति उत्तरभाष्येण त्वयं भावः ।
क्वचित्तथाऽण्यन्तसंभवेऽपि चुरादिणिच्त्वावच्छेदेन न सम्भवति ।
हेतुमंश्चिच्त्वावच्छेदेन तु सम्भवत्यण्यन्ततेति स एव गृह्यते इति ॥

वाच्यम् । सिध्यति । सन्नं तद्धिं भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु षोडश-
मयावकर्मकादिति चुरादिणिचो ग्यन्तात् परस्मैपदमिति । नैय दोषः ।
अथाविति कस्येदं देयं ह्यम् । यस्मात्सेः प्राक् कर्म कर्ता वा विद्यते न
चेत्तस्मात्सेः प्राक् कर्म कर्ता वा विद्यते ।

(अ. १। पा. ३। आ. २) (न पादम्याङ् यमाङ् यसपरिमुह-
रुचिनृतिवदवसः ।
१।३।८६।)
(लुटि च कृपः । १।३।८३।)

न पादम्याङ् यमाङ् यसपरिमुह-
रुचिनृतिवदवसः ।

१।३।८६ ॥

छन्दसीति । (कै)

“सुपां सुलुको” (७।१।३१) ऽप्युपलक्षणमिदम् ॥

लुटि च कृपः । १।३।८३ ॥

भाष्ये

अनुकष्यते इति । (भा)

“वृद्धः स्यसनोः” (१।१।८२) इत्यनेन तु न सिद्धिः । तत्र
चतुर्णामिव घट्टणादितिभावः ॥

१ किमर्थश्चकारः । स्यसनोःस्थितदनुकष्यते (१।३।८२) । यदि
तर्हि भान्तरेण चकारमनुवृत्तिर्भवति “दुष्टो लुटि” (१।३।८१)
इत्यत्रापि चकारः कर्त्तव्यः विभाषा इत्यनुकर्षणार्थः (१।३।८०) ।
अथेदानोमभारेणामि चकारमनुवृत्तिर्भवतीहापि नार्थश्चकारेण । एवं
सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ।

भाष्यकार इति । (कै)

न च चकारेण स्पष्टा प्रतिपत्तिः । स्वरितत्वं तु व्याख्यानमा-
पेक्षमिति वाच्यम् । कृतेऽपि चे समुच्चैतव्यविशेषप्रतिपत्तये तद-
पेक्षायास्तुल्यत्वादितिभावः ॥

सर्वे चकारा इति । (भा)

अनुवृत्तिफलका इत्यर्थः । तेन "आटश्च" (६ । १ । ८०) इति
चस्य पुनर्विधानार्थत्वपरभाष्येणाविरोधः ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्
पादश्च समाप्तः ॥

BIBLIOTHECA INDICA :

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1029.

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

MAHĀBHĀSYAPRADIPODDYOTA

BY

NAGEṢA BHATTA

EDITED BY

PANḌIT BAHUVALLABHA ḠĀSTRĪ
VOL II FASCICULUS VII

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1903.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LUZAC & CO,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W C, AND MR OTTO

HAYRASSOWI, BOOKSELLER LEIPZIG, GERMANY

* Over plate copies of those books marked with an asterisk * cannot be supplied—some

of the Fascic is being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

	Rs	
Advaita Brahma Suddhi (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	1	8
Advaitachinta Kanasthabe Fasc 1	0	6
* Agni Purana (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each	4	2
Aitareya Brahmana Vol I Fasc 1-5 and Vol II Fasc 1-5 Vol III Fasc 1-5 Vol IV Fasc 1-5 @ /6/	7	8
Anu Bhāshyam (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14
Aphorisms of Sādhya (Engl sh) Fasc 1	0	12
Astasahasrika Prajnaparamita (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	2	4
Açvata dyaka (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each	1	14
Avadana Kalpalata (Sansk and Tibetan) Vol I Fasc 1-5; Vol II Fasc 1-5 @ 1/ each	10	0
* Bhamat (Text) Fasc 4-8 @ 6/ each	1	2
Bhāṣṭa Dīpika Vol I Fasc 1-3	1	8
Bṛhaddēvata (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	2	4
Bṛhaddharma Purana (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	0	6
Bodhi caryavata of Cañdevi Fasc 1	6	0
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1-3 @ 2/ each	2	4
Qatapatīa Brahmaṇṣa Fasc 1-6	1	8
Catasahasrika Prajnaparamita (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	19	14
* Caturvarga Chintamani (Text) Vols II 1-3; III Part I Fasc 1-18 Part II Fasc 1-10 @ /6/ each	1	2
Catasahasrika Prajnaparamita Part I Fasc 1-3 @ /6/	2	4
Qlokavartika (Engl sh) Fasc 1-3	4	14
* Qrauta Sutra of Apastamba (Text) Fasc 4-16 @ /6/ each	5	10
Ditto * Qankhyana (Text) Vol I Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-4 Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each	1	2
Qr Bhasyam (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each	0	6
Dau Kr̥ya Kaumudi Fasc 1	1	8
Qadadhara Paddhati Kalasara Vol I Fasc. 1-4	1	8
Kala Madhava (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	1	8
Kala Viveka Fasc 1-4	4	8
Katantra (Text) Fasc 1-7 @ /12/ each	10	8
Katha Sarit Sagara, (Engl sh) Fasc 1-14 @ /12/ each	3	6
Kūrma Purana (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each	2	4
Lalita Vistara (Engl sh) Fasc 1-3 @ /12/ each	4	2
Madana Parijata, (Text) Fasc 1-11 @ /6/ each	6	0
Mahā bhāṣya prad pōdyōta (Text) Fasc 1-9 & Vol II, Fasc. 1-7 @ /6/ each	1	2
Manu ka Sangraha, (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each	4	8
Markandēya Purana, (Engl sh) Fasc 1-6 @ /12/ each	4	14
* Mānasa Darçana (Text) Fasc 7-19 @ /6/ each	1	2
Narada Smṛti (Text) Fasc 1-3 @ /6/	1	14
Nyayavartika, (Text) Fasc 1-5 @ 6	5	4
Nyayavartika, (Text) Vol III Fasc. 1-6; Vol IV, Fasc 1-8 @ /6/ each	5	4

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽप्य पतञ्जलिना गुण्णा तीर्षदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायग्रीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलभ्यगाधे गाम्भीर्यादुत्तान ह्य सौष्ठवात् ॥

आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

नन्वविरुद्धानां संज्ञानां विषये विरोधमूलकविप्रतिषेधशास्त्रा-
ऽप्रवृत्तेरस्य वैयर्थ्यमनुपपन्नमत आह

आकडारादिति । (कै)

अविरोधमजानतः शङ्केति भावः ॥ निरवकाशस्थले तु अवि-
रोधं जानतोऽपि शङ्केत्याह

विश्लेषेति । (कै)

नतु विरोधादपीत्येवकारार्थः ॥

षा कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अथवा संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् । वा ।
अथवा संज्ञासमावेशो भवति । कान्यत्र । लोके वाकरणे च । लोके
तावत् । इन्द्रः शक्रः सुरहृतः सुरन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुशूल इति । एकस्य

न च संज्ञानामिति । (के)

इन्द्रः इन्द्रः इत् इत् इति च संज्ञानां लोकात्मत्वोद्ग-
पन्नवृत्तिदर्शनारिति भावः ॥

न चेति । (के)

अनवकाशप्रयुक्त इत्यर्थः ॥ एकप्रकल्पने महाप्रयत्नसङ्घ-
विरोधे वा अनवकाशं बाधकं न वेत्तुमुभयमप्यथोदाह

भिन्नफलत्वादिति । (के)

यद्युतः समावेशदर्शादेवाविरोधी विद्येपत्तेऽप्यबाधनमिति
भाष्याग्रयः । कैयटोक्तमेककल्पनं विरोधय व्यभिचरितौ । अत
एवाचिरादेगेन नुटो बाधमाशङ्क्य "न तिष्ठ" (१।४।४) इति
ज्ञापनेन समाहितं शक्तमे (०।१।१००) भाष्ये । तादृगस्तले एक-
कल्पसाभावः स्पष्ट एव । तत्रैव दग्धो बाधनमविरोधे आस्तादकूप-
कल्पभेदे च दृष्टमित्यक्तम् । कृते तु रूपे अन्यत्र यस्तवत्तेन दृष्टतया
प्यवस्थाकाङ्क्षायां परमानवकाशसाभ्यां वा इत्याहुः ॥

यद्यपीति । (के)

एवं च दृष्टान्तो विषम इति भावः ॥

इत्यस्य वक्तव्यः संज्ञा भवन्ति । व्याकरणेऽपि कर्तव्यम् दर्भयमित्यत्र
प्रत्ययस्यत् कृत्यसंज्ञानां समावेशो भवति । पाश्चात्तः वैदेहः वैदर्भ इत्यत्र
प्रत्ययतद्धिततद्भाजसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यत्र संज्ञासमावेशादेत-
स्मात्कारणाद् व्या कङ्कारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति । इत्यते धैकैव
संज्ञा स्यादिति तद्यन्तरेण यत्र न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एव-

उदाहरणेति । (कै)

ऋभेदेऽपि यदि समावेशः किमु वक्तव्यं तद्भेद इति दृष्टान्त-
तेति भावः ॥ ननु इन्द्रादीनामैश्वर्यशक्तिमत्त्ववज्रधातानपूर्दारणानि
प्रवृत्तिनिमित्तानीति । कथमेते संज्ञाशब्दाः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तको
धि स इति चेन्न । सत्यपि योगे रूढिभाषेण संज्ञाशब्दत्वमिति
भगवतोऽभिप्रायात् ॥

कर्मणि विधानमिति । (कै)

एवं च ऋभेदादविरोधाच्च न बाध इति कैयटाशयः । मनु-
भयया पाठनिर्णये कथं संदेहोऽत आह ।

गुणदोषेति । (कै)

किं सम्भवभाषेण द्विधापाठोऽपास्वरसादिति विवेक्तुं तद्विचारः
कार्य इति भावः ॥

यत्नः । (कै)

ज्ञापकाश्रयणचकारादिरूपः ॥ यद्यपि परं कार्यमिति पाठेऽपि
सूत्राणामन्यथा पाठः कार्यस्तथापि तत्र न वर्णगौरवं नापि प्रति-
पत्तिगौरवमिति न स दोष इति भावः ॥

१ द्विधापाठोऽपास्वरसाद् । क ।

२ "पाठे" इत्यारभ्य "स दोषः" इत्यन्तं नास्ति । इ ।

मथोनेदमुच्यते । अस्तिप्रयोगमेतत् । किं तर्हीनि । कथं त्वेत् सूत्रं
पठितव्यम् । किमा कडारादेका संज्ञेति । आहोस्तिव प्राक् कडारात् परं
कार्यमिति । कुनः पुनरप्य सन्देहः । उभयपाठ्याचार्येण श्रित्या सूत्रं

कार्यशब्देनेति । (कै)

संज्ञा इत्येव तु नोक्तम् । उत्तरचानन्वयात् । यद्यप्यन्यान्यपि कार्याण्यत्र सन्ति वचनपुरुषनियमपूर्वनिपातादयः तथापि तेषां केनापि बाधप्रसक्त्यभावाद्बाधितप्रवृत्ते चैतत् सूत्रसत्त्वान्तस्त्राभ इति भावः ॥

पूर्वया । (कै)

अनवकाशया ॥

न नियमार्थमिति । (कै)

आद्ये पाठे तु एकेव संज्ञा न द्वितीयेति नियमे विध्यर्थत्वसम्भवात् ॥ अत्रच विध्यर्थत्वसम्भवेन नियमो न युक्त इति भावः ॥ ननु पर्यायेण प्रवृत्त्या पूर्वस्यापि चारितार्थसंभवेन संज्ञानां विरोधाभावेन च उभयोः प्रसक्तौ अत्रापि पाठे नियम एव स्यादत आह

एतदेव चेति । (कै)

नियमेऽनुवाददोषापत्त्या वरं बाधकत्वकल्पनाद्वारा विधित्वमिति भावः ॥

प्रतिपादिता । केचिदा कडारादेका संज्ञेति । केचित् प्राक् कडारात् परं कार्यमिति । कस्यात्र विशेष । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् । वा । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् । किम् । एका संज्ञाभवतीति । ननु च यस्यापि परं कार्यं तेनापि परमर्थं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । विप्रतिषेधे चेति (१ । ४ । २) । ममापि तर्धैकस्य परार्थं भविष्यति । सत्त्वायामेकशेष एकविभक्तौ (१ । २ । ६४) इति । संज्ञाधिकारस्यायम् ।

विप्रतिषेधे (कै)

इत्यस्य दृष्टवाधयेति शेषः ॥ भाष्ये

परार्थमिति । (भा)

अनत्र(अपि। का) अकरणार्थमित्यर्थः । परार्थं यस्त्वया कृतं तदेव ममात्र कृतं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ननु विगोच्यवाचिपदासन्निधाने नपुंसकमेव प्रयोक्तुमुचितं संज्ञापय्यायनामादिगद्धानामपि विगोच्यत्वसंभवाद्वात आह

संज्ञेति । (कै)

प्रचुरप्रसिद्धेः (सिद्धे । इ) संज्ञाशब्द एव प्रकरणादुपतिष्ठते इत्यर्थः ॥ ननु “सङ्ख्याणाम्” (१ । १ । ६४) इत्यस्यातिक्रान्तत्वात् कथं तदर्थास्येत्यत आह

अस्माच्चेति । (कै)

एकसंज्ञाधिकारोत्तरमित्यर्थः ॥

लिङ्गविपरिणामेनेति । (कै)

भावसाधने शेषशब्दे विभक्तिविपरिणामेनेत्यपि बोध्यम् । वङ्गयोगव्यवधानात् यस्त्वया परार्थं कृतं तदेव ममात्र बुद्धिस्यं भवि-

---

तत्र किमन्यच्छक्यं विद्यातुमन्यदतः संज्ञायाः । तत्रैतावहाद्यम् । धा कडारादेका । क्रिम् । एकासंज्ञा भवतीति ॥ अङ्गसंज्ञया मपदसंज्ञयोरसमावेशः । वा । अङ्गसंज्ञया मपदसंज्ञयोः (१ । ४ । १३-१४-१८) समावेशो न प्राप्नोति । सापिष्कः । वार्हिष्कः । यानुष्कः । धानुष्कः । (४ । ४ । ५१ ॥ (५ । १ । ६३) ७ । १ । ५१ ॥ ८ । ३ । ३६ ॥ ० । २ । ११८)

(धा कठारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (ध. १ । पा. ४ । धा. १)

यति इत्यर्थकतया तत्रत्यमचानुवर्तते इत्येव भाष्येण (भाष्यं न । का)
व्याख्यातम् ॥ नन्वेवमपि संज्ञेत्यधिककार्यमेवेत्यत आह

संज्ञाधिकारश्चेति ॥ (भा)

किम् (भा)

इतिप्रश्नः । “एका संज्ञा” इत्याद्युत्तरम् । प्रश्ने सामान्ये नपुं-
सकम् । सर्पिः शब्दादार्हीयठक् तदस्य पण्यमिति (वा । इ)
इसन्तत्वात् कः । तत्राङ्गसंज्ञाभावे किं स्यादत आह

असत्यामिति ॥ (कै)

अनङ्गस्यापीति । (कै)

यद्यपीष्टानुरोधात् समावेशोऽपि ज्ञापयितुं शक्यस्तथापि लक्ष-
णैकशरणानामिष्टानिष्टे दुर्ज्ञेये इति भावः ॥

देवदत्तो गार्ग्य इति । (कै)

वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वृद्धिवारणं
शक्यमिति चिन्त्यम् । कुमुदान् इति उन्मत्तुप् । सिद्धान्तस्त्रित एव
ज्ञापकात् समावेश इति “परं कार्यत्वम्” इत्यत्र सुवन्तसमुदायात्
कथं तद्धितस्तदुत्पत्तावपि कथं पूर्वपदे विभक्तिश्रवणमत आह

वाभ्यः । माण्डव्य इति (४ । १ । १०६ । (१०५) ६ । ४ । १४६ ॥ ७ । २ ।
११७) । अत्रवकाशे भपदसंज्ञे अङ्गसंज्ञां वाधेयातम् । परवचने हि निय-
मानुपपत्तेरभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्त-
स्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वं तस्य भपदसंज्ञे पराङ्गसंज्ञा ।
कथम् । एवं स वक्ष्यति । यस्मात्प्रत्ययविधित्तदादिसुप्तिष्ठन्तं पदम् ।

परं कार्य्येति । (कै)

शब्दस्य भावस्यार्थः । सचैकदेशद्वारा एतत् सूचार्थरूपः । अनु-
ादेश्यविशेषणकशब्दस्वरूपप्रतीतेरितिभावः ॥

ततः इति । (कै)

अनुवर्त्तमानस्यापि विषयकोटौ निवेशादितिभावः ॥

अङ्गं सदिति । (कै)

स्वादिषु यदङ्गं तत्पदमिति व्याख्यानेनानुवादसामर्थ्यादङ्ग-
पदत्वयोः समावेश इति भावः ॥ नन्वनुवृत्तिसामर्थ्यात् समावेशोऽत
आह

एका संज्ञेति ॥ (कै)

तदुक्तं भाष्ये

एका संज्ञेति वचनाद् (भा)

इत्यादि ॥

वाधे इति । (कै)

उत्सर्गापवादन्यायेनेति भावः ॥

नः को (१। ४। १५) । सिति च (१। ४। १६) । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने
(८। ३। ६४) । यच्च भम् (१। ४। १८) । तस्यान्ते प्रत्यये व्यङ्गमिति ।
तत्रारम्भसामर्थ्याच् भपदसंज्ञे परं कार्य्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च
यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे । कथम् । अतुवृत्तिः
क्रियते । पर्यायः प्रसज्यते । एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपदेन सम्भवः ॥
कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् । वा । कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

इह त्विति । (कै)

इहापि तथैव स्यादितिभावः ॥

कथमिति चेदिति । (कै)

पदमित्यनुवृत्तावपि उभयोर्विधेयतया कथं भसंज्ञा पदकार्य-
मिति प्रश्नः ॥

उच्यते इति । (कै)

नानेन पदसंज्ञा विधीयते किन्त्वनुवृत्ते इतिभावः ॥

पदसंज्ञा प्रवर्त्तते इति । (कै)

तद्वुद्धिः प्रवर्त्तते इत्यर्थः । अनुवादसामर्थ्यादितिभावः ॥ इह तु
“एका संज्ञेति” नियमवाधनाय विधेयतेति विशेष इति बोध्यम् ।
वस्तुतस्तद्वाच्यमन्यार्थकं न तु एवमर्थकमिति तत्रैव निरूपितम् ॥
नन्वनया रीत्या परकार्यम् इति पाठेऽपि ज्ञापितसंज्ञावाधस्या-
संज्ञावाधाय पर्याय एव स्यात् न तु समावेश इति चेन्न । अनुमि-
ताप्राप्त्यपवादभूतत्वादस्याः प्राप्तेर्ज्ञापितो वाधस्तदितरपर्यवसायीति
समावेशसिद्धिरित्याश्रयात् ॥ ननु वङ्गव्रीहेः संज्ञानिवृत्तये तत्र
तत्पुरुषग्रहणमावश्यकमत आह

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः (१ । २ । ४२) इति । एकसंज्ञाधि-
कार इति चोदितम् । ध्रुविकाशे ह्यनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञा
वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोःसंज्ञयोर्भावः सिद्धः ।
कथम् । पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स
वक्ष्यति । पूर्वकालिकसर्वभरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय

एका संज्ञेति ॥ (कै)

अन्यत्र वेति । (कै)

यथान्यासमित्यर्थः ॥

मया त्विति । (कै)

परं कार्यत्ववादिनेत्यर्थः ॥ ननु समानाधिकरणग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति १ किं तत्पुरुषपदकर्त्तव्यतैव विशेष्योच्यतेऽत आह भाष्ये

एकसंज्ञाधिकार इति ॥ (भा)

चोदितमिति । (भा)

यद्यन्यत्र सा संज्ञा तदोभयं कार्यम् एकसंज्ञाधिकारे तत्पुरुष-
प्रकरणे १ “नवकेवलाः समानाधिकरणेने”त्युत्तरं करणे तु अधि-
कारादेव समानाधिकरण इति लभ्यते इति तत्कर्त्तव्यतैव
१ चोदितेति भावः ॥

अनवकाशेति । (भा)

यथाचानवकाशत्वावज्जौहिसंज्ञां बाधते तथा तत्पुरुषसंज्ञा-
मपि बाधेतेत्यर्थः ॥

१ किं तत्पुरुषपदकर्त्तव्यमिति । क ॥ २ च २। पा १। सू. ४९ ॥

३ नोदिता । का । ३ ॥

इति (१। १। ४९) । एवं सर्वं कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादि-
स्तत्पुरुष इति । (२। १। २४) । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञापरं
कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्त-
स्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः कियते ।
पर्याय प्रसज्यते । एका संज्ञेतिवचनात्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥ तत्पुरुषत्वे

(व्या कठारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

यद्येवमिति । (कै)

कर्मधारयप्रकरणान्ते “द्वितीयाश्रित” इत्यादिपठनीयं श्रिता-
दिमपेक्ष्य च तत्पुरुषसंज्ञा कर्त्तव्येति भाष्यार्थं मत्वा शङ्केयं यदि तु
“द्वितीयाश्रित” इत्यादि कृत्वा कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य “उप-
पदमतिङिति” प्रकरणान्ते श्रितादिभिस्तत्पुरुष इत्युच्यते तदा
नेयं शङ्केति ध्येयम् ॥ परन्त्वत्र पक्षे श्रितादिभिरित्यस्याधिकरणाद्
गौरवं भवतीत्युपाध्यायोक्तमेव सम्यक् ॥ नन्वेवमपि समानाधि-
करणस्य तत्पुरुषत्वं न स्यात् तत्पुरुष इत्यस्योत्तरत्रैव सम्बन्धाद्
आह

तत्पुरुष इत्यत्र चेति । (कै)

तथा च ^१कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषत्वस्य पर्याये सिद्धे परं
कार्यमिति समावेशार्थमिति भावः । अत्र पक्षे बहुव्रीहिसंज्ञा-
विषयेऽस्याप्रसक्तिरेवेति बोध्यम् ॥ ननु द्वितीयाध्यायस्य तत्पुरुष-
संज्ञायाः प्रथमे कथमनुवृत्तिरत आह

१ अ १ । पा १ । सू २४ ॥ २ अ १ । पा २ । सू १६ ।

२ “कर्मधारयत्वस्य पर्याये सिद्धे” । इ । “परम्” इत्यारभ्य “बोध्यम्”
इत्यन्तं नास्ति । का ॥

द्विगु च यद्वचनम् । वा । तत्पुरुषत्वे द्विगु च यद्वचनं कर्त्तव्यम् । तत्पुरुष-
(२ । १ । २२) द्विगुस्य (२ । १ । २३) इति चकार कर्त्तव्यम् । अक्रियमाणे
हि चकारेऽनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञा बाधेत । परवचने हि
नियमानुपपत्तेरभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्ते-
रभयोः सङ्घर्षोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा

व्यधिकरणानामिति ॥ (कै)

द्वितीय एव पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय इत्येवं कर्मधारय संज्ञा करिष्यत इति भावः ॥

पुंवद्भावेति । (कै)

“स्त्रियाः पुंवद्” इति तु “न कोपधाया” इति निषिद्धमिति भावः ॥ यथा न्यासे तत्पुरुषानुवादेन कर्मधारयसंज्ञाया आकडाराद् बहिः कृतत्वेन समावेशसिद्धिरिति तत्त्वम् ॥ ननु “द्विगुश्च” इति सूत्रपाठाद् “द्विगुश्च” इति अनुपपन्नमत आह

द्विगोरिति ।

व्याप्तिन्यायात् कडाराः कर्मधारये इत्ययमेवावधिरिति तात्पर्यम् । आदन्दादिति तु नोक्तम् । “द्वन्द्व्य प्राणी”त्यस्यावधित्वापत्तौ मम्बुह्यामन्त्रितसंज्ञयोः समावेशानापत्तेः ॥

परस्तादिति । (कै)

सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य (भा)

१ “समावेश” इत्यारभ्य “इति तत्त्वम्” इत्यन्तं नास्ति । क ॥

तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तद्विधितार्थोत्तरपदसमाहारे च (२। १। ५१) संख्यापूर्वे द्विगुः (२। १। ५२) इति । एवं सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते अत्रादिस्तत्पुरुष इति (२। १। २४) । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका द्विगुसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति

५८= महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।
 (या कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (य १ । पा. ४ । या १)

इत्यादिपन्थश्च । अन्ये तु चकारघटितं द्विगुयेति सूत्र कर्त्तव्य-
 मिति भाष्यार्थमाहुः । कृतमेवेति न दोष इति तत्त्वम् ॥ ननु
 गत्युपसर्गसञ्ज्ञयोः समानविषयत्वात् कथमुपसर्गत्वस्यैव निरवकाश-
 त्वमत्र आह

ऊर्यादीति । (कै)

गतिस्त्वेनैकौकृत्य सावकाशत्वाभिमानः । गतिस्वरौ “गतिरन-
 न्तर” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । “उपसर्गादसमास” इति णत्वम् ।
 “उपसर्गात् सुनोती”ति षत्वम् । “दिवः कर्म च” इत्यत्र सञ्ज्ञयोः
 समावेशेन तद्वात्वर्थसाधकतमे शक्तिद्वयसमावेशो बोध्यते ॥

समावेशस्येति । (कै)

करणत्वाद्घाणां द्वितीया^१ । अकर्मकत्वाभावात्^२ परस्मैपदाभावः ।
 प्रथोज्येऽकर्मकत्वप्रयुक्तकर्मत्वनिवृत्तिद्वारा यज्ञदत्ते द्वितीया च इति
 भावः । द्वितीयेव चात्र शास्त्रवत्त्वाच्च क्तिद्वयबोधिकेति बोध्यम् ॥ ननु
 कर्मत्वविधानसामर्थ्याद्वितीया इत्यत्र आह

१ कर्मत्वात्तत्कर्मकत्वाभावात् । क ॥

२ ‘अथावकर्मकाद्’ । १ । ३ । ८८ ॥

यौगपद्येन सम्भव ॥ गतिदिव कर्महेतुमत्सु च यद्दृश्यम् । वा । गतिदिव
 कर्महेतुमत्सु च यद्दृशं कर्त्तव्यम् उपसर्गा क्रियायोगे (२ । ४ । ५६) गतिश्च
 (१ । ४ । ६०) इति चकार कर्त्तव्य । अक्रियामागो हि चकारेऽनवकाशो-
 पसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभाव-
 सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्योपसर्गसंज्ञा परा गतिसंज्ञा । तत्रारम्भसाम-

(अ. १ । पा. ४ । ध्या १) (आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

कर्मसंज्ञा चेति । (कै)

इदमुपलक्षण कर्मणि लकारादेरपि ॥

तृतीयात्विति । (कै)

१“कर्त्तृकरणयोरि”त्यत्रास्योपस्थितिस्तु अहद्योगे चरितार्थेति भावः ॥ न च स्तोकं पाक इत्यादावपि षष्ठीस्यादिति वाच्यम् । कर्त्तृमाहचर्याद् अधात्वर्थकर्मण एव ग्रहणेनादोषात् । न चैव मनमा देव इत्यादिप्रयोगः कथ हेतुतृतीयान्तेन पचाद्यजन्तो देव-शब्दस्य समासे सिद्धत्वात् । केचित् साधकतमगतकर्मत्वशक्तिबोधे-ऽज्ञान् दीव्यतीति प्रयोगे दृढतर मानं चिन्त्यम् । कार्यकालपक्षे-ऽपि परत्वात् तृतीया बाधे न्याय्ये उपस्थितेरेव न्याय्यत्वात् । किञ्च तच्च फलाश्रयत्वविवक्षया कर्त्तरि इति कर्मत्व न च तदा करणत्व-

१ अ. २ । पा. ३ । सू. १८ ॥

२ “इत्यादावपि” इत्यारभ्य “तच्च फलाश्रयत्वविवक्षया” इत्यन्तं नास्ति इदुल्लेख्यविवरणपुस्तके ॥

ध्याचोपसर्गसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्ये-कसञ्चारधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञापूर्विका गतिसंज्ञा । कथम् । अतुष्टति क्रियते । पर्याय प्रसज्येत । एकसञ्ज्ञेति वचनान्नास्तियौगपद्येन सम्भव । गतिसञ्ज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद् भविष्यति । सावकाशा गतिसंज्ञा । कोऽवकाश । ऊर्यादीन्यवकाश (१ । ४ । ६१) । प्रादौना या गतिसंज्ञा सानवकाशा । गति । दिव कर्म । साधकतमं करणम् (१ । ४ । ४२) दिव कर्म च (१ । ४ । ४३) इति प्रकारं कर्त्तव्यं । अत्रिधमाणे हि प्रकारे-

५६० महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 (आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

मिति न दोषः । किञ्च “क्विडति च” इति सूचकैयटोक्तरीत्या यथोद्देशेऽपि प्रधानानुरोधेन गुणानां स्वात्मभेदकल्पनस्य तुल्यतया विग्नियकार्यकालपचे इत्युक्तिरनुचिता । किञ्च कार्यकालपचेऽप्यादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञा इति “अदसोमाद्” इति सूचभाष्योक्तरीत्या “अपादानमुत्तराणि” गां दोग्धि पय इति अचत्य भाष्यासङ्गतेः । आ कडारारस्यसंज्ञानां यथोद्देशत्वमेवेति च तदुक्तसङ्गतिरित्याहुः ॥ “हेतुमति च” इति च यदणम् इति भ्रमं वारयति

हेतुसंज्ञेति ॥ (कै)
 निबन्धन इति । (कै)

ननु वात्सीवन्धुः इत्यत्र पुताप्राप्ते भाष्यस्य न्यूनतैवेति चेन्न । पुतविधायके दूराद् आकान ज्ञापनमात्रोपलक्षणं न त्वभिमुखीकृत्य ज्ञापनरूपसम्बोधनविभक्तिनियामकस्योपलक्षणम् । एवं चागच्छतु भवान् गार्गीवन्धुर्वात्सीवन्धुरिति वाक्यवर्तिन उदाहरणव-

१ अ १ । पा १ । सू ५ ॥   २ अ १ । पा १ । सू १२ ॥
 ३ अ ३ । पा १ । सू २६ ॥   ४ सम्बोधनस्य । क ॥

ऽनवकाशाकर्मसंज्ञाकरणसंज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुन परं कार्यत्वं निममानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावसिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा पराकरणसंज्ञा । कथम् । एवं च वक्ष्यति । दिव साधकतमं कर्म । ततः करणम् । करणसंज्ञं च भवति साधकतमम् । दिव इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाप करणसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि

(घ. १ । पा. ४ । था. १) (था कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

मिति भाष्याग्रयसत्वेनादोषात् । अतिप्रसङ्गस्तु व्यवस्थितविभाषया
अनभिधानेन वा परिहरणीय इत्याहुः ॥

चिन्त्यम् इति । (कै)

अचेयं चिन्ता । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्तस्यानित्यत्वं तेनोक्त-
प्रयोगसिद्धिरित्याहुः ॥

ततो घिसंज्ञं चेति । (कै)

तथाच नदीघिसंज्ञाविषये ते संज्ञे नदीघिसंज्ञे पूर्विके इति
भाष्यार्थ इति भावः ॥

पर्यायार्थैवेति । (कै)

एवं हि एका संज्ञेति नियमो न बाधित इति भावः ।
तदन्तस्य घिनदीसंज्ञे इति सिद्धान्तः ॥

ननु चेति । (कै)

तत्र शब्दादिपरमिचोऽभावात् तिङ् परस्मैपदमेव गृह्यते
इति भावः ॥

पर्याय इति । (कै)

कारणसंज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रस-
ज्येत । एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपयेन सम्भवः । दिव' कर्म' हेतुमत् ।
स्तन्त्र' कर्त्ता (१ । ४ । ५४) तत्रयोजको हेतुश्च (१ । ४ । ५५) इति
चकारः कर्त्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे व्यवकाशा हेतुसंज्ञा कर्मसंज्ञां
वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुन' परं

(व्या कहारादेका सजा । १ । ४ । १ ।) (च १ । पा ४ । व्या १)

एकसजाधिकारावाधयेति भाव ॥ वस्तुत इष्टानुरोधादूर्णोति-
र्विभाषापुद्गणञ्च समावेगज्ञापकत्वमेवास्येति “एका सजा” इति
पाठेऽपि न दोष ॥ इदानीं पर कार्यत्वपक्षे दोषानाह भाष्ये

परवचन इति ॥ (भा)

“सत्विये” “तदस्य प्राप्तमि”त्यधिकारे १“सुतोरण” इति
वर्तमाने २“कुन्दसि घम्” इति घम् ॥

पदसंज्ञात्विति । (कै)

गुणेऽवादेशे ३“सोप शाकल्यस्य” इत्यर्थमपि सेति बोध्यम् ॥

नियमार्थमिति । (कै)

यद्यपि पर कार्यत्वपक्षेऽपि गत्यादिसूत्र नियमार्थं तथाप्यत्र
पक्षे इष्टमिद्धिरिति भाव ॥ ननु परत्वात् कर्तृत्वे प्राप्ते कर्मसजा-
विध्यर्थमेव गत्यादिसूत्र स्यात् कथं नियमार्थत्वमित्यत आह

१ व्य ५ । पा १ । सू १०६ ।

२ व्य ५ । पा १ । सू १०६ ।

३ व्य ८ । पा ३ । सू १६ ।

कार्यत्व नियमानुपपत्तेस्तस्योभयो सज्ञयोर्भाव सिद्ध । कथम् । पूर्वा तस्य
हेतुसजा परा कर्तृसजा । कथम् । एव स वक्ष्यति । स्वतन्त्र प्रयोजको
हेतुरिति । तत कर्ता । कर्तृसजाश्च भवति स्वतन्त्र । प्रयोजक इति निवृ-
त्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसजा पर कार्यत्वाच्च कर्तृसजा भविष्यति ।
ननु च यस्याप्येकसजाधिकारस्तस्यापि कर्तृसजा पूर्विका हेतुसजा ।
कथम् । अनुवृत्ति क्रियते । पर्याय प्रसज्येत । एकासजेति वचनात्प्रति

(ध. १ । पा. ४ । धा. १) (धा कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

तथा हीति ॥ (कै)

प्राधान्यादिति । (कै)

शब्दशास्त्रत्वाच्छान्दं प्राधान्यं अन्तरङ्गत्वादिभ्यो वलवत् श्लोके-
ऽपि अन्तरङ्गकार्यात् प्रधानकार्यस्य वलवत्त्वं दृष्टं मन्त्रिराजस्यले
इति भावः ॥

अविरोधादिति । (कै)

पूर्वेषापवादेन निवर्त्तितस्य परकार्यस्य प्रवर्त्तकेनानेन निरव-
काशपूर्वकार्यस्य निवर्त्तयितुमशक्यतया एकसङ्गा नियमराहित्येन
च विरोधाभावादित्यर्थः ॥

गत्यर्थादीनामेवेति । (कै)

एषां कर्मसंज्ञैव इति निममस्तु न । प्राक् कडारादिति शास्त्र-
वाधापत्तेः ॥

आरम्भसामर्थ्याच्च इति (भा)

भाष्ये । "हेतुमति च" इति सूत्रे भाष्ये गतिसूत्रनियमलोत्था
कर्तुरित्यप्यन्तधातुविषयत्वावशकत्वेन प्यन्तधातुविषयस्य १"कर्त्तु-

१ ध ३ । पा १ । सू २६ ॥

२ ध १ । पा ४ । सू ७६ ॥

यौगपद्येन संभव' । गुरुणघुसञ्जे नदीघिसंज्ञे । वा । गुरुणघुसंज्ञे नदीघि-
संज्ञे बाधेयाताम् (१ । ४ । ३-१२) । गार्गीबन्धु' । वात्सीबन्धु (६ । २ ।
१०८ ॥ ८ । १ । ८३) । वैत्रम् । (२ । २ । ३२ ॥ ५ । १ । १३१) विविनय्य (६ ।
४ । ५६) । परवचने हि नियमानुपपत्तेरभयसंज्ञाभाव' । यस्य पुनः परं
कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयो. संज्ञयोर्भाव सिद्ध' । कथम् । पूर्वे तस्य

(आ कडारादिका संज्ञा । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

रौक्षिततमम्” इत्यस्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । यत्चेतद्भाष्यवत्त्वाद्
गत्यादिस्त्रुं विध्यर्थं परत्वान्तरङ्गत्वोपजीव्यत्वेः कर्तृत्वप्राप्तेः । एवं च
पाचयत्यादौ न दोषः । यत्र “श्रारम्भसामर्थ्याद्” इत्यस्य गत्यादि-
स्त्रुवारम्भसामर्थ्यादित्यर्थ इति तत्र प्रधानानुरोधेन सर्वतो बल-
वत्त्वात् । किं चात्र पाठे विध्यर्थत्वं दुरुपपादमुभयोरप्यविरोधात्
प्राप्तेरिति दिक् ॥

यदीति । (कै)

ननु समावेशस्य सिद्धत्वेऽपि पक्षे कर्तृत्वमात्ररूपपर्यायार्थं तदस्त्रु
न च संज्ञयोः समावेशेऽपि तत् कार्यशक्तोर्योगपद्यायोगात् कार्या-
न्तरस्य चाभावात् पर्यायः फलतीति वाच्यम् । समावेशेऽस्य कर्मभि-
न्नत्वाभावेन “उभयप्राप्तौ” इति निषेधाप्रवृत्तौ नित्यं पष्ठी ।
पर्यायेतु कर्तृत्वे निषेधेऽपि कर्मत्वे तदभावात् पक्षे भाव्यं पश्येति
विशेषादिति चेन्न चकृविषयेऽनभिधानेन तादृशप्रयोगस्यैवाभावा-
दिति भाष्याशयात् ॥

१ सम्मवेशे । ६ ॥

२ अ. २ । पा. १ । सू. ६६ ॥

नदीधिसंज्ञेपरि गुरुलघुसंज्ञे । तदारम्भसामर्थ्याच्च नदीधिसंज्ञे परं कार्य-
त्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि
नदीधिसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीधिसंज्ञापूर्य्यिके गुरुलघुसंज्ञे । कथम् ।
अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनात्प्राप्तिः पौनपत्येन
सम्भवः । परस्मैपदसंज्ञा पुरुषसंज्ञा । वा । परस्मैपदसंज्ञा पुरुषसंज्ञा वाधेत
(१।४।६।६।१०१) परवचने हि नियमानुपपत्तेरभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः
परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयो संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा

हृक्काविति । (कै)

हृकरावित्युचितम् । यदा सूचगतकृतयणादेशे रेफान्त-
कृशब्दानुकरणोत्तरपदद्वन्द्वोऽय द्विचनान्त इति बोध्यम् ॥ ननूपपा-
दितरीत्या संज्ञासमावेशसम्भव इत्यत आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

तत्र घिलक्षणे इति । (कै)

गुणेन नदीत्वनिमित्तविनाशेन युगपत्तयोरसम्भवेन नदीसंज्ञापे-
क्षया परत्वादिति भावः ॥

असं विधित्वाच्चेति । (कै)

पूर्वविध्यभावाद् "अचः परस्मिन्" इत्यस्याप्यभाव इति
बोध्यम् ॥

तस्मादिति । (कै)

इष्टानुरोधादेवमेव कल्पते नत्वल्पिधावपि स्थानिवच्चादि-
तिभावः ॥ भाष्ये

१ ध्य १ । पा १ सू ५७ ॥

तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति ।
तिङ्स्त्रीणि धीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति । एवं सर्वे पुरुषनियममनुब्रूम्य
तस्यान्ते ष परस्मैपदमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा परं कार्य-
त्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति । ननु य यस्याप्येक संज्ञाधिकार-
स्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञा पूर्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् । च्यनुवृत्तिः
क्रियते । पर्याय प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनात्त्रान्ति यौगपद्येन संभव ।

(आ कठारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

आश्रयाभावादिति । (भा)

नदीलस्याश्रयभूतद्रुखाभावादित्यर्थः ॥

यस्य त्विति । (कै)

नदीलाभावे घिलानिट्तेगुणेन यणो बाधात् यणो निमित्तं
नदीलमिति भावः ॥ मास्तु शेषवचनं घिसंज्ञानिट्त्वर्थं बङ्गप्रौहि-
प्रतिषेधायं तत्कर्त्तव्यमेवेत्याह भाष्ये

बहुव्रीह्यर्थं त्विति ॥ (भा)

अवेति । (कै)

उन्मत्तेति ज्ञान्तस्य पूर्वनिपातस्तु बङ्गप्रौहित्वाभावेऽप्युपसर्जन-
त्वेन तं विना संज्ञाया अप्रतीतेश्चार्थिक इति भावः ॥ नित्यनपुंसकत्वं
तु संज्ञयोः समावेगेन सिद्धम् ॥

‘पाक्षिकः क्विति । (कै)

शेषादिति कपो न “संज्ञायामिति” निषेधात् चिन्त्यमिदम् ।

१ उपलब्धकैयटे “पाक्षिकश्च कपु” इत्यस्ति ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ३८ ॥

परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपद-
संज्ञा । कोऽवकाशः । श्लक्ष्णस्य अवकाशः (३।२।१२४-१००) ॥ परवचने
सिति पदं मम् । वा । परवचने सिति पदं भसंज्ञामपि प्राप्नोति (१।४।१६
—१८) । अयं ते योनिर्ऋत्विय (५।१।१०६॥६।४।१०६) । प्रज्ञाम्
विन्दाम ऋत्वियाम् । चारम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च भसंज्ञा
प्राप्नोति । गतिबुद्ध्यादीनां ख्यन्तानां कर्म कर्त्तृसंज्ञम् । वा । गतिबुद्ध्यादीनां
ख्यन्तानां कर्म कर्त्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति (१।४।५२।५४) । चारम्भसामर्थ्याच्च

(अ. १ । पा. ४ । ध्या. १)

(व्या कढारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

शेषग्रहणे तु नदीपदघटितसमुदायस्थान्यपदार्थं विद्यमानस्य समा-
सोक्तेः शेषत्वाभावात्त वङ्गम्रीहिरिति बोध्यम् ॥ ननु समानाधि-
करणसमासोऽयम् । अत एव मृगचपलेत्यादौ पुंवत्त्वं तत् कान्य-
पदार्थप्रतीतिरत आह

यदेति । (कै)

अयमपि पचसत्सूत्रभाष्ये स्पष्टः ॥

भावरूप इति । (कै)

विशेष्यभूत इत्यर्थः ॥

समाह्रियमाणेति । (कै)

“समाहारे च” इत्यत्र कर्मसाधनः समाहारशब्द इति भावः ॥

अशेषत्वादिति । (कै)

शेषादिति सूत्रे ममासान्तापेक्षया शेष इत्यभिमानिनेदम् ।

१ नदीभिश्च (२ । १ । २०) इति सूत्रे भाष्ये ॥ २ अ २ । पा २ । सू २३ ॥

कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति । नैव दोषः । व्याचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मसंज्ञाया कर्तृसंज्ञा भवतीति यदयं “हृकोरन्यतर-
स्याम्” (१।४।५३) इत्यन्यतरस्या यदृष्य करोति ॥ शेषवचनं च धि-
संज्ञानिदृष्यर्षम् । वा ॥ शेषग्रहणं च कर्तव्यम् । “शेषोऽप्यसखि”
(१।४।७) इति । किं प्रयोजनम् । धिसंज्ञानिदृष्यर्षम् । नदीसंज्ञाया
धिसंज्ञा मा भूदिति । शक्यै पथ्यै बुध्यै धेन्वै (७।३।११२—१११) ।
इतरथा हि परं कार्यत्वाच्च धिसंज्ञारम्भसामर्थ्याच्च “धितिह्रस्वश्च (१।४।६)

(या कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

(घ. १ । पा ४ । घा. १)

अनन्तरवङ्गमौल्यधिकारापेक्षं शेषत्वमिति भाष्यसम्मतपक्षे तु तस्यापि प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ॥

टचश्चित् करणादिति । (कै)

अस्यान्यत्र राजगवीत्यादौ चारितार्थादिदं चिन्त्यमिति कथित् ॥

पञ्चपात्रमिति । (कै)

अत्र शेषत्वात् कपोऽप्यापत्तिः । एतानि प्रयोजनानि शेषग्रहणस्य पदतः शेषार्थकत्वपक्षे । चिकितः शेषे तु अन्यं द्वयं शेषग्रहणे कृते सिध्यति । आद्यं तु प्रयोजनद्वयचिकितः शेषे शेषग्रहणे कृतेऽपि न सिध्यतीति बोध्यम् ॥

समासवाच्यत्वे इति । (कै)

समास एव क्रान्ताद्यर्थप्रतीतिः । यदागमे हीति न्यायेनैकार्थी-भावबलात् समासस्यैव सोऽर्थ इति भावः ॥

यदा त्विति । (कै)

एकार्थीभावस्तु पञ्चम्यर्थान्तर्भावेनेति तद्भावः ॥

इति नदीसंज्ञा । न वासंभवात् । वा । न वा कर्त्तव्यम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा कस्मान्न भवति । व्यसंभवात् । कोऽसावसंभवः । इत्थलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणः । वा । इत्थलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणेन भवितव्यम् । (७।१।११) ॥ तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाभावः । वा । तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञाया घिसंज्ञा न भविष्यति । किं कारुण्यम् । घ्याश्रयाभावात् । घ्याश्रयाभावाद्नदीसंज्ञाया

क्रियमाणेऽपीति । (कै)

तत्करणमेव प्रथमो दोषः । छत्ते दोषान्तरमपीति भावः ॥
सङ्घासमानाधिकरणनञा समासोक्तेः शेषत्वाभावात् तत्र वङ्ग-
श्रीङ्गप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥

शेषग्रहणं न करोतीति । (कै)

पदतः शेषार्थं न करोतीति त्रिकतः शेषार्थं तु करिष्यतीत्यर्थः ॥

परत्वादिति । (कै)

नञ् समासादयोऽन्यपदार्थाविवक्षायां चरितार्थाः । अन्ययी-
भावोऽपि समाह्रियमाणार्थत्वे चरितार्थः । वङ्गश्रीङ्गरपि अन्यत्र
चरितार्थः । न च समानाधिकरणतत्पुरुषविषये वङ्गश्रीङ्गिः क
चरितार्थः । व्यधिकरणे चरितार्थं इत्यभिमानात् । यद्वा तस्य
तदाधकत्वमनवकाशत्वेनैव^१ बाधकत्वोपलक्षणम् भाष्ये विप्रतिषेधा-
दित्यपि बोध्यम् ॥

प्राप्नोतीति । (कै)

१ परत्वं च । का ।

घिसंज्ञानिष्ठत्तिरिति चेद्यथादेष्टामाव । वा । धात्र्यायाभावाद्नदीसंज्ञाया
घिसंज्ञानिष्ठत्तिरिति चेदेवमुच्यते । यथादेशोऽपि न प्राप्नोति । नैव
दोषः । नद्याश्रयत्वाद्यथादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञामाव । वा । नद्याश्रयो
यथादेशः । यदा नदीसंज्ञया घिसंज्ञा बाधिता तत उत्तरकालं यथा-
देशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वाद्यथादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञा भविष्यति ।
वङ्गश्रीङ्गार्थं तु । वा । वङ्गश्रीङ्गप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्त्तव्यम् । “शेषो

(ष्या कडारादेका संज्ञा १।४।१।) (घ. १। पा ४। ष्या. १)

तथाचानयोः पदयोर्न शेषत्वमिति बद्धव्रीह्यप्राम्नि ॥ ननु
द्वीरावतीकेऽनवकाशत्वात् “नदीभिश्च” इत्यनेनैव भाव्यम् एवं च
कथमत्र बद्धव्रीहिः किमर्थं वा निषेधोऽत आह

तस्य त्ववकाश इति ॥ (कै)

ननु तत्रापि समाहारस्वान्यपदार्थस्य सत्त्वात् कथमयमवकाशो-
ऽत आह

यदेति । (कै)

एवं सति पञ्चानां नदीनां समाहार इत्यर्थं परत्वाद् बद्ध-
व्रीहिः प्राप्नोति सोऽपि शेषग्रहणादेव वारणीयः पर कार्यत्व-
मिति पाठे इति दिक् ॥ वस्तुतः समाहारे चायमिच्छते इत्युक्ते-
र्भावसाधनत्वाच्च समाहारशब्दस्य समाहाररूपेऽन्यपदार्थेऽयमपवाद
इति मत्वा द्वीरावतीके शेषे ग्रहणाद् भाष्ये दोष उक्तः। संख्येत्यनु-
वर्तमाने “नदीभिश्च” इत्यत्रैषां पदानां ग्रहणेनाशेषत्वात् प्रपतित-
पर्णे “प्रादयो गताद्यर्थ” इत्यस्याप्रवृत्तेराह

१ अ २। पा १। सू २० ॥

२ अ २। पा १। सू २० ॥

बद्धव्रीहि” (२।२।२२) इति ॥ किं प्रयोजनम् ॥ प्रयोजनमव्ययीभावोप-
मानदिगुणलक्षोपेषु । वा । व्ययीभावे । उभक्तगङ्गम् लोहितगङ्गम् (२।१।
२१।६।२।१॥५।४।१५४) ॥ उपमाने । शस्त्रोपमाने । कुमुदश्लेणे (२।१।५५।
५।४।१५४—१५३) ॥ द्विगु । पञ्चगवम् । दशगवम् (२।१।५१-५२।
(६।२।२) ॥ लक्षोपे । निष्कौशाम्बि निर्व्वारिणसि (२।२।१८
(५।४।१५३) ॥ तत्र शेषवचनादोष संख्यासमानाधिकरणान्त्समासेषु

(घ. १ । पा. ४ । ध्या. १) (था कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

प्रपर्णाक इति ॥ (कै)

भाष्ये

कार्थे प्रतिषेधः (भा)

इत्यस्य कार्थे वाच्ये वङ्गव्रीहिसंप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ननु
१“कुगति” इति सूत्रविहितः समासेऽपि सुपुरुष इत्यादौ माव-
कागोऽत आह

परिगणनमिति । (कै)

१प्रादयो गताद्यर्थ इत्यादीनामपि परिगणनद्वारा स्वतन्त्र-
विधायकान्येव न तु तत्प्रपञ्चभृतान्येवेति भावः ॥ ननु कार्थे
विशेष्ये तत्पुरुषः तद्वति “वङ्गव्रीहिरिति” भिन्नविषयत्वात् “तत्पुरुष
इति चेदि”त्याद्यनुपपन्नमत आह

इतर इति । (कै)

“प्रादयो गताद्यर्थे” इति परिगणनरूपं विशेष्यमज्ञात्वा इत्यर्थः ।

१ अ २ । पा २ । सू १८ ॥

२ अ २ । पा २ । सू १८ । इति सूत्रस्य वाचिकम् ॥

वङ्गव्रीहिसंप्रतिषेधः । वा । तत्र शेषवचनादोषो भवति । संख्या
समानाधिकरणनञ्समासेषु वङ्गव्रीहेः प्रतिषेधः प्राप्नोति । संख्या ।
हीरावतीको देशः । श्रीरावतीको देशः (१ । १ । २०) । समानाधिकरण ।
वीरपुरुषको यामः । (२ । १ । ५८) । नञ्समासे । ध्वत्राक्षणको देशः
ध्वत्राक्षणको देशः (२ । २ । १८) ॥ छल्लोपे च शेषवचनात् प्रादिभिर्न वङ्ग-
व्रीहिः । वा । छल्लोपे च शेषवचनात् प्रादिभिर्वङ्गव्रीहिर्न प्राप्नोति ।

तथाच तत्र तत्पुरुषप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशयः । वस्तुतस्तत्र शेष-
ग्रहणमुभयोरप्यावश्यकं "शेषाद् विभाषा" इति सूत्रे शेषाधिकार-
स्यादित्यर्थलाभाय त्रिकतश्च शेषत्वेन "परं कार्यमि"ति पाठे
संज्ञासमानाधिकरणनञ्समासह्रस्वोपेयु दोषपरिहारार्थः । एवं च
दोषोक्तिरेकदेश्युक्तिः । उन्मत्तगङ्गमित्यत्र न दोषः स्थित एवेति ।
"परं कार्यम्" इति पाठो दूषितो भगवता षड्विधे दोषाच्चेति
बोध्यम् ॥ नन्वेतद्वधिप्रविष्टसंज्ञासु फलसत्त्वात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

अस्मिन्निति ॥ (कै)

स च बाध इति । (कै)

परत्वसमानार्थकान्ग्रहणेन प्रतिपादितमिति भावः ॥ ननु
समावेशे "इन्द्रस्युभयथा" इति व्यर्थं स्यादत आह

इन्द्रसीति ॥ (कै)

तिङनम् । (कै)

कडारादेशानाम् ॥

१ अथ ५। पा ०। सू १५० ॥

२ अथ ३। पा ०। सू ११७ ॥

प्रपतति पर्याः प्रपर्यंकः । प्रपतति यथाशः प्रपलाशक इति (२। २। ६) ।
व्यथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिध्यति । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात्
वञ्जप्रौढिः । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात् वञ्जप्रौढिर्भविष्यति । एक-
संज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद् वञ्जप्रौढिरिति चेत् त्वात्तं प्रतिषेधः । वा । एक-
संज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद् वञ्जप्रौढिरिति चेत् त्वात्तं प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

(प. १ । पा. ४ । धा. १) (धा कडारादेका संघा । १ । ४ । १ ।)

शेषस्यापि । (कै)

तथादेः । वस्तुतोऽच “लिङः शाकटायनस्यैव” इत्यत
एवकारानुवृत्तेर्न समावेशः । एवं “लिङागिणि” इत्यत्रापि ॥
भाष्ये

वृद्धम् । (भा)

गोचम् ॥

अत्र समावेशे इति । (भा)

शलङ्कोर्गोत्रापत्यं “वाङ्गादीञ्” शलङ्कोः शलङ्गादेशश्च । ततो
यूनि “यञञोश्च” इति फक् ॥ “पैलादिभ्यश्च” इति लुक् ।
पीलु शब्दात् “पीलाया वा” इति गोत्रेऽण् । ततो यूनि
“अणो झच” इति फिञ् तस्य पूर्वेषु लुक् नच “गोत्रेऽ-
लुगचि” इत्यनेन अलुक्यपि यूनि लुगिति परा लुग्भविष्यति
इति वाच्यम् । ततोऽपि परस्य “फक् फिञोरण्यतरस्याम्”

१ अ ३ । पा ४ । सू १११ ।

२ अ ३ । पा ४ । सू ११६ ।

३ । अ ४ । पा १ । सू ६६ ।

४ अ २ । पा ४ । सू ६४ ।

५ अ २ । पा ४ । सू ५६ ।

६ अ ४ । पा १ । सू ११८ ।

७ अ ४ । पा १ । सू १५६ ।

८ अ ४ । पा १ । सू ८६ ।

९ अ ४ । पा १ । सू ६१ ।

निष्कौशान्भिः । निर्वाणसिः ॥ तत्पुरुषोऽच बाधको भविष्यति । तत्-
पुरुष इति चेदन्यत्र क्तार्थात् प्रतिषेधः । वा । तत्पुरुष इति चेदन्यत्र
क्तार्थात् प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रपततिपर्णः प्रपर्णकः । प्रपतितपलाशः

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (घ. १ । पा ४ । आ. १)

इत्यस्य प्रवृत्त्या पक्षे प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गादिति भावः ॥ सिद्धान्ते तु विकल्पेनेत्यत एव इत्याह

फक्फिजोरिति । (कै)

अनारङ्गत्वात् पैलादिलुकापहारेण सिद्धान्ते यूनिलुगप्राप्तेरिति भावः ॥ “१गोत्रेऽलुगचि” इत्यत्र भूश्चि प्राप्तस्य लुगिति भायोक्तेरत्र दोषश्चिन्त्यः । तस्मादौपगवस्य गोत्रास्यापत्यम् औपगविरित्यादौ “१एको गोत्रे” इति नियमादिञ् नस्याद् इति फलं बोध्यम् । तु-शब्दस्यैवकारार्थत्वादिहासमावेशो बोध्यः ॥

शक्यै इति । (कै)

यद्यपि नदी संज्ञाविधानसामर्थ्यात् घिलं नेति प्रागुपपादितम् । तथापि समावेशस्यानिष्टतामात्रेणोदाहरणत्वमुक्तमिति बोध्यम् ॥ नन्वत्र धनुषः करणत्वेनापादानत्वप्रसक्तिरेव न इत्यत आह

अपायेति । (कै)

धनुर्निर्गतशरकरणकवेधे धनुषः साक्षात् करणत्वाद्यभावात् अवश्यं

१ अथ ४ । पा १ । सू ८६ ॥

२ भूमीति च लुक् प्राप्ते वाच्ये चार्थे विधीयतेऽजादिः ।

यच्चिरङ्गमन्तरङ्गादिप्रतिषेधादप्युक्तं स्यात् ।

भूश्चिप्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धितेऽलुक् प्राप्तिः ।

एतद्भवतीति कुर्वन् समानकालावलुगलुक् च ॥

३ अथ ४ । पा १ । सू ६३ ॥

प्रपञ्चाशक्तः इति । सिद्धं तु प्रादीनां क्तार्थं तत्पुरुषवचनात् । वा । सिद्धमेतत् । अथम् । प्रादीनां क्तार्थं तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् । कानि पुनरस्य

(अ. १ । पा. ४ । था. १) (था कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

निर्गमनपूर्वकवेधे विध्यति वर्त्तयित्वा तद्घटकनिर्गमनस्य ऋवधि-
भावेनैव निर्वर्त्तकं धनुर्वेधे परंपरया करणम् इत्यवग्रं वाच्यमित्य-
स्त्युभयोः प्राप्तिरिति भावः ॥

कंसपाच्याम् (भा)

इत्यादेरपि कंसपाचास्त्रिगंतमसं भुङ्क्ते इत्याद्यर्थं ईदृग्मश्ले
धनुःकंसपाचादेर्देधात्वय इति बोध्यम् ॥ न च कार्यकालपक्षे
संज्ञाशास्त्राणां विधिप्रदेशेष्वेव वाक्यार्थेन विपरीतं परत्वं पञ्चमी-
प्रदेशोपस्थितापादानसंज्ञायाः द्वितीयाविध्युपस्थितकरणसंज्ञातः पर-
त्वात् । एवम् “आसोपोऽनः” इत्याद्येकवाक्यतापक्षभसंज्ञया नलो-
पाद्येकवाक्यतापक्षपदसंज्ञायाः परत्वादभिद्वत्वाच्च बाधो न स्यादिति
वाच्यम् । एतदधिकारस्यसंज्ञाविषये ययोद्देशपक्षस्यैव वाङ्गीकारेणा-
दोषात् ॥ भाष्ये

गां दोग्धीति । (भा)

दुहेर्विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वे कर्त्तव्यापारजन्य-
फलाश्रयत्वात् कर्त्तुरित्यस्याप्राप्तिः । विभागनिष्पितावधिल-
विवक्षणायापादानत्वप्राप्तिः । न च पयः संनिधौ गौर्नेप्सिततमा-

योगस्य प्रयोजनात् । प्रयोजनं ऋससंज्ञां दीर्घञ्जुतौ । वा । ऋससंज्ञां दीर्घ-
ञ्जुतसंज्ञे वाधते (१ । २ । २२) । तिङ् सार्वधातुकम् लिङ् लिटोराहं
धातुकम् । वा । तिङ् सार्वधातुकसंज्ञां लिङ् लिटोराहं धातुकसंज्ञा
बाधते (१ । ४ । १११-११५-११६) । अथत्वं वृद्धं युवा । वा । अथत्वं
वृद्धं युवसंज्ञा बाधते (४ । १ । १६२ । १६३) । घिं नदी । वा । घिसंज्ञां
नदीसंज्ञा बाधते । (१ । ४ । ३-०) । लघु गृह । वा । लघुसंज्ञां गृहसंज्ञा

(या कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. १)

कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षितत्वात् ॥ ननु स्वकक्षायामेव कर्मान्तरापेक्षयापि । अत एवाशेन यथा दीपिकया गच्छतीति अनेककरणयोगः । “अकथितं च” इत्येतत्तु अपादानत्वाविवक्षाया-
मेवेति न तेन विप्रतिषेध इति दिक् ॥ भाष्ये

गेहं प्रविशतीति । (भा)

गेहे प्रविश इति घामे आगत इत्यादि तु असाध्वेव वेति बोध्यम् ॥ केचित्तु यदा तेषां संयोगसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थ-
स्तदा कर्षत्वाप्राप्तेस्तत् साधुत्वं बोध्यम् । यदा तु व्यधिकरणो व्यापारोऽर्थस्तदोभयविवक्षायां भाष्योदाहरणोपपत्तिर्वोधेत्याहुः ॥
तत्तु “हृद्युभ्यां च” इत्यनुविधायकवार्तिकस्य भाष्यविरुद्धम् ।
तत्र “हृदिस्पृक्” इत्यादौ द्वितीयार्थं तेषां सप्तमी द्रष्टव्या इत्युक्तम् ।
धनुर्विध्यतीत्यत्र धनुर्गतशरस्तत्करणकबोधो धनुः कर्त्वंक इति धनुः
करणको धनुर्विध्यतिश्च व्यापार इति वा बोधः ।

१ कारकान्तरापेक्ष एव । इ । २ अ १ । पा ४ । सू ५१ ॥

३ “हृत्तदन्तात् सप्तम्या संज्ञायाम्” (६ । ३ । ६) इति सूत्रस्यवार्तिक-
कम् । हृद्युभ्यां डेरुपसंख्यानम् । वा । हृद्युभ्यां डेरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ।
हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ।

वाधते (१ । ४ । १०-११) । पदं भम् । वा । पदसंज्ञां असंज्ञा वाधते ।
(१ । ४ । १४-१८) । अपदानसुत्तराणि । वा । अपादानसंज्ञामुत्तराणि
कारकानि वाधन्ते । क । धनुषा विध्यति । कंसपात्र्या मुह्ये । गा दोग्धि ।
धनुर्विध्यति ॥ धनुषा विध्यतीत्यप्रायपुस्तत्वाच्च “ध्रुवमपायेऽपादानम्”
(१ । ४ । १४) इत्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति “साधकतमं करणम्”

(अ. १। पा. ४। व्या. १)

(व्या कडारादेक संज्ञा। १। ४। १।)

स्वव्यापारे स्वस्थापि करणत्वविवक्षामभवात् । एवमभिष्टिनन्ति
इत्यादौ गेहं प्रविशतीत्यादौ गेहाधिकरणको गेहकर्मको व्यापार
इति बोधः । अत्राधिकरणत्वकर्मत्वयोर्निर्घतत्वम् ॥

पत्वं नेति । (कै)

“उपसर्गात्सुनोति” इत्यनेनेति शेषः ॥

प्रकृति स्वरः । (कै)

“तत्पुरुषे तुञ्कार्ये” इत्यनेन ॥

वृद्धिः । (कै)

“श्चिचि वृद्धि”रिति ॥

दीर्घः । (कै)

“क्रमः परस्मैपदेषु” इति ॥

क्रमत इति । (कै)

“वृत्तिमर्गं” इत्यनेनात्मनेपदम् ॥

१ अ ८ । पा ३ । सू ६५ ॥

२ अ ६ । पा २ । सू २ ॥

३ अ ७ । पा २ । सू १ ॥

४ अ ७ । पा ४ । सू ०६ ॥

५ अ १ । पा ३ । सू ३८ ॥

(१। ४। ४२) इति घ करणसंज्ञा । करणसंज्ञा परा सा भवति । कंस-
पात्वा सुङ्क्ते इत्यत्रापाययुक्तात्वाच्च “प्रुवमपायेऽपादानम्” इत्यपादान-
संज्ञा प्राप्नोति “व्याधारोऽधिकरणम्” (१। ४। ४५) इति चाधिकरण-
संज्ञा । अधिकरणसंज्ञा परा सा भवति । “गा दीर्घि” इत्यत्रापाय-

(ष्या कडारारेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ १ । पा. ४ । अ. १)

अव्ययीभावः । (कै)

अनवकाशत्वात् ॥

बहुव्रीहिः । (कै)

परत्वात् ॥

समास इति । (भा)

सामान्यसंज्ञायां “महसुपा” इत्यत्र चरितार्थामव्ययीभावादि-
विशेषसंज्ञा न बाधन्ते समाससंज्ञानुवादेन तामां विधानात्
अत एव समासान्ता इत्यधिकारे “अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः”
इत्यादिविधानं सङ्गच्छते ॥

एकेति । (कै)

एवं चोभयोर्निरवकाशत्वात् न बाध्यबाधक भाव इति भावः ॥
नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह

चकारेति ॥ (कै)

समाविशतीति । (कै)

पर्यायसु न । “अव्ययादाप् सुप्” इति ज्ञापकात् । संज्ञा-
न्तरविनिर्मुक्तस्यलाभावेनानुवृत्तिविनैव पर्यायसिद्धिश्चेति भावः ॥

१ अ २ । पा १ । सू ४ ॥

२ अ ५ । पा ४ । सू १०० ॥

३ अ २ । पा ४ । सू ८३ ॥

युक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति “कर्तुरीक्षिततमं कर्म” (१ । ४ । ४५)
इति च कर्मसंज्ञा । कर्मसंज्ञा परा सा भवति । धनुर्विध्यतीत्यच्चा
पाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति “स्तन्न कर्त्ता” (१ । ४ । ५४) इति

(अ १ । पा. ४ । धा. १) (ध्या कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

गुणवचनसंज्ञा त्विति । (कै)

एवं चात्र शास्त्रे गुणवचनशब्देन^१ जातिमंज्ञाव्ययकृदन्ततद्धि-
तान्तसमस्तसर्वनामसङ्ख्याशब्दातिरिक्तः शब्दो गृह्यते इति बोध्यम् ।
^१अत्र एव द्वारवतीत्वमित्यत्र न पुंवङ्गाव इति बोध्यम् । अत्र हत्त-
द्धितसंज्ञे तदन्तस्य बोधे प्रातिपदिकसंज्ञाममानाधिकरणत्वात् । न
गुणिपरशुक्लादीनां गुणवचनत्वानापत्तिः तत्र मतुप् लोपादिति
वाच्यम् । श्रूयमाणतद्धितान्तस्यैव तत्संज्ञाविधानेनादोषात् । गुण-
गुणिनोरभेदविवक्षायां तथा त्वाभावेनाक्षतेश्च । मतुप् लोपसु भेद-
विवक्षायां शुकवान् इत्यादेरसाधुत्वाय तदा मतुपोऽनभिधान-
माश्रित्य तु प्रत्याख्यानमिति बोध्यम् । रूपादयो जातिशब्दा
असर्वलिङ्गत्वात् ॥

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातियु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाञश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण ॥

इति यद् गुणवचनं “वोतो गुणवचनात्” (४ । १ । ४४) सूत्रे
उक्तम् तदेकदेश्युक्तिर्भगवताऽव्याख्यानात् ॥

२ “अत्र एव” इत्यारभ्य “बोध्यम्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

च कर्तृसंज्ञा । कर्तृसंज्ञा परा सा भवति ॥ क्रुधद्गुहोरुपसृष्टयो कर्म-
सम्पदानम् । वा । क्रुधद्गुहोरुपसृष्टयो कर्मसंज्ञा सम्पदानसंज्ञा वाधते
(१ । ४ । ३८-३७) । करणं पराणि । वा । करणसंज्ञा (१ । ४ । ४२)
पराणि कारकाणि वाधन्ते । क । धनुर्विधत्ति । असिश्चिनत्तौति ॥ अधि-
करणं कर्मे । वा । अधिकरणसंज्ञा कर्मसंज्ञा वाधते (१ । ४ । ४५-४६)
क । गेहं प्रविशतीति । अधिकरणं कर्ता । वा । अधिकरणसंज्ञां कर्तृ-
संज्ञा वाधते (१ । ४ । ४५-४८) । क । ग्यानी पचतीति ॥ अधुपसृष्टं

(या कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । चा १)

घञ्विधिरिति । (कै)

“वोतो गुणवचनात्” “त्वतलोर्मुणवचनस्य” इत्यादिरप्युप-
लक्षणमेतत् ॥ ननु प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञकत्वे ब्राह्मणादि-
ग्रहणं व्यर्थमत आह

ब्राह्मणादीति । (कै)

अन्यथा ब्राह्मणगणयत्यादिभ्यः घञ् नस्यात् प्राणिभृज्जातिरुचणो
ब्राह्मणशब्दे । वयो वचनलक्षणो बालशब्दे । निपुणादयो युवादयो ॥

आश्रयतीति । (कै)

न लोकप्रसिद्धामित्यर्थः ॥ एकशब्दे सङ्घासंज्ञया राजपुरुषे
समाससंज्ञया बाधमाशङ्काह

एक्यमिति ॥ (कै)

राजपौरुष्यमिति । (कै)

अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ भाष्ये

१ अ ४ । पा १ । सू ४४ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ३५ । एतत् सूत्रस्यवार्तिकम् ॥

कर्म । वा । व्यधुपसृष्टं कर्माधिकरणसंज्ञा बाधते (१ । ४ । ४६-४५) ॥
गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । वा । गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीय-
संज्ञा बाधते (१ । ४ । ५६-६०-८२) ॥ परस्मैपदमात्मनेपदम् । वा ।
परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा बाधते (१ । ४ । ६६-१००) ॥ समास-
संज्ञाश्च । वा । समाससंज्ञाश्च या या परा चनवकाशाश्च तास्ता पूर्वार्ध-
सावकाशाश्च बाधन्ते ॥ व्यर्थवत् प्रातिपदिकम् । वा व्यर्थवत् प्रातिपदिक-
संज्ञं भवति ॥ गुणवचनं च । वा । गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत् ॥ समास-
संज्ञात्तद्विधायपसर्वनामासर्वलिङ्गा जाति । वा । समास । समाससंज्ञा च

किमर्थमिति । (भा)

“गुणवचन च” इत्यारभ्य “एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा”
इत्यन्तवचनजातं “किमर्थम्” इत्यर्थः ॥ वैयर्थ्यमेवोपपादयति
यथा न्यास एवेति ॥ (भा)

समाधत्ते

सन्ति चैवाचेति ॥ (भा)

अपूर्वा इति । (भा)

कृत्यज्ञा तद्धितसञ्जा ॥

असर्वलिङ्गा जातिरिति । (भा)

“एकद्रव्योपनिवेशिनी”त्येताः । तदर्थमेतद्वचनं जातमित्यर्थः ॥

समाध्यन्तरमाह

अपि चेति ॥ (भा)

सन्निविष्टानामिति । (भा)

निर्धारणपटौ ॥ तत्र सख्या संज्ञया जातिमंज्ञाया वाधाद्
द्वित्येत्यादौ टावेव । तथा तथा सर्वनामसंज्ञाया- वाधात् सर्वाय

वक्तव्या । कृत् । कृत्यसंज्ञा च वक्तव्या । तद्धित । तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या ।
अथय । अथयसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वनाम । सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या ।
असर्वलिङ्गा च जातिरित्येतच्च वक्तव्यम् । संख्या । वा । संख्यासंज्ञा च
वक्तव्या । डु च । वा । डु संज्ञा च वक्तव्या । का पुनर्दुसंज्ञा । षट्संज्ञा ।
एकद्रव्योपनिवेशिनीसंज्ञा । वा । एकद्रव्योपनिवेशिनी सञ्ज्ञेत्येष
वक्तव्यम् । किमर्थमिदनुच्यते । यथान्य एव भूयिष्ठा संज्ञा क्रियन्ते ।
सन्ति चैवाच काश्चिदपूर्वा संज्ञा । अपि चैतेनानुपूर्वेण सन्निविष्टाना
वाधानं यथा स्यात् । गुणवचनसंज्ञायाश्चेताभिर्वाधानं यथा स्यादिति ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (च. २ । पा. ४ । ध्या. १)

इत्यादौ न स्तौ । एवं मंथ्या सञ्जाया सर्वप्राचीनसंज्ञाबाध इत्याद्युक्तम् ॥
समाध्यन्तरमाह

गुणवचनसंज्ञायाश्चेति । (भा)

एवं चैतदतिरिक्तशब्दत्वं शास्त्रे गुणवचनशब्दत्वमित्यर्थादुक्त-
मिति दिक् ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

शब्दस्वरूपे सन्देहाभावादर्थस्य विरोधस्य प्रसिद्धत्वात् कोऽय-
मिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

आचार्य्येति । (कै)

विशेषार्थकत्वे परस्परव्याघातादुभयोर्विरुद्धयोः शास्त्रयोरप्रा-
माण्यं स्यादित्यर्थः ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

विप्रतिषेधे इति कोऽयं शब्दः । विप्रतिपूर्वात् सिधे कर्मव्यतिहारे
घञ् । इतरेतर्प्रतिषेधो विप्रतिषेधः । अन्योऽन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः ॥
क पुनर्विप्रतिषेधः । द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थात्रैकस्मिन् स विप्रतिषेधः । वा । द्वौ
प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिञ्च युगपत् प्राप्त स विप्रतिषेधः । क पुनर-

आचार्य्यवचनात् सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमात्लौकिककार्यस्य विरोधवा-
धिभो विप्रतिषेधे शब्दस्यैह उद्घरणं न सम्भवतीति सत्त्वा प्रकृति विप्रतिषेध
इति । कोऽयं शब्द इति ; इतरस्तु लौकिककार्यव्यतिरेकोपात्तो न ह्यन्यात्प्रा
न्योऽर्थ परिभाषित इति सत्त्वाह विप्रतिपूर्वादिति । कर्मव्यतिहार

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

सर्वेषामिति । (कै)

अनेन शास्त्रेण प्रामाण्याभ्यनुजानात् तस्य प्रामाण्येऽपि अन्यस्या-
प्रामाण्येन सर्वेषां तत्त्वं भग्नमिति भावः ॥

इतर इति । (कै)

अप्रामाण्यं त्वे परिहरिष्यत इति भावः ॥ कर्मव्यतिहारे घञो
विधानाभावादाह

सिधेरिति ॥ (कै)

सेधतेरिति । (कै)

परस्परं प्रतिकूलं गमनमित्यर्थवोधने तस्यैव समर्थतादिति
भावः ॥ पौनरुक्त्यं परिहरति

स एवार्थ इति । (कै)

कस्य चित् कश्चिन् प्रभिद्ध इति पर्यायोपादानमिति भावः ॥
अस्यागतिकगतित्वेनाह

न्यायैः क्व चैकस्मिन् युगपत् प्राप्तः । वृक्षाभ्याम् वृक्षेष्वित्यन्यायैः वृक्षेभ्य
इत्यत्र युगपत् प्राप्तः (७ । ३ । १०२-३) । किञ्च स्यात् । एकस्मिन्
युगपदसम्भवात् पूर्वपरप्राप्तेरभयप्रसङ्ग । वा । एकस्मिन् युगपदसम्भवात्
पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरभयप्रसङ्ग । इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यते एकस्मिन्

इति । सिधेर्विशेषणं व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात् सेधतेर्भावे घञि-
त्यर्थः । इतरेतरप्रतिषेधोऽन्योऽन्यप्रतिषेध इति । स एवार्थः पर्यायाभ्यां
प्रदर्शयते । यदा पर्यायाप्रतिपत्तौ शब्दद्वयेन प्रदर्शयते । विरोधं पूर्वोक्तेन
न्यायेनासम्भावयन् पुनः पृच्छति । कः पुनरिति । द्वौ प्रसङ्गाविति । सर्व-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

यदेति । (कै)

प्रतिषेधगच्छं एकत्र पाक्षिकप्रतिषेधपरः । परत्रात्यन्तिकप्रतिषेधपर इति भावः ॥ एवं च महद्गति पुनः प्रसङ्गपक्षयोः सिद्धये पर्यायाप्रतिपत्तिकस्य कादाचित्कप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य भवंचा तत्प्रतिबन्धस्य च प्रतिषेधगच्छायत्वेन शोकसिद्धिविरोधार्यकतैव फलितेति ध्येयम् ॥

पूर्वोक्तेन । (कै)

अप्रामाण्यापत्तिरूपेण ॥ ननु “प्राप्तुत” इति क्रिया न स गच्छेन परामर्गयोग्या । सर्वमामपरामर्गायोग्यत्वमैव तस्याममत्वस्य “वति” सूत्रे कैयटेन वक्ष्यमाणत्वात् । कर्तृपरामर्गस्तु न तस्य गुणत्वात् द्विवचनापत्तेर्यात (अतः । क) आह

युगपदिति । (कै)

युगपदसम्भवात् पूर्वप्रप्राप्तेरभयप्रसङ्ग इति । कथं श्लोकस्मिंश्च नाम युगपदसम्भवात् स्यात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरभयप्रसङ्गश्च स्यात् । नैतद्विप्रतिषेधम् । यदुच्यते एकस्मिन् युगपदसम्भवादिति कार्ययोर्युगपदसम्भवः शास्त्रयोश्चभयप्रसङ्गः ॥ ज्ञादिभिस्तुल्यम् । वा । ज्ञादिभिस्तुल्यं पर्यायाः प्राप्नोति । तद्यथा । ज्ञादयः (१ । १ । २९९) पर्यायेण भवन्ति ॥ किं

स्याचार्यवचनस्य प्रमाणादपि लब्धावच्छाशयोर्वचनयोरेकस्मिन् विषये विरुद्धकार्यद्वयसमर्पणादस्यैव विरोधः । प्रशक्यते इति । प्रसङ्गो विधौ । अन्वयाभाविति । अन्वयः सावकाशौ । न विप्रतिषेध इति । युगपद् यासौ प्रतिः सा विरोधनिमित्तात्वादभेदोपभागाद्विप्रतिषेधशब्देभोक्ता । किञ्च

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

आख्यातोपान्तक्रियायाः परामर्शभावेऽप्यध्याहृतप्राप्त्यादिपदो-
पान्तायाः परामर्शं न दोषः । लिङ्गन्तु प्रतिनिर्देशाभिप्रायेणेति
बोधम् ॥ ननु सा १ च विप्रतिषेधोऽत आह

विरोधनिमित्तत्वादिति । (कै)

विरोधफलवाधनिमित्तत्वादित्यर्थः ॥ नन्वेनेन परस्य प्रतिपाद-
नात् कथमय प्रश्नोऽत आह

यदीदमिति ॥ (कै)

तदनारम्भे ऽन्यत्र सावकाशयोः सामर्थ्याभावेन कथं पर्याय
प्राप्तिरत आह

इतरो व्यक्तीति ॥ (कै)

पर्यायेति । (कै)

एवं च पाक्षिकवाधो विरोधफलमिति भावः ॥ भाष्ये

१ 'न' इति पाठोऽस्ति क पुस्तके ॥

पुन कारणां तृणादय पर्यायेण भवन्ति । अनवयवप्रसङ्गात् प्रतिपरं विधिः ।
वा । अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपरं च विधीयन्ते । अप्रतिपत्तिर्विरोधो-
स्तुल्यबलत्वात् । वा । अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयो शास्त्रयो म्वात् । विंशति-
शम् । तुल्यबलत्वात् । तुल्य बले ह्यभि शास्त्रे । तथा । इतिमन्त्रयोरेकः

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

एकस्मिन् (भा)

इत्यस्य लक्ष्ये इति शेषः ॥

असम्भवाद् (भा)

इत्यस्य कार्ययोरिति शेषः ॥

पूर्वपरप्राप्तेरिति । (भा)

पूर्वस्य परस्य च योगस्य प्राप्तेरित्यर्थः । वचनद्वयप्रामाण्यादिति यावत् ॥ भगवता तु धर्मधर्मिनोरभेदमाश्रित्य प्राप्तिशब्देन पूर्वपर-शब्दयोः सामानाधिकरण्यमाश्रितम् ॥

उभयप्रसङ्ग इति (भा)

पर्यायेणेति शेषः ॥ सूत्रयोरेवामभावप्राप्ती इति मत्वा पृच्छति

इदं विप्रतिषिद्धमिति ॥ (भा)

शास्त्रयोरुभयप्रसङ्ग इति । (भा)

प्रेष्योभवति । स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तमुभौ युगपत् प्रेष-यतो नानादिक्षु च कार्यं भवत्यस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति तत्र उभयोरनं करोति । किं पुनः कारणमुभयोरनं करोति । यौगपद्यासम्भवात् । नास्ति यौग-पद्येन सम्भवाः । तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् । वा । तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं व्यक्तव्यम् ॥

मिति । इतत् सूत्रारम्भाच्च । पूर्वस्य लक्ष्यस्य तत्रारम्भोऽनुमीयते । तदु-च्यते अस्तद्धतौ विप्रतिषेधे यदाश्रितं तदाश्रितमेवेति । इदानीं जातिपक्षा-श्रयेणाह अप्रतिपत्तिर्वेति । अत्र पक्षे विध्यर्थमिदम् । परं भवतीति । तस्मिन् क्षते यदि पूर्वस्य प्राप्तिभिमित्तमस्ति ततस्तदपि प्रवर्धते ।

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

पर्यायेण शास्त्रयोः प्राप्तेरभयः प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ननु शास्त्र-
प्रसङ्गोऽपि कार्यार्थ एवेति कार्ययोर्युगपदसम्भवे कथं शास्त्रयोः
प्रसङ्गोऽत आह

तृजादिभिरिति । (भा)

एवं च युगपदसम्भवः पर्यायेणोभयप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् ॥

सर्वव्यक्त्युद्देशेनेति । (कै)

एषु ह्यजचां धातुमात्रादिधानेन विनिगमकाभावादिति भावः ॥
नन्वनवयवेन प्रसक्तस्यापि सामान्यशास्त्रस्य विशेषेणात्यन्तिकवाध-
दर्शनादिदमप्रयोजकमत आह

अनेनेति । (कै)

“प्रतिपदविधेश्चे”त्यस्य वाधकाभावादिति शेषः ॥ उत्सर्गस्य
सामान्यविषयत्वमपवादस्य विशेषविषयत्वमिति तद्व्यक्तिविषयकं

तथ्यदादीना त्वप्रसिद्धिः । वा । तथ्यदादीनातु (३ । १ । ६६) कार्यस्या-
प्रसिद्धिः । न हि किञ्चित्तथ्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन
तथ्यदादयः स्युः । यस्य भवता हेतुर्यपदिष्टोऽप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वा-
दिति तुल्यः स तथ्यदादिषु नैष दोष । धनवकाशस्तथ्यदादय उच्यन्ते च ते
वचनाद्भवन्ति । यस्य भवता हेतुर्यपदिष्टस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नो-

तदुच्यते । पुनः प्रसङ्गविधानात् सिद्धमिति । तथ्यदादीना तु कार्यस्येति ।
परत्वादिः साधुत्वस्य वेत्यर्थः । एकवाक्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च नास्येषां
परत्वेन व्यवस्था । तृजादिभिरिति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् तृजादिभ्य-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ १ । पा. ४ । व्या. १)

विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य तद्विषयकत्वं वाच्यते । तज्जादौ तु नैवमिति उभयोरपि प्रतिव्यक्तिप्रवृत्तिः । एव प्रकृतेऽपि दीर्घै-
त्वशास्त्रयोः कस्यापि व्यक्तिविशेषविषयकत्वाभावेनोभयोरपि स्वस्व-
विषयसर्वव्यक्तिविषयतयोपसृत्वेन पर्यायप्रसङ्ग इति भावः ॥ नन्वेवं
तद्विषयपूर्वलक्षणस्याप्रमाणत्वं स्यादत आह

एतत्सूत्रेति । (कै)

एतच्छात्रवलेन पूर्वस्य तद्व्यतिरिक्तव्यक्तिविषयतैव कल्प्यत इति
भावः ॥ ननु तुल्यबलत्वेनैव पर्याय उपपादितस्तत् कथं तेनैवा-
प्रतिपत्तिरापाद्यते इत आह

इदानीमिति । (कै)

जतिपक्षे तज्जातेरेवोद्देश्यत्वेन तज्जात्युपरक्तव्यक्तौ कश्चित् कार्य्या-
न्वयेऽपि शास्त्रस्य चारितार्थमिति भावः ॥

ततस्तदपीति । (कै)

तीति तुल्य स तयदादियु ॥ एतावदिह सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति ।
पठिष्यति ह्याषार्यं । सहाद्गतौ विप्रतिषेधे यदाधितं तदाधितमेव (६ । ३ ।
४२-२३६ ॥ ६ । ४ । ६२ ॥ ० । १ । २६) इति । पुनश्च पठिष्यति । पुनः
प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । किं पुनरिपता सूत्रेषोमयं लभ्यम् । लभ्यमि-

कल्पदादयो न भिन्ना इत्यर्थः । सहाद् गताविति । यथा कुशतास्यमिति
हेलुंक् च प्राप्नोति तातष्ट् चेति परत्वात् तातष्ट् तस्य स्यान्निबद्धावास्तुष्ट् न
प्रवर्तते । द्वारमिति । व्यापतिपक्षपक्षयोरैव परशास्त्रप्रवृत्तेर्द्वारमुपाय विषय
इति यावत् । पुनः प्रसङ्ग विज्ञानादिति । हेतुत्वरिति । परत्वात् साम्य-

(अ. १ । पा ४ । या १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

अप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः ॥ “वृत्तेभ्य” इत्यादौ चेत्ये
निमित्वाभावात् दीर्घस्याप्रवृत्तिरित्यन्यत् ॥ भाष्ये

तद् यथेति । (भा)

तत्र यथा एकः प्रेथ्य उभयोर्न करोति तथा प्रकृते (प्रकृत । इ)
उदाहरणरूपा व्यक्तिरुभयोरपि कार्यं नाश्रयिष्यतीत्यर्थः । वचने
त्वन्यत्र चरितार्थः । यथा तत्र प्रेथ्यः परस्परविस्तृङ्गकार्यकरणेन चरि-
तार्थस्वामिनाविति भावः ॥ “प्रतिपत्त्यर्थम्” इत्यस्य विध्यर्थमित्यर्थः ॥
ननु तद्यदादौन्येव कार्याणि किं तेषामपि कार्यनाम इत्यत आह

परत्वेति ॥ (कै)

एकवाक्येति । (कै)

शास्त्रगतमेव पौर्वापर्यं गृह्यते इति भावः ॥ कार्यगतपौर्वा-
पर्याश्रयणेष्याह

अनवकाशत्वाच्चेति । (कै)

त्याह । कथम् । इह भवता दौ हेतू अपदिष्टौ । तत्रादिभिस्तुल्यं पर्याय-
प्राप्नोतीति च । अप्रतिपत्तिर्वाभयोस्तुल्यफलत्वादिति च । तद्यदा तावदेश
हेतुस्तृणादिभिस्तुल्यं पर्याय प्राप्नोतीति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं
क्रियते । नियम । विप्रतिषेधे परमेव भवतीति । तदैतदुपपन्नं भवति सहाद्

सारणे कृते द्विवचनं भवति । लक्ष्यानुरोधेन च व्यङ्ग्याकृतिपदार्थाश्रयणा-
दनयोः परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेय । तस्य इष्टवाचीति । इष्टानिष्ट-
विभागश्च व्याख्यानाद् बोध्य । अन्तरङ्गं चेति । अन्तर्मध्येऽङ्गानि निमि-
त्तानि पारार्थ्यान् यस्य तदन्तरङ्गमित्युच्यते । एवं बहिरङ्गानि यस्य तद्वहि-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (ध. १ । पा. ४ । धा. १)

धातुत्वजात्याक्रान्त्यक्रौ क प्रवर्तते क नेति अत्र विनिगम-
काभावादिति भावः ॥ ननु “तद्यदादि” इत्यादिपदेन त्जा-
दौनामपि गृहणात् कथं ‘सादृश्यमत आह

आदीति ॥ (कै)

ननु पर्यायेणोत्पत्तिरेव प्रकारत्वस्य त्जादावपि सत्त्वेन कथं
भेदोऽत आह

त्जादीति ॥ (कै)

भाष्ये

आचार्यः । (भा)

वार्त्तिककारः ॥

यथेति । (कै)

नन्वस्तुक् छताहतप्रसङ्गित्वेन नित्यः शब्दान्तरप्राप्त्या तस्यापि

१ “सादृश्यम्” इत्यारभ्य “फलकत्वात्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

यतौ विप्रतिषेधे यदाधितं तदाधितमेवेति । यदा त्वेष हेतुरप्रतिपत्तिर्वो-
मयोस्तुल्यफलत्वादिति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्षियते । द्वारम् ।
विप्रतिषेधे परं तावद्भवति तस्मिन् छते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि
भवति । तदैतदुपपन्नं भवति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति ॥ विप्रतिषेधे

रङ्गम् । एतच्च न्यायसिद्धमेवानूदितम् । कार्यमित्यत्र अर्थे छायः । कार्याहं
कार्यं तुल्यफलं च करणार्हमिति नित्यानित्योत्सर्गपवादान्तरङ्गवद्विरुद्धस्य
सत्त्वस्याप्यापारः । स्योन इति । सिवेर्वाञ्जलकामप्रत्यये छतेऽपवात्वाद्दलोषं
वाधित्वा गुणात् पूर्वमन्तङ्गन्वाद्भू भवति । तत्र छतेऽन्तरङ्गत्वात् यथा

(अ. १ । पा. ४ । धा १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

अनित्यत्वात् । न चान्तरङ्गानपीति न्यायात् कैमुतिकन्यायेन परा-
दपि लुको वलवत्त्वेन इदमयुक्तमिति वाच्यम् । परिभाषाणा-
मिष्टसिद्धिमात्रफलकत्वात् ॥

ईजतुरिति । (कै)

न च पूर्वं 'द्वित्वप्रवृत्तावपि १ "वधिस्त्वपि" इति २ "लित्यभ्या-
सस्य" इति सम्प्रसारणाभ्यामिष्टं सिध्यतीति वाच्यम् । ३ "न
सम्प्रसारणे" इति निषेधेन अभ्यासस्य सम्प्रसारणानापत्तेः ॥

व्यक्त्यास्ततीति । (कै)

केचित्तु न हि व्यक्तिपक्षे सर्वं शास्त्रं व्याप्नोति न तु जाति-
पक्षे इत्यत्र मानमस्ति पक्षद्वयेऽपि सर्वव्याप्तिः १ एकशेषसूत्रे भाष्ये

१ "अपि" इति नास्ति क पुस्तके ।

२ अ ६ । पा १ । सू १५ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू १० ॥

४ अ ६ । पा १ । सू १० ॥

५ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

परमित्युक्ताङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम् । किं छत भवति । पूर्वविप्रति-
षेधा न पठितथा भवन्ति । गुणवृद्धौत्वद्वज्जवद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धम् ।
नुमधिरद्वज्जवद्भावेभ्यो नुद् (० । १ । ८५) इति । कथं ये परविप्रतिषेधा ।
इत्वोन्वाभ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेनेति (१ । १ । १००) सूत्रं च

गुणो बाध्यते । बहिरङ्गस्याप्युठो यणादेशे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं न भवति ।
नाजानन्तर्यं इति वचनात् । यौक्त्यामिरिति । ननु छतयणादेशात् वद्वि-
तोत्पत्तौ वृद्धा भाष्यमिति नास्ति युगपद् दृग्द्वयो घ्राप्ति । एवं तद्वि-
च्युतत्यूद्धा पाणिनीया इति दि उ काम इति स्थिते अत्र यगृद्वयोर्भृग-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

स्पष्टमुक्त्वा न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ सर्वब्राह्मणहनननिषेधाय जातिपक्षाश्रयणमिति च तत्र स्पष्टम् । किं च भाष्यं पञ्चदशसाधारणेन दृष्टान्तभेदेन पर्यायाप्रतिपत्तीये प्राप्ते तदाश्रयेण तद्वचनोपपत्तिपरं “न तु जातिपक्षाश्रयेण” इति स्पष्टमेव । अन्यथा जातिपक्षप्रवृत्तामप्रतिपत्तिमुपक्रम्य तथादिषु दोषाशङ्कापरं भाष्यमसङ्गतं स्यात् । अनवकाशत्वेनैषां न परत्वेन व्यवस्था इति त्वदुक्तसङ्गतत्वापत्तेश्च । श्रेते तजादितुल्यताया एव तेषु प्रतिपादनाच्च । न हि तजादयो व्यक्तिपक्षे एव सर्वविषया अपि तु जातिपक्षेऽपि । किं च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिविषयलाभेन चरितार्थस्वीयं व्यक्तिर्विरोधात् सर्वविषयकत्वं न कल्पयतीति उपपत्तिरस्ति । किं च जातिपक्षे तज्जात्याश्रयतद्भक्तिविषयकत्वमेव नैतद्भक्तिविषयकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः । तत्रैकः शास्त्रदृष्टान्तोऽपरो लौकिकस्तयोराश्रयणे

१ “इत्यत्र” इत्यारभ्य “लक्ष्यानुसारः” इत्यन्तं नास्ति इ-पुस्तके ॥

भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतियेधाः । विप्रतिषेधे परमित्येव सिद्धम् । कथम् । परशब्दोऽयं बहुवचनम् । अस्यैव व्यवस्थायां वक्तव्ये । पूर्वः पर इति । अस्यन्यार्थं वक्तव्ये । परपुत्रः परभार्या । अन्यपुत्र । अन्यभार्येति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वक्तव्ये । तद्यथा । परमियं ब्राह्मण्यस्मिन्

पत्यसङ्गः । अथवा स्त्रीकामिरिति परं यदा विभज्यान् व्याख्यायते । दिव् काम इ इति तदा “दिव उद्” इत्युक्ते कृते यद् वृद्धौ प्राप्नुतः । दुग्धतीति । दिवेः सन् । सगौवन्तर्द्धेति पक्षे इडभावः । हलन्ताचेति किञ्चम् । उडादेशः । तत्र यद् च प्राप्नोति दिवंचनं च । निवृत्ताद् दिवंचनं स्यात् । एतद्भाष्यं दूषयन्ति हिः प्रयोगो दिवंचनं याष्टिकं व्यवस्थापितम् । तत्र

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

लक्ष्यानुसारो बीजमित्येव व्यक्तुमुचितमन्यथा तव व्यक्तिपदार्थाश्रयेण सम्मते “महद्गति” इति न्याये कुरुताम् इति उदाहरणं दत्त-
ममद्गतं स्यात् । कुरुशब्दाद् हेर्लुङ् इति वचनस्य तातडभावपक्षे
चारितार्थेन कुरुशब्दाद् हेस्तातडिति वचनस्थानवकाशत्वेन विप्रति-
षेधाप्रसङ्गेरिति वदन्ति ॥ वक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकश्रयेण
गौरवं मत्वाह

विप्रतिषेधे इति ॥ (भा)

पूर्वविप्रतिषिद्धमिति । (भा)

कर्मधारयः । “तुम्” शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तुम्कनिर्देशः ॥

अङ्गाधिकारे परविप्रतिषेधस्यापीष्टत्वेन इदमसंगतं मत्वाहान्यः

कथमिति ॥ (भा)

सूत्रं च भिद्यते इति । (भा)

अधिकसूत्रकरणादिति भावः । चेनानङ्गाधिकारस्यपूर्वविप्रति-
षेधासंप्रसङ्गो दोषसंग्रहः सूत्रं भिद्यते चेत्यन्वयः ॥

कुटुम्बे । प्रधानमिति ङम्यते । अल्लोष्टवाचो परशब्द । तद्यथा । परं धाम
गत इति । इष्टं धामेति ङम्यते । तद्य इष्टवाचो परशब्दस्तस्येदं यद्व्ययम् ।
विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति । अन्तरङ्गं च । वा । अन्तरङ्गं च बन्धो-
भवतीति वक्तव्यम् । किम् प्रयोजनम् । प्रयोजनं यत्केकादेशेत्वोत्त्वानि गुण-

शब्दान्तरप्राया द्विर्बचनमनित्यं यत् तु नित्य इति वदन्तः । अल्लोपस्येति ।
तनु गाण्डोवधन्वेत्यत्रास्ति सन्धारया । गाण्डोवधतु च्च् धा इति
स्थिते यदि पूर्वं यणादेशः ततो “न संयोगादमन्तात्” इत्यल्लोपनिषेधात्
रूपं सिध्यति । अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात्ततो यद् न स्यात् । एवं तर्हि

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । ध्या. १)

व्यवस्थायामिति । (भा)

तदाकाङ्क्षप्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः ॥ ननु लक्षणचक्षुषां तद्वि-
भागो दुर्ज्ञेयोऽत आह

इष्टानिष्टेति ॥ (कै)

अङ्गशब्दस्य निमित्तेषु वृत्तौ निमित्तं दर्शयति

पारार्थ्यादिति । (कै)

एवं चान्तर्भूतनिमित्तापेक्ष्यं च वहिरङ्गमिति भावः ॥

एतच्च न्यायेति । (कै)

स च न्यायः “अचः परस्मिन्” इत्यच भाष्ये दर्शितः ॥

कारणार्हम् । (कै)

कारणयोग्यम् ॥

१ अ १ । पा १ । सू ५७ ॥

वृद्धिर्द्विवचनाल्लोपस्य रेभ्य । वा । गुणाद्यणादेशः । स्योनः । स्योना । गुणश्च
प्राप्नोति यणादेशश्च (७ । ३ । ८६ ॥ ६ । १ ७० ।) ॥ परत्वादगुणः स्यात् ।
यणादेशो भवति अन्तरङ्गत । वृद्धेर्यणादेशः । द्यौकामिः । स्यौकामिः ।
वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च (७ । २ । ११७ ॥ ६ । १ । ७०) । परत्वाद-

नित्यत्वात् पूर्वमत्र यण् भवतीति मन्यते । कृतेऽप्यल्लोपे तस्य स्यान्नित्यत्वा-
द्यणः प्राप्या नित्यत्वम् । यणि कृते वास्यल्लोपः प्रतिषेधादिति तस्यानित्य-
त्वम् । द्यौकामिरिति । दि उ काम इ इति स्थिते यण् च प्राप्नोति
न्नित्यादिर्नित्यमिति खरश्च । तत्र यदि पूर्वं खरः स्यात् तदा उदात्त-

(अ १ । पा. ४ । आ १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

तुल्यबलं चेति । (कै)

यद्यपि विप्रतिषेधशब्देन इदमपि लभ्य शक्यं तथापि तदे-
तर्थाबोधने समर्थमिति भाव ॥ कदाचिल्लोके दुर्बलबलवतोऽपि
विरोधदर्शनात्

नित्यानित्येति । (कै)

नित्यस्य बलवत्त्वे वीज तु कृताकृतप्रसङ्गित्वेनावश्यकतैव अन्त-
रङ्ग प्रथम बुद्धावारोहतीति तत्काले वहिरङ्गानुपस्थितेऽदेव प्रथम
प्रवर्त्तते एवं च क्वचिद्भाष्ये परत्वान्नित्यत्वाच्च इत्यादौ परत्वादित्यु-
क्तिरेकदेशिन इति बोध्यम् ॥

पूर्वमन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वाभावेऽपि नित्यत्वेनोठ् सुमाधु इत्युक्त "येन विधिः"
इति सूत्रे । इदमुदाहरणमुणादिषु व्युत्पत्तिपत्रवादिनां प्राकटा-
यनादीनां मते ॥

१ अ १ । पा १ । सू ७२ ॥

उच्चि स्यात् । यणादेशो भवति अन्तरङ्गत ॥ द्विर्वचनानुदादेशः । दुधूषति ।
सुसूषति । द्विर्वचन च प्राप्नोति यणादेशश्च (६ । १ । ६-७७) । नित्यत्वाद्
द्विर्वचन स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गत ॥ अलोपस्य च यणादेशस्य च
नास्ति सम्प्रधारणा ॥ खराद्यणादेश । यौकामि स्यौकामि । खरश्च प्राप्नोति

खरितयोर्यण इत्यौकारं खरित स्यादुदात्तश्च इष्यते । युक्ताम इति ।
पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञोऽपि यणा अन्तरङ्गत्वाद्वाध्यते तथैव "दिव उद्"
इत्युत्वेन च ॥ काद्रवेय इति । कद्रुशब्दात् "मञ्जापाम्" इत्युत्पद्यते
"सौभ्यो ठक्" "द्यध" इति ठक् यणादेशे "ल्लोपोऽकङ्गा" इति लोमप्र-

कृतेऽन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तर्भूतनिमित्तकत्वरूपादित्यर्थः ॥

युगपत्प्रसंज्ञ इति । (कै)

अन्तरङ्गन्यायमनालोचयन्तः पूर्वपक्षिण इति शेषः ॥ ननु
“अकृतकूह” परिभाषा नास्त्येव किं च तद्विषये नान्तरङ्गन्याय इति
भाष्यासङ्गतिरित्यत आह

अथवेति । (कै)

एवं चानयैव मिद्धे “अमर्थानाम्” इत्यथ समर्थग्रहणं न
कार्यमित्यभिप्रायः ॥ स्थाने द्विर्वचनपक्षे यणोऽपि शब्दान्तरप्राप्त्य-
नित्यत्वं स्यादत आह

द्विः प्रयोग इति ॥ (कै)

वदन्त इति । (कै)

१ परिभाषेन्दुश्लेषे ५७ ॥

२ अ. ४ । पा. १ । सू. ८२ ॥

यथादेशश्च । (६ । १ । १६७—७७) । परत्वात् सखः स्यात् । यथादेशो भव-
त्यन्तरङ्गतः ॥ गुणादेकादेशः । काश्चिद्यो मन्त्रमपश्यत् । गुणश्च प्राप्नोत्येकादे-
शश्च ॥ (६ । ४ । १४६ ॥ ६ । १ । १०९) ॥ परत्वाद्गुण्य म्यात् । एकादेशो
भवत्यन्तरङ्गतः ॥ लङ्घरेकादेशः । वैचमाणि सौत्थिति । यद्विश्च प्राप्नो-

तिषेधाद् “व्योगुण्य” इति गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । नन्वकृत एकादेशेऽ
प्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावाच्चद्वित एव न स्यात् । कृते त्वेका-
देशे तस्यान्तवद्भावात् प्रातिपदिकत्वात्तद्वितोत्पत्तिमित्यानुपूर्व्या सिद्धत्वाद्-
प्रयोजनमेतदित्याहुः । अचोच्यते । अकृतेऽप्येकादेशे “नोड धात्वो” इति

कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण कचिन्नित्यताभ्युपगमे तु यणोऽपि नित्यतया परत्वाद्यणैव स्यादिति तेषामाशयः ॥ अन्ये तु द्विः प्रयोगपक्षेऽपि द्वितीयः प्रयोगो द्विर्वचननिष्पाद्य पर एव । एवं च यस्य द्वित्वं न तस्य यण् तदनन्तरं किन्तु द्वितीयस्य प्रयोगस्य द्विर्वचनं यद्यपि कृते तस्यैव नित्यशब्दवादे प्रयोगभेद एव शब्द-भेदकः । प्रयोगे कृताकृतप्रसङ्गोव हि नित्यमिति भाष्याशयमाहुः ॥

तस्यानित्यत्वमिति । (कै)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति काचित्-कमिति भावः ॥

पूर्वपदप्रकृतीति । (कै)

दिवि कामो यस्येति विग्रहे “वज्रग्रीहो प्रकृत्या” इत्यनेने-त्यर्थः ॥ ननूले यण् इति ततः पूर्वमेव स्वरः स्यादत आद्य

१। अ. ६। पा. २। सू. १ ॥

ल्लोकादेशश्च (०। २। ११०। ६। १। १०१) ॥ परत्वादुच्छ्रितः स्यात् एका-देशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादेकादेशः । ज्ञाया व्योदनो ज्ञौदन । ज्ञौद-नमिच्छति ज्ञौदनीयति । ज्ञौदनीयते सन् जुज्ञौदनीयमिति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति एकादेशश्च (६। १। ६—८८) ॥ नित्यत्वाद्विर्वचनं स्यात् । एकादेशो

“ल्लोपोऽकृदा” इति निषेधाच्च ज्ञापकाद्भविष्यति तद्धित इत्यदोषः । शुनेति । ननु “श्रयुवा” इति सम्प्रसारणे कृते “तस्यासिद्धवदना” इत्यसि-द्धत्वान् “न संयोगाद्गमन्तात्” इति निषेधादस्त्रोपस्य नास्ति प्राप्तिः । एवं तर्हि प्राग्भादित्यसिद्धत्वमाश्रित्यैतदुक्तम् । प्रयोजनप्रत्याख्यानवाद्याद्य

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । ध्या. १)

तथैवेति ॥ (कै)

'स्त्रीभ्य इति । (पा)

यदि कद्रूनांगमाता तदानेन । यदि काचन मानुषी तदा
 “वृद्धाभ्य” इत्यणि प्राप्ते तदपवादो “ञ्च” इति एकादेशात्
 पूर्वं झञ्च्त्वाभावे “स्त्रीभ्य” इत्यनेनैव ढक् । कद्रूस्य नागमातृषेत्यु-
 चिता ॥

ज्ञापकादिति । (कै)

“स्त्रीभ्यो ढक्” इत्यादौ प्रातिपदिकादित्यस्य मन्वन्धेन लिङ्ग-
 विशिष्टपरिभाषया नासिद्धेर्ज्ञापकपर्यन्तानुधावनं किमर्थमिति
 चिन्त्यम् । अत एवैषी पादौ ढक् सिद्धिरित्याहुः ॥

ज्ञापकमपि चिन्त्यम् । अन्तरङ्गं बलवदित्येतज्ज्ञापनेन कृते
 एकादेशे तत् प्रवृत्त्या चारितार्थमभवत् ॥ भाष्ये

१ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ११३ ।

३ अ ४ । पा १ । सू १२१ ॥

४ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥

भवति अन्तरङ्गतः ॥ अल्लोपादेकादेशः । शुना शुने । अल्लोश्च प्राप्नोत्येका-
 देशश्च (६ । ४ । १३४ ॥ ६ । १ । १०८) । परत्वादल्लोपः स्यात् । एकादे-
 शो भवत्यन्तरङ्गतः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषोऽल्लोपेण वा
 निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा । अयमस्ति विशेषः । अल्लोपेण निवृत्तौ सत्यामु-

नैतदस्तीति ॥ प्रयोजनवाद्याह अयमस्तीति । प्रत्याख्यानवाद्याह नास्तीति ।
 प्रयोजनवाद्याह नैध इति । स एवाह यत्र तर्हीति । यत्र 'पुनरित्यर्थः' ।
 शुनः प्रप्लेति । अत्र हि न गोश्वन् इति इति प्रतिषेधाभावादल्लोपे कति
 उदात्तनिवृत्तिसंस्तरप्रसङ्गः । तस्मात् पूर्वभेकादेश एष्टव्यः । प्रत्याख्यानवाद्याह

परत्वाद् वृद्धिरिति । (भा)

न च सा नित्या शब्दान्तरप्राप्तत्वात् । इदमपि समर्थग्रहण-
प्रत्याख्यानतात्पर्यकम् ॥

नित्यत्वाद्धिर्वचनमिति । (भा)

भाष्ये शब्दान्तरप्राप्त्यानित्यत्वं तु काचित्कमितिभावः ॥

एवं तर्हीति । (भा)

तस्य “अमोरक्षोप” इति तपरकरणेनानित्यत्वाद्नाश्रयण-
मिति वक्तुं युक्तं “^१वार्णादाङ्गम्” इत्यप्यनित्यत्वाच्चाश्रितम् । नवा-
न्तरङ्गपरिभाषाया अपि “^२आभीय” त्वेन तद्दृष्ट्या वहिरङ्गस्या-
सिद्धतया सर्वथा नेदमुदाहरणमिति वाच्यम् । “^३वाह ऊठ्”
सूत्रज्ञापितासिद्धपरिभाषाया आभीयत्वेऽपि “अन्तरङ्गं वलीय”

१ अ ६। पा ४। सू १११ ।

२ परिभाषेन्दुश्लो ५६ ॥

३ अ ६। पा ४। सू २२ ।

४ अ ६। पा ४। सू १३२ ॥

दात्तनिवृत्तिः स्वरः प्रसज्येत (६। १। १६१) । नात्रोदात्तनिवृत्तिः
स्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । न गोश्वन् साववर्णं (६। १। १८२) इति
प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । ढती-
यादिस्वरस्य (६। १। १६८) । यत्र तर्हि ढतीयादिस्वरो नास्ति । शुनः

एवं तर्हीति । प्रयोजनवाद्याह यत्र तर्हीति । वञ्जयुषीति । “वदोर्नञ्
वदुत्तरपदभृम्नि” इत्यन्तोदात्तस्तस्मान् डोपि कृतेऽल्लोपे क्रियमाण
उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह यदि पुनरिति । प्रयोजन
वद्याह नैवं शक्यमिति । कुमारशब्द साववर्णान्त इति डोप उदात्त-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १ ।)

विभक्तिस्वरस्येति । (भा)

द्वितीयादिरिति नानुवर्त्तते विभक्तिरित्येव । एवं च शुन इत्यादावपि नास्ति फलभेद इत्यर्थः ॥ ननु बङ्गशब्दस्य बङ्ग-
श्रीहिलेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् उदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तिरत आह
बहोरिति । (भा)

प्रत्याख्यानवादिनाऽप्यप्येव इत्येतेन तद्वीत्या “अन उपधा”
इत्यस्य प्राप्तिं मत्वा “बङ्गशुनी” त्युदात्तम् ॥ भाष्ये
यदि पुनरिति । (भा)

विभक्तिग्रहणमपि नानुवर्त्तते इति भावः ॥

कुमारशब्द इति । (कै)

तस्माद्विभक्तिग्रहणमनुवर्त्तते । तथा च ‘बङ्गशुना इत्यत्रोदात्त-
निवृत्तिस्वरः स्यादिति भावः ॥

१ “बङ्गशुना” इत्यारभ्य “भाव” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

पौर्त्ति । इद्विषय प्राप्नोतीत्वोत्त्वे च (७ । २ । ११७ । ७ । १ । १००—
१०२) । परत्वाद्द्वि स्यात् । इत्वोत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गत ॥ द्विर्वचनादित्वोत्त्वे ।
आतेस्तीर्थ्यते व्यापो पूर्यते । द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्व च (६ । १ । ३ ।
७ । १००—१०२) । निवृत्त्याद्द्विर्वचनं स्यात् । इत्वोत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गत ॥
अप्युपस्य चेत्योत्त्वयोश्च नास्ति सम्प्रधारणा ॥ स्वरे नास्ति विशेष ॥

ऽस्तीति बङ्गश्चा इत्येव भाष्यमिति भाष्यविद आह । स्तौत्यितिरिति ।
स उच्यते इ इति स्थिते यद्यत्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा स्वरितो
वानुदात्ते पदादौ इति पक्षे स्वरितत्व प्रसज्येत । पूर्वं त्वेकारदेशे कृते नित्य-
माशुदात्तमेतद्भवति । गृह्येति । परत्वाद्द्वि गृह्येति भाष्यम् । स्तौत्यितिरिति ।

(अ १ । पा ४ । व्या १) (विप्रतिषेधे धर कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

बहुशुनीति । (कै)

“डाबुभाभ्याम्” इति डापि तदभावे चेतिभाव ॥ नन्वेव प्रयोजनवादिपन्थे बहुशुनीत्ययुक्तमत आह

भाष्ये त्विति ॥ (कै)

ननु प्रत्याख्यानान्ततयैव अत्रत्य ग्रन्थपर्यवसानात् “अभिद्ववत्” सूत्रस्यैतदानुपूर्वीकभाष्याच्च बहुशुनीति भगवत इष्टमिति भ्रम वारयति ।

न्याये— (कै)

त्यादिना ॥ ननु भाष्यमेव न्यायवाधकमस्तु इत्यत आह

न्यायविद् इति । (कै)

भाष्यस्य उदात्तनिवृत्तिस्वरकृतस्वरवैलक्षण्यपरिहारमात्रतात्प-

१ अ ४ । पा २ । सू १३ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू २२ ॥

इण्य छिन्नीनामाद्गुण्य सवर्णदोषत्वात् । वा । इण्य छिन्नीनामाद्गुण्य सवर्ण दोषत्वात्प्रयोजनम् । अयम इन्द्रम् अवप इन्द्रम् । उच्च इन्द्रम् सच्च इन्द्रम् । य इन्द्रम् त इन्द्रम् । आद्गुण्यस्य प्राप्नोति सवर्णदोषत्व च (६ । १ । ७७ । १०१) परत्वात् सवर्णदोषत्व स्यात् । आद्गुण्यो भवत्यन्तरङ्गत । न वा सवर्णदोष

विभक्त्यान्वाख्याने स्तुत इ इति स्थितेऽन्तरङ्गात्वादित्य ततो वृद्धि । स्वर इति । स्त्रीर्णरिति यदि पूर्व स्वर तत इत्व तथाप्यान्तरतम्यादुदात्तत्व सिध्यति । नचेति । इण्यग्रमित्याद्गुण्य प्राप्नोति । कुमारौ ईष्टत इत्यादौ यणादेश इत्यवश्य सर्वदोषत्वेन विध्यन्तर वाध्यम् । नैतदिति । एकनिमित्तप्राप्त

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

र्यक्तया न न्यायवाधकत्वम् ॥ ^१“डाबुभाभ्याम्” इति सूत्रस्य भाष्य-
रीत्या “वङ्ग्या” इत्येव भाष्यसकतमिति भावः ॥ नन्वलोपे षति
तस्य स्यानिवत्त्वाद्दण् षादिति कुतो नापादितम् “^२यूनस्तिः”
“^३शुनः पुष्क” इत्यादिनिर्देशैर्वारणसम्भवात् । वस्तुतो लोपे सर्वानु-
दात्तं शुनेति प्राप्नोति पूर्वरूपे तु एकादेशस्वरूपेण आद्युदात्त-
मित्यपि विशेषो बोध्यम् ॥ ननु पूर्वमुदात्तत्वेऽपि तदेकादेशस्य
“एकादेश उदात्तेन” इत्यनेन उदात्तत्वे इष्टसिद्धेराह

तदेति ॥ (कै)

नित्यमिति । (कै)

“^४ञ्जित्यादिः” इत्यनेनेतिभावः । एतदपि प्रयोजनं समर्थ-
ग्रहणप्रत्याख्यानभिप्रायेण ॥

१ अ ४ । पा १ । सू १३ ।

२ अ ४ । पा १ । सू ३० ।

३ अ ८ । पा २ । सू ५ ।

४ अ ६ । पा १ । सू ६० ।

त्वस्यानवकाशत्वात् । वा । न वैतदन्तरङ्गेऽपि सिध्यति । किं कारणम् ।
सर्वर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात् । अत्रनवकाशं सर्वर्णदीर्घत्वमाद्गुणं वाधेत ।
नैतदन्तरङ्गेऽस्त्यनवकाशं परमिति । इहापि स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं न
वा परत्वाद्गुणस्येति । ऊडापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्याम् । वा । ऊडापो-

विध्यन्तरवाधनेन सावकाशः सर्वर्णदीर्घोऽन्तरङ्गं वाधितुं न शक्नोतीति
भावः । निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोऽन्तरङ्गोऽपि विधिर्वाध्यते
यथा “गोत्रेऽलुगचि” इत्यलुकर लुक् । न वा परत्वादिति । यथा तत्र पर-
त्वेन न व्यवस्था अपि तु अन्तरङ्गत्वेन तथा ध्याद्गुणोऽपि समानकर्तव्यो दीर्घश्च

परत्वाच्चीति । (कै)

इदं वस्तुतत्त्वकथनं न तु (सम्प्रधारणा । इ । क) सम्प्रधारणा-
भावे हेतुः । स तु उभयोरपि बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षत्वेन समत्वेनान्त-
रङ्गत्वाभाव इति बोध्यम् ॥ नतुस्त्रीर्णशब्दादिञि न दोषोऽत आह

विभज्येति ॥ (कै)

भाष्ये

इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गत इति (भा)

अत्र एकात्त्वानभ्यासत्वप्रथमत्वादिबह्वपाध्यपेक्षत्वेन द्वित्वस्य
बहिरङ्गत्वं बोध्यम् । इदं प्रयोजनमेकदेशुक्तिः । इयोर्नित्यत्वेऽनित्यत्वे
वा परत्वादिसिद्धे यदन्तस्य द्वित्वेन तस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्ग-
त्वाच्चेत्यन्ये । स्वरेणापि इत्वोत्वयोर्नास्ति सम्प्रधारणेत्याह

स्वरे नास्तीति ॥ (भा)

रेकादेश्च इत्वलोपाभ्या भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ॥ इत्वादेकादेशः । खड्गी-
यति माक्षीयति । इत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च (७। ४। ३३। ६। १। १०१) ।
परत्वादीत्वं स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ लोपादेकादेशः । कामण्ड-
लेयः भाद्रबाहेयः । लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च (६। ४। १४०। ६। १। १०१) ।

वाध्यते न त्वन्तरङ्ग इति भावः । खड्गीयतीति । खड्ग व्याप इयि स्थिते यदि
पूर्वमीत्वं स्यात् तत आद्गुण्यः प्रसज्येत । नन्वाकारस्य कृते इत्वे “यस्येति”
लोपो भविष्यति । नैतदस्ति । पूर्वविधावितौत्वस्य स्यानिवद्भावात् । न-
लोपे त्वाभ्यामिति । ऊङ् इत्वासम्भवादयं क्रमोऽयुक्त आद्यपितुमिति

(अप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ १ । पा. ४ । व्या १)

ननु “कुमारी ईहते दण्डायम्” इत्यादौ सावकाशं दीर्घत्व-
मत आह

दण्डायमिति । (कै)

एवं च यण्गुणाभ्यां सर्वविषयव्याप्तिरवगमं विध्यन्तरे बाधे
बाध्यसामान्यचिन्तयाऽऽट्टह्यमाणविशेषत्वात् सर्वबाध्यमित्यर्थः । अन्त-
रङ्गादपि निरवकाशस्य बलवत्त्वेन “नैतदन्तरङ्गे” इत्यनुपपन्नमत
आह

एकनिमित्तेति । (कै)

एकस्थानिक इत्यपि बोध्यम् । एव च स्वममाननिमित्तकेन
स्वममानस्थानिकेनैव च येन नाप्राप्तिन्यायो न तु विभिन्नस्थानि-
निमित्तकेनापीति न तद्बाध इति भावः । यस्तु सर्वधानवकाशः
स बाधक एवेत्याह

निरवकाशेनेति । (कै)

परत्वालोप स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गत ॥ अथ किमर्थमौत्व-
लोपाभ्यामित्युच्यते न लोपेत्वाभ्यामित्येवोच्यते । संख्यातानुदेशो (१ । ३ । १०)
माभूदिति । आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति । चौड़ि । वाजाकि (६ ।
४ । १४८) ॥ आत्वनपुसकोपसर्जनङ्गसत्त्वान्ययवायावेकदेशतुग्विधिभ्य । वा ।

भाव । यद्यप्यजाद्यदन्तमिति इत्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्याय्यः । तथापि
लक्षणे प्रायेणासौ नाद्रियते । चौड़िरिति । पूर्वमाकारलोपे सन्नि तस्य
स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्चाकारलोपाभावा “दाद्गुण्य” इति गुण्यस्य प्रसङ्ग ।
ग्लानौषमिति । विमज्जान्वास्थाने ग्लै धनीय इति स्थिते धनैमित्तिकत्वा-

(अथ १। पा ४। ध्या १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १। ४। २।)

एकस्यानिनिमित्तकेनेत्यर्थं ॥ वहिर्भूताजादिप्रत्ययापेक्षत्वाद्-
लुक् वहिरङ्ग ॥ भाष्ये

इहापीति । (भा)

यद्यन्तरङ्गेऽपीद स्यात् तर्हि तत्रापि अन्तरङ्गत्वाद् यण् न स्यात्
गुणस्य परत्वादिति वाधकतर्केण समाननिमित्तकमेव निरवकाश-
पराभ्या वाध्यते इति । तत् फलितमाह

यथा त्विति ॥ (कै)

ननु खट्वाशब्दे सुबुत्पत्ते प्रागेवैकादेगोऽत आह

खट्वा आय् इति । (कै)

विभञ्जान्वाख्याने दोष । 'सुप्तु "ल्लिङ्गविशिष्ट" परिभाषया
इति भाव ॥

१ परिभाषेच्छुभ्रे ७२ ।

आत्वन्पुसकोपसर्जनङ्गत्वात्प्राग्वैकादेःशतुगविधिभ्यो भवत्यन्तरङ्गत
वेण वानौयम् । शो शानौयम् । ग्लौ ग्लानौयम् । स्रौ स्रानौयम् ।
ग्लाच्छत्रम् । स्राच्छत्रम् । आत्व च प्राप्नोति एते च विधय (६। १। ४२।
६। १। ७८-७९) परत्वादेते विधय स्युः । आत्व भवत्यन्तरङ्गत । नपुसकोपस
र्जनङ्गत्व च प्रयोजनम् । अतिर्यञ्च । अतिन्वच । अतिरिच्छत्रम् । अतिनु

दात्त्वमन्तरङ्ग भवति ग्लाच्छत्रमिति ग्ला ग्ला इति क्लिप्तन्तम् । अत्रापि तथा
विभञ्जान्वाख्याने ग्लौच्छत्रमिति स्थिते यदि पूर्वं तुक स्यात् तदा एभन्त
त्वाभावादत्व स्याद् यथा ठौकितेति । उपदेशग्रहणानपेक्षया चैतदुदा
हरणम् । अतिर्यञ्चेति । अतिरौ अत्र इति स्थिते आयादेशे सत्यनञन्त
त्वाङ्गस्यो न स्यात् । आयाशस्त्रौदमिति । आयाशस्त्रौ इदमिति स्थिते

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

लोप इति । (कै)

खट्वाशब्दाकारस्येत्यर्थः ॥ नन्वजाघदन्तत्वादीशब्दस्यैव पूर्वनिपातो
युक्तोऽत आह

ऊङ् इति ॥ (कै)

न्याय्य इति । (कै)

शास्त्रीयत्वात् क्रमबाधोऽपि सोढव्य इति भावः ॥

लक्षणे इति । (कै)

'अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ (पा)

इत्यादिनिर्देशैः क्रमानुसारस्य सर्वनिपातविधिभ्यो बलवत्त-
ज्ञापनादिति भावः ॥ भाष्ये

संख्यातानुदेश इति । (भा)

१ अ ५ । पा ३ । सू ६३ ।

च्छत्रम् । धाराशस्त्रीदम् । धानाशक्नुषोदम् । निष्कौशाम्बीदम् । निर्वा-
राणसौदम् । निष्कौशाम्बिच्छत्रम् । निर्वाणसिच्छत्रम् । नपुंसकोपसर्जन-
ङ्खत्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः (१ । २ । ४०-४८ ॥ ६ । १ । ८८-९६-१०१) ।
परत्वादेते विधयः स्युः । नपुंसकोपसर्जनङ्खत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । तुग्ययोका-

पदान् पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा तस्यान्तवद्भावाद ङ्खत्वे कृते रूपं न सिध्येत ।
अभिचिदवेति । पदसमुदायस्य विभक्त्यान्वयान्ने अभिचिद् अत्र इति
स्थिते यदि पूर्वं यञ् स्यात् तदा तुङ् न स्यात् । नपुंसकं धानाप्रिधि इति
नप्यथम् । पुंसिविभक्त्या यवधानात् । सुहृद् दुष्कृताविति । कथं पुनरभा-

ननु नात्र 'यथासंख्यसूत्रप्राप्तिः । तस्य विथङ्गत्वात् । नापि
स्थानाख्यप्रमाणस्य समाननिर्देशादिति चेन्न । अनूद्यमानयोरपि
तत् प्रवृत्तेर्दृष्टत्वादिति भावः ॥

असिद्धत्वाच्चेति । (कै)

चिणो लुक् न्यायेनात्र आभीयामिद्धत्वं बोध्यम् ॥ ननु उपदेशे
आत्मनैमित्तिकम् आयादयस्तु प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरभाविन इति
सम्प्रधारणाभावादाह

विभज्येति । (कै)

"अग्नितीति" प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः ॥

क्विवन्तमिति । (कै)

कर्त्तरि क्विवन्तेन पठौसमाम इत्यर्थः ॥

नये क्षये इति ।

१ अ १। पा ३। सू १० ।

देशगुणवृद्धौत्वदीर्घत्वेत्वमुनेत्त्वरीविधिभ्यः । वा । यथेकारदेशगुणवृद्धौत्व-
दीर्घत्वेत्वमुनेत्त्वरीविधिभ्यस्तुग् भवत्यन्तरङ्गत । यथादेशात् । अग्निचिदन्न-
सोमसूदन्न । अयादेशात् । अग्निषिदिदम् । सोमसुदुदकम् । गुणात् ।
अग्निचिते । सोमसुते । वृद्धे । प्र ऋष्कः । प्राष्कः । धौत्वात् । अग्नि-

वङ् प्राप्नोति । यावता विद्यायोनिस्त्वन्धवाधिनाम्दन्तानां इन्द्रे स विहित
इति चिन्त्यमेतत् । धियतीति । धि धारणे तिपि षे हते तिवाश्रयो गुणः
प्राप्नोति । विकरणाश्रय इयङ् भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यथादेशश्चेति । "एरने-
काश" इति यङ् । जुडवतुरिति । ङा यतुस् "ङ् सम्प्रसारणम्" "अभ्यस्तस्य

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. १)

एवं च एतत् प्रयोजनमेकदेशुक्तिरिति भावः ॥

अन्तवदिति । (कै)

“स नपुंसकमि”ति नपुंसकत्वस्यापि शास्त्रीयत्वाद्दिदेश इति भावः ॥

पदसमुदायस्येति । (कै)

पदस्य (पा)

पदात् (पा)

इत्यादौ पदसमुदायस्थापन्वास्यानदर्शनादिति भावः ॥

पुंसि विभक्त्येति । (कै)

न च सुवपेक्षया परत्वात् प्रथमं तुग् इति कथं सुपा व्यवधानोक्तिरिति वाच्यम् “अग्निचिद्” इत्यादौ गुण्तुकोः सम्प्रधारणायाः अग्रे भाष्ये एतत्वेन तुकः पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्भिभक्तिः सिद्धवत् कर्त्यैवास्य भाष्यस्य प्रवृत्तिरित्याशयात् ॥ भाष्ये

चिवि । सोमस्यति ॥ दीर्घत्वात् । जगद्भ्याम् । जनगद्भ्याम् ॥ ईत्वात् । जग-
त्यति । जनगत्यति ॥ सुम । अग्निचिन्मन्य । सोमसुम्नन्य ॥ इत्वात् ।
जगद्भ्य । जनगद्भ्य ॥ दीर्घिधे । सुक्षत्यति । यापक्षत्यति ॥ अगडानङ्भ्यां चिति
वक्तव्यम् । सुक्षत् । सुक्षद्भ्युक्तौ । तुक् च प्राप्नोत्येते च विधयः (६।१।७१-

७) इति सम्प्रसारणे कृते यदाकारस्य लोपः स्यात्तदा स्यान्निवत्वादसिद्ध-
वदवाभादित्यसिद्धत्वात् घोषङ् न स्यात् । औपगवोति । उपगोरियमिन्व्यधि
लोपि च कृते यदि प्रत्ययाद्गुदात्तत्वात् पिदनुदात्ताद्वा पूर्वं लोपः स्यात् तदो-
दात्तनिवृत्तिः सरः ईकारस्य न स्यात् । अग्निचिद् इति । यद्यपि प्रत्यय-

(अ. १। पा. ४। व्या. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। १।)

प्र ऋच्छकः प्रार्च्छक इति । (भा)

षत्वतुकोरित्यनपेक्षेद् वहिरङ्गत्वेनापि सिध्यति नाजानन्तर्ये
इति तु नास्त्येवेत्यभिप्रायः ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

सुकृतादिशब्दयोऽपि प्रकरणादिना यदा ऋत्विविगोपे पर्यव-
सानं तदा इदमुदाहरणमित्याहुः ॥ ननु शस्य डित्वाद्गुणस्य कथं
प्राप्तिः द्वयोरप्येकनिमित्तत्वेन अन्तरङ्गत्वाद्यभावश्चेत्यत आह

तिवाश्रय इति ॥ (कै)

गुणः । (कै)

सूक्ष्मपधगुणः ॥

एरिति । (कै)

“इको यण्” इति तु इयडा बाधितमितिभावः ॥ उस्थानिक-
यणस्तु पूर्वरूपमपवाद इति तात्पर्यम् ॥

०४, ०७, १०१॥७।३।१११।६।१।६१।७ ३।११६, १०२।७ ४।३१॥६।३।६०) ।
परत्वादेते विधयः स्युः । तुग् भवत्यन्तरङ्गतः ॥ इयडादेशो गुणात् । वा ।
इयडादेशो गुणाद् भवत्यन्तरङ्गत प्रयोजनम् । धियति । रियति । इयडा-
देशस्य प्राप्नोति गुणस्य (६।४।७७।७।३।८६) । परत्वाद्गुणं स्यात् । इयडा-
देशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ उवडादेशश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुर्भवत् । प्राप्तुवत् ॥

रहितया प्रकृते प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभक्त्यान्वास्थाने क्रिय-
माणोऽयं विचारः क्रियते । यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथापि अन्तरङ्गैश्च
सिद्धत्वाद् तदाश्रितम् । पधत्वचेति । यद्यन पूर्वं यण् स्यात् अणन्विधाविति

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । २ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । ध्या. १)

यद्याकारेति । (कै)

ननु “इदतिङ्” सूचस्याकररीत्या चिकीर्षतीत्यादौ “अचः परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वेन तुगभाववत् जुञ्जवतुरित्यत्र पूर्वरूपेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वात् उवडोः प्राप्तिरिति चेन्न । पूर्वस्य धातुस्वाभावेन तदुद्देश्यकविधेरभावात् इत्याहुः ॥

उपगोरियमिति । (कै)

अनन्तरापत्यमिति श्रेय इत्येके । गोचाणि तु जातित्वान् ङीष एवस्यादिति न स्वरः प्रयोजनमिति भावः ॥

प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति । (कै)

एतदणः

पिदनुदात्तत्वादेति (कै)

एतन्ङीषः पिदनुदात्तमपि उभयापेक्षलोपादन्तरङ्गमेवेति बोध्यम् ॥

श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् । वा । सम्प्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । शुशुवतुः । शुशुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च (६।१।२०८।६।४।२२) । परत्वाद् यणादेशः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥ ङ् व्याकारणोपात् । वा । ङ् व्याकारणोपात् पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । जुञ्जवतुः । जुञ्जवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारणोपश्च (६।१।२०८

स्थानिवत्त्वनिषेधात् उवं न स्यात् । पूर्वशाला प्रिय इति । पूर्वशाला प्रिय अस्येति चिपाद वङ्गोद्देशे कृते “तद्धितार्थे”ति द्वयोः पदयोः तत्पुरुषः । तत्र चिपदाश्रयवङ्गोद्दिनिमित्तं पूर्वपदप्रकृतिसरौ वङ्गित्वात् प्रवर्तते ।

प्रत्ययस्येति । (कै)

एकादेशोऽपि पूर्वान्तवत्त्वेन सुपः प्राप्तेस्तस्य नित्यत्वं नेति तच्चेति ॥

भाष्ये

परत्वाद्यणिति । (भा)

शब्दान्तरप्राप्तेर्नित्यत्वं नोक्तम् ॥ लादेशशब्देन लादेशस्थानिक
आदेशस्तदाह

उत्वं नेति ॥ (कै)

तच्चेति । (कै)

यद्यपि सतिशिष्टत्वादिदं सिद्धं तथापि अन्तरङ्गन्यायादपीष्ट-
सिद्धिरिति भावः ॥

वहिरङ्गे क्ते इति । (कै)

अयं हि न्यायो युगपत्प्राप्तौ अन्तरङ्गस्य प्रथमं प्रवृत्तिबोधक
एवेति भावः ॥

६।४।६४) । परत्वादाकारणोप स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । स्वरो
लोपात् । वा । स्वरो लोपाद् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । ध्यौपगवी सौदा-
मनी । स्वस्य प्राप्नोति णोपस्य (३।१।३-४।६।४।१।४०) ॥ परत्वाल्लोप स्यात् ।
स्वरो भवत्यन्तरङ्गतः । प्रत्ययविधिरेकादेशात् । वा । प्रत्ययविधिरेकादेशाद्
भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । अग्निरिन्द्र । वायुश्चक्रम् ॥ प्रत्ययविधिश्च

तेन तत्पुत्रवसमासाद्ययं भ्राताशब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति । पूर्वशब्दः
“स्वाङ्गुष्ठिणामदन्तानाम्” इति ध्याद्युदात्त । पषावेदमिति । अन्तरङ्ग-
वलोपत्वेन एतन्न सिध्यति । वहिरङ्गे क्ते ध्याद्युगौ एत रे इति प्राप्नोति ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा ४ । धा. १)

पूर्वोक्तेति । (कै)

अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये वह्निरङ्गमसिद्धं तद्वह्निरङ्गं कृतं चिकीर्षितं
च इत्यन्यत् ॥ ननु खोन इत्यत्र परत्वाद्गुणे तस्यासिद्धत्वेऽपि
इकोऽभावादुच्यते न स्यादत आह

शास्त्रेति ॥ (कै)

नन्वेवं मौल्यतिरित्यादौ खोने गुणशास्त्रवत् वह्निरङ्गमाद्यु-
दात्तशास्त्रं न प्रवर्त्तत इत्यत आह

अन्तरङ्गेति । (कै)

युगपत्प्राप्तौ वह्निरङ्गस्य न पूर्वं प्रवृत्तिः । प्रवृत्ते तु अन्तरङ्गे
भवत्येव वह्निरङ्गमिति भावः ॥ भाष्ये

वह्निरङ्गलक्षणस्येति । (भा)

ऊट् इति शेषः ॥ अत्रैकदेशीसमाधत्ते

नाजानन्तर्ये इति ॥ (भा)

प्राप्तौत्येकादेशश्च (४।१।२।६।१।१०१) परत्वादेकादेशः स्यात् । प्रत्यय-
विधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ॥ यथादेशाच्चेति वक्तव्यम् (६।१।७७) । अग्निरत्र ।
वायुरत्र ॥ लादेशो वर्णविधेः । लादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ।
पञ्चत्वत्र । षष्ठत्वत्र । लादेशश्च प्राप्नोति यथादेशश्च (३।४।८६।६।१।७७) ।
परत्वात् यथादेशः स्यात् । लादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ तत्पुरुषोक्तोदात्तत्वं

अन्यथेति । इयं हि व्यापिका । पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादनात् । शास्त्रा-
सिद्धत्वात्प्राद्य वह्निरङ्गलक्षणं न तावत् प्रवर्त्तते । अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते
यत्र निमित्तसङ्गावस्तत्र वह्निरङ्गलक्षणप्रवृत्तिः । नाजानन्तर्ये इति । अथो-

(अ १ । पा ४ । व्या १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ६ । २ ।)

अचोरानन्तर्यमिति । (कै)

अचोरिति द्वित्वमविवक्षितम् । तेन वक्ष्यमाणेन घत्वतुग्-
ग्रहणरूपेण ज्ञापकेन न विरोधः । अचोऽप्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्त-
रङ्गे कर्त्तव्ये कृते च तस्मिन् प्राप्ते अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातस्य वहि-
रङ्गस्यासिद्धत्वं नेति तदर्थः । एतेन पचावेदमित्यादौ गुणेऽजान-
न्तर्याश्रयणात् असिद्धत्वानापत्तिरित्यपास्तम् ॥

अयजे इन्द्रं धियति । (भा)

इत्यादि च सिद्धम् ॥

अस्यद्यूः (भा)

इत्यत्र घणि लोपाभावश्च सिद्धः ॥

तुक् तु प्रवृत्तिष्यत इति । (कै)

समासोत्तर ल्यप् प्रवृत्त्या पूर्वपदसम्बन्धेन समासे जाते तत्र
सहिताया नित्यत्वात् एकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धी

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत् । वा । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वराद् भव-
त्यन्तरङ्गत प्रयोजनम् । पूर्वशालाप्रिय ल्यपरशालाप्रिय । तत्पुरुषान्तो
दात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च (६।१२२३।६।२२) । परत्वात्
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥ एता
न्यस्या परिभाषाया प्रयोजनानि यदर्थभेषा परिभाषा कर्त्तव्याः ॥ यदि सन्ति

रानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैषा परिभाषा नोपतिष्ठते ।
यदयमिति । कोऽसिचदधीत्येति । वहिरङ्गस्येकादेशस्य सिद्धत्वात् यत् न
भविष्यति । तुक् तु प्रवृत्तिष्यते इति किमसिद्धवचनेन । यदयमिति । दिव्य

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

वर्णपिलस्यैकादिग्रस्य दध्यत्र इत्यादौ संयोगान्तलोपापेक्षया यणो
 वहिरङ्गत्वेनासिद्धत्ववदसिद्धत्वेन तत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ पत्वग्रहणं
 तु न युक्तम् ज्ञापकं चैपादिकेऽन्तरङ्गे तत्परिभाषायाः कार्यकाल-
 पचेऽप्यप्रवृत्तेर्विसर्जनीयसूत्रभाष्यसकतत्वात् । पत्वस्यापि पदद्वय-
 समन्विवर्णद्वयापेक्षत्वेनाकारङ्गत्वाभावाच्च । न वा श्रधौत्य इत्यादौ
 “पूर्वं धातुरूपसर्गेन युज्यते” इत्येकादेशोऽन्तरङ्ग इति वाच्यम् ।
 साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं पदान्तरसम्बन्धनिमित्तकार्यात् पूर्व-
 सुपसर्गसम्बन्धेन तन्निमित्तकस्थान्तरङ्गमिति तदर्था न तु प्रत्यय-
 निमित्तादपीति तदर्थ इति “सम्प्रसारणाच्चे”ति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट-
 त्वाच्च । तत्र हि खट्वा आरूढ इत्यत्र सवर्णदीर्घात् गुणेऽन्तरङ्ग
 इत्युक्तम् । “सुट् कात् पूर्व” इत्यादि सूत्रेष्वप्युक्तम् । उपसर्गाद्येन

१ अ ६ । पा १ । सू १०८ ।

२ “भाष्ये” इत्यारभ्य “सूत्रेषु” इत्यन्तं नास्ति इ पुष्पके ।

३ अ ६ । पा १ । सू १३५ ।

प्रयोजनानौत्थेषा परिभाषा क्रियते ननु चैयमपि कर्त्तव्यासिद्धं वहिरङ्गलक्षण-
 मन्तरङ्गलक्षण इति । किं प्रयोजनम् पचावेदम् पचामेदम् । अस्तिद्वत्वाद्
 वहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमेवं (३।४।६३) मा भूदिति । उभे
 तर्हि कर्त्तव्ये । नेत्याह । अथयैव सिद्धम् । इहापि स्योनः स्योनेत्यसिद्धत्वाद्
 वहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणो यथादेशो भविष्यति । यद्यसिद्धं

वाह अस् इति स्थिते वाहः सम्प्रसारणमेव कर्त्तव्यम् । तत्र कृते पूर्वैकादेशे
 च थाष्यये गुणे “वृद्धिरेषी”ति वृद्धौ सिद्धं दिव्यौह इति । अथकारान्ते
 घोपपदे वहेन्वन्दसि एत्वं वृश्यते । प्रयोगदर्शने वा सति उहतेः क्षिपि

(अ. १ । पा. ४ । अ. १)

पूर्वं सम्बन्धस्ततः प्रत्यये कृते उपसर्गेन सम्बन्ध इति । संकृति
इति स्थितेऽन्तरङ्गतार्यकोपसर्गनिमित्तकत्वादुपसर्गायांश्रितमुपसर्ग-
निमित्तं कार्यमन्तरङ्गं यत्तु न तथा तत्र पूर्वागतसाधनकार्यमेवा-
न्तरङ्गमत एव "प्रेङ्ङः" इत्यत्र "गुणो वहिरङ्ग" इति भाष्ये उक्तम् ।
अस्याश्च परिभाषाया भाष्येऽन्यत्र क्वाप्यव्यवहारादियमेकदेशुक्तिः ।
एतज्ज्ञापकेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यमिति तत्त्वम् ।
वृद्धौ सिद्धति परिभाषासत्त्वे तु विभक्तिनिमित्तसम्प्रसारणस्य व्याश्रये
अन्तरङ्गे गुणेऽसिद्धत्वात्तदभावे वृद्धौ गुणस्यासिद्धत्वात्तदभावे च
वृद्धार्थमूडावश्यक इति भावः ॥ नन्वकारान्तोपसर्गं चोपपदे अवर्णा-
भावात् पररूपेण बाधाश्च । "वृद्धिरेचि" इत्यस्य प्राप्तौ सम्प्रसार-
णयोः फले विशेष इत्यत आह

१ "साधनमेव" । इ ।

२ "ज्ञापकेन" इत्यारभ्य "विभक्तिनिमित्त" इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ।

३ अथ ६ । पा १ । सू ८८ ।

४ सम्प्रसारणस्य व्याश्रये । इ ।

बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युच्यतेऽक्षयू । हिरण्य दूः असिद्धत्वाद्बहि-
रङ्गलक्षणस्योऽन्तरङ्गलक्षणो यथादेशो न प्राप्नोति (६।४।१६।१।७७)।
नैव दोषः । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि
"नाज्ञानन्तर्ये बहिर्प्रकृतिः" इति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न
कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं यत्तु-

प्रयोगो भविष्यति किमूडादेशविधानेन परिभाषाया ज्ञापक उद् विधिः ।
तस्या हि सत्यां बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वादनन्तरङ्गे गुणो न स्यादि-
सूद् विधीयते । पूर्वेषुकामशम इति । पूर्वं इधु कामशमो च इति स्थिते

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । १ । २ ।) (अ. १ । पा. १ । वा. १)

अनकारान्तेति । (कै)

इदमकारान्तोपमर्गोपलक्षणम् ॥

छन्दसीति । (कै)

न च एतात् किपि वष्यादिभ्यो विहितत्वाभावेन मन्त्रपारणा-
भावे विषवाद्भ्यो लोकेऽप्यस्येवेति वाच्यम् । कौ लुप्तमित्यत्र
वाचिस्त्वतया लोकोपम्य एतानिस्मिन् तत्र "वाह ऊट्" सुबन्ध
प्राप्तिरेवाभावादिद्वाराः । वसुतो लोकेऽपि वरेर्लिप् टर्गताम्
बन्धोद्युपलक्षणम् ॥

ऊटतेरिति । (कै)

भाष्यमात्रेकार्यमाद्यसंभेदः । भाष्ये

तस्यैतस्येति । (भा)

उच्यते वरिष्ठमिदमेतदः ॥

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्दम् । १ । ४ । १ ।)

दिशोऽमद्राणाम् इति । (कै)

इत्यनुवर्त्तमाने इति शेषः ॥ अत्रापि खर उदाहर्त्तुं शक्य
इत्यभिप्रायेणाह

उत्तरपदेति ॥ (कै)

च शब्दादिक् शब्दाश्चेति । (कै)

अनेन विहितं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तथैव व्यपवर्गाभावान्न स्या-
दित्यन्वयः ॥ भाष्ये

उदके केवले इति । (भा)

मिश्रवाचिनि ममासे उदके परे पूर्व मन्तोदात्तमिति तदर्थः ।
एतदुदाहरणमेकदेशिनः । “अन्नादिवच्च” इति सूत्रे पूर्वान्त-
वद्भावेनावैतत्स्वरसाधनात् उभयाश्रयत्वं तु नात्र । “एकदेश-

१ अ. ७ । पा. ३ । सू. १३ ॥

२ अ. ६ । पा. १ । सू. ६६ ॥

३ अ. ६ । पा. १ । सू. ८५ ॥

४ परिभाषेन्दुशे ३० ॥

ऽभिनिरुत्तान्न प्राप्तुः । पूर्वेषुकामश्रमः । अपरैषुकामश्रमः (७ । ३ । १४ ॥
६ । २ । १०५) । गुडोदकम् तिलोदकम् । उदके केवले (६ । २ । ६६)
इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावान्न स्यात् । नैष दोषः । आचार्य्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत् कार्य्यं भवति नैकादेश इति यद्यं “नेन्द्रम्य
परस्य” (७ । ३ । २२) इति प्रतिषेधं शान्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ।

तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । सावकाशं च एतदुभयं पूर्वकार्यान्म-
त्तिक इति । गुडोदकमिति । उदके केवले इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् ।
उदन्विदुदकमित्यादावेव तु स्यात् । प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे लक्षणं विधाग-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

विहृतस्यानन्यत्वाद् "दकशब्दस्याप्युदकशब्देन पक्षणादिति तत्र कैयटः ॥

भाष्ये

नेन्द्रस्येति । (भा)

ननूभयत आश्रयणेनान्तादिवत्त्वाभावेऽपि 'अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यप-
वर्गाभावे वा सोमेन्द्र इति तदुदाहरणे विकारविशिष्टे तद्भावेन
पूर्वपदत्वेन्द्रशब्दे एकदेशविहृतन्यायेन इन्द्रशब्दत्वात् सामर्थ्यनान्त-
दृष्टिनिषेध एवास्तु अत आह

इन्द्रे द्वावचाविति । (भा)

एको यस्येतीति । (भा)

यद्यपि वृद्धिः परा तथापि लोपो नित्य इति भावः ॥ न च
परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्सम्भव इति
वाच्यम् एकदेशविहृतन्यायस्याप्याहार्यारोपबोधकत्वेन व्यपवर्गस्य

१ अ. ७ । पा. ३ । सू. २२ ॥

२ "अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यपवर्गाभावे वा" इति शास्त्रि इ पुस्तके ॥

इन्द्रे द्वावचौ ॥ तत्रैको "यस्येति च" (६ । ४ । १४८) इति लोपेन ह्रियते
अपर एकादेशेन । ततोऽनच्क् इन्द्र' सम्पन्नः । तत्र क. प्रसङ्गो वृद्धेः ।
पश्यति त्वाचार्यं पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत् कार्यं भवति नैकादेश इति ततो
नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्त्रि ॥ यथादेशादि युवौ । वा । यथादेशादि-
युवावन्तरङ्गतोऽभिनिर्हन्तान्न प्राप्नुतः । वैयाकरण सौवश्व इति । लघुत्वं हि

घितुमाह यथादेशादिति ॥ लोपो भविष्यतीति । ननु बहिरङ्गत्वादियुवोर-
सिद्धत्याल्लोपो न प्राप्नोति । व्यत्राङ् । समुदायस्यासिद्धत्वं नाहयवस्येति ।
समुदायस्यासिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्तमेतत् ।

(अ १ । पा ४ । ध्या १) (विप्रतिषेधे पर कार्यम् । १ । ४ । १ ।)

निरूपयितुमशक्यत्वात् । किञ्च इन्द्ररूपोत्तरपदाद्यज्ञानिकवृद्धे-
स्तदभावेनाप्राप्तेस्ताद्रूप्यानतिदेशादितिदिक् ॥ पाणिनीये तादृश-
लक्षणाभावादाह

प्रसङ्गेनेति ॥ (कै)

तदेव दर्शयति भाष्ये

लक्षणं हि भवति खोरिति ॥ (भा)

अनवकाशत्वे हेतु

अचीत्युच्यते इति । (भा)

यत इत्यादि ॥

वहिरङ्गत्वादिति । (कै)

वृद्धिप्रसङ्ग इत्युक्तेस्तन्निमित्तकत्वादित्यर्थ ॥

चिन्त्यमिति । (कै)

एव च “स्तामत्रे” इत्यादि यन्त्य पूर्वपक्ष्येकदेशिमिद्धान्त्येक-

भवति खोरचि वृद्धिप्रसङ्ग इयुवौ भवत इति ॥ नैष दोषः । अनवकाशावियुवौ ।
अचीत्युच्यते ॥ किं पुन कारखमचीत्युच्यते । इह मा भूताम् ॥ ऐति-
कायणः । औपगव इति । स्तामत्र इयुवौ “लोपो योर्वलि” (६ । १ । ६६)
इति लोपो भविष्यति । यच्च तर्हि लोपो भान्ति । प्रियमेध । प्रियगव
इति ॥ उंसि पररूपाच्च । वा । उंसि पररूपाद्यान्तरङ्गतोऽभिनिर्हत्तादि-

पक्षेयुरिति । पञ्च ध्याया उंस इति स्थिते यद्यत्रान्तरङ्गत्वात् पररूप क्रियेत
तदा व्यपवर्गाभावात् इयादेशो न स्यात् । एकादेशम्यान्तवत्वाद्भविष्यतीति
चेद् एवमपि रूप न सिध्येत् । यासिद्यस्येति । स लोपापवाद इयादेशः ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (व्य. १ । पा. ४ । व्या. १)

देशिनोरुक्तिरिति भावः । वस्तुतः परिभाषारम्भे दोषात् परिभाषा
न कार्या इति पूर्वपक्षिणो वाक्ये तामादाय दोषोद्भावनयुक्तमिति
चिन्त्यमेव चिन्त्यम् ॥ .

या उसिति स्थित इति । (कै)

अन्तरङ्गत्वादियः पूर्वं यलोपः ॥

व्यपवर्गाभावादिति । (कै)

या शब्दाभावादिति भावः ॥

न सिद्धेदिति । (कै)

उकारान्तस्य इयापत्तेरिति भावः । यासिति द्वेदे सौत्रो निर्देश
इति भावः ॥ अतो या इय इत्येव याठ इति "आने मुक्" इति
सूत्रे भाष्ये ॥ ननु नित्यान्तरङ्गत्वेन यलोपे यासेव दुर्लभोऽत
आह

१ व्य ७ । पा २ । सू २२ ।

यादेशो न प्राप्नोति (६ । १ । ६६ । ७ । २ । ८०) ॥ पचेयु । यजेयु ॥
नैय दोष । नैवं विज्ञायते या इत्येतस्येय् भवतीति । कथं तद्धि । यास्
इत्येतस्य इय् भवतीति ॥ लुग् लोपयण्यवापावेकादेशेभ्यः । वां । लोप-
यण्यवापावेकादेशेभ्यो लुग् षलीयान् इति वक्तव्यम् । लोपात् । गोमान्
प्रियोऽस्य गोमत्प्रिय । यवमत्प्रिय । गोमानिवाचरति गोमत्थते ।

अक्षते सलोपे भान्ति पररूपप्रसङ्गः । गोमत्प्रिय इति । यद्यत्र लोपः स्यात्
तदा प्रथम्यलक्षणैः मुमादि स्यात् । यामणि कुलमिति । यथादिषु क्षतेषु
लुकि सति रूपं न सिद्धेत् । अक्षादिति । पूर्वमेकादेशे क्षते तस्यादि-

(अ २ । पा. ४ । आ. २) (विप्रतिषेधे पर कार्पम् । २ । ४ । २ ।)

सलोपापवाद इति । (कै)

वार्णपरिभाषयेदं सिध्यति ॥ तदनाश्रयणे तु भाष्यम् । लुग्-
लोपयोः फले विशेषमाह

यद्यत्रेति । (कै)

लुकि तु “न लुमते”ति निषेधः इति भावः ॥ भाष्ये
परत्वादेते इति । (भा)

परत्वादुत्कृष्टत्वादान्तरङ्गत्वादित्यर्थः । तदाह

अन्तरङ्गानपीति ॥ (कै)

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

यवमन्वते ॥ यथादेशात् । ग्रामण्यः कुलं ग्रामणि कुलम् । सेनान्य कुलं
सेनानि कुलम् ॥ व्यथवा यावेकादेशेभ्य । मवे हितं गोहितम् ॥ रायः
कुलम् रैकुलम् । नावः कुलं नौकुलम् । वृकाद्वयं वृकमयम् । लुक् च
प्राप्तोत्येते च विषय (२ । ४ । ०१ । ६ । १ । ६८—७७—७८—१०१) ।
परत्वादेते विषय स्युः । लुग्वलीयान् इति वक्तव्यं लुग् यथा स्यात् ॥

• यद्वावाङ्मुक्ति सति रूपं न सिद्धोत् । “अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक्
वाधते” इत्यस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्च इत्यत्र चापितत्वात् सिद्धम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषा न्यायवीजानां महाभाष्ये निवृत्त्यने ॥
अलम्ब्यगाधे गाम्भीर्याद्भुतान इव सौष्ठवात् ॥

यू स्त्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ॥

ननु यूपदाभावे 'स्त्याख्यमात्रेऽतिप्रसङ्गः स्त्याख्याविति दिव-
चनवैयर्थ्यं चेत्यत आह

स्त्याख्यं नदी (कै)

इत्यादि ॥ ननु खट्वाग्रब्दस्य फिपोऽन्तोदान्तत्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
नित्स्वरयोर्न विशेषोऽत आह

---

१ "स्त्याख्यमात्रेति प्रसङ्ग" इति भास्वि पुस्तके ।

यू स्त्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ॥

यू इति किमर्थम् । खट्वा माणा । किं च स्त्यात् । खट्वावन्तु माणा-
वन्तु । नदी वदन्ति (६ । २ । १०६) इत्येव सरः प्रसज्येत । इह च वद-
च्छक इति वदन्तश्च (५ । ४ । १५४) इति नित्यः कम् प्रसज्येत । मैष-
दोष । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापो नदीत्वंश मवतीति यदय वेराम्-

नित् स्वरेणेति । (कै)

खटेः क्वनि खट्टाशब्दो निप्पत्तेरिति भावः ॥ ननु मातृशब्दस्य जननीपरिकेत्ववाचकतया नानालिङ्गत्वेन ख्याख्यत्वाभावोऽत आह

मातृशब्द इति । (कै)

आख्याग्रहणसामर्थ्याच्च लिङ्गव्यतिरिक्तार्थभेदः शब्दभेदनियामक इति न दोष इति भावः ॥

बहुपितृक इति । (कै)

अनन्तरामिति अध्याहार्यः ॥ समानधर्मानुपपत्तिमेव दर्शयति

न हीति ॥ (कै)

एवं तर्हीति । (कै)

निर्देशानुपपत्त्या इस्वपक्षस्यैव युक्तत्वमिति व्युत्पादनाय प्रश्न इति भावः ॥ भाष्ये

निर्देशो नोपपद्यते इति । (भा)

छान्दसत्वकल्पनं वृथेति भावः ॥ दीर्घमात्रग्रहणार्थं तत् स्यादिति न वृथात्वमत आह

उत्तरत्र चेति ॥ (भा)

नद्यात्रीभ्यः (७ । ३ । ११६) इति एचग् व्याहृद्यहयं करोति । इह लङ्ङिं स्यात्ते मातृरिति क्ख्या रद्वत् (७ । ३ । ११६) इकाट् प्रसज्येत । किं पुनरिदं दीर्घयोग्यं ह्यम् व्याहोस्विद् ऋसयोः । किं घातः । यदि दीर्घयोग्यं ह्यं यू इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाङ्गि पूर्वसवर्गः प्रतिषिध्यते (६ ।

६५६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(यू रत्याख्यौ शदौ । १ । ४ । ३ ।)

(ध. १ । पा. ४ । ध्या. २)

ननु ह्रस्वनिर्देशेऽपि “यू ह्रस्व इति” भिन्नार्थकवचनत्वात्
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह

ह्रस्व इतीति । (कै)

वेदाः प्रमाणानि इत्यादावप्येवमेव ॥ नप्येकताविवक्षापेक्षया यू
इत्यस्यासम्बन्ध एव कल्प्य इत्यत आह

असतीति ॥ (कै)

ननु ह्रस्वनिर्देशदीर्घयोर्न स्यादिति कुतो नोक्तमत आह

दीर्घयोरपीति ॥ (कै)

अनुवर्तते इति । (कै)

तच्च सप्तम्या विपरिणमय्य शब्दसंज्ञायां विधेयायां भवणं गृहणं
न इत्यर्थकरणादिति भावः ॥

नास्ति विशेष इति । (कै)

वचनारम्भं प्रतीति शेषः ॥

अथ त्विति । (कै)

असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतत् ॥

१ प्रमाणम् । क ॥

१ । १०५ । उत्तरत्र (१ । ४ । ६) च विशेषणं न प्रकल्पेत यू ऋसाविति ।
यदि यू न ऋसौ । अथ ऋसौ न यू । यू ऋसौ चेति विप्रतिषिद्धम् । अथ
ऋस्योर्हं शकटे अत्रापि प्रसज्येत (७ । २ । १००) । नैष दोषः । अथश्ल-
मञ्च विभाषा नदीसंज्ञैमितथा । उभयं रीष्यते । हे शकटि हे शकट

पद्यते इति । (कै)

पाठाऽभावेऽपि

'सर्वतोऽक्तिन्नर्याद् (ग सू)

इति डीयि "शकटी" शब्दस्य त(ष)त्वमिति बोध्यम् ॥

अस्ति भेद् इति । (कै)

एव चोभाभ्यामपि अवश्य वचन कार्यामित्याशयक भाष्यमेक-
देश्युक्तिरिति भाव ॥ ननु किं शब्दोऽनिर्धारितविशेषविषये प्रश्ने
प्रश्नविषयत्व च नियमार्थत्वे प्रयोजकमत आह

कोऽर्थ इति । (कै)

अर्थः प्रयोजनम् ॥

सम्बन्धः । (कै)

विषयविषयिभाव । समासहत्तद्धितोत्तरत्वादे सम्बन्धार्थक-
त्वादित्यर्थ ॥ प्रश्नविशयत्वे वीज दर्शयन् तस्य प्रयोजकत्वमाह

यच्च (कै)

१ अ ४। पा १। सू ४५। एतत् सूत्रस्यागच्छत्तम् ॥

इति ॥ इह तर्हि शकटिवन्धुरिति नदी बन्धुरि (६। २। १०६) इत्येष
स्वरः प्रसज्येत । इह च बहुशकटिरिति नघृतस्य (५। ४) १५३ इति
नियमः कम् प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । छिति ह्रस्वस्य (१। ४। ६) इत्ययं
नियमार्थो भविष्यति । छित्त्वेव यू ऋसौ नदी सञ्ज्ञौ भवतो नान्यथेति ॥

इत्यादि ॥ एवं विधेयत्वाभिमतान्यथासिद्धिर्नियमप्रयोजिकेति कसितं
तदाह भाष्ये

विधेयं नास्ति (भा)

इत्यादि ॥

अस्ती 'वा नदीसंज्ञौ नेति । भा

केवलस्त्रीशब्दादौ प्राप्या तदन्ते चान्यापि नित्यस्त्रीलिङ्गा-
नित्यर्थाज्ञानात् प्राप्तिं मत्वैव ध्याख्यातम् ॥ ननु शेषग्रहणप्रत्याख्या-
नात् घिलेन गुणो भविष्यतीत्यत आह

नित्ययेति । (कै)

विभक्तेन ह्रस्वावित्यानेन नित्यसंज्ञाया एव विधानादिति
भावः ॥ भाष्ये

शेषग्रहणं न करिष्यते इति । (भा)

तत् मत्वे हि स्त्रीलिङ्गह्रस्वयोर्नदीसंज्ञाया उक्तत्वेनानुक्तनदी-
त्वाभावात् तत्र घिसंज्ञाविधातुमशक्येति भावः ॥ ननु घिलेऽपि
नदीत्वानिवृत्तेराडाद्यपि स्यादत आह

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके “वास्त्री” इति पाठोऽस्ति । उपलब्धविवरणे तु
“वास्त्री वा” इत्यस्ति ।

कैमर्शक्यामियमो भवति, विधेयं नास्तीति ज्ञात्वा । इह चास्ति विधेयम् ।
किम् । नित्या नदीसंज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया । तत्रापूरो विधिरस्तु
नियमोऽस्त्वित्यपूर्वं एव विधिर्भविष्यति न नियमः । अथार्थं नित्यो योगः
स्यात् प्रकल्पेत नियमः । वाचं प्रकल्पेत । नित्यकार्त्विं भविष्यति । तत्त्वयम् ।

एकविषयत्वादिति । (कै)

“एकसंज्ञाधिकारादे”ति पय्याये हेतू ॥

अविशेषेण (भा)

इत्यस्य स्त्रीपुंसाविशेषेणेति नार्थ इत्याह

वाध्यत्वादिति ॥ (कै)

सामान्यम् ।

वाध्यत्वलक्षणसादृश्यम् ॥

सूत्रेषूपीति । (कै)

“कन्दोवदि”त्यतिदेशादिति भावः ॥

तादर्थ्यादिति । (कै)

“कान्दोवदि”त्यतिदेशे बीजमुक्तम् ॥

निर्देशानुपपत्त्येति । (कै)

निर्देशकस्मिन्नातिदेशान्यथानुपपत्त्या इत्यर्थः । अतिदेशविषये तद्वैयर्थ्यापत्त्या “गौणमुख्य”न्यायाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ शब्दे सन्देहाभावात् कोऽयम् इति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यत आह

यथार्थ इति ॥ (कै)

भाष्ये एकदेशाह

योगविभागः कश्चित् (१ । ४ । ६) । इदमस्ति । यू स्याख्यौ नदी । त्रेयडुवड्स्थानावस्त्री (१ । ४ । ४) वामि (१ । ४ । ५) ततो ङिति । ङिति च इयडुवड्स्थानौ यू वास्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ङसौ । ङसौ च यू स्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः इयडुवड्स्थानौ वा नेति घ निरुक्तम् ।

६६०

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।
(यू ख्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।) (अ. १ । पा. ४ । षा. २)

स्त्रियमिति ॥ (भा)

इतर आह

यद्येवमिति ॥ (भा)

ख्याख्याविति । (भा)

कर्मण्युक्तातोयुका भाष्यमिति भावः ॥

यस्त्विति । (कै)

यद्यपि

आचष्टे इति (भा)

आख्या इति (भा)

व्युत्पाद्य पश्चात् षष्ठीसमासे सिध्यति । तथापि

स्त्रियमाचक्षते (भा)

इति विग्रहोऽस्ति खादेवमुक्तम् ॥ पुनरेकदेश्याह

न तर्हीदानीमिति ॥ (भा)

शौचप्रयोगे विप्रतिपन्नप्रतिश्लोकानुपपत्तिकथनमसङ्गतमत आह

शिष्टेति ॥ (कै)

स एवाह

यद्येवं शकटये चत्त्र गुणो न प्राप्नोति (० । २ । १११) । द्वितीयो योग-
विभागः कश्चिद्यते शेषदृश्यं न कश्चिद्यते (१ । ४ । ०) । कथम् इदमस्ति
यू ख्याख्यौ नदी । नेयदुवङ् स्थानावस्ती । वामि । ततो इति । इति च
इयदुवङ्स्थानौ यू याख्यौ नदीसंज्ञौ न भवत । ततो ऋसौ । ऋसौ च यू

छन्दोवदिति । (भा)

इदमिष्टमिति भावः ॥ इतर आह

न ह्येषेति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

असाधव इति । (कै)

‘ष्वधीणां तपो माहात्म्यात् तदुच्चारयित्त्वणामस्माकं न प्रत्य-
वाय इति बोध्यम् ॥

स्त्रियामाख्यायेते (भा)

इति भाष्ये । शास्त्रेणेति शेषः ॥ ननु उपपदत्वाभावात् समासो
न स्यादत आह

साधनमिति ॥ (कै)

नहीति । (कै)

ईकाराद्यन्तस्य स्त्रियां विधानाभावाद्दर्शयोः संज्ञा इति वाच्यम् ।
एवं च डूडोरेव स्यान्न तु तन्यादेरिति भावः ॥

१ “ऋषीणाम्” इत्यादिभ्य “स्त्रियामाख्यायेते इति” इत्यन्तं नान्ति
इ पुस्तके ॥

स्त्रियाख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः । इयदुवङ् स्यातौ वा नेति च निवृत्तम् ।
ततो षि । षि संज्ञौ च भवतः । स्त्रियाख्यौ यू ङ्ख्यौ ङिति । ततोऽसखि ।
सखि यजितौ च यू ङ्ख्यौ षिसंज्ञौ भवतः । स्त्रियाख्यौ ङितौति च निवृत्तम् ॥
यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन । अविशेषेण

६६२ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(यू ख्याख्यौ नदी । १ । ४ । १ ।) (भा. १ । पा. ४ । ध्या. २)

प्रतिपादनम् । (कै)

शास्त्रेषेत्यर्थः ॥ भाष्ये

एवं तर्हि विजिति । (भा)

सूत्राणां कन्दोवत्त्वादिति भावः । किप् तु नोक्तम् । तस्या-
दन्तेभ्योऽनभिधानात् ॥ अत एव शंसा इत्यादौ नेत्वम् ॥ एवं
आदन्तधातुप्रकृतिकमादन्तं प्रातिपदिकं लोके साध्विति बोध्यम् ।
आदन्तेभ्यो विश्वकन्दसि विधानादित्याहुः ॥ वर्षयोः ख्याख्यान-
कर्तृत्वाभावात् कथं तन्यादौ सिद्धिरत आह

समुदायेति । (कै)

ब्रूनेसु शास्त्रकल्पितं तदस्तीति भावः ॥

अत्र पक्षे । (कै)

तदन्तसंज्ञापत्ते वक्तुं शक्य इति चिन्त्यम् ॥

अत्र पक्षे । (कै)

“आच्छीनयोः” इत्यादि विषये अवयवे समुदायरूपारोपेण
निर्वाह इति बोध्यम् ॥

१ अ ७ । पा । १ । सू ८० ॥

नदीसंज्ञोवृत्तं । तस्या ऋक्षयोर्विसंज्ञा वाधिका । तस्या नित्याया
प्राप्तायामियं छिति विभाषारभ्यते । अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः । ननु चोक्तं
निर्देशोनोपपद्यत इति दीर्घाच्च पूर्वसवर्णं प्रतिषिध्यते इति वा कन्दसि
(६ । १ । १०६) इत्येवं भविष्यति । कन्दसोऽप्युच्यते न चेदं कन्दः ।

कप्रत्ययपक्षे । (कै)

आख्याशब्दसत्त्वेनाख्याग्रहणमपुक्रमत आह

विजिति ॥ (कै)

प्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

एवं चाख्याबोधकं ग्रहणमित्यर्थ इति भावः ॥

नियम इति । (कै)

वार्तिके विययशब्दोऽन्यत्र भावे तद्धोतक एवकारो भाष्ये
एवकारार्थ एव च नित्यग्रहणेनान्वाख्यायत इति बोध्यम् ॥

स्त्रियमेवेति । (कै)

स्त्रीत्वविशिष्टमेवेत्यर्थः ॥

क्रियाशब्दत्वादिति । (कै)

प्रवृत्तिनिमित्तभेद एव शब्दभेदे प्रयोजको न तु^१ विशेष्य-
भेदोऽपि लिङ्गभेदस्तद्भेदेऽपि भेदव्यवहाराभावादिति भावः ॥

^१ङितिह्रस्वश्चेत्येति । (कै)

१ विशेष्यभेदेनापि लिङ्गभेदस्तद्भेदव्यवहाराभावाद् । ३ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥

छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति ॥ यद्युच्यते उत्तरत्र विशेष्यं न
प्रकल्पेत यू ऋसाविति यदि यू न ऋसौ अथ ऋसौ न यू यू ऋसौ इति
विप्रतिषिद्धमिति । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । आद्यायं यू ऋसाविति । यदि यू न
ऋसौ । अथ ऋसौ न यू । त एवं विज्ञास्याम् । ध्वोर्यौ ऋसाविति ।

ह्रस्वघटितवाक्ये दीर्घघटितवाक्ये च एतदुपसंहारे स्फुटी
भवियति ॥ भाष्ये

प्रथमलिङ्गेति । (भा)

वृत्तेः पूर्वं लिङ्गबोधके वृत्तिघटके शब्दे विद्यमानौ स्याख्यौ
यौ यू तयोर्वृत्तौ स्याख्यत्वाभावेऽपि नदीत्वार्थमित्यर्थः । तदन्त-
सञ्ज्ञापके वृत्तिघटकशब्दे विद्यमानत्वं तस्य अपदेशिवद्भावेन बोध्यम् ॥
तदाह

यः शब्द इति । (कै)

यद्यप्यर्थभेदाच्छब्दभेदः तथापि श्रुत्यैक्यभावेणामेदाध्वसायात्
यत्तच्छब्दबोधितैक्योपपत्तिः ॥

प्रकारान्तरम् । (कै)

वृत्त्यन्तरप्राप्तिः ॥

आचारे क्विपमिति । (कै)

प्रातिपादिकग्रहणे लिङ्गविभ्रिष्टग्रहणादिति भावः ॥ अन्तादा-
चारक्विप् सत्वे इदम् ॥

१ परिभाषेन्दुश्लो-७१ ॥

कौ च खोङ्खौ । सवयौ ॥ अथ स्त्रगाख्याविति कोऽयं शब्दः । स्त्रियमाषहाते
स्त्रगाख्यौ । यद्येवं स्त्रगाख्यायाविति प्राप्नोति (३ । २ । १) । अत्रुपसर्गे हि
को विधीयते (३ । २ । ३) । न तर्हीदानौमिदं भवति

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

माश्वशेभ्यः प्रियाशेभ्यः सोऽयमुब्धेन जीवति ॥

खरकुटीवेति । (कै)

खरकुटशब्दात् 'पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वान्' ङीप् कुटीशब्देन समासो वा ॥

पुंस्त्वस्यानिवर्तनादिति । (कै)

न च तदनिवृत्तौ खरकुटीः पग्र इत्यादौ नत्वापत्तिः । "प्रकृतिवद्" इत्यतिदेशेन प्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तकार्यातिदेशेन तद्विरुद्धत्वाश्रयकार्याप्रवृत्तेः स्पष्टं चेदं "स्त्रियाम्" इति सूत्रे भाष्ये । यद्वा तेन खप्रयुक्तकार्याभावोऽप्यतिदिश्यते । स्पष्टं चेदं "तस्माच्छ्वो नः पुंमि" इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ॥ अत्रापि पक्षे प्रकृते स्वाश्रयलिङ्गनिवृत्तौ मानाभावः इत्याशयः । तत्रत्याख्यानेऽपि त्याख्यावित्यस्य स्त्रीत्वेनैव य आहिति नार्थः किन्तु स्त्रीत्वविशिष्टमेव य आहेत्यर्थः । न चायं तथा स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्तादिविशिष्टस्याभिधानात् । न च पदार्थमात्रे गाम्भीर्यलिङ्गत्रयस्य मत्वेनासम्भवः । व्यक्तिवस्तुपदार्थादिपदबोधत्वकाले तत्तन्निष्ठापजने-

१ षिद् मौरादिभ्यश्च ('४ । १ । ४१) एतत् सूत्रस्य गणरूपम् ॥

२ परिभाषेन्दुशे-३६ । ३ अ ४ । पा १ । सू ३ ।

४ अ ६ । पा १ । सू २०३ ।

लन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । न ह्येवेष्टिः । एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति (३ । ३ । ५८) । स्त्रियामाख्यादेते र्व्याख्यौ । यदि कर्मसाधनं कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्वै लक्ष्ये त्रिये ध्रुवे । एवं तर्हि षड्भोर्द्धिर्भविष्यति । स्त्रियामाख्यानयोः स्वमाख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया

(यू स्थास्थौ नदी । १ । ४ । १ ।)

(च. १ । पा. ४ । व्या. २)

ऽपि स्त्रीपदादिवोधलदशायां तत्सत्त्वे मानाभावात् । प्रकृते तु
ब्राह्मणायेत्यादिविगेष्यदर्शनेन तत्सत्त्वानुमानात् तत्फलं तु त्रिये
ब्राह्मणाय इत्यत्र सुपि “ङिति ह्रस्वश्च” इति विकल्पाभावः ।
“प्रथम लिङ्गं च” इति तु न तद्विषयमिति वक्ष्यते । एतेन यथा
दारादिशब्दैः शब्दशक्तिस्वभावाच्चास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपा-
र्यस्याभिधानं तथा सुवन्तैरपि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टस्यैव पुमादे-
रभिधानम् अत एव “तदग्रिथम्” इत्यनेन तत्प्रत्याख्यानं संग-
च्छते । एवं चास्यापि नित्यस्त्रीत्वमस्यैव इत्यपास्तम् ॥ अति-
शयिता तन्त्रौरिति विग्रहे दोषाभावादाह

तन्त्रौमतीति ॥ (कै)

वहिरङ्गे इति । (कै)

अरुतयूहपरिभाषा तु नास्त्येव इति भावः ॥ यथोद्देशे इदम्
अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दमात्रग्रहणम् । अत एव क्यजा-
द्यन्ते न दोषः । समुदाये कार्यप्रवृत्तिस्तु नद्यन्तत्वाद् बोध्या ॥
वस्तुतः कार्यकालपक्षेऽपि समासस्यैव तदवयवस्य तत्प्राप्तिः ।
अत एव भाष्ये

१ च १ । पा ४ । सू ६ ।

२ च १ । पा २ । सू ५३ ।

धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तस्यै चक्षुष्ये त्रिये भुवै ॥ एवं तर्हि विष्मवि-
द्यति (६ । २ । ७४) । अथवा पुनरस्तु क एव । स्त्रियमाचक्षते स्त्रगात्या-
विति । ननु घोक्तम् स्त्रगात्यायाविति प्राप्नोति अतुपसर्गे ङि को विधीयत
इति । मूलविमुनादिपाठात् को भविष्यति (६ । २ । ५) । एवं च छात्या
सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तम्

तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति (भा)

इत्युक्तम् । कार्यवेत्तायामपि भविष्यतीत्यर्थस्तस्य । कैयटरीत्या तु “तदाश्रया नदीसंज्ञास्ती”ति वदेत् । कुमारीत्यादावपि विशेषण-
तया नित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थबोधकत्वमस्येव । प्राधान्येन तन्मात्रेण बोध-
कत्वनिवेगे तु न मानमित्याशयः ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

आधायतीत्यादिविषय इत्यभिमानः । वस्तुतस्तु ध्यानं धीः आ-
र्द्रपत् प्रकृष्टा वा धीर्यस्य इति विषयः । एवं च गतिपूर्वत्वाद्यपि
सुलभः “श्रवयवस्य इयङ् स्नानत्वम्” इति भाष्यं च रमनीयमेव ॥

आध्यै (भा)

इत्यादौ समुदायस्य नित्यस्त्रीत्वाभावाच्चदीत्वाप्राप्तेरवयवस्य सा
वाच्या सा च न प्राप्नोति तस्य “इयङ्स्नानत्वात्” वार्त्तिकारम्भे
तु न दोषस्तेन हि नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि प्राक्तननित्यस्त्रीत्वं गृहीत्वा
इदानीं सा प्रवर्त्तते न चेदानीमस्मादियङ्स्नान इति निषेधाप्रवृत्तिः
प्राक्तनेयङ्स्नानत्वं गृहीत्वा निषेधस्य तु न वृत्तिर्मानाभावादिति

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवा ददौ ।

ब्राह्मणेभ्य प्रियाखेभ्यः सोऽयमुच्चेन्न जीवतीति ।

अथाख्याग्रहणं किमर्थम् । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम् ।
वा । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविषयार्थम् । स्त्रीविषयत्वादेव
यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । यामख्ये सेनान्ये
स्त्रिया इति । प्रथमलिङ्गग्रहणं च । वा । प्रथम लिङ्गग्रहणं च कर्त्तव्यम् ।

(यू रत्वास्थौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । षा. २)

भावः । न च “गतिकारकपूर्वस्य” इत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषया नित्यसमानस्यैव यज्ञमिति । अत्र यण् दुर्लभः । अत एव “कृन्ने-जन्त” सूत्रे “मानः समस्य दूढ्योः” (वेदे) इति मन्त्रव्याख्यावसरे दुर्धिय इति कैयटेन प्रयुक्तमिति वाच्यम् । मानाभावात् कैयट-प्रयोगे दुःस्थिता धीर्येषामिति वियहेष धीशब्दं प्रति गतित्वा-भावाच्चदोषः । अत्र वेदमपि भाष्यं मानम् ॥

सामर्थ्याक्षिप्तमिति । (कै)

इयद्बुवड्स्थानत्वस्याङ्गे एव सम्भवादिति भावः ॥ एतद्वार्त्तिक-भाष्यप्रामाण्यादियद्बुवड्भ्यामुपस्थितस्याङ्गस्य शाब्देऽन्वय इति तात्पर्यम् ॥

अङ्गत्वं नास्तीति । (कै)

ननु तदुक्तवियहे अन्वर्त्तित्विभक्त्या धीशब्दस्याप्यङ्गत्वमस्यैव इति चेन्न नदीसंज्ञाकार्यप्रयोजकश्रूयमाणविभक्तिनिरूपिताङ्गे यत्र

१ गतिकारकपूर्वस्येथ्यते । भा । अ ६ । पा ४ । सू ८२ ॥

२ अ १ । पा १ । सू ३६ ॥

प्रथमलिङ्गे यौ स्त्रगाण्याविति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं द्विप्-
लुप्समासाः । वा । कुमाय्यै (२ । १ । ८) ब्राह्मणाय ॥ लुप् । खरजुथ्यै
(२ । ३ । ६८) ब्राह्मणाय । समास । अतितग्यै ब्राह्मणाय अतिलक्ष्यै
ब्राह्मणाय तर्चाच्च वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अत्रयवस्त्रोदिययत्वान् तिङ्गम् ।
अवयवोऽत्र स्त्रोदिययस्तदाशया नदीसंज्ञा भविव्यति । अवयवस्त्रोदिययत्वात्
शिङ्गमिति चेदियद्बुवड्स्थानप्रतिषेधे यद्बुवड्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येय-

कापि इयडादेः स्थितिमाधनियेधात् । अत एव ते श्रौरित्यादौ
नियेधः । तदाह

एतदर्थमेवेति । (कै)

यप नदीकार्याययेङ्गे बाधकावाधितेयडुवडो स्थितिः कश्चित्
प्रयोगे दृष्टान्तस्य शब्दस्य मति सम्भवे तदवयवस्य च नदीतेन नैत्यर्थं
इति भावः ॥ प्रथे इत्यप अन्तावयवमित्यस्योत्तमाढाय नियेधे मंत्रा
इयङ्स्मानन्ताभावात् न "दिति इत्यथ" (१ । ४ । ९) इति
विकल्पः । न च प्रथीगम्यावयवस्य नदीते "नद्युतय" इति कथा-
पत्तिः । ममामात् पूर्वावस्थायामुत्तरपदस्य नदीतेन एव कपः प्रकृतेः ॥
मन्वेवम् अतिश्रिये प्राङ्गणाय इत्यादाववयवस्योत्तमाढाय विकल्पा-
पत्तिरित्याशङ्क्य भाष्ये

ह्रस्वेयुव् (भा)

इत्यादि ॥ द्विप्रत्ययाधिभाङ्गस्यैव स्त्रियामिति विशेषणमिति
अनेन अस्यास्यायत इति बोध्यम् । आर्या पठं तु अथ न सम्-

(यू र्व्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

धत्ते । अतिश्रिया इत्यादावङ्गस्य तत्त्वाभावात् पाचिकनदीत्वानापत्तेः । एवं च समुदायस्थानेन नदीत्वं क्रियते तन्न "प्रथमलिङ्गग्रहणं च" इत्यस्य प्रत्याख्यानरीत्या प्राप्त्यभावाच्च न निवर्त्य विधिलेनेव थाचष्टे

नदीसंज्ञौ भवत इति । (भा)

वस्तुतो वार्त्तिकेनाप्यतिक्रम्यै इत्यादाववयवस्यैव सा क्रियते इति समुदायस्य नैव प्राप्तिः ॥

अतिश्रिये (भा)

इत्यादाववयवस्य तेन प्राप्ता "नैयडि"ति निषिद्धा । तस्य तु नानेन संज्ञा विकल्प' यतो डिद्विहितस्तदादित्वाभावात् ह्रस्वावित्यादेर्ह्रस्वेवर्णाद्यन्ते इयडादिस्थानेवर्णाद्यन्ते च शब्दरूपे इति वार्त्तिकोऽर्थः तादृशौ शब्दाविति भाष्योऽर्थः इत्यलम् ॥ ननु प्रथम-

१ अ १ । पा ४ । सू ४ ॥

मृच्छते । यस्याङ्गास्येयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणं न चैतस्याङ्गस्येयुवौ भवत' ॥ ऋखेयुवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्री वचने । वा । ऋखौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्ते स्त्रीवचनादेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्ष्यामः । शक्यै (५ । ३ । ६८) अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् शक्ये अतिश्रिये ब्राह्मण्यै । धेनै अतिधेनै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मण्यै । श्रियै अतिश्रियै । क मा भूत् श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मण्यै ।

लिङ्गग्रहणस्य “यू. व्याख्यावि” त्यत्रोपमंख्यातत्वेन “इति ह्रस्वय” इत्यत्रापसक्तेः ह्रस्वपुवेत्यादिव्यर्थमत आह

अवयवेति । (कै)

न्यायस्तथापि समान इति भावः ॥ “प्रथमलिङ्ग” इत्यस्य “इति ह्रस्वय” इत्यत्रानुवृत्तिभ्रमवारणाय इदम् इति तु भाष्ये वक्ष्यति । अतः कैयटे प्रत्याख्यानवाक्यमारम्भवाक्यस्याप्युपसृष्टणं बोध्यम् ॥

न हि प्राक् प्रवृत्तेरिति । (कै)

ननु नयतीति नीस्तमतिक्रान्तायै अतिनिये ब्राह्मण्यै हरि-
मतिक्रान्तायै अतिहर्यै इत्यत्र नदीत्वापत्तिमनिष्टमस्यैव न वाङ्मस्य
नित्यस्त्रीत्वाभावात् द्योयः । तस्य नित्यस्त्रीत्वेन विशेषणोऽतिश्रियै
ब्राह्मण्यै इत्यसिद्धापत्तेरिति चेन्न तादृशानामनभिधानात् ॥

नियमार्थ इति ।

अस्त्रीवचनाङ्गशावृत्त्यर्थ इत्यर्थः ॥

१ अ. १ । पा. ४ । सू. ६ ।

२ अ. १ । पा. ४ । सू. ६ ।

भूवे अतिभूवे ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । भूवे अतिभूवे ब्राह्मण्याय । अपर
आह । कसौ च इयुर्व्याख्यानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनादेव नदीसंज्ञौ भवत
इति वक्तव्यम् । शक्यै अतिशक्यै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् शक्ये अतिशक्ये
ब्राह्मण्याय । धेन्वे अतिधेन्वे ब्राह्मण्यै । क मा भूत् धेन्वे अतिधेन्वे
ब्राह्मण्याय । श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । श्रिये अतिश्रिये

शकटये (भा)

इत्युदाहरणं तु सुवन्तं बोध्यम् ॥

उपसंहारस्येति । (कै)

“प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं तद्देय्यमि”त्यादेरित्यर्थः ॥ देय्यम्
इत्यस्थानिष्टविषयकमपीत्यर्थः ॥

विकल्पते । (भा)

इत्यत्रोपसर्गाविवक्षितार्थः ॥

तदाचार्य इति । (भा)

अस्याग्रय उक्तः ॥

ब्राह्मणाय । भूवे अतिभूवे ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । भूवे अतिभूवे ब्राह्मणाय ।
किमर्थं एनरिदमुच्यते । प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितम् । तद्देय्यम् विज्ञानो-
यात् सर्वमेतद् विकल्पते इति । तदाचार्यं सृष्टद् भूत्वान्वाचष्टे ऋसौ च
इयवस्थानौ च प्रष्टसौ च प्राक् च प्रष्टसे स्त्रीवचनावेवेति ॥

Pariçīta Parvan (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	Ra	1	14
Prakṛita Paṅgalam Fasc 1-7 @ /6/ each		2	10
Prithiviraj Rava (Text) Part II Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Ditto (English) Part II Fasc 1		0	12
Prakṛta Prakāśanam (Text) Fasc 1		1	8
Parāçara Smṛti (Text) Vol I Fasc 1 8; Vol II, Fasc 1-6 Vol III Fasc 1 6 @ /6/ each		7	8
Parāçara Institutes of (English)		0	12
Prabandī acutamani (English) Fasc 1-3 @ /12/ each		2	4
*Sama Vēda Samhitā (Text) Vols I, Fasc 5-10 II 1 6 III, 1-7 IV 1-6 V, 1 8 @ /6/ each Fasc		12	6
Sanhlyā S tra Vṛtī (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Ditto (English) Fasc 1-3 @ /12/ each		2	4
Suçrāta Samhitā (Fng Fasc 1 @ /12/		0	12
*Taittereya Samhitā (Text) Fasc 14 45 @ /6/ each		12	0
Tandya Brahmana (Text Fasc 1-19 @ /6/ each		7	2
Tattva Cintamani (Text) Vol I Fasc 1 0 Vol II Fasc 1-10 Vol III Fasc 1-2 Vol IV Fasc 1 Vol V, Fasc 1-5 Part IV, Vol II, Fasc 1-12 @ /6/ each		14	10
Trikānda Maydar am (Text) Fasc 1 2 @ /6/		0	12
Tulsi Sat sa (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Upamā bhāva prapāñca kathā (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Uvāçagadasso (Text and English) Fasc 1 8 @ /12/		4	8
Varaha Purāna (Text) Fasc 1-14 @ /6/ each		0	4
Vārā Krya Kaumudī Fasc 1-6 @ /6/		2	4
*Vāva Purāna (Text) Vol I, Fasc - 6 Vol II Fasc 1 7 @ /6/ each		4	8
Viṣṇu Smṛti (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each		0	12
Vivadaratnakara (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each		2	10
Vīḥṇanarādiya Purāna (Text) Fasc 1 0 @ /6/		2	4
Yyhat Svayambhī Purāna Fasc 1 6		2	4
<i>Tibetan Series</i>			
Pag Sam lhi Sṛb Fasc 1-4 @ /1/ each		4	0
Sher-Phyin Vol I, Fasc 1-3 Vol II Fasc 1-3; Vol III Fasc 1 5 @ /1/ each		13	0
Stogs byed dpag Akhri Siu (Tib & Sans) Vol I, Fasc 1 6; Vol II Fasc 1-5 @ /1/ each		10	0
<i>Arabic and Persian Series</i>			
Ālamgarnamah with Index (Text) Fasc 1-13 @ /6/ each		4	14
Al Muqaddasī (English) Vol I Fasc 1 3 @ /12/		2	4
Āin : Akhri (Text) Fasc 1-22 @ /1/ each		22	0
Ditto (English) Vol I Fasc 1-7, Vol II Fasc 1 5 Vol III Fasc 1-3 @ /12/ each		29	12
Ākbarnamah with Index (Text) Fasc 1-37 @ /1/ each		37	0
Ditto (English) Fasc 1-7 @ /1/ each		7	0
* Arabic Bibliography, by Dr A Sprenger		0	6
Badehahnamah with Index, (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each		7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts		1	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal Fasc 1-3 @ /1/ each		3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc 1-31 @ /1/ each		31	0
Farhang i Rashidi, (Text) Fasc 1-14 @ /1/ each		14	0
Fihrist : Jus or Jusy list of Shy ah Books (Text) Fasc 1-4 @ /12/ each		3	0
Futuh ul Shum of Waqidi (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each		3	6
Ditto of Azadi (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	6
Haft Asman History of the Persian Masnavi (Text) Fasc 1		0	12
History of the Caliphs (English) Fasc 1-6 @ /12/ each		-	4
Iqbālnamah : Jahangiri (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each		1	2
Iṣbah with Supplement (Text) 51 Fasc. @ /12/ each		35	4
Mas̄r̄ al Umara Vol I, Fasc 1 9 Vol II, Fasc 1-9; Vol III, 1 10 Index to Vol I, Fasc. 10-11; Index to Vol III, Fasc 11 12			
Index to Vol II, Fasc. 10-12 @ /6/ each			
Maghzi of Waqidi, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		- 13	2
* The other fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied		1	14

BIBLIOTHECA INDICA
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No 1048

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
MAHĀBHĀSYAPRADĪPODDYOTA

BY

NĀGEḂA BHATṬA

EDITED BY

PANḂIT BAHUVALLABHA ḂĀSTRĪ

VOL II PASCICULUS VIII

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY 57 PARK STREET

1903

Muntakhabu t Tawar kh (Text) Fasc 1 15 @ /6 each	Ra.	5	0
Muntakhabu t Tawar kh (Engl sh) Vol I Fasc 1 " ; Vol II Fasc 1 5 and 3 Indexes; Vol III Fasc 1 @ /1. each		12	0
Muntakhabu l Lubab (Text) Fasc 1 13 @ /6/ each		7	2
Ma asir : Alamg r (Text) Fasc. 1 6 @ /6/ each		2	6
Nukhbata l Fikr (Text) Fasc 1		0	6
Nizam s Khiradnamah Iskandafi (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each		1	8
B yasu s Salat n (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
D tto D tto (Engl sh) Fasc 1-II		1	9
Tabaqat : Nas r (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Ditto (Engl sh) Fasc 1 14 @ /12/ each		10	8
D tto Index		1	0
Tar kh : F rus Shahi of Z yan d d n Barni (Text) Fasc 1 7 @ /6/ each.		2	10
Tar kh : Faruzshah of Shams : S rā] Aif (Text Fasc 1 6 @ /6/ each		1	4
Ten Arc ant Arab o Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each		3	0
W s o Ram n (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Zafarnamah Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1-8 @ /6/ each		6	6
Tuzuk : Jahang r (Eng) Fasc 1		0	12

ASIATIC SOCIETY S PUBLICATIONS

1. As at c RESEARCHES Vol VII Vols XI and XVII and Vols XIX and XX @ 10/ each	60	0
2. PROCEEDINGS of the As at c Soc ety from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No and from 18 0 to date @ /8/ per No		
3. JOURNAL of the As at c Soc ety for 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (5) 184 (12) 1849 (12) 1866 (7) 1867 6 1868 6 1869 6 1870 6 1871 7 18 2 (8) 1873 (8) 18 4 (8) 1875 (7) 1876 (7) 1877 (8) 1878 8 18 9 (7) 1880 (8) 1881 7) 1882 (6) 1883 5 1884 (6) 1885 (6) 1886 8 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 (7) 1892 (8), 1893 (11) 1894 (8) 1895 (7) 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8) 1899 (8) 1900 (7) & 1901 (7) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members		
N B—The figures enclosed in brackets g ve the number of Nos in each Vol	ne	
4. Centenary Review of the Researches of the Soc ety from 1784-1883	3	0
A sketch of the Turk language as spoken in Eastern Turk stan by R. B Shaw (Extra No J A S B 1878)	4	0
Theobald s Catalogue of Rept les n the Museum of the As at c Soc ety (Extra No., J A S B 1868)	2	0
Catalogue of Mammals and B rds of Burmah by E Blyth (Extra No J A S B 1875)	4	0
Introduct on to the Math l Language of North Bhar by G A Gr erson Part II Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B 1882)	4	0
5. An s ul Musharrab n	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
7. Catalogue of the L brary of the As at c Soc ety Bengal by W A H on	3	8
8. Inayah s Complementary on the H dayab Vols. III and IV @ 16/ each	82	0
9. Jawamin l ilm ir-r yā; 168 pages with 17 plates 4to Part I	2	0
10. Kh sanat l ilm	4	0
11. Mahabharata Vols III and IV @ 20/ each	40	0
12. Moore and Hewitson s Descriptions of New Ind an Lepidoptera, Parts I III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each	18	0
13. Sharayaool Islam	4	0
14. T betan D ct onary by Csoma de Kőrös	10	0
15. D tto Grammar	8	0
16. Baqm raqabdamta Parts I & II @ 1/8/	3	0
17. A descript ve catalogue of the paintings statues &c., in the rooms of the Asiatic Soc ety of Bengal by G H. W lson	1	0
18. Memoir on maps il ustrating the Ant ent Geography of Kashmir by M A Stein PH D., J] Extra No 2 of 1899	4	0

Not ces of Sanskrit Manuscripts Fasc 1 29 @ 1/ each 29 0
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature by Dr R L Mitra 6 0

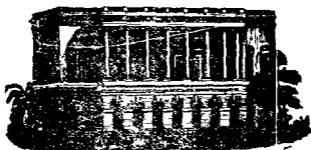
N.B.—All Cheques, Money Orders &c., must be made payable to the Treasurer Asiatic Society " only

BOOKS are supplied by V P P

20-11-02.

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1048.

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
MAHĀBHĀSYAPRADĪPODDYOTA

BY

NAGEÇA BHATTA

EDITED BY

PANĀIT BAHUVALLABHA QĀSTRĪ
VOL II FASCICULUS VIII

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY 57, PARK STREET,

1903

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO 57, PARK STREET CALCUTTA

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LUZAC & CO

46 GREAT RUSSELL STREET LONDON W C AND MR OTTO

HARRASSOWI BOOKSELLER LEIPZIG GERMANY

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaita Brahma Sūdhī (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each	Rs	1	5
Advaitachintā Kaustubha Fasc 1		0	
*Agn Purāna (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each		4	2
Āltarāya Brahmana Vol I Fasc 1 0 and Vol II Fasc 1 5; Vol III Fasc 1 5 Vol IV Fasc 1 5 @ /6/		-	8
Āyū Bhāyām (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Arbhas of Sāṅkhya (Engl sh) Fasc 1		0	12
Āṣṭasāhāyīka Prājñāpāramitā (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		1	4
Āṣṭāvādyakā (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Āyadana Kalpalata (Sansk and Tibetan) Vol I Fasc 1 5; Vol II Fasc 1 5 @ /6/ each		10	0
*Bhāmat (Text) Fasc 4 8 @ /6/ each		1	14
Bhāṭṭa D p ka Vol I Fasc 1 4		1	8
Bhaddāvatā (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Bhaddābarma Purāna (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	4
Bodh caryāvatara of Candider Fasc 1 2		0	12
Catādusani Fasc 1		0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1 3 @ /2/ each		6	0
Cātanpātha Brahmana Fasc 1-6		2	10
Cātanpātha Brahmana (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
*Cāturgāya Chāntaman (Text) Vols II 1 25; III Part I Fasc 1 18 Part II Fasc 1 10 @ /6/ each		19	14
Catādusani Fasc 1		0	6
Chakravartīka, (Engl sh) Fasc 1-3		2	4
*Chāṅṅā Sūtra of Āpastamba (Text) Fasc 4 17 @ /6/ each		5	4
Chāṅṅā Sūtra of Cāṅkhyāna (Text) Vol I Fasc 1 7; Vol II Fasc 1 4; Vol III Fasc 1-5 @ /6/ each		5	10
Chāṅkhyāna (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		1	2
Chāṅkhyāna Kaumudī Fasc 1 2		0	12
Chāṅkhyāna Paddhati Kāṅṅāna Vol I Fasc 1-5..		1	14
Chāṅkhyāna (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Chāṅkhyāna Fasc 1 0		1	14
Chāṅkhyāna (Text) Fasc 1 6 @ /10/ each		4	8
Chāṅkhyāna Sar t Sāgāra (Engl sh) Fasc 1-14 @ /12/ each		10	8
Chāṅkhyāna Purāna (Text) Fasc 1 9 @ /6/ each		3	6
Chāṅkhyāna V s a a (Engl sh) Fasc 1 3 @ /10/ each		2	4
Chāṅkhyāna Par j a a (Text) Fasc 1 11 @ /6/ each		4	2
Chāṅkhyāna Prājñāpāramitā (Text) Fasc 1 9 & Vol II Fasc 1 3 @ /6/ each		6	6
Chāṅkhyāna ka Sa; rāha (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		1	0
Chāṅkhyāna Sūtra (Engl sh) Fasc 1 6 @ /10/ each		4	8
*Chāṅkhyāna Darjāna (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each		4	14
Chāṅkhyāna Sm t Text Fasc 1 3 @ /6/		1	0
Chāṅkhyāna (Text) Fasc 1 5 @ /6/		1	14
*Chāṅkhyāna (Text) Vol III Fasc 1 6 Vol IV Fasc 1 5 @ /6/ each		6	4
Chāṅkhyāna Paddhati Fasc 1 1 (Text) @ /6/		2	10
Chāṅkhyāna Paddhati Fasc 1 1		0	6

(अ. १ । पा. ४ । श्र २) (षष्ठीयुक्तश्रुन्दसि वा । १ । ४ । ६ ।)

षष्ठीयुक्तश्रुन्दसि वा । १ । ४ । ६ ॥

अत्र षष्ठीपदं तदन्तपरम् । षष्ठ्या युक्त इत्यर्थं तु पक्षाम्
इत्येव सिद्धे युक्तषष्ठ्यर्थवैयर्थ्यापत्तेः । तत्र समासे पूर्वैव सिद्धत्वात्
“कुलुघ्नानां पतये नम” इत्यसमानार्थमेवेदम् । न चैवमपि
समासे छन्दसि परत्वाद्यमेव विकल्पः स्यादिति वाच्यम् । वेदे
आपाद्यरूपाभावेनेष्टापत्तेः । तत्र “वङ्गलं छन्दसि” इत्यादि
बहुतराकरणलाघवाय योगविभागो भाष्ये कृतः ॥ नन्वेवमपि
स्थानान्तरविहितानां कथं विकल्पमिद्विरत आह

१ अ २ । पा ४ । सू ३६ ॥

अ २ । पा ४ । सू ०३ ॥

अ २ । पा ४ । सू ०६ ॥

अ ३ । पा २ । सू ८८ ॥

अ ५ । पा २ । सू १२२ ॥

अ ६ । पा १ । सू ३७ ॥

अ ७ । पा १ । सू ८ ॥

अ ७ । पा १ । सू १० ॥

अ ७ । पा १ । सू १०३ ॥

अ ७ । पा ३ । सू ६० ॥

अ ७ । पा ४ । सू ७८ ॥

अ ६ । पा ४ । सू ७५ ॥

षष्ठीयुक्तश्रुन्दसि वा । १ । ४ । ६ ।

योगविभागः कर्त्तव्यः । षष्ठीयुक्तश्रुन्दसि । षष्ठीयुक्तः पतिश्रुन्द-
श्रुन्दसि घिसंज्ञा भवति । ततो वा । वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति ।
सुपां शतयः । तिष्ठां शतयः । वर्गशतयः । लिङ्गशतयः । कालशतयः ।

(षष्ठीयुक्तस्कन्दसि वा । १ । ४ । ६ ।) (अ १ । पा. ४ । व्या. २)

तेनेति । (कै)

योगविभागसामर्थ्यगम्यसर्वविषयत्वेनेत्यर्थः ॥

परिभाषेति । (कै)

कार्यमात्रं चास्या लिङ्गम् । तदाह

यावदिति ॥ (कै)

उभयत्र विभाषेति । (कै)

यत्र यत्रास्या उपस्थितिस्ते केचित् 'प्राप्तविभाषारूपाः केचिद्-
प्राप्तविभाषारूपाः पर्यवस्यन्तीति भावः ॥ यद्यपि तेषु विधिषु
नित्यं प्राप्तेषु "स्कन्दसि वा" इत्यनेन सर्वापि प्राप्तविभाषैव
तथाप्यस्य विकल्पविधेर्यत्प्रयमात्रपर्यवसन्नतयाऽस्त्येव तत् सम्भव
इति भावः ॥ "ननु स्वादिवाक्येनानियमे प्राप्ते कथं व्यत्यय
इत्यत आह

कर्मणीति । (कै)

१ "प्राप्त" इत्यारभ्य "सर्वापि" इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ।

२ अ ८ । पा ३ । सू ४६ । ३ बोध्यम् । क ।

४ "ननु" इत्यारभ्य "इति भावः" इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ।

पुरुषव्यत्यय । आत्मनेपदव्यत्यय । परस्मैपदव्यत्ययः । सुपा व्यत्यय । युक्ता
मातासौदधुरि दक्षिणाया । दक्षिणायाम् इति प्राप्ते । तिङा व्यत्यय ।
घषाणं ये अश्रयूपाय तच्चति । तच्चन्तीति प्राप्ते । वरुणव्यत्ययः । त्रिष्टुभौज ।
सुमितसुयवोरम् । सुहितमिति प्राप्ते । लिङ्गव्यत्ययः । मधोऽर्हति ।
मधोऽर्हता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । कालव्यत्ययः । श्रोऽमौनाघास्य-

नियमस्यैव विकल्प इति भावः ॥ यत् कर्मणि वेति तत्
कृन्दमि वेति वचनव्यक्तेः । एवं च करणेऽप्राप्तद्वितीयाया “यवाग्वा
अग्निहोचं जुहोति” इत्यादौ प्रयोगभेदेन करणाकरणाभ्यां विकल्पे-
ऽप्राप्तविभाषा । अन्यप्राप्तावन्यस्य करणात् व्यत्ययत्वं च बोध्यम् ॥

सुहितमिति प्राप्ते इति । (आ)

सकारहकारयोः शभौ । क्वचित्तु “शुभितमिति प्राप्ते” इति
पाठो दृश्यते ॥

मधुन इति प्राप्ते इति । (आ)

“माध्वीर्गावो भवन्तु न” इति वीरवाची नपुंसकलिङ्ग इति
भावः ॥ कालव्यत्ययस्य ब्रह्मणोऽप्यशक्यत्वादाह

कालविहितेति ॥ (कै)

१ मधुमाध्वो वनुस्पतिर्मधुर्मा अस्तु सूच्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ।
अ १ । म १ । सू २० । ऋ ८ ।

मात्वेन । अ सोमेन यस्यमात्वेन । अ व्याधाता अत्र यथेति प्राप्ते (इ । ३ ।
१५) । पुस्तकव्यत्ययः । व्याधासवोरेदंशभिर्विपूषाः । विपूषादिति प्राप्ते ।
व्यात्तनेपदव्यत्ययः । ब्रह्मधारियामिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । परस्मैपद-
व्यत्ययः । प्रतीपमन्य ऊर्मियुध्यति । अन्योपमन्य ऊर्मियुध्यति युध्यत
इति प्राप्ते ।

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये- ऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ॥

ननु सर्वस्यापि शब्दस्य व्यवहाररूपस्यपदेशार्थत्वादत्रैव तत्
कथनमनुचितमत आह

सञ्चिन इतीति ॥ (कै)

ननु तदादिपदमेव सञ्चिनिर्देशक भविष्यतीत्यत आह

सति हीति ॥ (कै)

ननु यच्छब्दाभावे तच्छब्दप्रयोगो नेत्यभिद्धम् । “ते तद्राजा”
“कला च सा कान्तिमती कलावत ” “सा गङ्गा” इत्यादौ प्रकृत-
प्रसिद्धानुभूतार्थकेषु व्यभिचाराद् इत्यत आह

पराम्प्रष्टव्येति । (कै)

प्रकृतादेरभावादिति भावः ॥

तदिति । (कै)

परामर्शाभावादिति भावः । तदित्येतत् परामर्शयोग्याभावादि-
त्यर्थः ॥ न च “प्रत्ययविधि” इत्यत्र प्रकृतप्रत्ययस्यैव तदा परा-

यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ।

यस्मादिति थपदेशाय ॥ अथ प्रत्ययग्रहण क्रिमर्धम् । यस्माद्विधि-
स्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमित्यनुच्यमाने स्त्री इत्यतो । (४ । २ । ४० । ७ । १ ।
२ । ६ । ६ । ६० । ६ । ४ । १४०) स्त्रीयनीत्यत्रापि प्रसज्येत (६ । ४ ।
१४०) । प्रत्ययग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ विधिग्रहणं

(अ. १। पा. ४) च्वा २) (यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)
 मर्गोऽस्तु यस्य प्रत्ययस्य विधिस्तदाद्यङ्गमित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् ।
 'एवं हि विहितप्रत्ययादेरेवाङ्गसंज्ञा स्यादिति भविष्यतीत्यादौ
 धातोर्गुणानापत्तिः । एवं च विशिष्टसंज्ञिनिर्देशार्थं "यस्माद्"
 इत्युक्तमिति भावः ॥ न च प्रकृत्यादिप्रत्ययेऽङ्गमित्येवास्तु "प्रकृत्यादि"
 इत्यस्य "यस्मान् प्रत्ययविधिस्तदादि" इत्यस्य च पर्यायत्वेन पर्या-
 येषु स्नाधवगौरवविचारानादरात् योगविभागेन वक्ष्यमाणपरिभा-
 षालाभाय तथान्यासस्यावश्यकत्वाच्च ॥

स्त्री इयतीति । (भा)

इदं शब्दात् परिमाणे वतुः । 'वस्य घस्तस्य' इत्यादेश "इदम
 इग्" "यस्येति" लोपः । उगित्वान् डीप् । ननु यस्मादिधिस्त-
 दादिप्रत्ययेऽङ्गम् इत्युक्ते यच्च प्रत्ययेऽङ्गत्वं तस्यैव विधेः प्रत्यासत्त्या-
 स्नाभेन प्रकृते न दोषोऽत आह

स्त्रीशब्दादिति । (के)

१ "एवं हि" इत्यारभ्य "निर्देशार्थम्" इत्यन्त नास्ति क एतके ।

२ अ ५। पा २। सू ४० ॥ ३ इ अ ५। पा २। सू ४० ॥

४ अ ०। पा १। सू २ ॥ ५ अ ५। पा ३। सू ३ ॥

६ अ ६। पा ४। सू १४ ८ ॥

किमर्थम् । यस्मात् प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमित्युच्यमाने रधि अद्युना
 मधु अद्युना (५। ३। १७) अनापि प्रसज्येत (६। ४। १४० ॥ ७। १।
 ७३) । विधियद्येते पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ तदेतत् प्रत्ययपदद्वयेन
 विधियद्येतेन च समुदितेन क्रियते संनियोगः । यस्मात् यः प्रत्यय विधीयते
 तदादि तस्मिन्नङ्गसंज्ञ भवतीति । अथ तदादि मद्यर्थं किमर्थम् । अङ्ग-

(यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। ११।) (अ. १। पा. ४। आ. २)

तदभावे तु व्याप्तिन्यायेन इहापि स्यात् । सति तु प्रत्ययय-
हणे तत् सामर्थ्यात् प्रत्यासत्तिरेवाश्रीयते इति भावः ॥

असिद्धत्वं नास्तीति । (कै)

चिणो लुग्न्यायेन प्राप्तिः ॥

प्राग्भावादिति । (कै)

वस्तुतस्तु इयडापत्तिर्दोषः । न च तत्रापि लोपस्यासिद्धत्वं व्या-
श्रयत्वात् तत् प्राप्तेरभावात् । यस्येतिलोपप्राप्तिनिमित्तममुदायापेक्ष-
यातिरिक्तस्य स्त्रीशब्दस्येयडापेक्षणादित्यादिषष्ठे निरूपयिष्यामः ॥

नानादिष्टादिति । (कै)

इयङि “न पदान्ते”ति निषेधोऽपि बोध्यः ॥ ननु विधि-
ग्रहणाभावे “यस्मात् प्रत्यय” इत्यस्य क्रियाकाङ्क्षा न शान्ता
इत्यत आह

अध्याहरिष्यत इति ॥ (कै)

परशब्दस्यापीति । (कै)

यद्यपि यस्मादिति पञ्चम्या परशब्दात्थाहारस्योभयोरप्यावश्यकत्वं
तथापि तावतैव स्यान् न तु विधीयत इत्यस्यापि ॥

१ अ १। पा १। सू ५८ ॥

संज्ञाया तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम् । वा । अङ्गसंज्ञाया तदादिग्रहणं क्रियते
स्याद्यर्थं मुमर्थं च ॥ स्याद्यर्थं तावत् । करिष्याव' करिष्याम' (०। ३।
२०१) मुमर्थं कुड्डानि वनादि (६। ४। ८) ॥ मिक् सुटोरुपसंख्यायाम् ।
वा । मित्वतः सुडृतस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । मित्वत' । मित्वति द्वित्वति ।
अभिनत् अष्टित्वत् (३। १। ०८ । ६। ४। ०१) ॥ सुडृत- । संघस्तरतु

(ध. १। पा ४। धा. २) (यस्मात्प्रत्ययविधिसदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १९।)

अपिः । (कै)

एवार्थे ॥

विधिग्रहणे इति । (कै)

प्रत्ययग्रहणस्याप्युपलक्षणम् ॥

भसंज्ञायां चेति । (कै)

न च षति प्रत्ययविधिग्रहणे “यच्चिभम्” इत्यत्रापि यस्मात् यजादिप्रत्ययविधिरित्यर्थलाभान्नाच भसंज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यम् । यस्मात् प्रत्ययविधिसस्य यजादौ प्रत्यये भलमित्यर्थः स्यात् प्रत्यासत्तिन्यायानाश्रयणेनैवास्य यन्त्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः ॥

यस्येति लोप इति । (कै)

“इकोऽचि” इति नुमः प्राप्तिरित्यन्ये । प्राग्दिगीयत्वेनास्य विभक्तित्वाद् भत्वाच्च न नलोप इति तदाश्रयः ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशङ्कयामाह इत्यर्थः ॥

प्रत्यासत्तीति । (कै)

१ ध १ पा ४। सू १८।

२ ध ७। पा १। सू ०३।

संघस्कार- (६। १। १३६। ७। ४। १०) । किं पुनः कारणं न सिध्यति । सुटो वहिरङ्गत्वात् । वहिरङ्गः सुट् । अन्तरङ्गो गुण्य । अस्मिद्धं वहिरङ्ग-मन्तरङ्गो वक्ष्येतत् । संयोगादेर्गुण्यविधाने संयोगोपधग्रहणं ह्यवर्धम् (७। ४। १०) । यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थं संयोगादिग्रहणेन इहापि सस्वरतुः सस्वररिति संयोगोपधस्त्वैव सिद्धम् । भवेदेवमर्थेन

(यस्मात्प्रत्ययविधिरुदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। ११) (अ. १। पा. ४। आ. २)

तस्मात्प्रत्ययविधिरुदादि 'भावः ॥ विधिग्रहणं भन-
क्रीत्यादौ "अतो दीर्घं" व्यावृत्त्यर्थमित्यापि बोध्यम् । ध्वनितं
चेदं श्रम् विधायके भाष्ये ॥ भाष्ये

अथ तदादीति । (भा)

आदिग्रहणविषयः प्रश्नः ॥ ननु दीर्घग्रहणविधानसामर्थ्यादन-
ङ्गत्वेऽपि दीर्घाऽत आह

अन्यथेति । (कै)

चिकीर्षामीत्यादौ प्रवेकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेनाङ्गत्वात्तत्रापि
दीर्घस्य चारितार्थं बोध्यम् । करोतीत्यादौ गुणोऽपि प्रयोजनं
बोध्यम् ॥

तदेदमिति । (कै)

कुण्डानीत्येतदित्यर्थः ॥ ननु मित् सुटोरङ्गत्वेन किञ्चित्
प्रयोजनमत आह

कृतयोरिति । (कै)

सति सप्तमीति भावः ॥

१ अ ७ । पा ३ । सू १०१ ।

नार्थः । इदं तु न सिध्यति संचस्करतुः संचस्करतः । किं पुनः कारणं न
सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदादेर्वा क चेदं सप्तमि तदादि ।
सिद्धं तु तदाद्यादि वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । तदाद्याद्यङ्गसंघं
भवतीति वक्तव्यम् । किमिदं तदाद्यादीति । तस्यादिस्तदादिः । तदादिरादि-
र्यस्य तदिदं तदाद्यादीति ॥ स तच्चिं तथा निर्देशं कर्त्तव्यं । न कर्त्तव्यः ।

(यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १) ४।१३।) (च.१। पा. ४। षा. २)

अडभ्यासेति । (कै)

नाथं टित्त्वादाद्यवयवः किन्त्वनेन मध्यं प्रवेगित इत्यभक्त इति भावः ॥

तद्भक्तस्येति । (कै)

टित्त्वादित्यर्थः ॥

स्कृशब्दादेवेति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । एवं ह्यत्र धातूपसर्गयोः समाधो दुर्वारः स हि “पूर्वं धातुः साधनेन” इति न्यायेन “उपपदमतिङ्” (१।२।१८) इति सूत्रे भगवता वारितः ॥

१ पदमित्तीयं भगवतः कृत्रिमासंज्ञा । युक्तमिह इत्यर्थं किमन्तरङ्गं किं वहिरङ्गमिति । धातूपसर्गयोः कार्यं यत् तदन्तरङ्गम् । कुत एतत् । पूर्वं धातुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेनेति । नैतत् सारम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधनं हि क्रिया निर्वर्त्तयति । तामुपसर्गो विधिनिश्चि । अग्निनिर्द्वन्द्वस्य धार्थस्योपसर्गेण विशेष शक्यो वक्तुम् । सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातुपसर्गयोरभिसम्बन्धस्तमभ्यन्तरं कृत्वा धातु साधनेन युज्यते । अथर्व्यं वैतदेव विज्ञेयम् । यो हि मन्यते पूर्वं धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति । तस्यास्यते गुह्या इत्यकर्मकं । उपास्यते गुह्यरिति केन सकर्मकं स्यात् । ६ । १ । १३५ ॥

उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा व्यक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्त इत्येकेनाप्यभावेन भवन्ति । श्लेषः खार्याङ्गमिति मैवाधिके भवन्ति न च न्यूनैः । केचिद् यथादेव तद् भवति तावदेवाङ्ग्यं एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च । तैषां घृतमिति खार्यामपि भवन्ति श्लेषेऽपि । शुद्धो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकशिकी-

इङ्गुणेति । (कै)

“एतस्य संयोगादेः” (७।४।४३) “गुणोत्तिंसंयोगाद्योः” (७।४।१८) इति विहितेत्यर्थः ॥

अभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति । (कै)

इदं ज्ञापकं कथमितिचिन्त्यम् । “यदास्य इति” मत्वेति शेषः । अत एव इङ्गुणनिवृत्तये वचनमेव करिष्यति भाष्यकृत् पठे । किं च सुटो भक्तत्वे सकारादेर्धातुत्वाभावात् स्याद्भक्त्य कथं द्वितमिति सुधीभिर्विभाष्यम् । यद्यप्यत्र पूर्वपक्षिणः सुटोऽनवयवत्वाभिमानात् संवत्करतुः इत्यादौ संयोगादित्वाभावादपि गुणो न प्राप्नोति तथापि “संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यम्” इति वार्त्तिकेन साध्यः । यद्यप्यवयवावयविभावस्य षष्ठ्यर्थस्याभावात् कथं तेनापि सिद्धिस्तथापि यदन्यत्रणनिरूपितमुपधात्वं संयोगस्येति निरूपकत्वलक्षणे षष्ठ्यर्थे वङ्गप्रौढिरित्यभिमानः ॥ भाष्ये

किं पुनरिति (भा)

प्रश्नमुपपादयति

सुटो बहिरङ्गत्वादिति । (भा)

मानेऽपि शक्ये । अङ्गसंज्ञाषाण्डपरिमाणाया क्रियते सा केनाधिकृत्य स्यात् । एवं तद्वाच्यार्थप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद् यद्यत्वेन प्रवृत्त इति यदयं नेदमदसोरकोः (७।१।११) इति सककारयोः प्रतिषेधं प्राप्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं क प्रसङ्गो यत् सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाच्यार्थप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तद् यद्यत्वेन प्रवृत्त इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं प्राप्ति । अथ द्वितीयं प्रथमपक्षं

(पञ्चात्प्रत्ययविधिसदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।) (अ. १। पा. ४। व्या. २)

वह्निर्भृतोपसर्गनिमित्तत्वात् सुटो वह्निरङ्गत्वमेवं च तस्यासिद्ध-
त्वात् सिद्धत्वेवाङ्गत्वमिति भावः ॥ नचसिद्धत्वेनाङ्गत्वसाधने तेनैव
संयोगादित्वाभावात् कथं गुणः स्यादत आह

वदयत्येतदिति । (भा)

तथा च तत् सामर्थ्यात् तदंगेनासिद्धत्वमिति भावः ॥

सस्वरतुः (भा)

इत्यस्य संयोगोपधग्रहणेन सिद्धावपि तदा सामर्थ्याभावादसिद्ध-
त्वाभावानुपपत्तौ “संचस्करतुः” इत्यादि न सिध्यतीत्याह

भवेद् (भा)

इत्यादिः

संचस्करः (भा)

इत्यन्तम् ॥ तस्मात् संयोगोपधग्रहणसामर्थ्योपपत्तये संयोगादि-
ग्रहणमपि कार्यमिति भावः ॥ तत्र संयोगोपधग्रहणे कृते यदि
तत् सामर्थ्यादसिद्धत्वाभावस्तर्ह्यङ्गत्वेऽपि तद्विषये तदभावः स्यादि-
ति । तत् करणेऽपि तदसिद्धिरित्यन्वयार्थोऽप्यभिप्रेतस्तत्र सिद्धत्वा-
भावे कुतोऽङ्गत्वं न सिध्यतीति पुनः पृच्छति

किमर्थम् । प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसङ्गार्थम् । वा । प्रत्ययग्रहणं क्रियते
पदादावङ्गसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । स्वर्थम् अर्थम् अर्थम् ।
अङ्गस्येयदुवडौ स्याताम् (६। ४। ७७—७९) ॥ परिमाणाद्यर्थं च । वा ।
परिमाणाद्यर्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते । पञ्चात् प्रत्ययविधिस-
दाद्यङ्गमित्यनुष्ठाने दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत । तर्त्तर्हि कर्त्तव्यम् ।
न कर्त्तव्यम् । केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति । प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्ग-

(अ. १। पा. ४। आ. २) (यस्मात्प्रत्ययविधित्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १११)

किं पुनरिति । (भा)

एवं “सुटो वहिरङ्गत्वाद्” इत्यादिभाष्यं योजयन्ति केचित् ॥
परेतु भाष्ये

सुटो वहिरङ्गत्वाद् (भा)

इत्यादिः

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति (भा)

इत्यन्तो ण्य उपसर्गार्थसम्बन्धो धातोः पूर्वमेव ततश्च प्रत्यये कृते द्विर्वचनात् पूर्वमन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तकः सुट् इति खिटः स्तुशब्दाद्विधभावेन संयोगादेरङ्गत्वाभावाद्गुणेन प्राप्नोतीति भाष्याग्रय इति प्रामाणिकाः ॥ ननु तदादिग्रहणे सति कथं तस्य केवलस्य ग्रहणमत आह

व्यपदेशिवदिति ॥ (कै)

तस्याद्विधकार इति । (कै)

द्विर्वचने द्विःप्रयोगत्वस्त्रीकारादित्यर्थः ॥ ननूद्मुखे वाधात् तथाङ्गीकारेऽपि करिव्याम इत्यादौ मुख्यार्थत्वेऽपि चारितायां द्वच सञ्चणायामां मानाभावोऽत आह

द्वहापीति ॥ (कै)

कार्यमध्येष्ये । यदि प्रत्यय इति प्रत्ययाङ्गकार्यमधीये । प्राकरोत् उपेक्षित । उपसर्गात् पूर्वाविडटौ प्राप्त (६। ४। ७१—७२) । सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादितदन्तविज्ञानात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेष स्या परिभाषा

प्रतिलक्ष्यमिति । (कै)

तस्य लक्ष्यलनित्ययः शिष्टप्रयोगादिति भावः ॥

तदवयवे इति । (कै)

तदाद्यवयवे इत्यर्थः ॥ भाष्ये

अक्तपरिमाणानाम् । (भा)

नियतपरिमाणानाम् ॥

एकेनाप्यपाये इति । (भा)

द्वितीया न कर्त्तरि षष्ठ्या बाधादत्त आह

अपाये इति । (कै)

न चैकस्य विद्यमानस्यापाये करणता संभवतीति सामर्थ्यात्
स्वभावेनेति ज्ञायते । एवं चैकाभावेन पञ्चादिशब्दवाच्यरूपापाये
पञ्चादिशब्दा न प्रवर्त्तन्ते इति भावः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह

यथेति ॥ (कै)

विशिष्टरूपपरिग्रहादिति । (कै)

एवमुपसर्गादिशंज्ञा अप्यक्तपरिमाणनिष्ठत्वाच्च न्यूनै लौकिकैक-

क्रियेत प्रत्ययग्रहणं च । व्यवशमेया परिभाषा कर्त्तव्या । बहून्येतस्याः
परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमास-
तद्धितविधिस्तराः । वा । धातु । देवदत्तश्चिकीर्षति । संघातस्य
धातुसंज्ञा प्राप्नोति (३।१।३२ ॥ २।४।७१) ॥ प्रातिपदिक ।
देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति (१।२।४६ ॥
२।४।७१) ॥ प्रत्यय । महान्तं पुचनिच्छति । संघातात्प्रत्ययोत्पत्तिः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६८७

(अ. १। पा. ४। व्या. २) (यस्मात्प्रत्ययविधिसुदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)
देशविकृतन्यायेन इत्यपि बोधम् ॥ नन्वभक्तत्वात्तदेकदेशत्वमेवा-
सिद्धमत आह

तन्मध्येति ॥ (कै)

भाष्ये

पदादाविति । (भा)

पदादौ परे इत्यर्थः ॥

असतीति । (कै)

तदभावे प्रत्यासत्तिन्याये मानाभावादित्यर्थः ॥

निषेधादिति । (कै)

अङ्गसंज्ञापि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यमिति भावः ॥

तस्मिन् कर्त्तव्ये इति । (कै)

तच्चिमित्तेऽङ्गत्वे कर्त्तव्ये इत्यर्थः ॥

तदादेः संघातस्येति । (कै)

वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् ॥

दाशतय- (भा)

शब्देन षट्कसंहितेत्यन्ये ॥

---

१ “भाष्ये” इत्यारभ्य “निषेधाद्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

प्राप्नोति (३।१।८) ॥ समासः । षट्स्य राज्ञः पुरुषः । संघातस्य
समाससंज्ञा प्राप्नोति (२।२।८) ॥ तद्धितविधिः । देशदत्तो गार्ग्या-
यम् । संघातात् तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति (४।१।१०१ ॥ २।४।

(यस्मात्प्रत्ययविधिक्षदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १६।) (ख. १। पा. ४। आ. २)

एतच्चेति । (कै)

इदमपिना सूचितमिति भावः । यदि तर्हीत्यनेनाव्यवहितत्वात्
द्वितीयप्रत्ययग्रहणं परामृश्यते तदा

केनेदानीम् (भा)

इत्यादिभाष्यासंगतिः । न हि तदकरणेऽङ्गकार्यैकाचिदनुप-
पत्तिः ॥ अङ्गसंज्ञायामङ्गस्येत्यधिकदौर्घादिविधिसंभवाद् अह

श्रवयवान् इति ॥ (कै)

मिस्ता (कै)

श्रोदनः ॥ १ क्रिमिशब्दात् “लोमादित्वात्” “ने” “टापि”
द्वितीयैकवचनम् । एवं च पदान्नाधिकारव्यावर्त्य तदेवप्रत्ययग्रहण-
स्थापीति भावः । नामः प्रत्ययसमुदायत्वेन प्रत्ययत्वाभाव इति
बोध्यम् । एतद्वयमपि “श्रवयवत्” परिभाषया सिद्धमिति चिन्त्यम् ॥

अनियतावधेरिति (कै)

एवं च देवदत्तः प्राकरोद् इत्यत्र देवात् पूर्वमपि आट्

१ क्रिमिशाम् इति । कै ।

२ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्य आ न इत्यत्र । पू । २ । १०० ।

३ परिभाषेन्दुश्लेषे-१४ ।

०१) ॥ सूर । देवदत्तो गार्ग्य । संघातस्य ञ्नित्यादिर्नित्यम् (६ । १ ।

१८०) इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेकदत्तस्य
ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति ॥ सा तर्हीधा परिभाषा कर्षथ्या । न
कर्षथ्या । एव वक्ष्यामि । यस्मात् प्रत्ययविधिक्षदादिप्रत्यये ऽङ्गमात्रे

(अ. १। पा. ४। व्या. २) (यस्मात्प्रत्ययविधिक्षदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)
स्यादिति बोध्यम् ॥ ननु केन इत्यादौ तदन्तग्रहणाभावात् समुच्चयो-
ऽयुक्तोऽत आह

यचेति । (कै)

यवस्थितत्वात् समुच्चयस्तत्र तदन्तविधेः “प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या”
इति निषेधादिति भावः । प्रत्ययविधौ तु नास्याः प्रवृत्तिः
विहितप्रत्ययविषयत्वादस्या इति बोध्यम् ॥

यच्च त्विति । (कै)

“क्षत्तद्धित” इत्यादौ । एतेन प्रकृते “तदादि” इत्यांशस्यैव
उपयोगेन तदन्तस्य इत्ययुक्तमित्यपास्तम् । प्रसङ्गान्तदुक्तेः । एवम्
“एङ्ङ्खात् सम्बुद्धेः” इत्यादौ “तदादेः” इति पञ्चम्यन्तम्
इत्यपि बोध्यम् ॥ सूत्रप्रत्यय प्रक्रान्तत्वात् प्रत्ययग्रहणमित्ययुक्त-
मत आह

प्रत्यय इति ॥ (कै)

ततश्चेति । (कै)

संघातस्य धातुत्वात् प्रातिपदिकत्वाच्चेत्यर्थः । न च समास-

१ परिभाषेतुश्लो-२४ ॥

२ अ१ । पा२ । सू३६ ॥

३ परिभाषेतुश्लो-५ “प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य
ग्रहणम्” २३ ॥

४ अ६ । पा२ । सू३६ ॥

गृह्यते । ततोऽङ्गम् । अङ्गसंज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिक्षदादिप्रत्यये ॥
यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते अतस्ते नकुलस्थितं

(यस्मात्प्रत्ययविधित्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १९।) (अ. १। पा. ४। अ. २)

ग्रहणकृतनियमेन प्रातिपदिकत्वं दुर्लभम् । नियमस्य भेदसंमर्ग-
द्वारकार्थवत् समुदायविषयकत्वात् । न च तद्धितान्तस्य तादृशमर्थ-
वत्त्वमित्याशयात् ॥

असामर्थ्यादिति । (कै)

यदि स्यात् तदा महान्तमुच्येयति इत्यपि स्यादिति-भावः ॥

विवक्षितायामपीति । (कै)

वस्तुतस्तत्र संख्याविवचायां फलाभाव इति वक्ष्यामः ॥

ततश्च वृद्धीति । (कै)

ननु देवदत्तो गार्ग्यायण इत्यत्र यदि गार्ग्यापत्यं देवदत्तस्तदा
समुदायात् प्राप्तिरेव नासामर्थ्यात् । अपत्यप्रत्ययोऽपत्यवता समर्थो
न त्वपत्यसमानाधिकरणविशेषणेनापि । यदि देवदत्तो यो गार्ग्य-
स्तस्यापत्यमित्यर्थस्तर्हि देवदत्तस्य गार्ग्यस्यापत्यमित्याद्युदाहार्य-
मिति चैव । देवदत्तो गार्ग्यायणो भक्तिरस्येति विवचायां “^१गोत्र-
वचियाख्येभ्य” इति वुञ् स्यादित्यभिप्रायात् ॥

योगविभाग इति । (कै)

न च द्वितीयस्योपयोगाभावादिदमयुक्तम् । “द्विस्रादङ्गात्”

१ अ. ४। पा. २। सू. ६६ ॥

त एतत् उदके विशीर्षे त एतत् स गतिकेन स नकुलेन च समासो (२ ।
१। ४०) न प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्यदर्थं
भवतीत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि । छद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि । वा ।
छद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि यदर्थं भवतीत्येवापरिभाषा कर्तव्या ।

(अ. १। पा ४। व्या २) (यस्मात्प्रत्ययविधिसुदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १२।)

(८। २। २७) “न लुमताङ्गस्य” (१। १। ६३) इत्यादिव्यवहार-
निर्वाहाय द्वितीययोगोऽप्यावश्यक इति भावः ॥

सोपस्कारत्वादिति । (कै)

पूरणापेक्षत्वादित्यर्थः ॥

अवतप्ते (भा)

इत्यादौ ॥

नकुलस्थितविशीर्ष- (भा)

शब्दयोरनया परिभाषया क्तान्तत्वाभावात् हृदन्तरूपोत्तर-
पदत्वाभावाच्च ॥ क्तेन “क्ते” (१। २। ४७) “तत्पुरुषे क्ति” (६। १।
१४) इति समासविभक्त्यलुक् न स्याताम् । आद्ये चापलम् ।
अन्ये सता लभ्यत्वं द्योत्यम् ॥

व्यावक्रोशी (भा)

इत्यत्र कर्मव्यतिहारे णच् “णचः स्त्रियामञ्” (५। ४। १४) “न
कर्मव्यतिहारे” (७। ३। ६) इत्यैञ् निषेधः ॥ “सांकुटिने” “अभि-
विधौ भाव इनुण्” (३। ३। ४४) । “सांकुटिनम्” इति ह्रस्वपाठो
ऽपि भाष्ये ॥ ननु दूरादागतेऽन्तोदात्तत्वं साध्यं तच्च समासस्वरेणा-
सिद्धमत आह

आगम्यते स्मेति । (कै)

कान्येतस्या परिभाषाया प्रयोजनानि । प्रयोजनं समासतद्धितविधि-
स्वर । वा । समास । व्यवतप्ते नकुलस्थित त एतत् । उदके विशीर्ष
त एतत् । स गतिकेन स नकुलेभ्यश्च समास सिद्धो भवति । समास ॥

(यस्मात्प्रत्ययविधिसकृदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।) (य १। पा. ४। ध्या २)

सागब्दप्रयोगो भूतकालोद्घोतनाय । गतिस्वरेण कर्मणि क्लान्ते
उत्तरपदे “गतिरनन्तरः” (६। १। ४६) इति विहितेन पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेण ॥

ततो दूरशब्दस्येति । (कै)

अयमपि परिभाषा साध्य एव ॥

‘कृत्स्वरेणेति । (कै)

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । एतत् प्राप्तिरपि परिभाषयैव
स गतेरपीत्यनेन तत्प्राप्तियोग्यता ॥ ननु गतिस्वरेण पूर्वं वाधितस्य
“रथाथे”त्यस्य कथं पुनः प्राप्तिरत आह

स्थानान्तरप्राप्तत्वादिति । (कै)

समासान्तरप्राप्तत्वादित्यर्थः । यतो गतेरुत्तरक्लान्तस्य यदन्तोदा-
त्तत्वं तस्यैव सोपवादो न तु कारकादुत्तरक्लान्तस्यापीति तात्पर्यम् ॥

गतिस्वरस्य वाधकस्यापीति । (कै)

रथाथादिस्वरवाधकस्यापीत्यर्थः ॥

१ अ ६। पा २। सू १ ३६ ॥

२ थाथघञ् क्लान्तविभक्त्याम् । ६। २। १४४ ॥

३ अ ६। पा २। सू १४४ ॥

तद्धितविधि । सा कूटिगम् ध्यावकोशो । संघातात् तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा
भवति (५ । ४ । १५-१४) । तद्धितविधि । स्वर । दूरात् व्यागतः दूरादा-
गत इति (२ । १ । ३६ ॥ ६ । ६ । २) अन्तस्थाघञ्क्लान्तविभक्त्याम्

समामाद्यप्रदोषोदघोत ।

६८३

(अ. १। पा. ४। था २) (यस्मात्प्रत्ययविधित्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)

वाधकत्वादिति । (कै)

समामान्तरे प्राप्या सति शिष्टत्वेनेति भावः । यद्यपि परिभाषा-
भावे छदन्तत्वाभावात् छत्स्वराप्राप्तौ समामान्तोदात्तत्वेनेदं सिध्यति
तथापि परिभाषामत्वेऽपि सिध्यतीत्युपन्यासः ॥

अस्या इति । (कै)

एकदेशद्वारा छत्स्वा परिभाषा ज्ञाप्यत इतिभावः । अनन्तर-
ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् प्रत्ययग्रहणे यस्मादित्यस्या एवोपस्थानमिति
तात्पर्यम् । एतच्च विस्तरेण "गतिरनन्तर." (६। २। ४१) इति सूत्रे
षष्ठे उपपादयिष्यते ।

(६। २। १४३-१४४) इत्येष स्वर सिद्धो भवति । छदग्रहणे गति-
कारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति । सा तर्ह्येषा परिभाषा
कर्त्तव्या न कर्त्तव्या । ध्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं
गतिरनन्तर (६। २। ४६) इत्यनन्तरग्रहणं करोति ।

सुप्तिङन्तम् पदम् । १ । ४ । १४ ॥

तिङ्माहचर्यात् सुवपि प्रत्याहारः । १ “न डिमन्मुहोः” इति
निषेधाच्च ॥

तदन्तविधेरिति । (कै)

शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तलाभः इति भावः । न च तद-
न्तविधिलाभेऽपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलप्रत्ययस्यापि प्राप्तौ तद-
प्रवृत्तये पुनरन्तग्रहणमिति वाच्यम् । “हस्ति सर्वेषाम्” इत्यादि-
निर्देशैस्तस्मिन्प्रवृत्तिकल्पनादिति तात्पर्यम् ॥

परत्वाद् वाधित्वेति । (कै)

सुवद्भावाद् ह्रस्वत्वं विप्रतिषेधेनेत्युक्तेरिति भावः । न च पुनः
सुवन्तम् । सहद्गतिन्यायाश्रयणात् । अत एव तत् सार्थकम् ॥

तरपि त्विति । (कै)

अत्र^१पक्षे घसंज्ञकस्योत्तरपदस्य सम्भवेन नद्येवोत्तरपदविशेष-
णात् केवलस्य चोत्तरपदलाभावात् तत्र परतो न ह्रस्वप्राप्तिरिति-
भावः ॥

कुमारीगौरितरेति । (कै)

गौरौशब्दे “तसिलादिषु” इति पुंवत्त्वं प्राप्नोति । कुमारी-
गौरीतरत्यपपाठः ॥ न च तदन्तविध्यभावे ज्ञापितेऽप्यन्तपदं
व्यर्थं प्रत्ययमात्रस्य संज्ञायामपि पदप्रदेशेषु तदन्तविधिना सिद्धे-
रिति वाच्यम् । पदत्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वात् । “^१उजि च
पदे’ इत्याद्यसंगतयेति दिक् ॥

अधातुरिति । (कै)

विशेषणतया क्रियाबोधकस्यापि किवन्तादेः “^१श्रत्वसन्तस्य”
इति सूत्रेऽधातुरित्युक्त्वा धातुत्वानपगमज्ञापनादिति भावः ॥

प्रत्ययनिमित्तमिति । (कै)

लक्षणग्रहणादिति भावः ॥ न च केवलकृतां तद्धितानां च
प्रातिपदिकत्वे फलाभावः । “^१श्वाप् प्रातिपदिकाद्” इत्यादौ
शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविध्याश्रयणेन तल्लाभात् ॥

लौकिकी । (कै)

लोकविदिता । अत्र पदे अर्थवदुपहृणात् तदन्तस्यापि न
प्राप्नोतीति भावः ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

कृतद्वितयोरर्थवत्त्वाद्यभिचारादिति भावः ॥

१ अ ई । पा २ । । सू ३५ ।

२ अ ष । पा ३ । सू २१ ।

३ अ ई । पा ४ । सू १४ ।

४ अ ष । पा १ । सू १ ।

संज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम् ।
वा । पदसंज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्यम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्-
ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति ।

लौकिकार्थप्रत्यासन्न इति (कै)

लौकिकार्थं यत् पदं तदर्थस्य प्रत्यासन्नः शास्त्रकृतं कल्पित-
त्वादिप्रकृतेरर्थस्तदाह

अभिव्यक्ततर इति ॥ (कै)

तदेवाह

प्रत्ययान्तेष्विति । (कै)

कृततद्धितप्रत्ययार्थस्तु न तादृशः कल्पितावयवार्थत्वात् तस्य ॥

प्रत्ययान्तेषु । (कै)

सुवन्तेषु ॥ सुवन्तार्थत्वात् तस्याः सुपो द्योतकत्वात् तत्रैव स लक्ष्यते
न तु तद्रहिते इत्यर्थः । एवमेव पूर्वसूत्रे । इहाप्यर्थाधिकारादनु-
वृत्तिषामर्थेन तद्ग्रहस्वदुष्कमनुवृत्तिषामर्थ्यादिति न तु तत्साम-
र्थ्यादित्युक्तम् ॥ 'भाष्येऽपि

अर्थवद् (भा)

इत्यस्यार्थवत्पदगृहीतार्थवदित्यर्थः ॥

१ "भाष्ये" इत्यारभ्य "इत्यर्थ" इत्यन्तं नास्ति क एतन्तुके ॥

किमेतस्य आपने प्रयोजनम् । तरसमपौ घ (१ । १ । २२) तरसम-
वन्तस्य घसंज्ञा न भवति । किं घ स्यात् । कुमारौ गौरितरा । घादिभु
मया ऋखो भवतीति (६ । ३ । ४३) ऋखत्वं प्रसज्येत ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते
सनाद्यन्ता घातवः (३ । १ । ३२) इत्यन्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । कृतद्धित-
समासाच्च (१ । २ । ४६) इत्यन्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । इदं तृतीयं ज्ञाप-
कार्थम् ॥ हे तावत् क्रियेते म्यास एव । यदप्युच्यते कृतद्धितसमासाद्येव्यन्त-
ग्रहणं कर्त्तव्यमिति । न कर्त्तव्यम् । अर्थवदिति वर्तते (१ । २ । ४५)
कृतद्धितान्तं धैवार्थवत् । न केवला कृतद्धिता वा ॥

* नः क्ये । १ । ४ । १५ ॥

नलोपार्थत्वात् पदत्वप्रयोजनप्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

सुप्तेऽपीति ॥ (कै)

ज्ञापकादिति । (कै)

न च नान्तात् कपि ततः क्विपि सुपि “प्रत्ययलक्षणेन” क्य सत्त्वाद्नेन नियमेन पदत्वस्य व्यावृत्तेः प्राप्तनलोपवारणाय तदावग्रह-
कम् । तथा प्रयोगाभावात् । अन्तरङ्गनलोपस्य बहिरङ्गेण निषेधेन
वाधायोगाच्च । वचनं तन्न्यथानियमे चरितार्थमिति भावः ॥ क्ये
नान्तं पदमेव इत्यपि न व्याख्यानात् । १ अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ
ॡ ॢ इति दशममनाचराणि । २ ऌकारस्य दीर्घाभावान् नवैव
इति प्रातिशाख्ये ॥

तपस्यतीति । (कै)

अव पदत्वे सत्व स्थादिति भावः ॥

१ अ १ । पा १ । सू ६२ ।

२ “गोसमानाक्षरान्तान्तादित्येके” (३ । १ । ८) इति भाष्यवार्तिकस्य—
“समानाक्षर” शब्दविवरणम् ॥

३ “लकारोदीर्घः भुताश्च उक्तवर्जम्” (मुक्तयञु प्रातिशाख्य—व्यधा—
८—सू ३०) अत्र पूर्वसूत्राद् “न” इति वर्तते । अथ नवादितः समाना-
क्षराणि । २ । तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् ॥ “ऋपर्यन्ताः खरास्त्रेधा ऌकारो
ऋस एव च” । १२ ॥ अथरेशनिर्मिता वर्णरत्नप्रदीपिका शिक्षा ।

* किमर्थमिदमुच्यते । न सुवर्त्तं पदमित्येव सिद्धम् (१ । ४ । १४ । २ ।
४ । ७१ । १ । १ । ६२) ॥ नियमार्थोऽयमारम्भः । नान्तमेव को पदसञ्ज्ञं
भवति नान्यत् । क मा भूत् । वाच्यति सुच्यति (८ । २ । ३०—३६) ।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ॥

पर्युदासेऽपि आर्थः प्रतिषेधोऽस्यैव इत्यत आह
प्रसज्येति । (कै)

शाब्दप्रतिषेध इति भावः ॥

प्राप्तवाधो न युज्यते इति । (कै) ,

गौरवादिति भावः ॥

१ अस्वर्वात्मस्थान इत्युच्यते तत्र ते राजा तच्छा (६ । १ । ६८ ।
१ । १ । ६२) । अस्वर्वात्मस्थान इति पदसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत ।
नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति । किं तर्हि
पर्युदासोऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थाने ऽध्यापारः । यदि केन
चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति । अथप्राप्तेर्वा । अथवानन्तरा
या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति
प्रतिषेधो वेति ॥ ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं वाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा
सती वाधितुम् । अथ वा योगविभागः करिष्यते । स्वादिषु पूर्व पदसंज्ञं
भवति । ततः सर्वनामस्थानेऽयच्चि । पूर्व पदसंज्ञं भवति । ततः भम् ।
भसंज्ञं च यथादावसर्वनामस्थान इति । यदि तर्हि सावपि पदं भवति
एचः मुतविकारो पदान्तग्रहणञ्चोदितम् (८ । २ । १००) । इह मा
भूत् भद्र करोषि गौरिति । तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति । वाक्व-
पदयोस्तस्येत्येवं तत् । भूवद्वदभ्य एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या भूवद्वदभ्यः ।
धारयद्वदभ्यः ।

आसादयेदिति । (कै)

अनेन देवदत्तहन्तृहतन्यायस्यायमविषय इति दर्शितम् । हन-
नजातीयप्राप्तेरेवाभावादिति भावः ॥ अयज्जादौ सर्वनामस्थाने
इत्यर्थभ्रमं वारयति

असर्वेति । (कै)

यज्जादौ सर्वनामस्थाने पदं न इत्यर्थः । तादृशार्थे हि योगवि-
भागवैयर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ ननु यपहणं व्यथे तदादिसर्वनाम-
स्थानाभावात्त आह

यकारादीति ॥ (कै)

नन्वेवं भविष्यादपि तथैव सम्बन्धः स्यादत आह

भसञ्जेति ॥ (कै)

मत्सुपि स्वादिव्यत्यनेनैव सिद्धमत आह

तसाविति ॥ (कै)

यचि भम् । १ । ४ । १८ ॥

सम्पूर्णेत्तरपदस्य लोपविधायकाभावादुत्तरपदलोपे इत्यसंग-
तमत आह

षडङ्गुलीति । (कै)

एवं च स फलित इति भावः ॥

जश्रुत्वं न स्यादिति । (कै)

तन्नत् सपादसप्ताध्यायीस्यकार्यप्रवृत्तियोग्यतया पूर्वं न जश्रुत्वमिति भावः ॥ ननु नाचः स्थानिवत्त्वं किं तु तदादेशश्च इत्यत आह

लोपस्येति ॥ (कै)

यच्च पदान्त इति । (कै)

पदचरमावयव इत्यर्थः ॥

न त्विति । (कै)

उक्तरीत्या पूर्वमप्रवृत्तेरिदं चिन्त्यम् । तस्माद्यमर्थः । षषष्ठाजादौति वचनबोधितद्वितीयादच ऊर्द्धं लोपविधायकवचनप्रवृत्तिप्रामाण्यादचभत्वेन स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति ॥ भाष्ये

पपष्ठेति । (भा)

एकाक्षरपूर्वपदानाम् (भा)

इत्यच्च षड्भिन्नैकाक्षरेति वाच्यमित्यर्थः ॥

नभोऽङ्गिर इति (भा)

भाष्ये । अत्र वृत्तिः "नेन तुच्यम्" (५ । १ । १ । ५) इत्यादिविहितः ॥ ननु मनुष्यशब्दे सान्तत्वाभावेन रुत्वाप्राप्तेर्भत्वमनर्थकमत आह

सत्यामिति । (कै)

मनेरुसिर्वाङ्गलकादिति भावः ॥ ननु वार्त्तिके वृषण् इति
एान्तश्रवणेन एान्तशब्दे भवं व्यर्थमत आह

पदान्तस्येति । (कै)

प्रयोगस्यकृतणत्वानुकरणं तदिति भावः ॥

अङ्गसंज्ञाया अभावादिति । (कै)

अन्तर्वर्त्तिविभक्तेर्लुका लुप्तत्वाद् “वसोश्च” प्रत्ययत्वाभावादिति
भावः ॥

छन्दो विषयाणीति । (भा)

भाषायामप्रयोगादिति भावः ॥

तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १६ ॥

नन्वर्थग्रहणाभावे मतावेव स्यान्नान्यचेत्यत आह

स्वादिघ्नितौति ॥ (कै)

१ अर्थं यद्वयं किमर्थम् । न तसौ मतावित्येवोच्येत । तसौ मतावितौ-
यत्पुत्रमाने इहैव स्यात् । ययस्वान् यशस्वान् । इह न स्यात् ययस्वी ।
यशस्वी । अर्थं यद्वयं पुनः क्रियमाणे मतुपि च सिद्धं भवति । यस्यान्यस्तेन
समानार्थस्त्वस्मिंश्च । यदर्थग्रहणं क्रियते । ययस्वान् । यशस्वान् । अथ न
प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि मतुस् मत्वर्थे वर्त्तते । तद्यथा । देवदत्त-
शाखायां ब्राह्मण्या च्यानीयन्तामित्युक्ते यदि देवदत्तोऽपि ब्राह्मणो भवति
सोऽप्यानीयते ॥

(तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १६ ।)

(अ. १ । पा. ४ । श्र. २)

मतौ य इति । (कै)

सामानाधिकरण्ये हि तदनुवृत्तिर्निष्फला सादव्यभिचारादिति
भावः ॥

मुख्येति । (कै)

उपरञ्जकतया विशेषणमिति भावः ॥ नन्वधन्तत्वादिनिना मतुव्
वाध्यत इत्यत आह

मत्वर्थीयेति ॥ (कै)

अन्योपलक्षणे । (कै)

अन्यबोधने ॥ जहल्लक्षणाथामतद्गुणवज्जमीशौ चोपलक्षणस्य
कार्ययोगो न दृष्टचर इति भावः ॥ ननूपलक्षणस्यापि कार्यान्वये-
इतिप्रसङ्गोऽत आह

अयमचेति ॥ (कै)

यत्र रूपान्तरेणेति । (कै)

यथा दृष्टान्ते देवदत्तत्वेनोपलक्षणता ब्राह्मणत्वेन कार्ययोगस्तथा
प्रकृते मतुपत्वेनोपलक्षणता मत्वर्थकत्वेन कार्ययोग इति भावः ॥

रूपान्तराभावेत्विति । (कै)

उपलक्ष्यतावच्छेदकरूपस्योपलक्षणे भावेत्वित्यर्थः ॥ यथा शास्त्रात्
न देवदत्ते इति भावः ॥

अयस्मयादीनि च्छन्दसि । १ । ४ । २० ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्यत आहेत्यर्थः ॥ ननु भवे कि फलमत आह,

जश्त्वमिति ॥

बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

ननु बहुष्वित्युक्तेऽस्य प्रत्ययनियतत्वात् प्रकृत्यर्थेषु बहुष्वित्यर्थः
सुलभोऽत आह

जातिवादीति ॥ (कै)

१ उभय संज्ञान्धपीति वक्तव्यम् । “स सुष्टुभा स ऋक्षता गृणेन” ॥

स सुष्टुभा स ऋक्षता गृणेन वृक्ष रुरीज पशिरा रवेण ।

वृक्षस्पति रक्षिरा वृष्ट्यसूद कनिःकदुद् वावंप्रतीतदाजत् ॥

थ १ । म ४ । सू. ५० । ऋ ५ ॥

बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

बहुषु बहुवचनमित्युच्यते । केषु बहुषु । अर्थेषु । यद्येव वृत्तं वृत्त
अत्रापि प्राप्नोति । बहुवचने अर्था मूलं स्वान्यं फलं पलाशमिति ॥ एवं
तद्धोक्तावचनं दिवचनं बहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एताः । येष्वर्थेषु सादयो

अवयवगतेति । (कै)

अवयवानामपि वृत्ते शास्त्रेत्यादिव्यवहारज्ञातिमहेश्वरिता-
दिति भावः ॥

न त्ववयवेति । (कै)

तादृशपरम्पराग्रहणे मानाभावादिति भावः ॥ नन्वेवं दारा
इत्यादावाधारगतवङ्गलाभावादव्याप्तिः । अवयवगततदाश्रयेण तु
वृत्ता इत्यादावपि दोषोऽत आह,

दारा इति । (कै)

ईदृशीभेदोपचारेण वृत्ता इत्यादौ नानिष्ठापादनमनभिधाना-
दिति भावः ॥

वस्त्विति । (कै)

दारा इत्याद्यनुरोधादस्तुपर्यायो अवश्याश्रयणीयः । एव च वृत्त
इत्यादौ दोष इति भावः ॥ नन्ववयवगतवङ्गलाश्रयेण वङ्गवचने
प्रसञ्चिते एकवचनादीनां शब्दसंज्ञात्वकथनमसंगतमत आह

नेदमिति ॥ (कै)

विधीयन्ते तेषु वङ्गेषु । केषु चार्थेषु स्त्रादयो विधीयन्ते । कर्मादिषु । न
चै कर्मादयो विभक्त्यर्थः । के तर्हि एकत्वादयः । एकत्वादिव्यपि वै
विभक्त्यर्थेऽवश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः । कर्मण्य एकत्वे कर्मणो
द्वित्वे कर्मणो वङ्गत्व इति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यो न
ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । इह चेत्येके मन्यन्ते
तदेके मन्यन्त इति परत्वादेक वचनं प्राप्नोति (१ । ४ । २) ॥ वङ्गेषु
वङ्गवचनमित्येव योग पर कश्चिद्यति । सूत्रविपर्यास क्षतो भवति । इह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

००५

ष. १ । पा. ४ । व्या २) (वङ्घु वङ्घवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

विहितानामिति । (कै)

न च सुप्तिङ्विधेकवाक्यतया विधायकमेवेदम् । अन्यो-
ऽन्याश्रयपरिहाराय भाविसंज्ञाविज्ञानाश्रयणापत्ते ॥

निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिरिति । (कै)

निष्पन्नशब्दस्य संज्ञाभूतैरित्यर्थः ॥

प्रदर्शयत इति । (कै)

नियमश्च यद्गतैकत्वादिषु प्राप्तस्तद्विषय एव कर्मादिगतैकत्वादिषु
च तेषां प्राप्तिरिति न मूलादिगतवङ्घ्वे तेषां प्राप्तिरितिभावः ॥
तदाह भाष्ये

येष्वर्थेष्विति । (कै)

इदं द्योत्यपरं पूर्ववाक्योपदर्शितनियमोपपादकत्वात् ॥ तच्च
द्योत्यत्वमुपपादयति

पञ्चक इति ॥ (कै)

नन्वेवं विभक्त्युपादानं व्यर्थमत आह

विभक्तयस्त्विति ॥ (कै)

कर्मादिशक्त्येति । (कै)

अनेन कर्मादिशब्देभ्यो विभक्तीनां वैधर्म्यं दर्शितम् । इतरः

च वङ्घरोदनः वङ्घः रूप इति परत्वाद् वङ्घवचनं प्राप्नोति । नैष बोधः ।
यत्तावदुच्यते न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति
तत्र । अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । कथम् । इह
कदाचिद् गुणो गुणविशेषको भवति । तद्यथा । पटः शुक्लः इति ।
कदाचिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते । पटस्य शुक्ल इति । तद्यदा तावद्

(बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ।) (घ. १ । पा. ४ । चा. २)

प्रत्यासत्त्या कर्मगतबहुत्वे बहुवचनमिति भावयवगतबहुत्वमादायाति-
प्रसङ्ग इति मत्वाह

न वै (भा)

इत्यादि भाष्ये ॥ प्राधान्येन सूत्रे विभक्तिद्योत्यतयोक्ता इत्यर्थः ।

तत्रैकत्वादिषु बहुव्यति तु वक्तुमशक्यमिति भावः ॥

किमनभिहिताधिकारेणेति । (कै)

द्योतकत्वे तु यथा प्रकृत्युक्ते भवन्त्येवं तिङादिभिरभिहितेऽपि
स्युरिति तद्भाष्येऽर्थमनभिहिताधिकार आवश्यक इति भावः ॥
अनभिहितसूत्रेत्यादेर्यस्याप्रतीके उपयोगश्चिन्त्यः । अत एव “न
वै कर्मादय” इति प्रतीकपाठोऽस्मान्प्रदायिक इति बहवः । तदा
पञ्चकमातिपदिकार्थपक्षोपपादकोऽर्थं गन्थः ॥ अत्रापि पक्षे एक-
त्वादीनामाश्रयाकाङ्क्षायां कर्मादीनामेव प्रत्यासत्त्या सम्भवेन च
तत्त्वमित्याशयेनाह भाष्ये

एकत्वादिषुपीति । (भा)

सूत्रे प्राधान्येन विभक्तिद्योत्यत्वतयोक्तेस्वित्यर्थः ॥ तत्र प्रत्या-
सत्तिं दर्शयति

वाक्यैक (कै)

इत्यादिना ॥

गुणो गुणविशेषको भवति षटः शुक्ल इति तदा सामानाधिकरण्यां गुण-
गुणिनोः । तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । यदा तु
गुणिना गुणो व्यवदिश्यते षटस्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो भवति ।
तदा इत्ये यद्धी । तदान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः ॥ न

(अ. १ । पा ४ । अ. २) (वज्रयु वज्रवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वमिति । (कै)

एकत्वादेराश्रयाकाङ्क्षानिवृत्तये एवमेकवाक्यतेति भावः ॥ भाष्ये

कर्मादयो निमित्तत्वेनेति । (भा)

विशेषणत्वेनेत्यर्थः ॥

नह्यन्तरेणेति । (भा)

तदर्थं भावप्रत्ययस्य साधुतया विधानेन केवलस्यासाधुत्वादिति

भावः ॥ नन्वस्य संख्यावाचकत्वाभावात्त दोषोऽत आह

द्वैकयोरित्यत्रेति ॥ (कै)

नन्वस्य पूर्वत्वेन परत्वादित्यमङ्गतमितिसत्त्वात्

इह यदीति ॥ (कै)

ननु "कर्त्तरि च" इत्यादि षष्ठीसमासनिषेधः स्यादत आह

अत एवेति ॥ (कै)

अनित्यत्वस्य भाष्यानुक्तत्वादाह

शेषेति ॥ (कै)

सामानाधिकरण्यम् (भा)

एकार्थवृत्तित्वात् ॥ ननु गुणगुणिनोरत्यन्तभेदात् कथं तदित्यत

आह

मतुब् लोपादिति ॥ (कै)

१ अ २ । पा २ । सू १६ ।

चेष्टवयमेकत्वादिभिः कर्मादीन् विशेषयिष्याम । किं तर्हि । कर्मादिभिः
रेकत्वादोन् विशेषयिष्याम । कथम् । एकस्मिन् एकावचनम् । कस्मै-
कस्मिन् । कर्मण्य । द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयो । कर्मणो । वज्रयु

(बङ्गमु बङ्गवचनम् । १ । ४ । २१ ।) (अ. १ । पा ४ । ध्या. २)

अभेदोपचाराद्देति । (कै)

उपचरिताभेदस्योद्भूतत्वेन विवक्षणादिति भावः ॥

गुणः प्रतीयते इति (कै)

निष्कृष्टो गुणः प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ननु

द्रव्ये षष्ठी (भा)

इति भाष्यदर्शनादविभक्त्यन्तरस्य किमसाधुत्वं नेत्याह

उपलक्षणेति ॥ (कै)

पठे शुक्ल (भा)

इति प्रयोगात् सप्तम्यन्तस्य कर्त्तृत्वान्वयद्वारैव क्रियान्वय इति गुणिनो गुणव्यपदेशकत्वेऽपि सप्तमी भवतीति भावः ॥ अत्र व्यतिरेकविभक्तिर्भाविप्रधानतात्यर्थ्याहकोपलक्षणं तेन “जात्याख्यायाम्” इत्यादि सूत्रस्यभाष्येण न विरोधः ॥

तदान्तरेणापीति । (भा)

अयं भावः । “मञ्चाः क्रोगन्ती” त्यादौ यथा मञ्चत्वस्य तत्स्ये

१ अ. १ । पा २ । सू. ५८ ।

२ बोम्बायोनगरस्यराजकीयविद्यालयभाष्यपुस्तके इंग्लण्ड्डीयभाष्यपुस्तके च “तदान्तरेणापि” इति पाठोऽस्ति । उपलब्धभाष्यपुस्तके तु “तदान्तरेण” इति ॥ उपलब्धविवरणे तु “तदान्तरेणापीति” इति प्रतीको दृश्यते ॥

बङ्गवचनम् । केषां बङ्गमु । कर्मणामिति । कथं बङ्गमु बङ्गवचनमिति । यतदेव आपयत्याचार्यो नामाधिकरणवाची यो बङ्गशब्दस्तस्येदं पदार्थं न

(अ. १ । पा. ४ । आ. २) (वज्रमु वज्रवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

आरोपान्मञ्ज्वलेनैव तद्बोधस्तथा शुक्लगुणे तस्यैव भेदेनारोपाद् गुण-
प्रकारक एव गुणबोधो गुणे भेदेन गुणारोपश्चाह्वार्य्य इति । किं
वज्रना सर्वत्र लक्षणाख्ये प्रवृत्तिनिमित्तारोप आह्वार्य्य एव ॥ भाष्ये

न चेह वयमिति । (भा)

एकं कर्म इत्येवमित्यर्थः । एवं च पटस्य शुक्ल इति वद् भेद-
निबन्धनसंसर्गबोधकविभक्त्यैव निष्कृष्टगुणप्रतीतेरुपपन्नत्वाद् भाव-
प्रत्ययापेक्षा नास्तीति भावः ॥

बहुत्वस्येति । (कै)

षष्ठ्यन्तपदेन सम्बन्धिनिर्देशाद्गुणपरतयेति भावः ॥ नन्वसा-
धुत्वे शङ्किते प्रयोजनकथनमसङ्गतमत आह

आश्रयगतमिति । (कै)

एवमेव

द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः । कर्मणोरिति । (भा)

भाष्ये । द्वयोरित्यादिद्विवचनाद्युपपत्तिर्द्रष्टव्या । एवं च धर्म-
परत्वेऽपि न द्विशब्दस्यैकवचनान्तत्वं किन्तु दारशब्दवद् आरोपित-
सङ्घानिमित्त एव प्रत्ययस्तस्मात् समासे तु विभक्त्यश्रवणादारोपे

वैपुस्यवाचिन इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्तं वज्रोदगः वज्रः
सूप इति परत्वाद्ब्रह्मवचनं प्राप्नोतीति स दोषो न भवति । यदप्युच्यते
इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति नैष
दोषः । एकशब्दोऽयं वज्रार्थः । अस्त्वैव सख्यावाधी । तद्यथा । एको

(बङ्गु बङ्गवचनम् । १ । ४ । २१ ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. २)

मानाभावेन “श्लोकयोः” इति द्विवचनम् । एवं “दारयती अप्
तेजसी” इत्येव साधुरिति बोध्यम् ॥

एकाश्रयेति । (कै)

एवं च वैपुल्यवाचिग्रहणे बङ्गवचनमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥
ननु “अस्त्रेके मन्यन्ते” इति प्रयोगोऽन्यार्थस्य सूत्रे तस्यापि ग्रहण
कुतो नेत्यत आह

द्वेकयोरिति ॥ (कै)

नन्वेवं बङ्गवचनापत्तिरत आह

द्वित्वेति ॥ (कै) -

नन्वेवं “आद्गतः सङ्ख्याः सङ्ख्ये” इति “सङ्ख्यायाव्यया” इति
सूत्रस्य भाष्यसम्मतप्रवादविरोधोऽत आह

प्रसिद्धा चेति । (कै)

सङ्ख्यार्थकत्वं तु काचित्कमप्रसिद्धमित्याशयः ॥

लौकिकादेवेति । (कै)

महासंज्ञाकरणाच्चेत्यपि बोध्यम् । द्विसाहचर्यादिकबङ्गशब्दावपि
संज्ञाघटकौ सङ्ख्याशब्दावेवेति नातिप्रसङ्गः ॥

१ “यत्र नियोगत सङ्ख्यासङ्ख्ये एव वर्तते” (२ । २ । २५) ॥

द्वौ बहव इति । अस्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्रय । एकहृत्तानि
एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । अस्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । सधमादौ
दुष्ट एकास्ता । अन्या इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैव प्रयोगः ।
किमर्थं पुनरिदमुच्यते । सुप्तिष्ठामविशेषेण विधानादसृष्टविप्रयोगत्वात्

बहुत्वादिप्रति । (कै)

प्रातिपदिकार्थवज्रत्वादिष्वित्यर्थः ॥ ननु स्वार्थं विहितानां
कथमविशेषविधानमत आह

संख्याविशेषेति । (कै)

इदमुपलक्षणं कारकविशेषस्यापि । अत एव “कर्मणि द्वितीया”
इत्यादेर्नियमत्वमिद्धिः ॥

प्रयोगादेवेति । (कै)

असति विरुद्धप्रयोगे प्रयोगाद् व्यवस्थाभिद्यतीति भावः ॥ भाष्ये
लक्ष्यते इति (भा)

इत्यन्ताद्

दृष्टविप्रयोगत्वाच्च (भा)

इत्यादेरवतरणिका ॥ ननु स्वार्थविधानेऽपि संख्याया विधा-
नार्थमेतदत आह

सुप इति ॥ (कै)

स्वार्थद्रव्येति । (कै)

अत्र स्वार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्रव्यशब्देन विशिष्टम्
अतो गुणपरशुक्लादिशब्देनाव्याप्तिः ॥

१ अ २ । पा ३ । सू २ ४

नियमार्थं वचनम् । वा । सुपोऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्रादिधीयन्ते (४ ।
१ । २) । तिङो ऽविशेषेण धातुमात्रादिधीयन्ते (३ । ४ । ७८) । तत्रैतस्या-
द्यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यत इति । दृष्टविप्रयोगत्वाच्च ।

लौकिकादिति । (कै)

घट इत्यादौ जातौ व्यक्तौ वेत्यादिनिर्णयवदिति भाव । एव
“कर्मणि द्वितीया” इत्यादीनामपि नियमत् पञ्चकपञ्च एवेति
स एव पक्षो मुख्यस्त्रिकादिपक्षस्त्वभ्युच्चय इति तत्त्वम् ॥ नन्वेवमपि
तिङ्खनुपपत्ति । न हि तत्रप्रकृत्यर्थं सख्यावक्तुं शक्येत्यत आह

तिङोऽपीति ॥ (कै)

संख्यायुक्तयोरेव तयोरिति । (कै)

तयो सख्याश्रयत्वादिति भाव ॥ पचन्ति भवति पचन्ते भव-
तीत्यादौ कर्त्तृकर्मणोर्भवत्यादिघटकतिङर्थंसंख्यायुक्तयोरभावादिद
चिन्त्यम् । तस्मादारोपितानारोपितसंख्यायुक्तक्रियाकारकभूतयो
रित्युचितम् । उक्तोदाहरणयोरनारोपितैकत्ववती क्रिया कर्त्तृगत-
संख्यारोपस्तु न तचारोपितस्थान्यचारोपाभावात् ॥

स्वभावत इति । (कै)

इदं चिन्त्यमेव । स्वभाववादाश्रयणे “तस्यापच्यम्” इत्यादेर्व
वर्थापत्ति । शास्त्रारम्भवैयर्थ्यं च । तस्मात् “तिङोऽप्यविशेषेण

१ अ २ । पा ३ । सू २ ।

२ अ ४ । पा १ । सू ६२ ।

दृश्यते खल्वपि विप्रयोग । तद्यथा । व्यक्तीणि मे दर्शनौयानि । पादा मे
सुकुमारा इति । सुतिङोरविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकर
प्राप्नोति । दृश्यते चाव्यतिकरं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्र न सिध्यतीति
नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अथ एतस्मिन्नियमार्थं सति
कि एतस्य प्रत्ययनियम । एकस्मिन्नेवैकवचन द्वयोरेव द्विवचन वृद्धयेव

(अ. १ । पा. ४ । घा. २) (बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

धातुमात्राद्विधीयन्त" इति भाष्यात् 'संख्याविशेषाद्यनुपादानेत्यर्थ-
कात् प्रातिपदिकस्यैव धातोरपि संख्याकारकेऽर्थः । "लः कर्मणि"
इत्यपि नियम एव "वर्त्तमाने लट्" इत्यादिना स्वार्थे विहित-
लानुवादेन तत्प्रवृत्तेः करणादि च ध्यावर्धम् । पाकेन कृतं वैर-
मित्यादौ तत्त्वप्रतीतेः । तिङि तु नियमे घोतकाभावात् तद-
प्रतीतिरित्यन्यत् । "लः कर्मणि च" इत्यस्यापि कर्मादिवृत्ताद्भातोर्ल
इत्येवार्थो "वर्त्तमाने लट्" इति वत् ॥ धनितं चेदं "सुकर्मोः"
इति सूत्रे "भावकर्मणोः" इत्यस्य भावकर्मवृत्ताद्भातोरित्यर्थं
प्रदर्शयता भाष्यकारेण ॥ संख्यायाश्च कारकस्यैव क्रियायामेवाम्य-
स्तिङीति "लगाप्" सूत्रे उपपादयिष्यामः । कर्मादयः शब्दाः सुप्-
नियामकेषु शक्तिपराः । तिङ् मन्वन्धिशास्त्रेषु शक्तिमत्पराः । अत
एव तिङ् घोत्यानां प्रकृत्यर्थविशेषणता । न हि शक्तिः साक्षात्
क्रियागता । एवं च सुपां तिङां च तत्रापि कर्त्वादेर्विशेषणतैव
स्यादिति महदनिष्टं तिङामसत्त्वभूतभारार्थत्वेन तत्स्थानिलस्य
तदर्थकत्वेऽप्याभ्यमाने शक्यमाने च गत इत्यादौ शानचि सत्त्वभूत-

---

१ संख्याविशेषाद्यनुपादानेन । क ।	२ अ ३ । पा ४ । सू ६६ ॥
३ अ ३ । पा २ । सू १२३ ।	४ अ २ । पा २ । सू ३६ ॥
५ अ १ । पा ३ । सू १३ ।	६ अ ४ । पा १ । सू १ ॥

बहुवचनमिति । काङ्क्षोस्तिदशैकियम् । शक्यमित्येकवचनमेव द्वयोर्विवचनमेव
बहुषु बहुवचनमेवेति । यस्याच्च विशेषः । तत्र प्रत्ययनियमेऽन्ययानां पद-
संज्ञाभावोऽसुषक्तत्वात् । वा ॥ तत्र प्रत्ययनियमेऽन्ययानां पदसंज्ञा न
प्राप्नोति । उच्चैः नीचैरिति । किं कारणम् । असुषक्तत्वात् । अर्थनियमे

(षड्बु षड्बुचनम् । १ । ४ । २१ ।) (अ १ । पा ४ । आ. २)

भावप्रतीत्या तत्स्थानिलस्य तदर्थकत्वाय भावे इत्यम्यावृत्त्याऽर्थ-
दयबोधकर्त्तवन् कर्त्वाद्यगोऽप्यावृत्त्या कर्त्वाद्दौ वर्त्तमानात् कर्त्वादावर्थं
च लकाराणां विधानाच्चतेरित्यल विस्तरेण ॥ भाष्ये

नियमार्थमिति । (भा)

अस्तीत्यादेरसाधुत्वमिति भाव । वाक्यभेदेन च नियमो
मन्दमतेरेकवाक्यताज्ञानासम्भवादेकवाक्यतापक्षेऽपि फलतो नियम
एव तद्विनापि तत्र सिद्धेरिति तात्पर्यम् ॥ ननु प्रत्ययनियमेऽपि
मजातीयापेक्षनियमाश्रयणादस्येभ्य सिध्यतीत्यत आह

प्रत्यया इति । (कै)

सामान्यापेक्षनियमेऽयं दोष इति भाव ॥ नन्वर्थनियमेऽपि
प्रत्ययनियमस्य त्यागे मानाभावाद्दोष एवात आह

प्रत्ययास्त्विति । (कै)

उभयविधनियमस्यैकवाक्येनालाभादित्यर्थ ॥

स्वादिस्त्वच्चेणेति । (कै)

तिङ्स्त्वच्चाप्युपलक्षणं पदैकवाक्यतयाऽन्वये तु कर्मत्वादि-
योग्यार्थकप्रतिपदिकार्थमात्रगते एकत्वे प्रथमैकवचनं स्यु कर्मशक्ति-

सिद्धम् ॥ वा ॥ अर्थनियमे । मद्भवति । अन्वयार्थनियमः । अथवा एव-
रस्यु प्रथमनियमः । ननु घोषं तत्र प्रथमनियमेऽप्यस्यात् पदसंज्ञाभावा-
ऽसुबन्तत्वादिति । नेष दोषः ।

सुपा कर्त्वाद्गोऽप्यर्था मग्ना चैव तथा तिङाम्
सुपां मग्ना चैवार्थं कर्त्वाद्-यस्य । तथा तिङाम् ।

(अ २ । पा. ४ । व्या. २) । (बङ्गपु बङ्गवचनम् । २ । ४ । २१ ।)

ममानाधिकरणे एकत्वे द्वितौयेकवचनमित्यादिप्रकारेण बोधादन्यत्रा-
व्ययादौ प्राप्तिरुपपादयितुमशक्यैव । किं च अर्थनियमप्रकृतार्थापेक्ष-
प्रत्ययनियमशुद्धप्रत्ययनियमेति कथोच्छेद एव एकवचनादिशब्द-
भावमिञ्जाविज्ञानगौरव चातो वाक्यैकवाक्यतैवापेक्षवाक्यतापटेन
विवक्षितेति दिक् ॥ नन्वेवमत्र पाठो व्यर्थोऽत आह

तिङ्र्थं त्विति ॥ (कै)

सुपामर्था इति । (कै)

घोत्या इत्यर्थः । तिङ्खपि घोटकता इत्युपपादितम् ॥ भाष्ये
तत्रेति । (भा)

तच्छब्देन पूर्वोपक्रान्तार्थं एव परामृश्यत इत्याह
अर्थेति । (कै)

पूर्वाद्धिन सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमासम्भवो दर्शितः । अर्थद्वयसत्त्वे
कर्मण्येव इत्यादेर्व्यक्तुमशक्यत्वमिति भावः ॥ प्रत्ययनियमपक्षेऽप्यव्य-
येभ्यः स्वाद्युत्पत्तये आह

प्रकृतेषु वेति ॥ (भा)

नन्वेकत्वे एव नान्यत्र इत्येतावत्प्रकृत्यते तत् कथं प्रकृतविषये
नियमोऽत आह

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

प्रसिद्धस्तत्र नियमः ॥

नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अथवा प्रकृतानर्थापेक्ष नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मि-
न्नेकैकवचनं न द्वयोर्न बङ्गपु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बङ्गपु । बङ्गव्येव

तुल्यजातीयस्येति । (कै)

तत्र प्रकृतापेक्षप्रत्ययनियमेऽयमर्थः । कर्मन्तादियोग्यार्थकप्राति-
पदिकाद्येत् प्रातिपदिकार्थे एव नान्यत्र करणादाविति । पचति
कल्पम् इत्यादौ च या विभक्तिर्न्यते साऽनभिधानाद् वारणीया
इत्येवमर्थनियमपक्षेऽपि बोध्यम् ॥ पदैकवाक्यतयान्वये सामान्या-
पेक्षप्रत्ययनियमे चाख्येभ्यः स्वाद्युत्पत्तिमाह भाष्ये

अथवाचार्य्येति ॥ (भा)

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगभजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य चतुर्थे
द्वितीयमाह्निकम् ॥

बङ्गवचनं न द्वयोनैकस्मिन्निति । अथवाभाष्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्ते
ऽख्येभ्यः स्वाद्य इति यदयम् 'अथयादाप सुप' (२ । ४ । ५२) इत्य-
थपाकुर्कं शान्तिः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

—००—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

—>>><<<—

कृते ऽप्य पतञ्जलिना गुरुणा तौर्यदर्शना ।
सर्वेषां न्यायव्रीजानां महाभाष्ये निवृत्त्यने ॥
श्रुतम्यगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सोपुत्रात् ।

कारके । १ । ४ । २३ ॥

विधेयानिर्देशेन स्वार्थत्वसम्भवाद्यमधिकार एव तत्राधिकारा-
सम्भवमाह

कारके । १ । ४ । २३ ।

कारकं क्रियाजनकत्वशक्ति । भाष्ये “करोति क्रियां निर्वर्त्तयति”

कारके । १ । ४ । २३ ।

किमिदं कारक इति । संज्ञा निर्देशः ; किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।

कारके । १ । ४ । २३ ।

किमिदमिति । भा । सप्तमौनिर्देशात् तावत् संज्ञात्वेनाधिकारः ।

कारके । १ । ४ । २३ ।

अधिकारोऽयम् । अत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमौ । तथा च ध्रुवमित्यादौ

कारके । १ । ४ । २३ ।

अधिकारोऽनेकप्रकारः । संज्ञाविशेष्यं स्थानो प्रकृतिनिमित्त-

सप्तमीति ॥ (कै)

अथेति । (कै)

“कारके” इत्यस्य क्रियायामित्येषां विषयमप्तमी चेथमिति भावः ॥ ननु षड्विधकारकातिरिक्तकारकाप्रसिद्धिरत आह

यथेति । (कै)

क्रियाजनकत्वं हि कारकत्वम् ॥ भाष्य समाधाता स्वाग्रयमाह

इह ह्येति ॥ (भा)

इति व्युत्पत्तिदर्शनात् । “ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान् पृच्छति” इत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वं पुत्रेणान्यथासिद्ध्या तन्वाभावात् ॥ हरिरप्याह—

कथमनुच्यमानं गस्यते । इह हि धाकरणे ये वैते लोके प्रतीतपदार्थका शब्दास्तेर्निर्देशा क्रियन्ते पशुरपत्यं देवता इति या वैता कृत्रिमायिधुषम

सञ्ज्ञायाः भाष्यमानत्वात् प्रथमानिर्देशस्य न्याय्यत्वात् । अथ विशेषणत्वेनाधिकारस्तदा “कारकाद्त्तश्रुतयो” (६ । २ । १४८) इत्यादावपादानादिसञ्ज्ञाविकल्पस्यापि कारकास्य ग्रहणं प्राप्नोति । षड्विधस्यैव चेथ्यते ।

प्रतिसूत्रं वाक्यं भित्वा कारकसञ्ज्ञा विधीयते । तथाहि । अपाये भ्रुवं कारकसञ्ज्ञं स्यात् । तत अपादानम् । उक्तं कारकमपादानसञ्ज्ञं स्यात् पुन

मादेश इति “प्रत्यय” “शेषे” “पूर्वपरयो” “ङगाम् प्रातिपदिकात्” “धातो” “आर्द्धधातुके” “मूर्द्धण्य” इति तदिह विधेयानिर्देशात् स्वरित-त्वाधाधिकारत्वे स्थिते प्रकारमाह कारक इति विशेषणमधिक्रियते इति ।

प्रतीतेति । (भा)

अपत्यममूहादिशब्दा इत्यर्थः ॥

निर्देशाः । (भा)

यत्रहाराः । “भादिभंजा” इत्यस्य ताभिर्वेति शेषः । “निर्देशा”
इत्यनेनाश्रयः ॥

ध्रुवादीनां प्रतीतेति । (भा)

ध्रुवादीनां वाचकोऽयं शब्दो न लोके प्रतीतपदार्थक इत्यर्थः ।
किन्तु क्रियाजनकपरत्वेनैव प्रसिद्ध इति भावः ॥

“स्वाश्रये समवेतानां तद्देवाश्रयान्तरे ।
क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः ॥”

संज्ञान्ताभि । न धायं लोके ध्रुवादीनां प्रतीतपदार्थक शब्दो न खल्वपि
कृत्रिमा संज्ञान्यत्राविधानात् । संज्ञाधिकारश्चायं तत्र किमन्यच्छकं

तद्यतिरिक्तं च कारकमस्ति यथा नटस्य शृङ्खोतीति प्रश्न । संज्ञानिर्देश
इति । भा । सुपां सुपो भवन्तीति प्रथमायाः स्थाने सप्तमीकृतेति भावः ।
किं वक्तव्यमिति भा । सप्तमीनिर्देशादुक्तं संज्ञापद्य इति भावः ॥

कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्यात् विशेष संज्ञाभि सह समावेशो न तु
पर्यायः । अनुवृत्तिं विनापि प्रथमवाक्यमात्रात् कत् सिद्धे । तेन क्तम्बेरम

न तावत्संज्ञात्वेनाधिकार संज्ञाया भाष्यमानत्वात् सप्तम्यनुपपत्तेः । अथ
संज्ञानुरूप प्रथमानिर्देश एव कस्मान्न कृतः यत्तं चैतत् कारकसंशब्दनेषु

अन्यचेति । (भा)

अतः सूत्रादित्यर्थः ॥ तदाश्रयमाह .

शास्त्रे इति । (कै)

“निर्देष्टव्य” इत्यस्य इति भाष्यार्थे इति शेषः । तत् फल तु
“ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छति” इति भाष्य एव वक्ष्यति ॥ भाष्ये

साधकम् (भा)

इत्यस्य पर्यायो

निर्वर्तकम् इति ॥ (भा)

साधकम् (भा)

इत्यस्य च “क्रियाया” इत्यादिः ॥

इति । द्रव्यगता क्रियाजनकता शक्तिरेव कारक साधनमिति चोच्यते ।
सिद्धस्य द्रव्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्याविष्टस्यैव तत्त्वं चाच-

विज्ञानुमन्वदत संज्ञाया । कारक इति संज्ञानिर्देशस्येत् सञ्चिनोऽपि
निर्देशः । वा । कारक इति संज्ञानिर्देशस्येत् संज्ञिनोऽपि निर्देशः कर्तव्यः ।

न हीति । भा । सुव्यत्यय उक्तः । न चायमिति । भा । शास्त्रे लोके
च प्रसिद्धमावाद्भूतविभक्त्यनुपपत्त्या भाष्यमानविभक्ते प्रथमाया स्थाने
सप्तमीकृतेति भावः ॥ सञ्चिनो निर्देश इति . भा । यद्यपि वक्ष्यमाणा

इत्यादौ व्यधिकरणत्वात् सप्तमी । कारकत्वात् “गतिकारकोपपदात् छद्”
इति प्रकृतिसंज्ञसिद्धिः । शापादिसंज्ञस्तु न भवति । अपा साङ्घपर्यात्

वक्ष्यमाणानामपादानादीनामेव षष्ठाः यद्दृश्यस्य इत्येवाद् षष्ठ्या नटस्य
पृथ्वीतीति कारकशेषस्यापि प्रसङ्गात् । उच्यते । संज्ञापक्षे ऽपाये यद्

वचनसामर्थ्यादिति । (कै)

योगविभागसामर्थ्यादित्यर्थं ॥

स्तम्बेरम इति । (कै)

चिन्त्यमिदम् । उपपदत्वादेव “गतिकारकोपपदात् छद्” इति स्वरस्य मिद्वे । न च स्तम्बशब्द उपपद न स्तम्बे शब्द इति वाच्यम् । सुबन्तस्यैवोपपदतयोपपदसंज्ञासूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद् ग्रामे वाम इत्युदाहार्यम् । तत्र हि थाथादिस्वर ॥

प्रकृतिस्वर इति । (कै)

थाथादिस्वरस्तु न । “अपा” साहचर्याद् “एरच” एव तत्र ग्रहणात् ॥ “भौत्रार्थाना भयहेतु” इत्यादावपि आहृत्या अनुवृत्त्या

मिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शक्तिरेव साधनम् । तदुक्तम् “अनभिहित” (२ । ३ । १) सूत्रे भाष्ये “गुणा साधनम् इति” । शक्तिरेवात्र पार-

साधकं निर्वन्तकं कारकसञ्जं भवतीति वक्तव्यम् ॥ इतरथा ह्यनियत्प्रसङ्गो ग्रामस्य समोपादागच्छतीत्यकारकस्य । ना । इतरथा ह्यनियत् प्रसज्येत ।

ध्रुवादय सच्चिदो लभन्ते तथापि विशिष्टसञ्ज्ञो निर्देष्टव्यः । यत् क्रियाया साधकं ध्रुवादि तत् कारकसञ्ज्ञमपादानसञ्ज्ञं च भवतीति ॥ ननु सञ्ज्ञापक्षे कारकसञ्ज्ञाया अपादानादिसञ्ज्ञाभि समावेशो न

“एरच” एव तत्र ग्रहणात् । न च उपपदत्वादेव छद्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरो ऽस्त्विति वाच्यम् । ‘स्तम्बकर्णयो’ इति निर्देशात् प्रातिपदिकयोस्तथात्वे

ध्रुव तत् कारकसञ्ज्ञं भवति अपादानसञ्ज्ञं च इत्ययमर्थो भवति । एवमन्यत्रापि । ततश्च कारकापादानसञ्ज्ञयोर्युगपद विधानात् परस्परं निमित्तं

(कारके १।४।२६।)

(अ १।पा ४।आ ३)

च समावेशो व्याख्येय ॥ नन्वत्र समीपस्यैवावधित्वं न तु यामस्य
इत्यत आह

यथेति ॥ (कै)

ग्रामसमीपादिति । (कै)

वाटिकादेर्निर्वृत्तकत्वमपादानस्यापि तदभावे तदभावात् ॥

ग्रामादपीति । (कै)

विभाग सङ्घेषपूर्वक एवेति नियमो नेत्यभिमान ॥

सन्धाद् गुणत्वेनोक्ता । तत्र कर्तृकर्मयो स्थाव्यसमवेतक्रियाजनकता ।
करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता । किं च इत्यस्य कारकत्वे

अकारकस्याप्यपादानसञ्ज्ञा प्रसज्येत । क्व । यामस्य (१।४।२४) समीपादा-
गच्छतीति ॥ नैष दोष । नात्र ग्रामोऽपाययुक्तः । किं तर्हि । समीपम् ।
यदा च ग्रामोऽपाययुक्तो भवति भवति तदापादानसञ्ज्ञा । तद्यथा ।

प्राप्नोति । एकसञ्ज्ञाधिकारात् । नैष दोष । “भ्रुवमपाय” इति
योगविभागेन कारकसञ्ज्ञा क्रियते । ततोऽपादानमिति अत्र कारकग्रहण-
मनुवर्त्तते “भ्रुवमपाय” इति च तेन कारक तदपादानसञ्ज्ञमित्येव समा-
वेशेन सिध्यतीति । अन्तरेणाप्यनुवृत्तिवधनसामर्थ्यात्पर्थ्यायेति च समा-

ऽपि सप्तमौविशिष्टयोरतथात्वात् । न हि सप्तमौ विशिष्टस्तप्तव्य
निर्दिष्टयेनोपपदसञ्ज्ञा लभेत इति दिक् ॥ अन्वर्था चेय सञ्ज्ञा । करोतीति

निमित्तिभावाम्नादकारकस्यापि व्यापारव्युत्पत्त्यापादानसञ्ज्ञा प्राप्नोति
विशेषाधिकारे तु कारकेषु मध्ये यदापाये भ्रुव कारकमित्यर्थो लभ्यते

समीपविशेषणत्वे नेति । (कै)

एवं च तन्निर्वर्तकत्वेन न विवक्षितः स इति भावः ॥ ननु

ग्रामसमीपविभागे ग्रामविभागोऽप्यार्थिकोऽस्येवेत्यत आह

स हि संश्लेषेति ॥ (कै)

विवक्षित इति । (भा)

नाचेति (भा)

भाष्यस्य नाच ग्रामोऽप्ययुक्तत्वेन विवक्षित इत्यर्थे इति भावः ॥

नन्वेवं ग्रामात् समीपाद् इत्यादावपि ग्रामस्थापादानत्वं न स्यादत

आह

तस्यैकरूपत्वेन कार्यवैधिव्यानुपपत्तिः । दृश्यते च घटं पश्य घटेन पशु-
माहर घटे जलं निधेहि इत्यादौ कार्यवैधिव्यम् । सर्वस्य च सर्वशक्त्याद्यप-

ग्रामादागच्छतीति ॥ कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान्
पृच्छतीति । वा ॥ कर्मसंज्ञा च प्राप्नोत्यकथितस्य । क ॥ ब्राह्मणस्य (१ ।
७ । ५१) पुत्रं पश्यान् पृच्छतीति ॥ नैष दोषः अयमकथितशब्दोऽस्त्येवा-

वेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते । एवं सम्प्रदानादिसंज्ञास्यपि समावेशो व्याख्येयः ।
समावेशस्य च प्रयोगनं सन्नेरम इत्यादावधिकरणत्वात् समीपो कारकत्वात्
क्षदन्तस्य उत्तरपदस्य प्रकृतिसरः ॥ ग्रामस्य समीपादिति । मा । यथा

कारकमिति । तेन क्रियानन्वयिनो न भवति । ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान्
पृच्छतीति । इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयो । ननु पुत्रोऽपि

निर्द्धारणस्य जातीयविषयत्वादिति व्यापारशून्यस्य सा न प्राप्नोति । अतो
विशेषणानुरूप एव निर्देश एतौ न तु संज्ञानुरूपः । कारकसंज्ञात्वन्वयात्

ग्रामोऽपाययुक्तो भवतीति । (भा)

ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षित इत्यर्थं इति भावः ॥ नन्वेवं ग्रामात् समीपाद् इत्यादावपि ग्रामस्यापादानत्वं न स्यादत आह

ग्रामात् समीपादिति ॥ (कै)

वस्त्वन्तरेति । (कै)

सामानाधिकरण्येनान्वयादिति भावः ॥ सर्वस्येत्यस्योक्ते त्वर्थे-
ऽसङ्गतिरत आह

वर्जनमिति । (कै)

ब्राह्मणस्यानापादानत्वाद्यप्रसक्तिरिति भावः । यत्र तत् प्रसक्ति-
पूर्वकं तद्विवक्षा तत्रैव तत् प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

तेति कदाचित् कस्याश्चित् विवक्षया तत्तद्विघ्नानेककार्योत्पत्ति ।
क्षचित् प्रत्याविष्टमयस्यापि साधनत्वेन श्ववहारः । शक्तिशक्तिमतोरभेद-
सकौर्त्तिते वर्त्तते । तद्यथा । कश्चित् कश्चित्संचक्ष्याह । असावत्राकथित ।
असंकौर्त्तित इति गम्यते । अस्त्यप्राधान्ये वर्त्तते । तद्यथा । अकथितोऽसौ

यो वृक्षशाखायाः पतति वृक्षादप्यसौ पतति । एवं यो ग्रामसमीपादाग-
च्छति । ग्रामादप्यसावागच्छति । ततश्चापाये ग्रामस्य भुवता भवति । अग-
मने तु निवर्त्तकत्वाभावः । समीपविशेषत्वेनोपासत्वात् । नात्र ग्राम-

कथं कारकम् । प्रयो हि जिज्ञासा । तत्र प्रयुः कारकत्वेऽपि यं प्रति प्रय-
स्तस्य जनकत्वायोगादिति चेत् । सत्यम् । मास्तुजनकता । क्रियान्वयमात्र-

व्यापारशून्यस्य न भवति । किं च कारकसंज्ञाया अपादानादिसंज्ञाभिः
समावेशो न प्राप्नोति ततश्च स्त्वन्तरम इत्यत्र सप्तम्यां श्रूयमाणाया “गति-

अप्राधान्यस्येति । (कै)

प्रधानभिन्नत्वमेव तत्र तु वर्जितप्राधान्यकत्वम् । प्रधानत्वसम्भावनाभाववत्यपि लोकेऽप्रधानशब्दप्रयोगादिति भावः ॥

पुत्रवद्भावादिति । (कै)

पुत्रे इवाप्राधान्यस्य सत्त्वादिति भावः ॥ तदेवोपपादयति

पन्था हीति । (कै)

एवं चानीप्सिततमत्वमेवाप्राधान्यं तथा युक्तमित्यपि न सर्वथा अनीप्सितत्वाभावादिति भावः । “तद्यदा” इत्यनेन भाष्येणावपचे-
ऽरुचिर्ध्वनिता सा चाये स्फुटीकरिष्यते ॥ ननु “ग्रामस्य समीपाद्”
इत्यत्रेवात्रापि न भविष्यतीत्यत आह

स्यापि सत्त्वात् । शक्त्या करोतीत्यादौ शक्तेरपि द्रव्यायमागतया शक्त्यन्तर-
योगः । अत एव विभक्त्यर्थार्थकेनाथ्येनाच्ययीभावः संगच्छते । द्रव्यस्यैव

ग्रामे अकथितोऽसौ नगर इत्युच्यते यो यत्राप्राधानो भवति ॥ तद्यदा-
प्रधान्येऽकथितशब्दो वर्तते तदैव दोषः कर्मसंज्ञा प्रसङ्गोऽकथितस्य

इति ॥ भा । समीपविशेषणत्वेनोपादानादेव ग्रामस्यापाय योगो नास्ति । स
हि संश्लेषपूर्वकः । संश्लेषश्च सन्नसन्वा बुद्ध्या कल्प्यते स च समीपस्यैव विव-

मिह विवक्षितम् । तच्चास्त्यैव । एतेन सम्प्रदानस्य कारकत्वं व्याख्यातम् ।
यदा । सम्प्रदानादेरपि प्रथमं बुद्धारोहात् कारकता । एवं ज्ञायते

कारकोपपदाद्” इति खरो न स्यात् । कारक इति निर्द्धारणे सप्तमी
सामान्यापेक्षं चैकवचन कारकशब्दोऽयमस्ति ग्लान्तः । करोतीति कारक-

ग्रामस्येति ॥ (कै)

नन्वपायाविवचायां वृचशब्दवैयर्थ्यमत आह ,

पर्येति ॥ (कै)

ननु पतत्पर्यं प्रति वृचस्य विशेषणत्वेऽपायविवचायावगम्यकौत्यत
आह

वृक्षमजहत्यपीति ॥ (कै)

ननु पतेरेवापायत्वेन तस्य चान्धाकाङ्क्षत्वेन तत्त्वमावश्यकमत
आह

साधनत्वे तु तस्य शब्देनैवोक्तत्वादध्ययस्य प्रयोग एव नेति कथं तेन समासः
स्यात् । पर्या कर्त्तरि इत्यादेश्च कर्त्तृशब्दाश्रये इत्यादिप्रकारेणार्थ इत्यलम् ।

प्राधान्यस्य पुत्रं पर्यायं पृच्छतीति । अपादानं च वृक्षस्य पर्यं पततीति ।
वा । अपादानसंज्ञा च प्राप्नोतीति । छ । वृक्षस्य (१ । ४ । २४) पर्यं
पतति । कुक्षस्य पिण्डः पततीति । न वापायस्याविवक्षितत्वात् । वा ।

क्षितो न ग्रामस्येत्यर्थः । ग्रामात् समीपादिति चोक्ते वस्वन्तरापेक्षं ग्राम-
स्यैव समीप्यं प्रतीयते न तु ग्रामापेक्षमन्यस्य समीप्यम् । संघट्टेति ।
भा । वर्जयित्वाद्यर्थः । “वर्जने प्रतिषेधः” इति । भा । व्याभादेशग्रामावः ।

करोतीत्यादौ कर्त्तृकर्मणोरपि बोध्यम् । कार्यार्थवहितपूर्वज्ञानवृत्तीर्षा
कथं कारयता इति चेत् । यथा पायस्य इत्यवेहि । तत्र व्यापारोऽङ्गोति

मिति । अपत्यश्रुत्पन्नः संज्ञाशब्दो निमित्तपर्यायः । तत्र पूर्वस्य ग्रहणेऽपा-
दानादिषु कारकशब्दो न प्रवर्तेत यथा कर्त्तृशब्दस्तेषामसतत्वात् सातम्ये .

सति हीति ॥ (कै)

अन्वेवमन्योऽन्याश्रयोऽत आद्य

गतिविशेषत्वादिति । (कै)

विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापार एवापाय इह तु उत्तरदेश-
संयोगानुकूलव्यापार एव पतेरर्थ इति भावः ॥ कङ्कुररी वृक्ष-
विशेषौ पत्रिविशेषौ च ॥

प्रत्यासत्त्या तु (कै)

इति ग्रन्थोपयोगस्थित्यः । पतत्रिपर्णे पतत्यपि वृक्षात्पर्णे पत-
तीति प्रयोगाच्च ॥

सर्वेषां च कारकाणां स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वम् ।
अत एव तेषां भावनायामेवान्वयः । क्रियाजनकत्वावगतौ का सा क्रिया

न नैव दोषः । किं कारणम् । अथायस्याविवक्षितत्वात् । नात्रापायो
विवक्षितः । किं तर्हि । सम्बन्धः । यदा चापायो विवक्षितो भवति
भवति तदापादानसञ्चः । तद्यथा । वृक्षात् पर्णं पततीति । सम्बन्धस्तु तदा न

वर्जनं च प्रसक्तस्य सजातीयस्यैव भवतीति कारकस्यैव कर्मसञ्चा भवति न तु
ब्राह्मणस्य पुत्रं प्रति विशेषणत्वेनोपासस्य । तद्यदेति । भा । अत्राधान्यस्य

चेद्ग । तावतापि यागस्य पूर्ववर्तिनानुपपादनात् । अथवहितपूर्ववर्तिस्व-
व्यापारान्यतरकत्वं कारणत्वमिति चेद्ग । व्यापारत्वस्य कारणत्वगर्भतया
आत्माश्रयापत्तेः । स्वव्यापारस्यैव स्वज्ञानस्यापि प्रवेशसम्भवाच्च । अत एव

वा पक्षे कर्तृसञ्चा प्रसज्येत । नैव दोषः । सर्वमेव खलु कारकं अथाय-
मवान्तरव्यापारं निर्वर्तयत् प्रधानक्रियायामुपयुज्यते सा च सकलकारक-

अप्रधानेति । (कै)

वस्तुतोऽसंकीर्तितपय्याद्येऽपि दोषः । प्राप्तिपूर्वकाविवक्षायां भवत्या
 तदप्राप्तौ चासंकीर्तितत्वं तत्र विवक्षितम् । अत एव नटस्य गृहणो-
 तोत्यादौ. सर्वथापादानत्वाद्यप्राप्तिविवक्षे कर्मत्वमाशङ्क्य परिगणनेन
 समाहितम् “आख्यातोपयोगे” (१ । ४ । १८) इति सूत्रे भाष्ये ।
 कारकाधिकाराभावे च पृच्छिकर्मणो निमित्तत्वात् प्राप्तिरत्र
 कर्मत्वम् । प्रयजनकता तु न पुत्रेण अन्यथाभिदूलादिति भाष्याशयः ।
 अत एव याचि प्रच्छिभिर्घीणाम् “अकथितं च” (१ । ४ । ५१)
 इत्युदाहरणता तत्र हि न कस्यापि प्राप्तिरिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ॥
 नन्वन्वर्थत्वं नाम योगरूढत्वं एवं च कथं यौगिकार्थमुद्दिश्य सज्ञा-
 विधानमत आह

इत्याकाङ्क्षोदयेन तत्रैवान्वयौघित्यात् । असंनिहितसम्पदानस्यापि दाह-
 बुद्धिसत्त्वे सति दाहज्ञानपूर्वकालत्वेनैव अनकत्वं तावत्तैव दानक्रियानिष्पत्ते ।

विवक्षितो भवति । न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुररस्य वेति ॥ अयं तर्हि दोष
 कर्मसंज्ञाप्रसङ्गाकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान् पृच्छतीति । नैष

प्रसङ्गनिरपेक्षत्वाद् ब्राह्मणेऽपि पुत्रवद्भावात् ॥ पश्या ह्योस्मिन्नतमत्वात्
 प्रधानं न पुत्रो नापि ब्राह्मणः । उक्तस्य पक्षमिति । भा । ग्रामसमीपादि-

ज्ञायमानं लिङ्गं यदं धानुमिति शब्दज्ञानयो कारकमिति जरभेयायिका ।
 ज्ञायमाना पदार्था कारकमिति च मीमांसका । अत एव च स्थान्तर-

जन्या फलभूता विक्रितादिभूता क्रिया प्रधानक्रिया । यदा सामान्यभूता
 क्रिया प्रधानक्रिया फलजनना नाम सर्वाणि हि कारकाणि फलजननाय

महत्या इति । (कै)

विशिष्टा महासञ्ज्ञोपस्थितक्रियानिर्वृत्तकत्वविशिष्टा इत्यर्थः ॥

यद्विशेषेति ।

क्रियानिर्वृत्तकल्परूपविशेषेत्यर्थः ॥ ननु “करोती”त्यस्य निष्पादयतीत्यर्थः ॥ एवं च निष्पादकत्वे लभ्येऽपि क्रियानिर्वृत्तकमित्येर्थात्लाभोऽत आह

क्रियैवेति । (कै)

क्रियाया एव शब्देन साध्यत्वप्रतीतेर्निर्वृत्तकार्थं कारकशब्दे सम्बन्धाकाङ्क्षायां सैव सम्बध्यत इति भावः ॥ सम्प्रदानादीनामपि

घट स्मरति घटं करोतीत्यादौ बौद्धघटादे पूर्वकालत्वात् स्मृत्यादिनिष्पादकत्वमित्याद्युद्धम् । क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति तु न । कारकाणां

दोष । कारक इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीय । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्या संज्ञाया

त्वन्नापाययुक्तार्थान्तरसद्भावात्तस्ति ग्रामस्यापाययोग । इह त्वर्थान्तरस्यादेशाद् वृक्षस्यैवापाययुक्तत्वमिति भावः । न वाऽपायस्येति । भा । पर्यविशेषणत्वेनैव वृक्षस्य विवक्षितत्वात् । तथाहि । वृक्षमजहत्यपि

सामादेरेन्द्रवाय्वग्नित्वादौ निमित्तता इत्युद्बोधो मीमांसकानाम् । अथवा उपसर्जनसंज्ञा यथा राज्ञ कुमार्था राजकुमार्था इत्यादौ यथासम्भव

प्रवर्तन्तेऽतो यत् यत् फलजननारूपं तत् सर्वेष्वेव कारकेष्ववशिष्टम् । किञ्चित् खलु कारक केन चिदेव रूपेण फल जनयतीति फलजनना

(कारके । १ । ४ । २३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

स्वज्ञानद्वारा जनकत्वं बोध्यम् ॥ ननु करणादीनामपि क्रिया-
निवर्तकत्वमस्येवेत्यत आह

स्वतन्त्रस्येति । (कै)

स्वतन्त्रवाचिकर्तृपदार्थे णुक्तो विधानादिति भावः ॥ तन्त्र-
कर्त्तरि कर्त्तृशब्दाप्रयोग इष्ट एव इत्यत आह

कर्त्तृवाचीति ॥ (कै)

ननु समूहरूपा क्रिया प्रतिकारकं न भिन्नाऽत आह

स्वव्यापारे इति । (कै)

एवं च स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् कारकत्वं पद्यादिवाच्यसमूहं
प्रति पारतन्त्र्यात् करणत्वं चेति भावः ॥ ननु तदा तस्य धात्वर्थत्वा-

भावनान्वय इत्यस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्याऽसंगत्यापत्तेः ।
व्यधिकरणस्य कारकत्वेन क्रियान्वय इत्यादि भवदीयत्ववहारासंगत्यापत्तेः ।

करण्य एतत् प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विश्रायेत । करोतीति
कारकमिति । अन्वर्थमिति चेदकर्त्तरि कर्त्तृशब्दानुपपत्तिः । वा ।

पर्णे शाखास्ये भूमिं स्पृशति पृच्छस्य पर्णे पततीति प्रयोगो भवति ।
सति ह्यवधौ गतिरपायी भवति नान्यथा गतिविशेषत्वाद्पायस्य । न चापत
इति ॥ भा । शब्देनासमर्पणात् सम्बन्धिविशेषस्येति भावः । प्रत्यासत्त्या तु

अन्वर्थापि अर्थपिप्लौत्यादौ वचनाद्भवति । तथा कारकसंज्ञापि प्रतिसूत्रं
विशेष्यमाना वचनात् सम्प्रदाशब्दो भवति । प्रदेशेषु तु संज्ञाप्रकारक एव

सर्वधामभिन्नरूपा अवान्तरमेदविवक्षायां तु करणादिरूपोन्मेषः । न च
वैशेषिकाणामिव अस्माकमेका क्रिया नानेकत्र समवेता धात्वर्थो हि

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

(कारके । १ । ४ । २३ ।)

भावान् कथं क्रियात्वं कथं च तदाश्रयत्वेन करणादीनां कारकत्व-
मिति चेन्न । तदानौ तस्य प्रकृतधात्वर्थाऽभावेऽपि ह्यधात्वर्थाच्चेतः ।
विभक्तिस्तु प्रकृतधात्वर्थनिवन्धनसंज्ञयैवेति बोध्यम् ॥

तदनुष्ठानद्वारेणेति । (कै)

तदनुगमनद्वारेणेत्यर्थः ॥

तदेति । (भा)

यदा देवदत्तः पचतीत्युच्यते तदा तत्राधिश्रयणादावित्यर्थः ॥
एवमप्येऽपि “द्रोणं पचति” इत्यादेः “स्थाली” इत्यादिः ॥ ज्ञान-
रूपस्य^१ सम्भवनस्य स्थाल्यां बाधादाह

१ “सम्भवनस्य” इति नास्ति क पुस्तके ।

कश्चित् प्रत्यक्षादिनाऽपि ज्ञात्वा परं प्रति संस्कृतेन बोधनेच्छया संस्कृतस्य
व्याकरणात् एव प्रकृतिप्रत्ययविभागदारा यस्य ज्ञानं तेन पूर्वं क्रियान्वया-

धन्वर्थमिति चेदकर्तारि कर्तृशब्दो गोपपद्यते । करणं कारकम् ।
अधिकरणं कारकमिति । सिद्धं तु पतिकारकं क्रियामेदात् पचादीनां

लक्ष इव सम्बन्धित्वेन प्रतीयते । कर्मसंज्ञापसङ्ग इति । भा । अग्रधानवाच्य-
कथितशब्दाश्रयण इति भावः । धन्वर्थसंज्ञेति । भा । महत्या संज्ञाया-
करणादनुमीयते नूनं विधिष्यत्तु भ्रुवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः । यद्विशेषदर्श-

बोधः । तत्तद्रूपप्रकारको वा इत्यन्यदेतत् । स्यादेतत् । लक्षस्य परं पचती-
त्यादौ परंविशेषणस्यापि लक्षस्य कारकतापत्तिः । लक्षात् पचतीति

क्रिया न परिस्पन्द एव धातुना च सकलकारकानुयायोदनादिफला
वन्देन एकीकृतो व्यापारोऽभिधीयते तस्यामेकस्यां प्रधानक्रियाया-

ग्रहणेति ॥ (कै)

ननु स्यालौविषयचुद्धा व्यापारो धारणं च कथं स्याद्ध्या अत
आह

तण्डुलानामिति ॥ (कै)

नन्वत्र स्वरूपं निर्देशो व्यर्थोऽत आह

भविष्यदिति ॥ (कै)

ननु धात्वन्तरवाच्यज्वलनादौ पचेः कथं वृत्तिरत आह

अनेकार्थत्वादिति ॥ (कै)

नवगत्या कारकत्वज्ञानाभावात् तदीयसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्या भाष्योक्तमेव
साधु इत्याह । यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वमिति । तत्र ।

करणाधिकरणयोः कर्तृभावः । वा । सिद्ध करणाधिकरणयो कर्तृभावः ।
कुतः । प्रतिकारकं क्रियाभेदात् पचादौनाम् । पचादौभा हि प्रतिकारकं

नात्तदनुस्था तेषा संज्ञाक्रियते । करोतीति कारकमिति । भा । साध्यत्वेन
क्रियैव शब्दात् प्रतीयते इति क्रियायानिर्वर्तकस्य कारकसंज्ञायादागादि-
संज्ञा च प्रवर्तते । अन्वर्थमिति चेदिति । भा । करोतीति कारकमिति

प्रयोगानुरोधात् । तर्हि अस्मदीयशब्दप्रयोगवैलक्षण्यमात्रेण एकस्यैव
जनकत्वाजनकत्वे व्यवतिष्ठेते इति चेत् । अन्वेदं सिद्धान्तरहस्यम् । कारकत्वं
तद्व्याप्यकर्तृत्वादियत्कं च वस्तुविशेषे अन्ववस्थितम् । विशेषणविशेष्यवत्

सुप्रयोगो यथापद्यमन्तरव्यापारमुखेन । तद्यथा अपादानस्यावधि-
भावोपगमनं व्यापारः । सम्प्रदानस्य तु प्रेरणानुमत्यनिराकरणादि ।

तादर्थ्यादिति । (कै)

समूहरूपक्रियार्थत्वात् स्ववाच्यसमूहरूपारोपः करणव्यापारे इत्यर्थः ॥ नन्वेवात्र करणस्य कर्तृत्वे दर्शितेऽन्यत्रापि ज्ञातुं शक्यत इति परशौ तत्कथनमनुपयुक्तमत आह

अन्वयेति ॥ (कै)

निदर्शनायेति । (कै)

प्रतिपादयितुमित्यर्थः । परशौ यथा विशिष्टः करणव्यापारः एवं सर्ववापीति । एवं च तत्तत् स्वव्यापारे कर्तृत्वात् कारकत्वं

पक्ष धोदन इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहारानामपत्ते । कारकाणां भावशान्द्वय इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च । उक्त दोषाच्च । न च कारकशब्दस्य

क्रियाभिद्यते । किमिदं प्रतिकारकमिति । कारकं कारकं प्रति प्रतिकारकम् ॥ कौऽसौ प्रतिकारकं किशभेद पषादीनाम् । अथिअयद्यो-

यद्याश्रीयते तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत् कारकसंज्ञापि प्राप्नोति न तु करणादीनां कर्तृपरतन्त्राणाम् ॥ कर्तृशब्द इति । भा । कर्तृवाचो कारकशब्द इत्यर्थः ॥ सिद्धं त्विति । भा । स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यगत् तदनुष्ठान-

तर्हि शौ सर्वं प्रति गौरैव न तु कश्चित् प्रत्यगौरिति वदविशेषण विशेषणमेवेति सुवचन् । तथा च किं कारकं कर्त्ता किं कर्म इत्यादि ग्रन्थे सर्वमित्युक्तम् । वक्ष्यमाणकर्तृत्वकर्मत्वादेरचेतनेषु अनादिषु च निर्धारणात्

करणस्य कालादेर्ज्वलनादि । अधिकरणस्य सम्भवनधारणादिः । कर्मणो निर्दिष्टादि । कर्तुं प्रसिद्ध एव । प्रयोजकस्य प्रेषणादिः । नचैवं स हि

(कारके । १ । ४ । २२ ।)

(अ. २ । पा. ४ । अ. १)

फलाश्रयत्वादिविवाद्यां च कर्मत्वादिकारकत्वं चोपलक्षणं सत्कर्म-
कारकादिमंज्ञोपयोगीति बोध्यम् । अन्ये तु प्रधानक्रियाजनकोक-
स्वस्वव्यापारे कर्त्तारः प्रधानकर्त्ता न्यक् कृतेऽपि स्वगततत्तद्वापारेऽ
स्वातन्त्र्यसत्त्वात्कुर्वतः साधनत्वानुपपत्तेः । एवं च तत्तद्वापारलब्ध-
करणत्वादिमन्त एव कर्त्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात्
तद्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रियाकर्त्तृत्ववन्तोऽपि ।
यथा धुङ्ककर्त्तारोऽपि योद्धारो राजनियोगापेक्षणादस्वतन्त्रा अपि
नियोगोत्तरं स्वतन्त्रा एव नियोगमावाप्तु तन्निष्ठजयादिभाषाया
नियोगमात्रेण च मुख्यकर्त्तर्यैव कर्त्तृत्वव्यवहारोऽपीत्याहुः ॥ भाष्ये

१ “स्वातन्त्र्य” इत्यारभ्य “एवं च” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

कर्मपर्यायत्वेन कारकं करणमित्यादि विरुद्धं कारकं कर्त्तेति पुनरुक्तं चेति
वाच्यम् । हरिणैव समाधानात् । तथाहि

दकासेधनतदुल्लावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः प्राक् । वा ।
अधिश्चयणोदकानेचनतदुल्लावपनैधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव देवदत्तः

हारेण प्रधानक्रियामुपयोगात् कर्त्तृसन्निधावपि स्वव्यापारस्थानिवर्त्तनात्
पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिरुक्तं कारकत्वमित्यर्थः ॥ सम्भवनाक्रियामिति ।
भा । यद्व्यक्रियामित्यर्थः ॥ धारणाक्रियामिति । भा । स्थिरत्वादाक्रियास-

कथा पचिधानुयत्तया उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्तारिकमिति प्रश्ने तु प्रकृत-
पचिद्यत्तपचिद्यापाराश्रयः कर्त्ता । व्यापारव्यधिकरणप्रलाश्रयः कर्म ।
यद्यापारोत्तरभावित्वं क्रियाया विवक्ष्यते तत् करणम् । कर्त्तृकर्मकोराश्रयो-

कारकादीनामपि कर्त्तृसंधाप्रसङ्गः परतन्त्रत्वात् प्रधानेन हि कर्त्ता सम-
वाये करणादीनि परतन्त्रानि व्यवये स्वतन्त्राणि । तद्यथा इमात्याना राणा

अपादानादीनामिति । (भा)

आदिना सम्प्रदानम् । बद्धवचनं तु प्रयोगवाङ्मन्याभिप्रायेण । एवं च तयोः कारकसंज्ञाप्राप्तिरिति भावः । कर्मणः कर्तृत्वं तु “कर्मवत्कर्मणा” (२ । १ । ८७) इति सूत्रेण स्पष्टमेवोक्तमिति । तत्र दर्शितम् ॥ नन्ववधिभवनमेव तद् व्यापारोऽत आह

नहीति ॥ (कै)

अपादाने ग्रामे इति । (कै)

अपादानभूतग्रामविषये इत्यर्थः ॥ भाष्ये

“निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्व सर्वत्रैवास्ति कारके ।
व्यापारभेदापेक्षया कारणादित्यसम्भवः” ।

पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिवर्त्तते । एष प्रधानकर्तुं पाक । एतत् प्रधानकर्तुं कर्तृत्वम् । द्रव्यं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया

मात्रेऽस्त्युक्तानां धारणमित्यर्थः । एधा पच्यन्तीति । भा । भविष्यद्भिर्देशं कर्तृगतसम्भावनापेक्षा । कर्ता हि सम्भावितक्रिया नियुज्यन्ते । नियुक्ताश्च व्याप्तिरन्ते न तु प्रागेव । नन्वत्र भविष्यद्भिर्देशस्तत्त्वम् । अनेकार्थत्वाद्भाष्याना

ऽधिकरणमित्यादि क्रमेणोत्तरम् । विस्तिष्ठतुकूलव्यापारो हि पचार्थः । व्यापारस्थानेऽपि । एष पचनेऽधिकरणतत्त्वत्वावपनेऽपि कर्मण्यपकर्षणमुत्कारादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देरत्त कर्ता । उज्वलनतात्पर्यकत्वे

सह समवाये पारतन्त्र्य अवाये सातन्त्र्यम् । यद्येवं कारकत्वपदेशोऽपि कारणाद्यवस्थायां न स्यात् करणं कारकमिति अधिकारसामर्थ्यात् कारक-

वचनम् (भा)

विवक्षा

वचनाश्रया चेति । (भा)

कादाचित्कं स्वातन्त्र्यविवक्षाश्रया च कारकसंज्ञा भविष्यति
तात्कालिकपारतन्त्र्यविवक्षाश्रया चापादानसङ्गत्यर्थः ॥ नन्वपादानस्य
कर्तृत्व न दृष्टमित्यतो भाष्ये

तद्यथा (भा)

इत्यादि ॥ ननु विद्युद्बलाहकयोरविभागात् कथं नि सरण-
मत आह

इति तेनोक्तम् । सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात्
कर्मत्वेन कारकत्वम् । तत्र क केन किं पचतीति विवक्षाया स्वस्वव्यापार-

वाधिकारस्य पाक । वा । द्योमं पचत्याटकं पचति इति सम्भवक्रिया
धारणक्रियां कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । यत्रोऽधि-

तादृश्यांश्च तद्रूपसङ्गात् करणादिव्यापारे पचेत्तन्निर्दृष्ट्या । यत्तन्न लभ्येनेति ।
भा । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां करणस्य विशिष्टव्यापारायोगनिदर्शनात् दर्श-
यति । न तथेति । भा । न ह्यपादाने यामे याम व्यागच्छतीति प्रथमो-

त्वेधा कर्त्तार । तच्छुद्धधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री । व्यवयविभागादि-
परत्वे तच्छुद्धा कर्त्तार । अत एव कर्मकर्त्ता कारणकर्त्ता इत्यादि व्यवहार ।
एवं स्थाल्या पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोऽपि स्थायीकरणमेव न तु

शब्दोपनीतस्वातन्त्र्यमवस्थान्तरगत विधास्यतेऽवस्थान्तरे यत् स्वतन्त्रं
तत्साधकत्वमं करणमिति कर्तुरेव त्वेकस्य साम्प्रतिक स्वातन्त्र्यं तत्र कर्तृ-

पृथग् भाव इति । (कै)

बौद्धो भेद इत्यर्थः ॥ ननूक्तार्थे वनाहकस्याधारत्वानुपपत्तिरत

आह

स्थित्यङ्गे इति ॥ (कै)

अभेदविवक्षायामिति । (कै)

धूमज्योतिः मल्लिप्तमहतां संघातस्य भेदपदार्थत्वविवक्षायामिति
भावः ॥ भाष्ये

किं तर्हीति । (भा)

अपादानस्य कर्तृत्वप्रसिद्धौ तेषां कर्तृत्वाप्रसिद्धिरित्यभिप्रायेण
कथम् “अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति” वार्त्तिकं व्याख्यातमि-
त्यर्थः ॥ उत्तरयति

वप्रेण करणादित्वम् । तत्र साधनान्तरनियोगव्यापारः कर्त्ता तद्व्यापार एव
सर्वत्र प्रधानधात्वर्थः । कर्त्तुः क्रिययेष्विततमव्यापारं कर्म । कारकान्तर-

करणस्य पाकः । एतदधिककरणस्य कर्त्तृत्वम् । एधाः पक्ष्यन्या विक्रित्ते-
ज्वलियन्तीति ज्वलनक्रिया करणस्य पाकः । वा । एधाः पक्ष्यन्या विक्रित्ते-

ऽक्तिः ॥ वलाहकादिति । भा । निःसरणाङ्गे विद्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्त्तते
एधाभावश्च विधत्त इत्यपादानत्वम् । स्थित्यङ्गे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्त्तते ।

तदा कर्त्तृ । देवदत्तादिव्यापारस्यैव तत्र धातूपात्तत्वात् । तथा आदि-
खादिभ्यामुपात्तेऽर्थे वटुः कर्त्ता । तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते वटुः कर्म ।

संज्ञादि तथा बोधितम् । यदि तर्हि श्रुत्यतिपक्षे ऽप्यवस्थान्तरगतमेव

एवं तर्हि (भा)

इत्यादिना । एवं तर्हि अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति वाक्यं
नोक्ताभिप्रायं किं तर्हित्यन्वयः ॥

पर्याप्तमिति । (भा)

कर्मण इव इत्यर्थः ॥ तद्वाच्ये

स्वेत्यादि ॥ (कै)

नन्वेधाः पचन्तीतिवत् ग्राम आयातीति प्रयोगः स्यादत आ

ग्राम आगच्छतीति ॥ (कै)

ननु काष्ठं पचतीत्यत्राप्यर्थान्तरावगमस्तुच्य एवमपि तद्वापारस्य
धाल्यैः पादानादिव्यापारोऽपि तथा स्यादत आह

साध्यव्यापारं करणम् ॥ प्रेरणानुमत्यादिव्यापारं सम्प्रदानम् ॥ अविधि-
भावोपगमव्यापारमपादानम् ॥ कर्त्रादिव्यवहितक्रिययाधारोऽधिकरणम् ॥

ध्वंलिप्यन्तीति ज्वलनक्रिया कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते । तत्र तदा
पचिर्वर्तन्ते । एष करणस्य पाक । एतत् करणस्य कर्तृत्वम् ॥ उद्यमन-
निपातनानि कर्तृशिक्षादिक्रिया । वा । उद्यमननिपातनानि कुर्वन् देवदत्त-

वलाहके स्थित्वा ज्योतिरूपा विद्युद् विद्योतत इत्यर्थः ॥ वलाहक इति ।
भा । विद्युतो वलाहकस्य चाग्नेदविचक्षायामर्थं प्रयोगः ॥ पर्याप्तमिति ।
भा । स्वव्यापारानुष्ठानमन्तरेण प्रधानक्रियायामुपयोगाभावात् । ग्राम

तत्रैव केवलैरुपात्तेऽधिकरणमित्यादि । नन्वेवमनुशम इति चेत् साध्यम् ।
कस्य क पिता को भ्राता इत्येवामनुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् । अत एव

ज्ञातव्यमेवं तर्हि करणाद्यवस्थायां निमित्तभाव एवाभ्युपगतो भवति ।

शब्दशक्तीति ॥ (कै)

नन्वपादानादिषु व्यापाराभावादेव न तथा प्रयोगोऽत आह
वस्तुतस्त्विति ॥ (कै)

मनु तस्य प्रकृतधातुवाच्यत्वाभावात् कथं कर्तृप्रत्ययान्तकारक-
व्यपदेशोऽत आह

प्रतीयमानोऽपीति । (कै)

धाल्थलभावेऽपि धामादिपदैरेव तस्य प्रतीत्या तन्निरूपितम् ।
कारकत्वं कारकशब्दघटककृद्धार्यत्वात् तस्य व्यापारस्येति भावः ॥

सतन्त्वं प्रेरयन् हेतुः । तत्र सामान्यपूर्वकत्वादिशेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति
करत्वं कारकमित्याद्युपपत्तिः । यथा पुत्रजन्मनि पित्रो कर्तृत्वेऽपि विव-

श्विनतीत्युच्यते । तत्र तदा ह्यिदिवर्तते । एष प्रधानकर्तुश्चेद । एतत्
प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ॥ यत्तन्न ह्येतेन तत् परशोश्चेदनम् । वा । यत् तत्
समानं एवमने निपातने च परशुना ह्यिते न ह्येतेन तत्परशोश्चेदनम् ।
एवमर्थं चैतदेवं विज्ञेयम् । इतरथा ह्यसिद्धयर्थोश्चेदनेऽविशेषः स्यात् । वा ॥

व्यागच्छतीति अर्थान्तरावगमापादानव्यापारानवसायात् प्रयोगाभावः । एव
ब्राह्मणाय ददातीत्यर्थे ब्राह्मणो ददातीति प्रयोगाभावः शब्दशक्ति-
स्त्वाभावात् । अपादानसम्भदानव्यापारे धातुर्न वर्तते । वस्तुतस्तुपादान-
स्यावधिभावेनावस्थानं व्यापारोऽस्ति सम्भदानस्याप्यनुमन्यादिलक्षणं प्रतीय-

प्रयोगाणां साध्वसाधुता व्यवतिष्ठते । अन्यथा क्वचित् कर्तुं सर्वत्र कर्त्तृता-
पत्तौ सकलप्रयोगाः सद्भोर्व्येरेन् । अहं च हरिणा—

यद्येव किं दोषप्रतिविधानव्यसनेन निमित्तपथ्यावस्यैव सद्गणमस्त्विति मन्य-
मान आह “कारक शब्दस्येति” । “कस्य हेतुरिति” । इत्युक्तविषयोऽपि

न स्यादिति । (कै)

अयं भावः । पद्यनवकाशत्वादपादानादिमंशाः स्युः तदा स्यासौ पचतीति न स्यादिति ॥ नन्वेवमपि स्वभापारं प्रति स्वातन्त्र्यस्या-
निवर्त्तनात् कर्त्तृत्वं न व्यावर्त्तितमत आह

उद्धूतेति । (कै)

स्वतन्त्रपदसामर्थ्यादित्यर्थः । स्वातन्त्र्ये उद्धूतत्वं च विवक्षित-
प्रकृतप्रधानमसूर्णधात्वर्थाश्रयत्वरूपत्वमेव । पारतन्त्र्ये उद्धूतत्वं च
प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वरूपत्वमेवेति बोध्यम् ॥

क्षया इयमस्यामियमस्मात् पुत्रं जनयतीति अथहारः । तद्यैवमीदृशस्थाने
अपादानस्य कर्त्तृत्वेऽपि ग्रामादागच्छतीत्येतद्विषये ग्राम आगच्छतीति

यो हि मन्यते उद्यमननिपातनादेवैतद्धूवति किन्तुतीत्यसिद्धययोश्चेदने न
तस्य विशेषः स्यात् । यदसिना क्लियते ढणेनापि तच्छिद्यते ॥ अपादानादीनां
त्वप्रसिद्धिः । वा । अपादानादीनां कर्त्तृत्वस्याप्रसिद्धिः । यथा हि भवता
करणाधिकरणयोः कर्त्तृत्वं निदर्शितं न तथापादानादीनां कर्त्तृत्वं निदर्शितं ॥

मानोऽपि व्यापारः कारकत्वपदेशनिबन्धनम् । यथा प्रविश मिण्डोमिति ॥
परत्वादिति । भा । अपादानादीनामवकाशा यदा स्वातन्त्र्यं नास्ति ।
कर्त्तृसंज्ञाया अवकाशो देवदत्तः पचतीति ॥ ननु सर्वत्र स्वातन्त्र्यस्य
सद्भावाद्नास्ति कर्त्तृसंज्ञाविपुक्तो ऽपादानादि संज्ञानामन्यत्रावकाशः ।

वस्तुतस्तदनिर्देशं न हि वस्तुत्ववस्थितम् ।

स्यात्यापच्यत इत्येवा व्यवस्था दृश्यते यत् । इति ॥

एतत् एव प्रयोक्तव्यापारव्याप्यत्वाविशेषेऽपि पश्चादि धातुषु प्रयोज्यो न

हेतुः कारकं प्राप्तमित्यभिप्रायः । कारकशब्दोऽपि किपाहेतावेव प्रसिद्ध

यथा राजेति । (कै)

तदा हि राजा स्वकार्यभागिति तत्रामात्यानां न स्वातन्त्र्यं
तद् व्यवाये तु राजकार्येऽपि तेषां नियोगात् स्वातन्त्र्यमेव ।
तथा कर्तृसन्निधाने स्याद्यादियत्नस्य धात्ववाच्यत्वात् तेषां पार-
तन्त्र्यमेव । तद्व्यवाये तद्यत्नस्यापि तदाच्यत्वात् स्वातन्त्र्यमिति
भावः । अन्यथाऽपादानादीनां निरवकाशत्वादित्याशयः ॥ भाष्ये

यथा पुनरिति । (भा)

येन प्रकारेण इत्यर्थः ॥ “क” इति प्रश्ने उत्तरं

यत्तदिति ॥ (भा)

तत् खण्डयति

न वेति ॥ (भा)

प्रयोगस्तु न । अत्रभिधानात् । करणत्वाद्यवस्थायां कर्तृसंज्ञा तु न ।
कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये सत्ये “स्वतन्त्र कर्ता” (१ । ४ । ५४) इति पुनः

न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा । वा ।
नवैष दोषः । किं कारणम् । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् । सर्वत्रैवान् स्वातन्त्र्यं

सत्यमेतत् । पूर्वपक्षत्वयं तत्र च न्यायाभासेनैव भावम् । अन्यथा
पूर्वपक्ष एव न स्यात् । अत्रापीति । भा । उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां

कर्म गम्यादिभ्येव तु कर्म तथा पौराणिकाच्छ्रुति नदस्य प्रदृशोतीत्यत्र ।
पौराणिकोपादानं कारकं च नटस्तु नोभयमित्यादिवक्ष्यमाणं सङ्गच्छते ॥

इत्याह क्रियाया इति । अनाश्रितथापारं निमित्तं हेतुः । आश्रितथापारं
कारकम् । उक्तं च

स्थालीस्थे यत्न इति । (भा)

अत्र यत्नशब्देन व्यापारसामान्यम् ॥ समीचीने समाधाने
उक्तेऽपि तदबुधोक्तमेव पुनराह

ननु चेति ॥ (भा)

स्वाशयं प्रकटयति समाधाता

एवं तर्हीति ॥ (भा)

प्रधानेन समवाये इति । (भा)

धात्वर्थनाश्रयायाः प्रधानधात्वर्थाश्रयेण समवाये इत्यर्थः ॥

स्वातन्त्र्यप्रद्वयं स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृत्वार्थं न तु पारतन्त्र्ययुक्तस्वा-
तन्त्र्ययुक्तस्य सा । कारकसंज्ञा तु वस्तु सत् स्वातन्त्र्यस्य स्थितिभात्रेण

पारतन्त्र्यं च विवक्षितम् । तयोः पर्यायेण वचनम् । तयोः स्वातन्त्र्य-
पारतन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति । वचनाश्रया च संज्ञा भविष्यति ।
तद्यथा । बलाहकाद्विद्योतते । बलाहके विद्योतते । बलाहको विद्योतत

कसंसंज्ञा । यथा स्थाली पचतीति । उद्भूतपारतन्त्र्यविवक्षायां तु
न्यग् भावात् सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं न प्रयुङ्क्ते । यथा राजसमिधौ
तदनुपयोगिस्वकार्यममात्या नारभ्यन्ते ॥ न वा एवमर्थमिति । भा । प्रक्षाल-

नश्वेवं “लः कर्मणि” इत्यादि विधियु किं कर्मं याङ्गमिति चेत् विनि-
गमकाभावात् सर्वमित्यवेष्टि यथा “भस्य” इत्यत्र सर्वं भम् । तर्हि

इत्यादिविधयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् ।

इति ।

यानाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुगृह्यते ।

व्यवाये इति । (भा)

तस्य धात्वर्थाश्रयत्वाभावे स्यात्त्या एव धात्वर्थाश्रयत्वे इत्यर्थः ॥

राज्ञा सचेति । (भा) .

व्यवहारद्रष्टृत्वाद्याश्रयराज्ञेत्यर्थः ॥ अस्याश्रय उक्तः

सामान्यादिति । (कै)

समानतादित्यर्थः ॥ नन्वन्यतराभावेऽपि प्रवृत्तेरदर्शनात् सर्वस्य प्रवर्त्तयित्वमविशिष्टं साधकतमत्वात् करणस्यैव च प्राधान्यमत आह

तदधीनेति ॥ (कै)

भाष्ये

करयत्वादीनां विधानसामर्थ्यात् प्रवर्त्तते इत्यजम् । यदा प्रधानक्रिया-
जनकपूर्वोक्तस्वस्थापारे कर्त्तारः प्रधानकर्त्तान्यहतेऽपि सगततत्त्वश्यापारे
स्वातन्त्र्यसत्त्वात् । तद्द्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रिया-

इति ॥ किं तर्ह्युच्यते ऽपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति । एवं तर्हि न द्रूमो-
ऽपादानादीनां कर्त्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति । पर्याप्तं करणाधिकरण्यायोः कर्त्तृत्वं

यावभावे ऽपि याकनिष्पादात्तेषां तत्रानङ्गत्वात् । किं पुनः प्रधानमिति ।
भा । सामर्थ्योतः क्रियोत्पादात् सर्वेषां तत्र सामान्यान्न कस्य चित् प्राधान्य-
मिति भावः ॥ कर्त्ता प्रवर्त्तयितेति । भा । तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्

टि घु भादिवत् पारिभाषिकमेव कारकत्वकर्मत्वादिकं स्यादिति चेत्
को वा ब्रूते नेति । एतावानेव परं भेदः । टिघुमादीनां शब्दसंज्ञा-

इति च । कथं तर्हि पूर्वमुक्तमनर्थान्तरमिति । न हि सामान्यविशेष-
वचनानामनर्थान्तरवाचित्वम् । सत्यम् । सामान्यशब्दयोरपि अर्थव्यकरणा-

(कारके । १ । ४ । २३ ।)

(अ १ । पा ४ । धा. १)

प्रवर्त्तयिता (भा)

इत्यस्य साधनानामिति श्रेयः । अनेन कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं कर्तुः
स्वातन्त्र्यमित्युक्तम् ॥ नन्वीक्षिततमत्वेन कर्मणः प्राधान्यमत आह
तस्य चेति । (कै)

कर्तुरित्यर्थः ॥

अन्यतः प्रागिति । (कै)

अन्येभ्यः कारकेभ्यः प्राग् इत्यर्थः । नैवं करणादीनाम् इति
भावः ॥

१ उल्लङ्घ्यकैयटे "प्रागन्यतः" इति पाठो दृश्यते ।

कर्तृत्ववन्तोऽपीति तदुपपत्ति । विभक्तिस्तु करणत्वादिनिमित्तैवारवकाश-
त्वात् । करणत्वादेरेवोद्भूतत्वात् । कर्तृवियोगे न तदीयव्यापारस्यैव
धात्वर्थत्वेनोद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षाया तु कर्तृविभक्तिरेव सर्वत्र । क्वचित्
सम्भदानापादानयोस्तु न सा ऽनभिधानादित्युक्तम् । यथा युद्धकर्त्तारोऽपि

निदर्शितमपादानादीना कर्तृत्वनिदर्शनाय । पर्याप्तो ह्येक मुलाक स्यात्स्या-
निदर्शनाय । किं तर्हि । संज्ञाया व्यसिद्धिः । यावता सर्वत्रैवात्र
स्वातन्त्र्यं विद्यते पारतन्त्र्यं च तत्र परत्वात् कर्तृसंज्ञैव (१ । ४ । ५४)

करणदीना तस्य च प्रागन्यत प्रकृतिभावात् प्रतिनिध्यदर्शनात् करणाद्यभावे-
ऽपि व्याप्ते श्रेते इत्यादौ केवलस्य कर्तृदर्शनात् कर्तृरहितानां करणादीना-
मदर्शनात् प्राधान्यं कर्तुरित्यर्थः ॥ उभौ चान्योऽन्यविशेषकाविति । भा ।

त्वमितरेयान्त्वर्थसंज्ञात्वमिति । एवं च "कर्मणि द्वितीया" इत्यनेन
यथायथमाधारादावपि द्वितीया विधीयत इति फलितम् । रथेन गम्यते

दिना विशेषणत्विमभिप्रेत्य तु तथोक्तम् । "उत्तम्य पक्वं पततीति" । पर्ण-

प्रतिनिधीति । (के)

करणादीनां हि घोमादीनां स दृश्यते न तु कर्तुरिति भावः ॥

करणाद्यभावेऽपीति । (के) .

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्तुः प्राधान्यमित्यर्थः ॥ भाष्ये

अनेनेति । (भा)

कारक्यपदेशेनेत्यर्थः । अयं व्यवहार इत्यते तत्रोद्भूतस्वा-
तन्व्याभावाद्यथाकर्तृशब्दाप्रवृत्तिस्तथा तदर्थककारकशब्दस्याप्यप्रवृत्तिः
स्यादिति भावः ॥ ननु पुनश्चत्वादेवं व्यवहारोऽनिष्ट एव इत्यतो

योद्धारो राजनियोगापेक्षणादस्तन्त्वा अपि नियोगोत्तरं पुन स्वतन्त्वा एव
नियोगमात्रात् तन्निष्ठजयादिभाग राजा । तथा कर्तृनियोगोत्तरं यत् कर-

प्राप्नोति ॥ अत्रापि न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयो. पर्यायेण वधनं वधना-
श्रया संज्ञेत्येव ॥ यथा पुनरिदं भवता स्यात्वा स्वातन्त्र्यं निदर्शितं सम्भवन-
क्रिया धारणक्रिया च कुर्वती स्यात् स्वतन्त्रेति क्वेदानी परतन्त्रा स्यात् । यत्

ततश्च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्युगपद्विरोधाद्विशेषणविशेष्यत्वेन प्रकल्प्येते
इत्यर्थः ॥ एवं तर्हीति । भा । सर्वेषां कारकाणां साध्यत्वेन साधारणी
क्रिया । ततश्च सर्वेषां तस्यां कर्तृत्वम् । अत्रान्तरथापारविवक्षाया तु कर-

रथो गच्छतीत्यादावपि कर्तृविभक्तिरुत्सर्गैवेव सिद्धेति न तत्र लक्षणा-
श्रयणीया इत्यवधेयम् । विभक्तौ वाच्याशानिष्कर्षस्तु करिष्यते । एतेन
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोधमुद्भावयन्त परास्ता । शब्दविशेषोपा-

विशेषणत्वेनात्र वृत्तो विवक्षितो न त्वपायस्य निमित्तत्वेनेत्यपादानसंज्ञा न
-ति । न वापायस्याविवक्षितत्वात् सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति ।

न हीति । (भा)

एव च न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ किन्तु विशेषणविशेष्यभाव
इत्याह

उभौ चेति ॥ (भा)

तदाग्रयं पूर्वपक्षमाधकत्वेनाह

ततश्चेति ॥ (कै)

नन्वेताभ्यामेकस्यैव द्रव्यस्य बोधेन तयोर्भेदनिश्चयतस्तु परस्परं
सम्बन्धस्याभावादन्योन्यविशेष्यकावित्युक्तमिति पृच्छति भाष्ये

आदिषु स्वस्वथापारद्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्य तत्करणत्वादिकालेऽप्य-
वाधितमेव इत्यदोष । नियोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृत्वव्यवहारो ऽपीति दिक् ।

तत्रज्ञानं परिवर्तनं वा । न वा स्वमर्थं स्यात्प्रादीयते प्रज्ञानं परिवर्तनं
च करिष्यामीति । किं तर्हि । सम्भवनक्रिया धारणक्रिया च करिष्यतीति ।
तत्र चासौ स्वतन्त्रा । ज्ञेयानौ परतन्त्रा । एव तर्हि स्यान्नीत्ये यत्रे कथ-

णादिस्वरूपत्वम् । यथा मातापित्रोरपत्योत्पादने कर्तृत्वं मेदविवक्षायां
त्वयमस्यामियमस्मृज्जनयतीत्यधिकरणत्वमयादानत्वं च व्यवतिष्ठते । कर्तृ-
सञ्ज्ञा तु करणत्वाद्यवस्थायां न भवति । “स्वतन्त्रं कर्ता” (१ । ४ । ५४)

धिकस्य कर्तृत्वादे प्रत्यक्षादादुक्तिः सम्भवात् । एतेन परसमवेतक्रियाफल-
प्राप्तित्वं कर्मत्वं चेदयादानेति याग्निरिच्छायाद्वा धारण्यतावच्छेदकपण-
प्राप्तित्वं तदिति परिष्कृत्वन्तोऽपि पराक्ता । यामं भवति देवदत्त-

नान्यथा । न चात्र ह्यज्ञोऽवधिनेन विवक्षितः । तथा हि । ह्यज्ञमज्ञत्वादि
पर्यं ह्यज्ञस्य पर्यं पततीति भवति प्रयोगो यदा ह्यज्ञं ह्यज्ञं पततीति

कथमिति ॥ (भा)

उत्तरयति

एकद्रव्यसमवायित्वादिति । (भा)

शब्दद्वयोपात्ते एकत्र द्रव्ये उभयोः समायात् सम्बन्धादित्यर्थः ॥

अन्योऽन्यविशेषकौ (भा)

इत्यस्य परस्परं विशेष्यविशेषणभावप्राप्तवित्यर्थः ॥

एकद्रव्यसमवायित्वाद् (भा)

इत्यनेन द्रव्यैकोऽपि धर्मभेदे विशेष्यविशेषणभावो न द्रव्यैक्ये इति दर्शितम् । यद्वा कारकशब्दोपात्तद्रव्यस्याधिकरणत्वरूपोऽर्थोऽधिकरणपदोपात्तद्रव्यस्याधिकरणत्वरूपोऽर्थोऽधिकरणपदोपात्तद्रव्यस्य कारकत्वरूपोऽर्थः परिच्छेदक इत्यर्थः ॥ ननु भिन्नद्रव्यवृत्तिधर्मयोः कथं परस्परपरिच्छेदकत्वमत आह

यद्वा व्यलनादिरूपसम्बन्ध्यापारे स्वातन्त्र्यात् तेषां धात्वर्थत्वे एधाः पञ्चनीत्यादिदर्शनाच्च तात्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वस्वव्यापारद्वारा प्रधान-

माने स्यात्तौ स्वतन्त्रा कर्तृस्ये यत्रे कथ्यमाने यरतन्त्रा ॥ ननु च भोः कटस्येऽपि वै यत्रे कथ्यमाने स्यात्तौ समव्यक्तिया धारणक्रिया च करोति ।

इत्यत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लभ्ये पुनः स्वतन्त्रश्रुतिनिर्णयमार्था तेन स्वता स्वातन्त्र्यमेव यस्य कर्तृसंज्ञा तस्य न तु पारतन्त्र्यसहितस्वातन्त्र्यश्रुतस्य ।

मित्यादौ गन्तारि व्यथाप्ते । त्वन्मते गमनस्य प्रवृत्त्यर्थत्वेऽपि तथात्वानवच्छेदकत्वात् । तत्रे वा पाचयत्यादिप्रयोज्यकर्तृव्यतिथ्याप्ते । तत्र पारिभाषिक-

सत्यम् । अथ एवाभिप्रेतम् । सत्राह “साधवकस्य वितरम्” इति । अथ

एकेति । (भा)

शब्दद्वयोपान्तैकद्रव्यसम्बन्धत्वादित्यर्थः । अद्यपि तद्व्यापकालि-
कस्वातन्त्र्यमादाय तदापि कारकत्वव्यवहारस्तत्कालिकपारतन्त्र्य-
मादाय चाधिकरणत्वव्यवहार इति शक्यते वक्तुं तथापि प्रकारान्तरे-
णापि समाधातुमाह

एवं तर्हीति (भा)

भाष्ये ॥ ननु सर्वेषामेकक्रियाभावात् “सामान्यभूते”त्यनुपपन्न-
मत आह

सर्वेषामिति ॥ (कै)

साधारणीति । (कै)

प्रधानक्रिया तत्तद्व्यापारजन्यत्वेन सर्वसाधारणीति भावः ॥

क्रियानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि । सम्प्रदानापादानयोरपि स्वातन्त्र्यमादा-
यैव ग्राम आगच्छति विप्रो हृदातीति प्रयोगामावेऽपि कारकत्वं बोध्यम् ।

तथासौ स्रतन्त्रा । क्लेदाभी परतन्त्रा । एवं तर्हि प्रधानेन समवाये
स्थाली परतन्त्रा अवाये स्रतन्त्रा । तद्यथा । अभात्यादीनां राज्ञा सह

कारकसंज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाविवक्षितमपि स्वातन्त्र्य-
मात्रित्य करणादीनां विधानसामर्थ्यात् प्रवर्तते ॥ यत्र च शक्तीनां निमित्त-
निमित्तभावेन युगपदिवक्षा तत्र संज्ञानां विप्रतिषेध उच्यते । यथा

मनुश्रासनोपयोगे कर्मत्वं वचनबलाद् अवस्थितमिति चेत् । अपादानेऽपि
तर्हि तद्वास्तव्यवेदि ॥ एकसंज्ञाधिकारेऽनवकाश्या बाधात् । अत एवा-
त्मानमात्मा हन्तोत्यादौ परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाधनाशङ्क्यद्वादि-

पितुः सम्बन्धित्वेन माणवको विवक्षितो न तु प्रत्यक्रिया प्रतिनिमित्तत्वे-

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

(कारके । १ । ४ । २३ ।)

तस्यां कर्तृत्वमिति । (कै)

ज्ञानकत्वादिति भावः ॥

अवान्तरेति । (कै)

अपादानत्वादिनिमित्तभूतव्यापारविशेषविवक्षायामित्यर्थः ॥

अपादानस्यापि क्वचित् कर्तृत्वं दर्शयन्ति

यथा मातेति ॥ (कै)

नन्वेवं करणत्वाद्यवस्थायामपि कर्तृत्वप्रसङ्गः प्रधानक्रियां प्रति साधनत्वाविशेषादित्यत आह

कर्तृसंज्ञात्विति ॥ (कै)

नन्वेवं कर्तृषुल्लानकारकसंज्ञापि तेषां न स्यादत आह

तदुक्तं । भाष्ये । पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वं निदर्शितमप्या-

समवाये पारतन्त्र्य व्यवये स्वातन्त्र्यम् । किं पुनः प्रधानम् । कर्त्ता । कथं पुनर्ज्ञायते कर्त्ता प्रधानमिति । यत् सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु

धनुषा विध्यतीति विनायविवक्षया धनुषः साधकतमत्वाभावात् संज्ञा-
द्वयप्रसङ्गे परत्वात् करणसंज्ञा । अस्मिच्छिनतीति सत्येव साधकतमत्वे
स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् परत्वात् कर्तृसंज्ञा । तदा तु तैच्छ्यादीनां

विशिष्टात्मभेदमाश्रित्य तत्र तत्र भाष्ये समाहितमिति दिक् ॥ नन्वेवं करणं
कारकमिति सामानाधिकरण्यं कथम् । अस्वातन्त्र्येण यत् प्रत्ययायोगात्
अन्यथा कर्तृसंज्ञामसौ करणसंज्ञायाः पर्यायापत्तेरिति चेत् । उच्यते ।

नेति कर्मसंज्ञा न भवति । असति तु कारकाधिकारे तस्यापि स्यात् श्रेय-
सक्षया तु यद्यो अकथिते ऋद्धादिपरिगणनात् राज्ञः पुरुष इत्यादौ

कारकसंज्ञात्विति ॥ (कै)

नन्वेवं करणादीनां विप्रतिषेधानुपपत्तिस्तद्वाप्यपाराणां परस्पर-
परिहारेण वर्तमानानामेकत्र युगपदसत्त्वात् अह

यत्र च शक्तीनामिति । (कै)

करणत्वादीनामित्यर्थः ॥

परत्वात्करणसंज्ञेति । (कै)

शक्तिद्वयस्यापि विप्रतिषेधसूत्रबलात् द्वतीयैव वाचिकेति भावः ॥
नन्वेवं काष्ठानि पचन्तीति न स्यात् अह

असिञ्छन्तीति । (कै)

वस्तुतस्तदा स्वातन्त्र्यमेव विवक्षितमिति न परत्वोपयोगोऽन्यथा
करणाकाङ्क्षैव न स्यात् स्वगतैकशक्त्यभिधाने स्वगतसकलशक्तीनाम-

दानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनायेति । वृद्धोऽवधिभावमुपगच्छति विप्रोऽनुमन्यते

कर्त्ता प्रवर्त्तयिता भवति । ननु च भो प्रधानेनापि वै समवाये स्यात्त्वा
घनेनार्योऽधिकरणं कारकमिति । न हि कारकमित्यनेनाधिकरणत्व-
मुक्तमधिकरणमिति वा कारकत्वम् । उभौ घान्योऽन्यविशेषकौ भवत ।

करणत्वं । तैच्छ्रयादीनां तु कर्त्तृत्वविवक्षायामात्मनः करणत्वम् । तैच्छ्रया-
मेव हि विवक्षावशाद् हेधावतिष्ठते । कर्त्तृत्वेन करत्वेन च । वस्तुस्थित्या

अधिकारसामर्थ्यात् कारकशब्दोपनीतं स्वातन्त्र्यमवस्थान्तरगतं विज्ञाप्यते ।

अवस्थान्तरे यत् स्वातन्त्र्यं तत्साधकत्वमदृश्यमिति यथा कुशलोपमा

सावकाशा । यदि तर्हि विशेषणमिदं ध्रुवादौर्गा न संज्ञा "कारकादत्त-
न्युपयोरेवाश्रयो" आदी यत्र कारक शब्द संग्रह्यते तत्रापादानादीनां

भिहितवत् प्रकाशाच्च कदापि द्वितीया तत्रेति कैयटाग्रयः ॥
 क्वेदनस्य नियमेन करणाकाङ्क्षाद्ग्रयति

तदात्विति ॥ (कै)

नन्वेकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वे युगपद्विरुद्धे अत आह
 विवक्षेति ॥ (कै)

नन्वेवं परस्परं बाध्यबाधकत्वं कथमत आह

वस्तुस्थित्या त्विति ॥ (कै)

ननु कारकशब्दाहोके क्रियाप्रतीतिर्न दृष्टेत्यत आह

सूत्र इति ॥ (कै)

सौचत्वादेकवचननपुंसकत्वे

इत्यादौ खल्व्यापारप्रवृत्तयोः कर्तृत्वं दृश्यते इति । पति दाधातुवाच्यता
 तु न तद्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम् । कारकत्वं चोपलक्षणं सदेव तत्

कथम् । एकद्रव्यसमवायित्वात् । तद्यथा । गार्गी देवदत्त इति । न हि
 गार्गी इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं देवदत्त इत्यनेन वा गार्गीत्वम् । उभौ घाम्भो-

त्वेक एवार्थात्मेति कर्तृत्वं कारणत्वस्य बाधकमुच्यते । अथ वेति । भा ।
 क्रियाय सूत्रे कारकशब्देनोच्यते । सा हि कर्मादीनि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि

काश्या वसन्तीत्यादौ । कर्तुस्तु साम्प्रतिकं स्वातन्त्र्यम् । तच्च कर्तृसंज्ञाया-
 मुपयुज्यते इति । यद्वा । कारकशब्दः क्रियापरः करोति कर्तृकर्मादि-

वक्ष्यमाणानामेव ग्रहणमिच्छते तन्न सिध्यति संज्ञा पक्षे तु न दोषः ।
 संज्ञाह्यावर्त्तमाना संज्ञिनं प्रत्याययति । स्यादेतत् । प्रदेशेष्वपि क्रिया

विषत्वेनेति । (कै)

विषयत्वं च जनकत्वमेव वस्तु वाक्यार्थः ॥ भाष्ये

एवं च ह्यत्वेति । (भा)

पूर्वमते हि प्रथमोचितेति भावः ॥ ननु मानु संज्ञापचः
कारकपदस्य क्रियापरत्वं च निर्द्धारणसप्तम्यानुपदोक्तार्थलाभाद्दत्
आह -

इतरथा हीति ॥ (भा)

कारकेष्वितीति । (भा)

“मिदचोऽन्यात्” (१ । १ । ४३) इत्यादिस्तु सौत्रः
प्रयोगः । वङ्गवचनस्थाने एकवचनस्त्रीकारात् तथागत्या तथास्त्री-
कार इति भावस्तदाह

तत्संज्ञोपयोगीति स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये सूक्ष्मदृशाम् । ये तु क्रियान्वयित्वं
कारकत्वमिति वदन्ति । तेषां कर्तृसमवायेऽपि करणं कारकमित्यादेरनुप-

ऽन्यविशेषकौ भवत एकद्रव्यसमवायित्वात् । एवं तर्हि सामान्यभूताक्रिया
वर्त्तते तस्या निर्वर्त्तकं कारकम् । अथवा वावद् व्रूपात् क्रियामामिति

करोति । विषयत्वेन चायमधिकारः क्रियाया विषये यद् ध्रुवमित्यादि
वस्तु सम्यच्यते । एवं च ह्यत्वेति । भा । निर्द्धारणसप्तम्या हि कारकेष्विति

अपदेशानिति व्युत्पत्तेः । तथा च अथादानादिसंज्ञाविधौ क्रियामामित्य-
स्योपस्थित्या क्रियान्वयिणामेव तत्तत्संज्ञा स्युः । “कारकाद्गतश्रुतयोः”

निमित्तपर्यायस्य कारकशब्दस्योपादानं तच्च निमित्तमपादानाद्येवेति ।
तदसत् । षट्स्य षट्कोतीत्यादौ कारकश्रेयस्य सम्भवादित्यत आह “कारक-

निर्द्धारणस्येति । (कै)

कारकाणां मध्ये यद्गुवं तदपादानमित्यादिकमेण हि तदर्घ्यः ।

“इन्द्रः सामासिकस्य च” (भगवद्गी—। ११। अ १०) इति तु आर्षे । लोके तु निर्द्धारणम्यले एकवचनप्रयोगो न माधुरिति बोध्यम् ॥ नन्वेवं “कारकाद्दत्त” (१ । २ । १४८) इत्यादौ क्रियाजनकभावस्य ग्रहणं स्यादत आह

कारकाद्दत्तेति ॥ (कै)

१ अक्षराणामकारोऽस्मि इन्द्र सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षरः कालो धाताऽहं विश्वतो मुख । ११ ।

अ १० ।

पद्यभावात् तत्र तदा शब्दा समाधानपरभाष्यासङ्गति । तदर्घ्ये कारक-
शब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिरिति बोध्यम् ।

तावत् कारक इति । एवं च ज्ञत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारक इति ।
इतरथा हि कारकेषु इति नूपात् ।

वाच्यम् । निर्द्धारणस्यानेकाश्रयत्वात् । “कारकाद्दत्तशुनयो” इत्यादौ तु
कारकशब्दस्य स्मृतित्वात् तदधिकारोपात्तानामपादानादीनां ग्रहणम् ।

(१ । २ । १४८) इत्यादौ तु कारकशब्दं स्वयंते तेनैतदधिकारोहं
कर्मादिषट्कमेव गृह्यत इति ।

सशब्दनेषु चेति” कारकग्रहणं प्रदेयेषु स्वयंते स्मृतित्वाधिकारानगति-
र्भवतीति भावः ।

भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

अपायोऽत्र विभागसंयोगानुकूलोऽवधिषाकाङ्क्षो गतिविशेषः ।

“गतिर्विनात्ववधिना नापाय इति कथ्यते”

इति श्रुत्युक्तेः ॥ नन्वभ्रुवनिवृत्त्यर्थं तत्स्यद्गत आद्य

भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

पक्षस्या अपादानत्वशक्तिमान् अर्थः । “अपादाने पक्षमो” (१ । ३ । २८) इति सूत्रात् । सा शक्तिश्च प्रकृतधातूपात्तविभागजनक्यापाराना-
श्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयो यस्तद्वृत्तिः । “भ्रुवमपायेऽपादानम्”

भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

भ्रुवमिति किमर्थम् । ग्रामादामच्छति शकटेन (१ । ४ । ४२) नैतदस्ति ।

भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

भ्रुवग्रहणमिति । भा । अत्रुवस्य परत्वात् संज्ञान्तं प्रवर्तिष्यत इति
प्रश्नः । शकटेनेति । भा । अपाये शकटस्यापि साधनत्वादपादानसंज्ञा

भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । २ । २४ ॥

अपायो विशेषो विभागस्तद् हेतुत्वोपहितो गतिविशेषश्च विवक्षित-
शक्तिन् साधो ऽवधिभूतमपादानसंज्ञं स्यात् । उच्यतेत्यतः । भ्रुवमित्यत्र
भ्रुगतिस्त्वैर्यपोऽित्यस्मात् कुटादे पचाद्यप् । ये तु भ्रुवस्त्वैर्ये इति पठन्ति तेषाम्

भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

भ्रुवमिति । भ्रुगतिस्त्वैर्यपोऽ- इत्यस्मात् कुटादे पचाद्यपि रूपम् ।

(अ. २ । पा. ४ । श्लो. ३) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

अभ्रुवस्येति ॥ (कै)

ननु शकटस्य विभागाश्रयत्वाभावात् कथं प्राप्तिरत आह -

अपाये इति । (कै)

अपाये यत् साधनमित्येव शब्दमर्यादया लभ्यते न तदुक्तमिति भावः ॥ भाष्ये

ग्रामादागच्छन्निति । (भा)

ग्रामात्काशीमागच्छन् वस्त्राधानाय मध्ये कंसपात्र्यामोदनं भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥

इति सूत्रात् । कर्तृवारणाय सत्यन्तम् । अथमेव सूत्रे भ्रुवपदार्थः । विभागस्य न वास्तवसम्बन्धमूलक एव किन्तु बुद्धिकल्पितसम्बन्धकल्पितोऽपि । अत एव जुगुप्सापूर्वकनिवृत्तिजलक्षणात्तानामश्रित्य जुगुप्साविरामेत्यादिप्रत्या-
करणसंज्ञा च वाधिका भविष्यति (१ । ४ । २४) ॥ इदं तर्हि । ग्रामादागच्छन्

प्राप्नोति । करणसंज्ञेति । भा । यथा धनुषा विध्यतीति क्रियमाणेऽपि भ्रुवयश्चण्डे परत्वात् करणसंज्ञा भवति एवमक्रियमाणेऽपि शकटस्य भविष्यतीत्यर्थः ॥ इदं तर्हीति । भा । ननु कंसपात्रौ साधनमेवागमने न भवति मुञ्जिक्रियायां तु साधनं भ्रुवा च तत्र परत्वादधिकरण-

“इगुपधलक्ष्य” क प्रत्यय । भ्रुवतीति भ्रुवं स्थिरम् । एकरूपमिति यावत् । भ्रुवमस्य शौकमिति यथा । तथा च अपाये साध्ये यदेकरूपमिति उक्तं प्रकृतधातूपान्तगत्यनाविद्यत्वे सति तदुपयोगीति लभ्यते । तच्चाद्यादवधिभूत-
मेव पर्यवस्यति । तेन धावतोऽग्नात् पततीत्यादौ क्रियाया विशिष्टस्याप्य-

ये तु भ्रुव गतिस्त्रैष्यंशोः इति पठन्ति तेषाम् “इगुपधलक्ष्य” क प्रत्ययः । अपायो विलेपो विभागस्तद् हेतुभूतश्च गतिविशेषोऽनधिसापेक्षस्तत्र विभा-

(ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. ३)

नन्विति । (कै)

न च भोजनद्वारा गमनसाधनत्वम् । भोजनस्य प्राधान्येन गमनाङ्गत्वाभावात् । एवं च पुनरत्र कथनमनुचितमिति भावः ॥

वस्तुस्थित्येति । (कै)

भोजनस्यागमनोद्देशकत्वादार्षिकं प्राधान्यमिति भावः ॥

स्थानं भाष्योक्तं संगच्छते । सूत्रेऽधोदेशसंयोगानुक्तव्यापाररूपं पातमात्रं तु नापायः । अक्षमजहत्यपि पर्ये भूमिं स्पृशति अक्षात् पर्ये पततीत्यप्रयोगात् ।

“गतिं विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते”

इति ह्यनुक्तेषु । अवध्यन्वययोग्यविभागं विनिति तदर्थः । तत्र मानमुक्तम् । ‘अक्षस्य पर्ये पततीत्येवं भाष्ये निर्दिष्टमिति । तत्र हि अक्षः

कंसपाव्या (१ । ४ । ४५) पाणिनीदर्शनं मुह्य इति । अत्राप्यधिकारसंज्ञा

संज्ञेति कङ्कारसूत्रे उक्तम् । एवं तर्हि वस्तुस्थित्यात्प्रगमनं प्रधानं तदङ्गं तु भोजनम् । शब्दात्तु विपरीतो मुख्यप्रधानभावः प्रतीयते । तदुक्तम् हरिणा—

अस्य प्रकृतघातुपासकिकर्षा प्रत्यवधित्वं विरुध्यते । तथा परस्परस्मान्भेदा-
वपसरतः इत्यत्र अघातुना गतिद्वयस्यापि उपादानादेकमेवनिष्ठाङ्कति प्रत्य-
परस्यापादानस्य सिध्यति । उक्तस्य हरिणा प्रकीर्णकाणो

“अपाये यदुरासीनं चर्तं वा यदि वा अचम्म् ।

ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते” ।

तत्र दिष्टत्वात् न केवकमपयमेव तेन युक्तं किं तर्हि यतोऽपैति भोऽपि युक्तं एव इत्याह “ध्रुवं यदपायमुक्तम्” इति । कथं पुनः शत्रुभीतिर्देशोऽप्य-
पायमुक्तमिति प्रतिपद्येमहोत्तवाह “अपाये शाब्ध” इति । शाब्धत्वेन

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (ध्रुवमायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

‘जपंश्च क्रमणं कुरु (हरिः)

इति पाठः ॥

अधीयंश्च क्रमणम् (हरिः)

इति पाठे “इड्धास्योः गत्रलृष्टि” (१ । १ । १२०) इति
गता इत्यन्ये ॥

१ “अपञ्चक्रमणं कुरु” इति क पुस्तके ॥

यथाविशेषणमिति अथायस्याविवक्षणात् यथै माये उक्तेति हेतुकारणः ।
धावतोऽश्वात् पतति कुश्वात् पततोऽश्वात् पतति इत्यादौ पततीत्युपात्तक्रिया-
नाथयत्नेन त्वा प्रत्यश्चस्यापादानत्वमक्षतम् । तदुक्तं हरिणा—

“अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।

ध्रुवमेवातदावेशात् त इति ॥

वाधिका भविष्यति । इदं तर्हि । वृक्षस्य पर्यं पतति । कुक्षस्य पितृः पततीति ।

“चङ्गन्यमाखो धौष्वान् जपंश्चक्रमणं कुरु ।

तादर्थास्याविशेषेऽपि शब्दाद् भेदः प्रतीयते”

इति । तत्र कंसपाशो भुजेः साधनत्वात् सहारेणागमनस्यापि भव-
त्येव साधनम् ॥ अत्रापीति । मा । शब्देन भोजनस्यैव साधन्यं प्रतीयते

“पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ

तस्याप्यश्वस्य पतने कुशादि ध्रुवमिष्यते” ॥

“निघान्तरक्रियापेक्षमवधिर्लं एषक् एषक् ।

मेघयोः स्रक्क्रियापेक्षं कर्तृत्वं च एषक् एषक्”

विषयत्वात् सामर्थ्यालभ्यो योग इति भावः । ध्रुवमित्येकरूपमुच्यते ।

ध्रुवस्य घौर्णं ध्रुवस्य रूपमिति । इह तदापायेन विशेष्यतेऽपाये

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । श्लो. १)

तादर्थ्यस्य । (कै)

षड्क्रमणार्थं इत्यस्य हि प्रेरकस्य गवादिरक्षणाय षड्क्रमण-
मात्रमपेक्षितमिति तस्यैवार्थं प्राधान्यम् ॥ अन्वेवमपि भुजिसाधन-
कंसपाद्याः कथमागनसाधनत्वमत आह

तत्रेति । (कै)

कंसपाचाधिकरणकभोजनस्य गमनोद्देशेन प्रवृत्तेति भावः ॥

शब्देनेति । (कै)

शब्दसंस्कारे तस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहीतुमुचितत्वादिति भावः ॥

परे तु एवं सति धावतः पतति इत्यादावपादानत्वकथमित्याशङ्का-
भ्रौचस्याविवक्षितत्वात् सतोऽप्यविवक्षा भवतीति समाधानपरभाष्याऽसं-
मतिः । पतधात्वर्थ्यापाराश्रयत्वरूपस्य तदुक्ताध्रुवत्वस्यात्रासत्वेन सतोऽभ्रौ-
चस्याविवक्षेत्यस्यासंगतेः । तस्मादवधिभावोपगमातिरिक्तावधित्वोपयोगि-
जुगुप्साविरामप्रमादाद्योनामुपसंख्यानम् । वा । जुगुप्साविरामप्रमादाद्यो-

इति तत्रयुक्त्यैव संज्ञया भाव्यम् । यथा भोक्तुं ग्राममभिविष्टत इति
प्रधानश्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसंज्ञा भवति न तु सुन्यपेक्षया अधि-
करणसंज्ञा । वृक्षस्येति । भा । अस्यत्रापय इति भावः । नन्वत्र कारकत्वा-

इति । अतदावेशादिति अपायानावेशादित्यर्थः ॥

“मतिर्विनात्वविधिना नापाय इति कथ्यते”

इति तत्रैवोक्तेरवधिनिरपेक्षस्य घटनस्यापायत्वाभावादिति भावः ।
पर्वतात् पततोऽश्वात् पततोऽथ न तु पर्वतावधिक्रमपतनाश्रयो योऽश्वस्तदवधिक्र-
यद्भुवमिति न तु सार्वत्रिकम् । तथापाये भ्रुवमुच्यते । यदपायेनानाविश्यते
उपयुज्यते चापाये तच्चाधीदवधिभुतमित्याह “यदवधिभुतम्” इति । एवं

(अ. १ । पा. ३ । व्या. १) (भुवमपायेऽपादानम् । १ । ३ । २० ।)

‘सत्येवावधाविति । (कै)

विभागजसंयोगानुसूत्रापर एवापाय इह तु संयोगानुसूत्र-
व्यापार एवार्थ इति भावः ॥

सुज्ञानत्वादिति । (कै)

एवं च संज्ञिनिर्देशस्य कारकाक्षिप्तेन सिद्धत्वाद् भुवमपहणं
चिन्मप्रयोजनमिति भावः ॥

१ “सत्येव हि अवधाविति” इति उपालम्बकैपटपुत्रके ।

व्यापारानामपत्ये सतीति वक्तव्यम् । अयमेव भुवमपदार्थः । अपाये मतिविशेषे
सत्याहभुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थः । आसादेरवधिभावोपयोगित्वाभि-
मानेन श्रद्धा दृष्ट्यात् पर्यामित्यादौ तदमाशयं तस्य तदुपयोगिता प्रकृते
विद्यमानस्यापि तस्य तत्त्वेन विवक्षितत्वात् तदुपयोगित्वं तस्य इत्युत्तर-
नामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सुगुह्यं । अपधर्माच्चुगुह्यते । अपधर्माद् बोधस्यते ।

भावात्संज्ञा न भविष्यति अपायाभावात् । सत्येव द्वयधायपायो भवतीति
पूर्वसूत्रे उक्तत्वात् । तत्र केचिदाहुः । उपानत्वात् पूर्वसूत्रे उक्तत्वात् माध्य-
कारेणापमर्षो भोक्तः । अन्ये त्वाहुः । तनीह भुवमपहये विधिप्रीपायो

देवदत्ताभयं पतनमर्षः । पद्यमौलवधौ श्रद्धा । तत्रामेदेन संसर्गेण श्रद्ध-
त्यर्थो विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु क्रियायां विशेषणम् । कारकायां क्रियैव
सम्बन्धात् । अन्यथाऽसाधुत्वात् । क्रियान्तये सत्येव हि कारकसंज्ञा तत्-
पूर्विका विशेषसंज्ञाश्च स्थिताः । अत्र एवाहुः

च सार्थाद् हीनो रथात् पतितः घावतः पतितः इत्यादौ सद्यपि क्रिया-
स्तरावेद्यावत्ये तत्तद्भावनादिक्रियाभावोद्घातत्रिमित्तमपायं प्रदीदासौत्या-
दस्येव भुवत्वमिति भवत्येव संज्ञा । उक्तञ्च

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । २ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

सतीहेति । (कै)

भ्रुवत्वेन अवधित्वेन विवक्षित इत्यर्थो भवतीति भावः ॥ इह तु अवधवित्वेन विवक्षा नावधित्वेनेति तात्पर्यम् ॥

कारकाधिकारानपेक्षयेति । (कै)

वृषस्य पर्णान्वयेन क्रियाजनकत्वाभावादिति भावः । वस्तुतः पर्णसम्बन्धेऽपि वृषस्य पातजनकत्वं वास्तवमस्येव इति तदपेक्षया-

मित्याहुः । न च आद्यपक्षे परस्परस्नानृमेधावपसरत इत्यत्र दोष इति वाच्यम् । तत्र मेधपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेव इत्यदोषात् । अत एव देवदत्तयज्ञदत्तावन्मोऽन्यमाह्वयित इत्यादौ तयोः कर्मत्वसिद्धिः । अन्यथा परत्वात् कर्मत्वमेव स्यात् ॥

विराम । धर्माद्विरमति । धर्माद्भिरुत्तते । प्रमाद । धर्मात् प्रमाद्यति । धर्मान्मुह्यति ॥ इह घोषसंस्थानं कर्त्तव्यम् । सांकायिकेभ्यः पाटलिपुत्रका

सम्भते अतति तु तस्मिन् पातभात्रस्य लोकेऽपायत्वेन प्रसिद्धत्वात् कारकाधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् । जुगुप्सति । भा । संश्लेषपूर्वको विद्ध्योऽपायः स घान नास्ति । बुद्धिक्लृप्तस्तु गौण इति भावः ।

“नासौ द्विधैव सान्धः सर्वेषामेववस्थितः ।

सामानाधिकरण्येन यथा वापि क्षयिषु भवेद्”

इति । सामानाधिकरण्येनेति नीलो घट इत्याद्यभिप्रायम् । नीलं घटमानय इत्यादावप्यन्तरङ्गक्रियान्वयानन्तरमेकक्रियावशोलतयोः पार्थिव्य-

“अपाये यदुदासीनं चर्त्तं वा यदि वाऽघलम् ।

भ्रुवमेव तदापेक्षात्तदपादानमुच्यते”

इति । पततः पतितः इत्यत्रापि परमतपातापेक्षया प्रीत्यमेव । तथाहि

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (ध्रुवपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

मपि न दोषः ॥ न च “कारक” इति सूत्रे तद्भावार्थत्वेन इद-
माशङ्क्य नाचापायो विवक्षित इत्यादिभाष्यादपायपदव्यावर्धत्वमुक्तं
तत् कथमत्र ध्रुवपदव्यावर्धत्वोक्तिर्ध्रुवपदेनाचलाप्येन तद्भावार्थ-
सम्भवेति वाच्यम् ।

ध्रुव इति ॥ (कै)

“आत्मानमात्मना हन्ती” त्यादौ अन्तः करणाद्युपाधिभेदवत् प्रकृते प्रत्यो-
रूपोपाधिभेदेन भेदः प्रत्यालिङ्गितार्थस्यैव भागात् । स्पष्टाचेयं रीतिः
“कर्मवत् कर्मता” (१ । १ । ८०) इति सूत्रे भाष्ये ।

हरिणा तु—

“उभावप्यध्रुवौ मेघौ पचप्युभयकर्मके ।

विभागे प्रतिमह्ने तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते”

अभिरूपतरा ति तत्कर्त्तृदं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावद् धर्माद्-
जुगुप्सते अर्धमाद् बोधस्तत इति । य एव मनुष्यः प्रेक्षा पूर्वशारी भवति च

कारकधर्मत्वात्तत्र घटो प्राप्नोति । यथा नटस्य प्रकृतौति । साक्षात्कृत्य
इति । भा । पद्यमी विमह्ने इत्यनपेक्ष्यवचनम् । अत्र “यतश्च निर्धारणम्”
इति घटोत्तमस्यौ प्राप्नोतः । न वक्तव्यमिति । भा । “साधकतमङ्गलम्”

साधोऽभिप्रायश्च । घटेति । अकारकविमह्नेतपलक्षणं हरये नम इति यथा ।
क्षत्रिदिति । अकारकविमह्नेरपि । नटस्य प्रकृतौत्यादौ क्रियान्वयदर्शनादिति
भावः । एतेन भूतस्य घटो न इत्यत्र भूतलाघेपत्वामात्रो घटे भूतलाघेपत्वं वा

पततो ध्रुव एवाहो यस्मात्तत्रान् पतत्यसौ ।

तस्य त्वश्वस्य पतने कुञ्चार्दिर्ध्रुव उच्यते ।

इह नृ पः स्पर्शान् मेधापसर्प्येन इति

किमर्थम् (भा)

इत्यस्य

भ्रुवमपाये (भा)

इति किमर्थमित्यागयात् । तत् सूत्रोक्तरीत्यैव चास्य व्यावृत्तिः ।
अपायजनकं यद् भ्रुवमवलं तदपादानमिति सूत्रार्थः । भ्रुवलं चाव-
धित्वोपयोगि चेष्टानाश्रयत्वं तेनास्यावधित्वोपगमातिरिक्तस्वव्यापारा-
भावो ध्वन्यते । करणादौ तु तन्तोपगमातिरिक्तोपि स्वव्यापारो-
ऽस्तीत्याहुः ॥

इति तत्तद् व्यक्तित्वेन विभागस्य बुद्ध्या प्रविभागे तत्तद्विभागानुकूल-
क्रियावत्त्वस्यापरत्राभावादुभयोरपि भ्रुवलमित्यर्थः ।

तदेवोक्तम्—

“मेधान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं एथक् एथक् ।

मेधयो स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च एथक् एथक्”

पश्यति दु खोऽधर्मो नानेन ह्यव्यमस्तीति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तते । तत्र

इति तमग्रहणेन “स्वरितेनाधिकारः” इति अधिक कारोऽधिकारः

इति अस्यार्थाभ्याश्रयणेन च बुद्धियवस्थितापायाश्रयाऽपादानसंज्ञा प्रवर्त्तते ।

घटाभावे विशेषणमिति व्याचक्षणा नैयायिकाः परास्ताः । उभययापि

क्रियानन्वये कारकविभक्तेरसाधुत्वात् । अर्थाभावेऽप्ययौभावापत्तेश्च । तस्य

नित्यसमासत्वात् । ननु अस्मदुक्तोपि बोधोऽस्मद्दर्शनश्रुत्यज्ञानानामनुभव-

सात्त्विक इति चेत् सत्यम् । न हि वर्यं बोध एव बोदेतीति ब्रूमः । सर्वे

मेधान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं एथक् एथक् ।

मेधयो स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च एथक् एथक् ।

गतिर्विनाशवधिना भाषाय इति कथ्यते । ।

(अ १ । पा. ३ । शा ३) (ध्रुवमघाटेऽपारानम् । १ । ७ । ७४ ।)

जुगुप्सा । (भा)

निन्दा ॥

गौण इति । (ङि)

अपायत्वेनाप्रमिद्ध इत्यर्थः ॥

तमग्रहणेनेति । (ङि)

कारकाधिकारादेव माधकत्वे अथे माधकपदद्वयेनैव प्रकृत्यं अथे
तमग्रहणं अथे अदप्रमिद्धार्थकत्वेन गौणस्यापि ग्रहणं प्रापयती-
त्यर्थः ॥ युक्तान्तरमप्याह

स्वरितेनाधी-(कै)

त्यादि ॥ ननु प्रयोक्तृस्तैः साम्याभावादयस्तैः साम्यं गतनानित्य-
नुपपन्नमत आह

तैरिति ॥ (कै)

नन्वत्र क्रियाभावात् कारकत्वाभावेन कथमपादानत्वमत आह

त्रिविधं वेति ॥ (कै)

तन्न्यत्र विक्रमः । धात्वर्थे प्रकृतत्वं च न शब्दोपात्तत्वं किं तु विवक्षितत्व-
मात्रमत एव ध्रुवम विध्यतीत्यत्रापादानसंज्ञा बाधित्वा करणसंज्ञा इति
साम्यं संगच्छते । श्रुति-स्मरणं प्रत्यवधिभावोपगमेनैव व्यधेन करणताभ्यप-
गमेभोभयोरपि निमित्तनिमित्तिभावेन स्थित्या युगपद्विवक्षाया विप्रतिषे-
धोपपत्तेः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । कंसपाव्यामन्नं मुह्ये इत्यस्य तत्र स्थित-

इति धर्मात् प्रमाद्यति धर्मान् मुह्यतीति य एष मनुष्य संभिन्नबुद्धि-

यस्तैरिति । भा । तैः सा काश्यकैः पाटलिपुत्रकाणां समगुणत्वद्या-
साम्यमवगतवान् स प्रकर्याश्रयेण पुन एयक् कृत्वा वाक्यं प्रमुह्ये इत्यर्थः ।
त्रिविधं चेदमपादानम् । निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियां चेति ।

“भेदाभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनियन्त्रितम् ।

साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह ऽनिवाच्यंते”

इति । एवं च कस्माद् वाक्यात् कौटुब् बोध इति प्रश्ने यो यथा
श्रुत्यङ्गस्तस्य तादृगेवेति स्थितिः । कौटुब् बोधे साधुत्वं कुत्र नेति परं विषय

“भौषार्थानाम्” इत्यादेरारम्भ इति वाक्यकारस्याभिप्रायः । अत्र च
कारकशेषत्वात् यद्यो प्राप्नोति नटस्य श्रद्धयोतीति यथा । प्रत्याख्यानं तु
“साधककथनम्” इति तमव् सहर्षं लिङ्गम् कारकप्रकरणे यथासम्भवेव

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

केवलं प्रतीयत इति । (कै)

“प्रविग पिण्डीम्” इत्यादाविवोपात्तपदेनेत्यर्थः ॥

यथेति । (कै)

अत्र विभक्ता इति क्रिया गम्यत इत्याह

गतियुक्तेष्विति ॥ (भा)

चासादीनामवधिलोपयोगितां मन्यमानस्य प्रश्नः । उत्तराश्रयस्तु न तदवधिलोपयोग्यत्वात् पतितो वृत्तात् पतित इत्यादावभावात् । अत्र विद्यमानमपि तद्विवक्षितत्वाच्चावधिलोपयोगितया विवक्षितं

मग्नं तत उद्धृत्य मुञ्जे इत्यर्थ इति तत्राप्युभयविवक्षा अपादानत्वशक्त्याश्रय एवावधिरित्युच्यते ॥ यत्तु विभागः पञ्चम्यर्थः । आश्रयत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गः । विभागस्य च जन्यजनकभावेन धात्वर्थेऽन्वयः ॥ यदा विभाग आश्रयश्च पञ्चम्यर्थ इति । तन्न । वृत्तापादानकेत्येवं बोधानुभवात् । वृत्ता-

भवति स पश्यति नेदं किञ्चिद् धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति । स बुद्ध्या

तत्र निर्दिष्टविषयम् । यत्र धातुनाऽपायलक्षणो विषयो निर्दिष्टः । यथा ग्रामादागच्छतीति । उपात्तविषयम् । यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह यथा बलाहकाद्विद्योतत इति । निःसरणाङ्गे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्तते । यथा

इति तत्त्वम् । एतेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादीनां स्वरूपयोग्यतेति पराक्तम् । तथा व्युत्पन्नस्य बोधानुभवात् । अन्यथा व्युत्पन्नस्य व्युत्पत्तिरूप-सहकारिविरहात् कार्यानुदयेऽपि स्वरूपयोग्यतानपायात् । एतेन प्रकृत्यर्थप्रकारको बोधो यत्र विशेष्यतया तत्र विषयतया प्रत्ययजन्य इत्यादि

साधकत्वमत्वमिति । तदिह अधर्माञ्जुगुप्तते इत्यादौ जुगुप्सादिपूर्विकाया निवृत्तौ जुगुप्सादीनां वृत्तिरिति स्थिते य एव भुवुच्य प्रेक्षापूर्वकारो भवति

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २७ ।) (अ १ । पा ४ । व्या ३)

किं त्वश्रुत्वादिकमेवेति तत्त्वम् ॥ ननु चासौ नाम मनोधर्मो न हि तावता पिण्डस्य भ्रुवत्वमपैतीत्यत आह

चासपूर्वके इति ॥ (कै)

ननु चासक्रियान्वयात् पूर्वमेव पतनक्रियामन्वये भ्रुवत्वमन्वये इत्यत आह

चस्तथाश्रुः (कै)

इत्यादि ॥

द्विभजते इत्यादौ विभागस्य बोधाव्यापत्तेश्च । तत्रापादानस्यैव पञ्चम्यर्थत्वे किमर्थञ्चरतीयेन । आद्ये प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोस्तत् क्लृप्तस्याभेदान्वयस्य व्यागापत्तिश्च ॥ उच्चात् पर्यं पतति । पतेर्विभागजन्यं संयोगार्थं । तत्र विभागे पञ्चम्यर्थो विशेषणं प्रकृत्यर्थश्च प्रत्ययार्थं । उच्चरूपापादानकविभागेत्यादिरौढ्या बोधः । वस्तुतोऽपादानवृत्तोग्यं पर्यंकर्त्तकं पतनमिति बोधः ॥

सप्राप्य निवर्त्तते । तत्र “भ्रुवमपाये ऽपादानम्” इत्येव सिद्धम् ॥ इह च

कुसूलात् पचतीत्यादौ अपादानाद्ये पके मन्वित्तते ॥ अपेक्षितक्रियम् । यत्र क्रियावाचि पदं न श्रूयते केवलं क्रिया प्रतीयते । यथा साङ्गाश्रुकेभ्य पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति । गतियुत्तेष्विति । मा । अचल भ्रुवमेक-

कार्यकारणभाव कल्पयन्तोऽप्यपाज्ञा । विपरौतक्युत्पादिते अभिचार-स्योद्भवात् । सिद्धान्ते तु घटं कर्मत्वमित्याद्यसाधेव । तथा हि । अभिहिते प्रथमेति वाचिकं तत्त्वघटः कर्मत्वमिति प्रथमा । घटानयनयोरानयनकृतौ प्रति कर्मतया “कर्त्तृकर्मणो” इति यस्मै प्रसङ्गाच्चेति रिक् ॥

स पश्यति दुःखहेतुरधर्मो नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या तं प्राप्नोति प्राप्य च ततो निवर्त्तते । धर्मात् प्रमाद्यति धर्मान् मुञ्चतीति । य एष नास्तिक

एकरूपमिति । (कै)

ध्रुवमस्य शौलमित्यादिदर्शनाद् ध्रुवस्यैर्यं इत्यादिधात्वर्थानुसारा-
च्चेति भावः ॥

अपायविषयमिति । (कै)

प्रत्यासत्तेरिति भावः । विभागजन्यसंयोगानुकूलो गतिविशेषो
ह्यपायः स च प्रधान एव गृह्यते युक्तत्वात् स चात्र प्रत्युपात्तः ।
न च तदाश्रयोऽश्वस्तथात्वे कर्तृत्वापत्तिरिति भावः ॥

वृक्षात् पथं भूमिं पतति अत्र विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थः ।
विभागस्य फलतावच्छेदकः ॥ वृक्षं त्यजतीत्यादौ विभानुकूलो व्यापारोऽर्थ
इति कर्मत्वमेव । वृक्षात् फलं त्यजति इत्यादौ विभागजन्यसंयोगानुकूल-
व्यापारोऽर्थः ॥ स्यन्देनविभागोऽर्थ इति वृक्षे स्यन्दते इत्येव । चलतेस्वा-
सनाचलित इति प्रयोगादस्येव विभागार्थत्वम् । वृक्षादिमजते इत्यादौ

सां काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति यस्मै साम्यं गतवान्

रूपं च इति परिस्पन्दे ध्रुवता नास्तीति मन्यते ॥ अर्थात् व्रक्षादिति । भा ।
वास्तपूर्वके परिस्पन्देऽनेकार्थत्वाद् धातूनां वसिर्वर्तते व्रक्षस्याश्च पातस्य
निमित्तमिति पूर्वमश्वस्य व्रक्षत्वेन सम्बन्धः पश्चात् पतित इत्यनेनेति ध्रुव-

“निर्दिष्टविषयं किं चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रिया चेति त्रिधापादानमुच्यते” ॥

यत्र साक्षाद् धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम् । अत्रात्
पततीति यथा । यत्र तु धात्वन्तरार्थाङ्गं स्यात् धातुराह तदुपात्तविषयम् ।

पुरुषः स पश्यति ज्ञानेन धर्मेण किञ्चिदाप्यते नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या तं
प्राप्नोति प्राप्य च ततो निवर्तते तत्र ध्रुवमपाय इत्येव सिद्धमिति । तच्चैतत्

(ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

अनवच्छिन्नमिति । (कै)

अनिरूपितमित्यर्थः ॥

अपाये यदनाविष्टमिति । (कै)

अपाये सति प्रकृतधातुपात्तया क्रियया यदनाविष्टमित्यर्थः ।
 एवं प्रकृतधातुपात्तगत्यनाविष्टत्वमेव ध्रुवत्वमिति तात्पर्यम् ॥
 हरिरप्याह

विभागजन्यपूर्वदेशसंयोगनाशोऽर्थः । बलाहकादिद्योतते विद्युदित्यत्र
 विद्योततेविभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियारूपनि.सरणपूर्वकविद्योतने द्युतिः ।
 बलाहकापादानकं विभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियोत्तरकालिकं विद्युत् कर्तृकं
 विद्योतनमिति बोधः । इदमुपात्तविषयमित्युच्यते । बलाहको नाम ध्रुव-
 ज्योतिः सलिलमरुता संघातः । ततोऽवयवभूज्योतिधोभेदविवक्षया-

भवति स एतत् प्रयुक्ते ॥ गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यतेऽध्रुवत्वात् । वा ।
 गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते । अन्धात् चलात् पतितः रथात् ।

तान्मस्य नास्ति ॥ न वेति । भा । अयमर्थः । ध्रुवमेकरूपमुच्यते तच्च ध्रौव-
 मपायविषयमाश्रीयते । गतनवच्छिन्नम् । ततोऽपाये यदनाविष्टं तदपाये
 ध्रुवमुच्यते । देवदत्तकर्तृके च पाति चस्तस्याप्यन्वस्यापायानावेशाद् ध्रुवत्वम् ।

यथा बलाहकादिद्योतत इति । नि.सरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्षते । यथा वा
 कुसुलात् पघतीति । आदानाङ्गे पाके अत्र पचिर्वर्षते । अपेक्षितक्रियं तु
 तत् यत्र प्रत्यक्षसिद्धमागमनं मनसि निधाय पृच्छति कुतो भवान् इति ।
 पाटलिपुत्रादिति चोत्तरयति । अर्थाध्याहारस्य न्याय्यताया उक्तत्वात् । इह

“निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियश्चेति त्रिधापादानमुच्यते” ॥

Montakhab-i-Tawarikh, (Text) Fasc 1-15 @ /6 each	Rs	5	10
Montakhab-i-Tawarikh, (English) Vol I, Fasc 1-7; Vol II, Fasc 1-5 and 3 Indexes; Vol III, Fasc 1 @ /12/ each		12	0
Montakhab-i-Lubab, (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each		7	2
Ma'asir-i-'Alamgiri, (Text), Fasc 1-6 @ /6/ each		3	4
Nukhlata-i-Fikr (Text) Fasc 1		0	6
Nizamu'l-Khiraadnamah-i-Iskandari, (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each		1	8
Riyazu'l-Salat, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Ditto Ditto (English) Fasc 1-3		3	4
Tabaqat-i-Nasiri, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		11	14
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each		10	8
Ditto Index		1	0
Tarikh-i-Firuz Shahi of Zayan d din Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each		2	10
Tarikh-i-Firuzshahi, of Shams-i-Siraj-Arif, (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc 1 2 @ 1/8/ each		3	0
Wis u Ramayn (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each		1	14
Zafarnamah, Vol. I, Fasc. 1 9, Vol II, Fasc 1-8 @ /6/ each		6	6
Tuzuk-i-Jahangiri, (Eng) Fasc 1		0	12

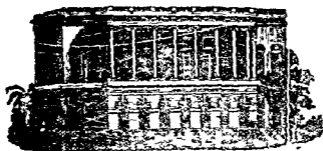
ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 ASIATIC RESEARCHES Vol VII, Vols XI and XVII, and Vols XIX and XX @ 10/ each		50	0
2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No; and from 1870 to date @ /8/ per No			
3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12) 1845 (12) 1846 (5) 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8) 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8) 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7) 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7) 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8) 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members			
4 N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each Volume.			
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1893		3	0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by B B Shaw (Extra No J A S R, 1878)		4	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No, J A S R, 1868)		2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E Blyth (Extra No, J A S R, 1870)		4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar by G A Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No, J A S R 1882)		4	0
5 Anis ul-Musharrabin		3	0
6 Catalogue of Fossil Vertebrata		3	0
7 Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W A Hoon		3	8
8 In'iyah a Commentary on the Hidayah, Vols II and IV, @ 16/ each		32	0
9 Jawamul-ilm-i-risali, 168 pages with 17 plates, 4to Part I		2	0
10 Khizanatu'l-ilm		4	0
11 Mahabharata, Vols III and IV, @ 20/ each		40	0
12 Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each		18	0
13 Sharaya'ul-Islam		4	0
14 Tibetan Dictionary, by Csoma de Koros		10	0
15 Ditto Grammar		8	0
16 haqimra'abul-muqta Parts I and II @ 1/8/		3	0
17 A descriptive catalogue of the paintings statues &c, in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by O B Wilson		1	0
18 Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by M A Stein, Ph.D, JI Extra No 2 of 1890		4	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc 1-23 @ 1/ each		29	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr R L Mitra		6	0

N.B.—All Cheques, Money Orders &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only

BIBLIOTHECA INDICA.
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No 1052

महाभाष्यप्रदीपीद्योतः ।
MAHĀBHĀSYAPRADĪPĪDYŌTA

BY
NAGEÇA BHATTA
EDITED BY
PANDIT BAHUVALLABHA ĆĀSTRĪ
VOL II FASCICULUS IX

CALCUTTA
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY 67 PARK STREET
1903

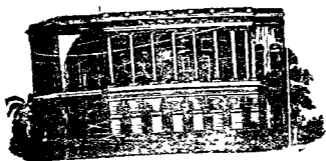
Muntakhabu l Tawarikh (Text) Fasc 1-15 @ /6 each	Rs	6	10
Muntakhabu l Tawarikh (Prglish) Vol I, Fasc 1-7; Vol II Fasc 1-6 and 3 indexes; Vol III Fasc 1 @ /12 each		12	0
Muntakhabu l Lutfi (Text) Fasc 1-14 @ /6 each	"	7	2
Ma'yar l 'Alam al (Text, Fasc 1-6 @ /6 each	"	3	4
Mukhtabatu l Fikr, (Text) fasc 1		0	6
Nizam l Khiradnamah l Iekandari, (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each		1	8
Riyazu s Salatin (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Ditto Ditto (English) Fasc 1-3	...	2	4
Tabaqat l Nasiri, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each		10	8
Ditto Index		1	0
Tarikh l Firuz Shahi of Zayan d din Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6/each		2	10
Tarikh l Firuzshahi of Shams l Siraj Alf (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		2	4
Ten Ancient Arabic Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each		3	0
Was o Haman (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Zalarnamah, Vol I Fasc 1-9 Vol II, Fasc 1-8 @ /6/ each		6	6
Zuzak l Jahangiri, (Eng) Fasc 1		0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

ASIATIC RESEARCHES Vol VII, Vols XI and XVII, and Vols XIX and XX @ 10/ each		50	0
PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No; and from 1870 to date @ /8/ per No			
JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (6), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members			
B--The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume			
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883		3	0
sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan by R. B Shaw (Extra No. J A S B, 1876)		4	0
heralds Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society Extra No., J A S B, 1863)		2	0
atalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E Blyth (Extra No., A S B 1875)		4	0
roduction to the Maithili Language of North Bihar by G A rrierson Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., A S B 1882)		4	0
is ul Musharrabin		3	0
atalogue of Fossil Vertebrata		3	0
atalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W A Broc yah a Commentary on the Hidayah Vols II and IV, @ 16/ each		32	0
ramul l sha'ir niazil: 168 pages with 17 plates 4to Part I		2	0
uzanatu l tim		4	0
abharata Vols III and IV, @ 20/ each		40	0
rs and Howinson's Descriptions of New Indian Lepidoptera rts I III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each		15	0
rays col Islam		4	0
lan Dictionary, by Cosma de Kbrs		10	0
to Grammar		8	0
in saqabdesupta Part I and II @ 1/8/		3	0
criptive catalogue of the paintings statues &c., in the rooms of Asiatic Society of Bengal by O B Wilson		1	0
er on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by A Stau, Ph.D., II Extra No 2 of 1899		4	0

es of Sanskrit Manuscripts Fasc 1-29 @ 1/ each 29 0
 ose Budhist Sanskrit Literature by Dr R L Mitra 6 0
) Cheques Money Orders &c., must be made payable to the 'Treasurer,

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1052.

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।
MAHĀBHĀSYAPRADĪPODYŌTA

BY
NAGEÇA BHATTA
EDITED BY
PANDIT BARUVALLABHA ĀSTRĪ
VOL II FASCICULUS IX

CALCUTTA
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION P
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET
1903

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LUZAC & CO

46 GREAT RUSSELL STREET LONDON W C, AND MR. OTTO

HARPASSOWI, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

On complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some

of the Fasciculae being out of stock

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

	Rs	1	8
Adva ta Brahma Siddhi (Text) Fasc. 1 4 @ /6/ each		0	0
Adva tach nta Kaustubha Fasc 1		4	2
*Agni Purana (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each		7	2
Aitarāya Brahmapā Vol I Fasc 1-5 and Vol II Fasc. 1 5 Vol III Fasc 1 6 Vol IV Fasc 1 5 @ /6/		1	14
Apu Bhasyam (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		0	12
Aphorisms of Saṅgīya (Engl sh) Fasc 1		2	4
Aṅgashāstra ka Prajñāparāmīta (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		1	14
Aṅvaya dyaka (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		10	0
Avadāna Kalpalata (Sansk and Tibetan) Vol I Fasc 1 5; Vol II Fasc 1 5 @ 1/ each		1	14
*Bhāmātī (Text) Fasc 4 8 @ /6/ each		1	8
Bhāṣṭa Dīpikā Vol I Fasc 1-4		1	8
Bṛhaddevatā (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		2	4
Bṛhadādharmā Purāṇa (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		0	12
Bodh caryāvatara of Cand devī Fasc 1		0	6
Catadusanī Fasc. 1		6	0
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1 3 @ 2/ each		3	0
Catapatha of Brāhminya Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1		1	14
Cāṭyāyana's Prajñāparāmīta (Text) Fasc. 1 5 @ /6/ each		19	14
*Caturvarga Chātmasā Text Vols II 1 5 III Part I Fasc 1 18 Part II Fasc 1 10 @ /6/ each		0	6
Catadusanī Fasc 1		2	4
Chakravartī ka (Engl sh) Fasc 1-3		5	4
*Chāṭyāyana's Sūtra of Apastamba (Text) Fasc 4 17 @ /6/ each		6	10
*Chāṭyāyana's Sūtra of Āśvīnī (Text) Vol I Fasc 1 7; Vol II Fasc 1 4 Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each		1	2
Chāṭyāyana's Sūtra of Śukra (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		0	12
Chāṭyāyana's Sūtra of Saṅgīya (Text) Fasc 1 2		2	4
Dāśarṇya's Adhāt Kalasara Vol I Fasc 1 8		1	8
Dāśarṇya's Adhāt Kalasara Vol II Fasc 1 4 @ /6/ each		1	14
Dāśarṇya's Adhāt Kalasara Vol III Fasc 1 5		4	8
Dāśarṇya's Adhāt Kalasara Vol IV Fasc 1 6 @ /12/ each		10	8
Dāśarṇya's Adhāt Kalasara Vol V Fasc 1 14 @ /12/ each		8	6
Dāśarṇya's Adhāt Kalasara Vol VI Fasc 1 3 @ /6/ each		2	4
Dāśarṇya's Adhāt Kalasara Vol VII Fasc 1 3 @ /12/ each		4	2
Dāśarṇya's Adhāt Kalasara Vol VIII Fasc 1 1 @ /6/ each		0	12
Dāśarṇya's Adhāt Kalasara Vol IX Fasc 1 9 & Vol II Fasc 1-9 @ /6/ each		1	2
Dāśarṇya's Adhāt Kalasara Vol X Fasc 1 3 @ /6/ each		4	8
Dāśarṇya's Adhāt Kalasara Vol XI Fasc 1 3 @ /6/ each		4	14
Dāśarṇya's Adhāt Kalasara Vol XII Fasc 1 2 @ /6/ each		1	2
Dāśarṇya's Adhāt Kalasara Vol XIII Fasc 1 2 @ /6/ each		1	14
Dāśarṇya's Adhāt Kalasara Vol XIV Fasc 1 2 @ /6/ each		5	4
Dāśarṇya's Adhāt Kalasara Vol XV Fasc 1 2 @ /6/ each		2	10
Dāśarṇya's Adhāt Kalasara Vol XVI Fasc 1 2 @ /6/ each		0	6
Dāśarṇya's Adhāt Kalasara Vol XVII Fasc 1 2 @ /6/ each		0	10
Dāśarṇya's Adhāt Kalasara Vol XVIII Fasc 1 2 @ /6/ each		2	9

(अ. १ । पा. ४ । चा. ३) (भुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

“अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।

भ्रुमेवातदावेणात्” इति ॥

परन्तु सिद्धान्तभाष्याचरणामत्रार्थं न सामञ्जस्यं किं तर्हि भ्रौयं
विवक्षितम् । अत्रात् चलात् पतित इत्यत्र अश्वत्वं भ्रुवं तदेव
विवक्षितं धावतः पतित इत्यादौ षतो ऽप्यभ्रौयस्याविवक्षा इत्य-
चरणामसामञ्जस्यात् । प्रधानव्यापाराश्रयत्वरूपस्य त्वदभिमतता
भ्रौयस्यात्र कदाप्यसत्त्वात् । तस्मान्मदुक्त एव सूत्रार्थं उचितो
भाष्यार्थश्चेति सुधियो विभावयन्तु ॥

विभागविवक्षणात् सोऽवधि । यदा तु तेजस व्याधारत्वेन स विवक्ष्यते तदा
बलाहके विद्योतते इति सप्तमी । यदात्वभेदेन विवक्षा तेजोमयत्वात्
प्रकाशनसामर्थ्ये उदकधूमादेस्त्यकाश्च प्रतिबन्धकत्वाविवक्षणात् तदा
बलाहको विद्योतते इति । यदा तु प्रत्यक्षसिद्धमागमनं मनसि निधाय कुतो

पतितः । सामर्थ्याद् गच्छती हीन इति । किं कारणम् । अथ्रुवत्वात् ।
न वा भ्रौयस्याविवक्षितत्वात् । वा । न वैष दोषः । किं कारणम् । अथ्रौयस्या-

देवदत्वस्यैवापायावेष्टादध्रुवत्वम् । अथवा अश्वस्य चलात्त्वादभ्रौयं तत्
प्रथममविवक्षितमित्यर्थः । तथा हि । कारकस्य पूर्वं क्रियया समन्वयः ।

सार्थाद् हीयते इत्यपि निर्दिष्टविषयस्योदाहरणम् । स्यादेतत् । परत्वात्
सार्थस्य कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति । उक्तं हि । अपादानमुत्तराणि इति । किञ्च
सार्थस्य कर्तृत्वाभावे त्यज्यमानस्य कर्मसंज्ञा न स्यात् कर्तृव्यापारव्याप-
त्वाभावात् । तत्रैव हीयते हीन इति कर्मणि लकारो निष्ठा न न स्यात् ।

यत्र धातुनापायलक्षणः संज्ञाविषयो निर्दिश्यते । यथा ग्रामादा-
गच्छतीति तन्निर्दिष्टविषयम् । यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं सार्थमाह यथा

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ २ । भा ४ । आ २)

कारकस्य पूर्वमिति । (कै)

क्रियानिर्वर्तकरूपस्य तस्यान्तरङ्गत्वात् पूर्वं क्रिययाऽन्वय इत्यर्थं ॥

श्रुतिः । (कै)

पञ्चम्यादिः ॥

वाक्यम् । (कै)

पदसमूह ॥ पूर्वम् अथात् पतित इति बोधे पातहेत्वाकाङ्क्षायां पश्चात् चक्ष्णात् इत्यस्यान्वय इति भावः ॥ नन्वेवमपि चक्ष्णादिति पञ्चम्यनुपपन्नैव इत्यत आह

भवान् इति अत्रे पाटलिपुत्रादिति उत्तरयति तत्र आकाङ्क्षा वादोक्तरीत्या वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः । एतदपेक्षित क्रियामित्युच्यते । कृष्णात् पततीति तु निर्दिष्टविषयम् । घटाद् भिन्नः । इत्यदावप्यनेनैवापादानत्वम् । सूत्रे ऽपायशब्देन भेदस्यापि गृह्यम् । पक्ष्मी विभक्तो इत्यत्र विभक्तशब्देनेव ।

विवक्षितत्वात् । नात्राधौष्य विवक्षितम् । किं तर्हि । अधौष्यम् । इह तावदथाद्

स च श्रुति प्रापित उच्यते । पश्चादिशेषणेन वाक्यीय सम्बन्धे ततस्यान्धात् पतित इति सम्बन्धेनास्यशस्याभ्रुवत्वम् । मयात् चक्ष्णत्वेन सम्बन्धे सत्यप्यधौष्ये अन्तरङ्गा सञ्ज्ञा न निवर्तते । विशेषणस्यासत्यपि अपादानत्वे साम-

न कर्मकर्तृयेय सकार इति वाक्यम् । कदातेः कर्तृष्य क्रियत्वात् कर्मण्येवायं सकार इति इन्दुनोक्तत्वात् । यत् "अपादाने चाद्योपसदो" (५ । ४ । ४५) इति सूत्रे न्यासकारेण सम्प्रदानसूत्रे कैपटेन घोक्त कर्मसञ्ज्ञायां कर्तृग्रहणं सातन्व्योपलक्षणम् । अतो एतदक्रियायां सतन्वेना-

पश्चात्कृत्वाद् विद्योतते विद्युत् इति अत्र हि निःसरणाद्बिद्योतने विद्युति-
र्यंभते । अत्राप्यत्रापि एतद् विद्योतत इत्येव । कुरुणात् पतति इत्यपादानात्

(अ १ । पा. ४ । आ. ३) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

विशेषणस्येति ॥ (कै)

सामयिकीति । (कै)

“न केवला प्रकृतिः” इति समयाद् विभक्तिरुत्पाद्या साचा-
भिन्नविशेष्यसमानशक्तिकत्वनिधमादिशेषणानां तेभ्यो विशेष्यसमानैव
विभक्तिरिति भावः ॥ आद्यपक्षस्यैव युक्तत्वबोधनाय पुनस्तं स्मारयति

१ सामयिकीत्यास्य नियमाद् इत्यन्तं नास्ति क युक्तके ॥

तन्मूलकसम्बन्धविवक्षाया घटीयोभेद इति । अयि भिदिर्विदारण इत्यत्र
भेदज्ञानविषयत्वमपि, विदारणम् । एकत्वेन गृहीतस्य तथा बोधे बुद्धि-
विदारणस्य तत्रापि सत्त्वाद् इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ अथर्माच्छुभ्रुति इति ।
अथानिष्टसाधनताज्ञानपूर्वकं ततो निवर्तत इत्यर्थे इति । भाष्यकृतम् ।

चस्ताव पतित इति यत्तद्व्येऽश्वत्वमाशुगामित्वं तदुभ्रुवं तत्र विवक्षितम् ।

यिकी विभक्ति । सा च विशेष्यानुरोधेन प्रवर्तते नत्वनियमेन । अथवा
त्रस्तस्याप्यपादानत्वं सत्यपि त्रासात्ते भ्रुवत्वेमातं प्रति भ्रुवत्वात् । यथोक्तं
भाक् । आशुगामित्वमिति । भा । अथमर्थः । युत्यन्तिमात्रमाशुगामित्वमिति

पादानेनेष्टमानस्येह कर्मतेति । तद्विन्यम् । मायेष्वन्त्रं वध्नातीत्यत्र
कर्मणोऽप्यन्वस्य वस्तुतो भक्षणे यत् स्वातन्त्र्यं तदाश्रयकर्मसंज्ञापत्ते ।
अत एव कर्मसंज्ञा विधायकसूत्रशेषे कैयटेनोक्तम् । प्रयोजकथापारस्या-
शब्दार्थत्वात्तदपेक्षं कर्मत्वमयुक्तमिति । अत्राहुः । स्वार्थाद् हीयत इत्यत्र

पाके पधिर्वर्तते कुसुलादादाय यधतीति । तदुपात्तविषयमपेक्षितक्रियन्तु
यत्र क्रिया न श्रूयते प्रमाणात्तरेण प्रतीयते यथा ऽऽगच्छन्त पुरषं प्रथक्षेण

अथवेति । (कै)

भाष्यसारस्यं द्वितीयव्याख्याने एव न शङ्कनीयमिति । पूर्वाक्त-
द्वितीयव्याख्यारौत्येयं शङ्का बोध्या । अस्तत्तस्य प्रथममनन्वधेऽप्याशु-
गामित्वस्य शब्दादुपस्थित्या तत्कालमधौयं न शङ्क्यं जातेरेव प्रवृत्ति-
निमित्तत्वादिति भावः ॥ भाष्ये .

तेन ध्रुवमपाये इत्येवापादानत्वमाश्रित्यवार्तिकप्रत्याख्यानान्तु । “धर्माद्
विरमति” । भा । प्रागभावसाधारणकृत्यभावाद्गुणो व्यापारो विरमते-
रर्थः । योगक्षेमसाधारणो यानानुगुणता । स च व्यापारो धर्मविषयोऽपेक्षा
विशेषः एव । तदुक्तं भाष्ये “य एष मनुष्यो नास्ति कबुद्धिर्भवति स

रथात् प्रवीतात् पतित इति पक्षत्रये रथत्वं रमन्तेऽस्मिन् रथ इति तद्भ्रुवंतश्च
विवक्षितम् । सार्थाद् गच्छतो ह्येन इति यत् तत्सार्थं सार्थत्वं सहार्थोभाव-

तदपेक्षयाऽधौयं नाशङ्कनीयम् । जातिरेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति
नास्त्यत्राधौयम् । आशुगामित्वशब्देन एकार्थसमवायात् साहचर्याद-
श्वत्त्वमेवोच्यते । पद्यपीति । भा । यत्र क्रिया न प्रवृत्तिनिमित्तं किं तु

कर्मकर्त्तरि लकारः । तथा हि । अपगमना महातेरर्थः । या च क्षुद्रुप-
घातादिना देवदत्तस्यापगमने तच् समर्थापरत्वम् । यदा तु क्षुद्रुपघातादिना
स्वयमेवापगच्छति तदाकर्मकर्त्तृत्वम् । श्रुटं चेदं हरदत्तमाधवप्रयोः ।
स्यादेतत् । ध्रुवग्रहणं किमर्थम् । न च यामादागच्छति शक्यतेन इत्यत्र

पद्यग्रहात् कुतो भवान् इति सोऽपि तदेव प्रत्यक्षसिद्धमागमनमुपजीवशाह
भाटलिपुत्रादिति । ध्रुवग्रहणं किम् । यामादागच्छति शक्यतेन । अत्र

(अ. १ । पा. ० । व्या. ३) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ० । २० ।)

सहार्थीभाव इति । (भा)

सहार्थी येषां तदङ्गाव इत्यर्थः ॥ परेतु आशुगमनाश्रयत्वमश्र-
शब्देन धीगतो बुध्यते । रमणक्रियाश्रयत्वं रथशब्देनोच्यते सह-
मिलनक्रियाश्रयत्वं च धार्यशब्देनाश्रयत्वादिकं च ह्यङ्गा । एवं च अश्वात्
पतित इति प्रयोगे यशश्च तदविवक्षयाऽश्रयत्वाच्च विवक्षया भ्रुवत्वं
तवाभिमतं तर्हि चक्ष्णादिति विशेषणोऽपि न क्षतिरिति भावः ॥
अशुनिष्ठत्वाशुगामित्वयोर्मध्ये तदश्रयत्वमेव भ्रुवताप्रयोजकं तच्च विव-

पद्यति नेदं किं चिद् धर्मो नाम नैवं कश्चित्थामीति स बुद्ध्या संप्राप्य ततो
निवर्त्तते इति तेन हि कदापि धर्मानाश्रयणोऽपि तथा प्रयोग इति कथ्यते ।
एतेन जीवनकालावच्छिन्नः कृत्यसामानाधिकरणकृतिर्ध्वंसो विरमतोऽर्थः ।
इति च सर्वत्रैकविशयैव । जीवनमपि कर्त्तृसम्बन्धेव । सामानाधिकरण्यं च

स्तद्भ्रुवं तच्च विवक्षितम् ॥ तद्यपि तावदश्रयत्वकथ्यते वस्तु ये त्वितेऽन्यन्त-

श्रुत्यपिमात्रनिमित्तं तत्रैतद्वस्तु युज्यते । यत्र तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया
तत्र कथं नाश्रयिणिति प्रश्नः ॥ अनापीति । भा । सरयुक्रियोपलक्षितं
मथ्यमात्रमपादानत्वेन विवक्षितम् । तच्च देवदत्तकर्त्तृके पाते पूर्वोक्तान्यायाद्

श्रुतेऽति व्याप्तिवारण्याय तदिति वाच्यम् । यद्वत्वात् तत्र करणसंज्ञा
पद्यते । यथा धनुषा विध्यतीत्यत्र । इह हि शरणिः सरयुं प्रत्यवधि-
भावोपगमेनैव श्यधने करणता इत्युभयप्रसङ्गः । यद्वत्स्य मर्षं पततीत्यादौ तु
वृत्तः पर्वविशेषणं न तपादेन युज्यते । न च संज्ञिनिर्देशार्थं भ्रुवद्वयत्वम् ।

शकटस्य माभूत् । अथ क्रियमाणोऽपि भ्रुवद्वये इह कस्मान्न भवति
धनुषा विध्यतीति । अत्र हि शरणागमपार्थं धति अवधि भावेनैव धनुषः

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

चितं तदेव विवक्षितमित्युक्तमत्र इत्याहुः ॥ ननु प्रवृत्तिनिमित्त-
मविवक्षितमित्युक्तमत आह :

सरणक्रियोपलक्षितमिति । (कै)

अनेन प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यविवक्षा दर्शिता ॥ तदेव भाष्ये उक्तम् ।

सतोऽप्यविवक्षेति ॥ (भा)

पूर्वोक्तेति । (कै)

चक्ष्णादत्यादावुक्तरीत्या इत्यर्थः ॥ नन्वपतस्यैत प्रकृतानुपयुक्त-
मत आह

समभिव्याहृतकर्तृपदबोधशरीरजातीयशरीरघटितम् । चैत्रादिपदेः शरीर-
विशिष्टात्मबोधनात् । साजात्यं च चैत्रादिपदोपस्थापितचैत्रत्वादिजात्यैव ।
तेन भाविदेहान्तरावच्छेदेन धर्मकरणेऽपि वर्तमानशरीरावच्छेदं चरम-
कृतिर्ध्वंसमादाय विरमति प्रयोगसिद्धिः युवशरीरावच्छेदेन धर्मं कुर्वन्त्यपि

गतियुक्तास्तत्र कथम् । घावतः पतितः । त्वरमाणात् पतित इति - अत्रापि

भ्रुवमेवेत्यर्थः ॥ कथं पुनरिति । भा । शब्दोपात्तमपि सरणं नव्योपलक्ष-
णार्थत्वादध्रौयनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः । अलोमिकेति । भा ।
अल्पत्वालोमां तत्कार्यंकरणादेवमुच्यते ॥ अथसतस्येति । भा । निदर्शनार्थ-

अपाये क्रियायां यदन्वेतोत्यस्याच्छिन्नस्य संक्षिप्तमर्थकत्वात् । यद्वा कारके
इति निर्धारणसम्बन्धाश्रयणात् कारकमिति लभ्यते । पूर्वत्रापि प्रथमार्थं
सप्तमीत्युक्तत्वाच्च । तस्माद् भ्रुवयश्चर्यं चिन्त्यप्रयोजनम् । “सुगुप्ताविराम-
प्रमादधीर्णामुपसङ्ख्यानम्” अथर्माज्जुगुप्ते विरमति प्रमाद्यति वा ।

साधकतमत्वम् । सत्यम् उभयप्रसङ्गे परत्वात् करणसंज्ञा भविष्यति ।
नन्वेवमक्रियमाणेऽपि शकटस्यैव भविष्यति । एवं संज्ञान्तरविषये सर्वत्र ।

(अ. १ । पा. ४ । ध्या. १) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

निदर्शनार्थमिति । (कै)

अपे सूक्ष्मो मूले सूक्ष्म ओदनपिण्डे वर्द्धितकम् ॥

यदा त्विति । (कै)

“परस्परस्मान् भेषावपसरत” इत्यत्र तु

“भेषान्तरक्रियापेक्षमवधितं पृथक् पृथक् ।

भेषयोः स्तक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्” ॥

इति बोध्यम् ॥ किं च येषु पदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं

बालप्ररीरावच्छिन्नकृतिर्धंसमादाय न विरमतीति प्रयोगः । नापि पूर्वपर-
कालयोर्धर्मकरणे मध्ये सुहृत्समात्रमकरणे विरमतीति प्रयोगः । तत् कृति-
धंसस्य कृतिसमानाधिकरण्यात् । पक्षमर्थो विषयता इति परास्तम् ।
धर्माद् विरतोऽपि पुनः प्रवृत्त इत्यादेरनापत्तेः ॥ “धर्मात् प्रमाद्यति” ।

न बाधौयस्याविवक्षितत्वात् इत्येव सिद्धम् । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा

मिदमुच्यते । यथाऽसतो विवक्षा भवति एवं सतोऽप्यविवक्षैत्यर्थः । समुद्रः
कुण्डिकेति । भा । कुण्डिकायां पानीयवाज्ज्यात् समुद्रत्वं विवक्षितं
समुद्रस्य वा सुतरत्वात् कुण्डिकात्वम् । विन्धो वर्धितकमिति भा । पूर्व-

संज्ञेयपूर्वको विज्ञेयो विभागः । स चेह नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौणत्वात्
गृह्यते इति वार्तिकारम्भः । भाष्यकारास्तु जुगुप्सादयोऽत्र जुगुप्सादिपूर्वि-
कायां निहन्तौ वर्तन्ते इत्युपात्तविषयमेतत् । कारकप्रकरणे च गौणस्यापि
गृह्यम् । साधकतममिति तमग्रहणास्तिज्ञात् । अभाषादियदानां स्वरित-

वृत्तस्य मंत्रं पततीत्यत्रत्वपापस्याविवक्षितत्वादकारकत्वाच्च न भविष्यति
संज्ञिनिर्देशार्थं तु न हि कारक इति सप्तम्यन्तेन शक्यः संज्ञीनिर्देशम् सिद्धं

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा ४ । श्लो १)

परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेवेति तत्र न दोषः । अन्यथा वस्तुतस्तदाश्रयक्रियाभेदेऽपि धातुना विभागद्वयस्य तच्चनकक्रियाद्वयस्य च निवृत्तभेदस्यैवोपादानात् परत्वात् कर्तृत्वदुर्वारमेव स्यात् । आत्मानमात्मना इत्यादावन्तःकरणाद्युपाधिना भेदस्यैव शब्दरूपोपाधिकृतभेदस्याचापि सत्त्वाच्च । अस्मन्मते शब्दानुविधयर्थस्यैव भानाच्च हरिकारिकायामन्येष्वधिलमित्यस्य परस्परपदोपात्तयोरिति शेषः । कर्तृत्वमित्यस्य शेषपदोपात्तयोरिति शेष इति वदन्ति ॥

भा । अथेष्टसाधने वस्तुनि समानदेशत्वसमानकालत्वोभयसम्बन्धेनाधिकारविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावज्ञानमनिष्टसाधनत्वज्ञानं वा धात्वर्थः । यच्चमर्थो विषयत्वं ज्ञानान्वयि । शुगुष्पादीना यद्विषयत्वेन विवक्षा तदपादानम् । तत् पूर्वकनिवृत्तिपर्यन्तसर्वत्र धात्वर्थ इति तद्भाष्यमतम् ।

स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकेडका । अतुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । समुद्र कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥

वदन्यतररूपारोपेण व्याख्येयम् । मेघोमेघादपसर्पतीत्यपैकस्य मेघस्य कर्तृत्वविवक्षा परस्यामादानत्वविवक्षा । यदा तु मेघावपसरत इति प्रयोगस्तदाऽवध्यन्तरमपेक्षणीयम् ।

त्वादा “हरितेनाधिकारः” गौयोऽप्यर्थो गृह्यत इति व्यवस्थापनात् । तेन बुद्धिकल्पितस्याप्युपायस्य सत्त्वात् सिद्धम् । पूर्वं हि बुद्ध्याऽधर्मं सम्भाष्य ततो दोषदर्शनात् निवर्त्तते इत्यस्युपायः । एवमुत्तरसूत्रेण्यपि प्रपञ्चत्वं बोध्यमिति दिक् ॥

तु निर्द्धार्यमाणस्य संक्षिप्तादपायविषये तु कारकेषु मध्ये यत्कारकं संज्ञानरस्याविषयस्तदपादानम् इति तदेव भ्रुवमप्यर्थं चिन्त्यप्रयोजनम् ।

(भोजार्थाना भयहेतुः । १ । ४ । २५ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

अनर्थप्रतिघात इति । (कै)

अनर्थस्य भयं तद्धेतुस्योरः इति चाणार्थानामपि भयहेतुः
कारकं सम्भवतीति बोध्यम् ॥ भाष्ये

पश्यति । (भा)

दानकानियतपरिहार इति बोधः ॥ सूत्रे भयहेतुरित्यस्य भयैकदेशानियतहेतु-
रित्यर्थः । यज्जन्यं भयमेव न प्रसिद्धं तत्र पञ्चमी न भवत्येव । तस्या इत्यन्ते
तु हेतुत्वरोपेण सा । एवमेव अन्तरिक्षेण जुहोति परमाणु न पश्यती-

इह तावदृक्केभ्यो विभेति दस्युभ्यो विभेतीति य एव मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी
भवति स पश्यति यदि मा लकाः पश्यन्ति ध्रुवो मे मृत्युरिति । स बुद्ध्या
संप्राप्य निवर्त्तते । तत्र “भ्रममपायेऽप्यादानम्” (१ । ४ । २४) इत्येव

इति प्रश्नः ॥ प्रेक्षापूर्वकारीति । भा । बुद्धिश्चवस्थापितोऽन्नापायोऽस्तीति
भावः । तत्र निवृत्त्यङ्गे भये विभेत्यादयो वर्त्तन्ते इत्युपासविषयमेतदप्यादानम् ।
धोरेभ्यस्त्रायत इत्यनर्थपरिहाराय निवर्त्तयतीत्यर्थः । धोरमध्यगतस्यापि

चाणार्थाना च योगे भयहेतुः कारकमपादानं स्यात् ॥ धोरेभ्यः उद्दिजते

इति” । धोरयतेः पघाद्यच्च धोरः । कृषिधोरेभ्य इति पाठः । तत्र
स्वार्थकप्रज्ञाद्यम् । कृषादिषु वा घुराशब्दः पठ्यते स घाप्रत्ययादित्यस्य
“घ्रासश्च्यो युञ्जि”ति युञ्जि वाधके प्राप्ते तस्मादेव निपातनादकारप्रत्यये
स्थितुकि च व्युत्पाद्यते । ततश्चुराक्षीयं श्लोमस्येति खे हते स एवार्थो
भवति । “विभेतीति” । विभेती भये जुहोत्यादिः । “उद्दिजत” इति

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (भीचार्याना भयहेतुः । १ । ४ । २५ ।)

विचारयतीत्यर्थः ॥ ननु निवृत्तेरेव वारणत्वाद् वारणार्थानामित्यनेन सिद्धिरिति कुतो नोक्तमत आह

वारणार्थानामिति ॥ (कै)

अनीप्सितत्वात् । (कै)

तद्वात्वर्थप्रयोज्यफलानाश्रयत्वात् ॥

त्यादेशपपत्तिः । चारोपितस्यैव निषेधादबोधाच्च ॥ भाष्यात्तु भयपूर्विका
त्राणपूर्विका च निवृत्तिर्निवर्तनाधानयोरर्थः बुद्धिप्राप्तघोरापादानिका
प्रत्यासत्त्या तद्व्यपूर्विका निवृत्तिसदपादानिकानियपरिहारकतिका निवर्त-

सिद्धम् ॥ इह चौरैभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायते इति च एव मनुष्यः प्रेक्षा-
पूर्वकारौ सुहृद् भवति स पश्यति यदीमं चौराः पश्यन्ति भ्रुवमस्य वध-

त्राणे चोरसम्पत्फलस्य वधवन्धनापहरणादेर्निवर्तनास्तेभ्यो निवर्तयतीत्यु-
च्यते ॥ “वारणार्थानामोप्सित” इत्यनेनापापादानसंज्ञा न प्राप्नोति चोरा-

विभेति रक्षति वा त्रायते भयहेतुगृह्यं चिन्त्यप्रयोजनम् । चरण्ये
विभेतीत्यादौ तु परत्वाद्भिकरणसंज्ञा ॥

व्योविजोभयघलनयोः । तौदादिकानुदात्तेत् । “चरण्य इति” व्यत्र तत्स्येभ्यो
वृक्षादिभ्यो भयं नारण्यात् ॥ ननु भ्रुवमित्यनुवर्त्तियते न चारण्यमवधित्वेन
विवर्त्तितम्परत्वाच्चाधिकरणसंज्ञैव भविष्यति । सत्यम् । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ।
कथं भयादिपूर्विकायां निवृत्तौ भ्यादयो वर्त्तन्ते विभेतीति कोऽर्थः ।
गौत्या निवर्त्तते इत्यर्थः ॥ त्रायत इति कोऽर्थः । भोग्गताद् वधादेश्चाद्येन

(भीचार्याणां भयतेषु । १ । ४ । २५ ।) (अ १ । पा ४ । व्या ४)

इदं वचनमिति । (कै)

प्रत्याख्याने तु षष्ठ्या अनभिधानास्त्रिवृत्तिर्बोधा ॥ क्रियां प्रति
जनकत्वेन विवक्षायांमेषा सज्ञा । सम्बन्धित्वेन विवक्षायां तु षष्ठ्या-
मिष्टापत्तिरेव सूत्राणि प्रपञ्चार्थान्धेति हरयः ॥

नेति च बोध इति लभ्यते । चोरमध्यगतोऽपि तत्सम्पर्कषणमघादिति
वर्तमानेभ्यो निवर्तते इत्युच्यते । एतद्विषयेऽपि हेतुत्वापादानत्वाविवक्षायां
षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम् ॥

बन्धनपरिसौघा इति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति । तत्र “ध्रुवमपाये-
ऽपादानम्” (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

शामनीषितत्वात् । सूत्रारम्भपक्षे तु कारकशेषत्वात् षष्ठी प्राप्ताया-
मिदं वचनम् ॥

“कस्य विध्यति देवाश्च जातरोमश्च सयुगं” इति

रामायणश्लोकस्तु कस्य सयुग इति योजनया व्याख्यायाः ॥

निवर्तयतीत्यर्थं कथं तर्हि चोरमध्यवर्तिनि चोरेभ्यो विभेतीति प्रयोगो न
द्वयं निवृत्तिरस्ति । अत्रापि भीत्या निवर्तितुमिच्छतीत्यर्थो द्रष्टव्यः । तदेव
बुद्धिपरिकल्पितोऽपायोऽस्तीति उपाप्तविषयमिदमपादानमिति । अत्र एव
प्रयोगप्रपञ्चे किमवयवपर्याप्तुयोगेन ॥

पराजेरसोटः । १ । ४ । २६ ॥

असोदग्रहणादिति । (कै)

अत्र कालोऽविवक्षितस्तेन पराजेष्यत इत्यपि भवति ॥

पराजेरसोट । १ । ४ । २६ ॥ अध्ययनात् पराजयते । कृत्यसाध्यत्व-
धीसमानाधिकरणस्तद्विषयकोत्साहाभावो धातोरेर्ध । विषयोन्नापादानम् ।
“पराजेरसोट” इति सूत्रम् ॥ अध्ययनापादानको देवदत्तकर्त्तृक उत्साहा-

पराजेरसोट । १ । ४ । २६ ॥ अयमपि योग शक्योऽवक्तुम् । कथम्

पराजेरसोट । १ । ४ । २६ ॥ पराजि क्वचिदभिभवे वर्त्तते यथा

पराजेरसोट । १ । ४ । २६ ॥ परा पूर्वस्य जयते प्रयोगेऽसोटो-
ऽध्यर्थोऽपादान स्यात् । अध्ययनात् पराजयते ग्लायतीत्यर्थं । अत्रमकक्षा
यम् । तत्र षष्ठी प्राप्तायां वचनम् । असोट किम् । सूत्रं पराजयते

पराजेरसोट । १ । ४ । २६ ॥ अत्र धातु पाठगतस्य जीत्येतावन्
मात्रस्यानुकरणं ततः परापूवो जि पराजिरित्युत्तरपदलोपी समासो
द्रष्टव्यः ॥ ननु प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्यधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञाया
प्रतिषेधात् असुबन्तत्वात् समासो न प्राप्नोति । नाप्रतिषेधात् । नाय
प्रसज्यप्रतिषेध धातोर्नेति किं तर्हि पर्युदासोऽय यदन्वद् धातोर्निति

(पराजिगसोट । २ । ७ । ७६ ।)

(अ २ । पा ४ । आ. ३)

न्यूनीभावेति । (कै)

शक्तिवैकल्येत्यर्थः ॥

पथामिति । (कै)

तत्सम्बन्धिशक्तिवैकल्यमित्यर्थादिति भावः ॥

भाव इति बोधः । सत्पूर्विका निवृत्तिरिति वा । शून्यं पराजयते इत्यत्र
तिरस्कारानुक्तो व्यापारो धात्वर्थः । आद्ये व्यनिष्टं धात्वर्थः । अध्ययनजन्य-
मनिष्ठमिति बोध इति तु न युक्तम् । तथा बोधानुभवात् । असोडशब्देन

अध्ययनात् पराजयते इति । य एष मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारो भवति स

शून्यं पराजयते इति । इह तु असोदयद्वयान् न्यूनीभाववृत्तिर्दृश्यते ।
अध्ययनात् पराजयते ऋसति । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । अत्र चार्थे ङसं-

अभिभवतीत्यर्थः । असोद इति श्वाद्यो भूतकालोऽविवक्षितः । तेन अध्ययनात्
पराजयते इत्यादिसिद्धम् । वस्तुतस्तु असोदयद्वयं व्यर्थं शून्यं पराजयते
इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धे । इह युजे पराजैरिति रूपं "विपराभा

(अ १ । पा ४ । श्लो ३)

(पराजेरसोढ । १ । ४ । २६ ।)

निवृत्त्यङ्गे इति । (कै)

षष्ठीममास । शक्तिवैकल्येन ततो निवर्त्तत इत्यर्थात् ॥

तदर्थात्लाभाच्च । प्रेक्षापूर्वकारौ मनुष्योऽध्ययनस्य दुःखत्वदुर्धरत्वादिपर्यालोच
 बुद्ध्या प्राप्य ततो निवर्त्तत इति भाष्येण सर्वथाध्ययनाप्रवृत्तावपि अस्य
 प्रयोगस्य इष्टतया तत्रानिष्टस्याध्ययनजन्यत्वासम्भवाच्च ॥

पश्यति दुःखमध्ययन दुर्धरं च गुरवश्च दुरुपचारा इति । स बुद्ध्या सप्राप्य
 निवर्त्तते । तत्र भ्रुवमपाये ऽपादानम् ॥ (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

कत्वात् षष्ठा प्राप्ताया वचनम् । पूर्ववदस्यापि प्रत्याख्यान निवृत्त्यङ्गे पराजये
 पराजेर्वर्त्तनात् ॥

जे " इतिवत् समर्थनीयम् । यत्तु परत्वात् "वेष्टि" इति गुण इति
 हरदत्तेनोक्तम् तत् सूत्रमाख्यादिविरुद्धमिति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

त्यर्थं । व्यकर्मकश्चायमत्रार्थे तत्र षष्ठा प्राप्ताया वचन प्रत्युदाहरणे त्वभिभव
 वर्त्तते । विपराभ्या जेष्टित्यत्रार्थद्वयेऽपि वर्त्तमानस्य ग्रहणम् । अयमपि
 प्रपञ्चो न्यूनोभावपूर्विकाया निवृत्तौ वृत्ते सिद्धम् । अध्ययनात् पराजयते
 कोऽर्थं न्यूनोभावेन ग्लान्या । ततो निवर्त्तत इत्यर्थं । तेन प्रत्युदाहरणे
 परत्वात् कर्मसञ्ज्ञा भविष्यतीति न चोदनीयम् ॥

वारणार्थानामोऽस्तिः । १ । ४ । २७ ॥

अव्याप्त्युपपादकं

'यस्य खल्विति (भा)

भाष्ये ॥ ननु धात्वर्थजन्यफलशालितरूपीऽस्ति सर्वत्राप्यस्ती-
त्यत आह

१ "यस्य तु खलु" इति उपपत्त्यभाष्यपुस्तकेऽस्ति परं विवरणे
'यस्य खलु' इति पाठोऽस्ति ॥

वारणार्थानामोऽस्तिः । १ । ४ । २७ । अवेभ्यो मा वारयति ।

वारणार्थानामोऽस्तिः । १ । ४ । २७ । किमुदाहरणम् । मावेभ्यो
मा वारयति । अवेद्यस्य माया न गावस्तस्य माया ईप्सिना स्यु । यस्य तु

वारणार्थानामोऽस्तिः । १ । ४ । २७ । किमुदाहरणमिति । भा ।
अव्याप्तिं मन्वमानस्य प्रश्नः । अवेद्यस्येति । भा । यस्यात्प्रोवा मावास्तस्य न
ईप्सिता इत्यर्थः । अविप्रोतपर्यायमोऽस्तिऽशब्दं मन्वते । यस्य खिति । भा ।

वारणार्थानामोऽस्तिः । १ । ४ । २७ । वारणार्थानां प्रयोगे कियथा

वारणार्थानामोऽस्तिः । १ । ४ । २७ । ईप्सितशब्दोऽयमस्यविप्रोत-
पर्यायकस्य शब्दो यवानामात्मोपलभे गवा च परकोषल एव स्याद न

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

७८५

(अ. १ । पा. ४ । व्या ३) (वारणार्थानामौष्ठितः । १ । ४ । २७ ।)

अभिप्रेति ॥ (कै)

आप्तुमिष्टा इति । (कै)

वारण प्रवृत्तिविधातः स च तद्वापारजन्यतत्फलाभावप्रयो-
जको भवणादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापारः क्वचित् क्वचित्
तद्वापारजन्यतत्फलाभावप्रयोजक संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूल-
व्यापारः । एवं च तद्वापर्यप्रयोज्यफलाश्रया इत्यर्थस्तदाह

मानशन्निति । (कै)

नागाभावरूपफलेन व्याप्तुमिष्टा इत्यर्थः । नागाभावस्य भक्ष्य-
माणाभावापर्यवसन्नस्य च फलस्य धात्वर्थत्वपर्यन्तं नाग्रहः । माय-

व्यप्रेर्माश्रयक वारयति । कूपदन्तं वारयति । भक्षणसंयोगादिजनक-

खलु गावो न माषा कथं तस्य माषा ईप्सिता स्युः । तस्यापि माषा
श्वेप्सिताः । आतश्चेप्सिता यवेभ्यो गा वारयति ॥ इह कूपदन्तं वारयतीति

यस्यात्कीया गाव परकीयास्तु माषास्तस्य न तु ईप्सिता । तस्यापीति ।
भा । ईप्सितशब्द क्रियाशब्द आश्रयते न तु रुडिशब्द । तत्र वारण-
क्रियया परकीया अपि माषा वारयितुराप्तुमिष्टा भवन्ति मानशन्नेते

आप्तुमिष्टं कारकमपादान स्यात् । यवेभ्यो गा वारयति इड्'वरखे

विपर्यये न खल्वस्यैतदभिप्रेतं यदुतात्कीया गाव परकीयान्यवान्ना
वसन्निति माभूवन्यवा वारयितुमौष्ठिता वाक्यमाशाना तु गवामौष्ठिता ।

(वारणार्थानामोक्षितः । १ । ४ । २७ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

नाग्रे हि सति राजभयमधर्मस्य ह्यादिति भावः ॥ नन्वेवं माया
एवेति भाष्यात् गवामीक्षितत्वभावो लभ्यते इति सुतरामीक्षित-
तमत्वाभावेन कर्मत्वाभावाद् द्वितीया न स्यादत आह

भिन्नक्रम इति । (कै)

गवादिनिष्ठयापाराभावस्यैव मुख्यतयोद्देश्यत्वेन तदाश्रयत्वेनेच्छा-
विषयत्वात् तासां कर्मत्वमिति भावः ॥ ननु पूर्वोदाहरणादस्य
को विशेष इत्यत आह

अन्धेति ॥ (कै)

ननु तदपम्वन्धिनस्तस्य कथं तदीक्षितत्वमत आह

यापाराभावानुशुभो व्यापारो धात्वर्थः । अभावप्रतियोगिव्यापारजन्यपला-
श्रयोऽत्रापादानम् । “वारणार्थानामोक्षितः” इति सूत्रात् । वारणार्थ-

शुभे ऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति । न हि तस्य रूप ईक्षितः । कर्तृहिं ।
अन्धः । तस्यापि रूप एवेक्षितः । परस्यव्ययमन्धः क्रूरं मा प्रापदिति ॥ अथवा

इत्येतेभ्योऽसौ गा वारयति ॥ माया एवेति । भा । एतकारो भिन्नक्रमः ।
ईक्षिता एवेत्यर्थः । क्रूपादिति । भा । अन्धसम्बन्धे क्रूरस्य न विनाशो नापि
राजभयमिति पश्रः । कस्तुह्यन्ध इति । भा । तं प्रथनुक्तस्यापाः सद्भावात्

शुरादिः । प्रवृत्तिविघातो वारणम् । ईक्षित इति किम् । यवेभ्यो गां

नवात्र विशेषः । श्रुतः कर्तुरोक्षितः इति तर्हि न स्याद् अग्नेर्माणवकं
वारयति । क्रूपादन्धमिति । नष्टमिक्कूपौ वारयितुर्वार्यमाणस्य वाभिप्रेतौ ।

(अ. १ । पा. ४ । या. ३) (वारणार्थानामौचित् । १ । ४ । २० ।)

तं प्रतीति । (कै)

माषाणां राजभयात् इतो नाशाभावरूपफलाश्रयत्वेन गोस्वा-
म्यभिप्रेतत्वे ऽप्यस्य कथं तत्त्वमत आह

वारणक्रिययेति । (कै)

क्रियाशब्दस्य ग्रहणात् कूपस्यापि तत्संयोगाभावरूपफलाश्रयत्वा-
दिति भावः ॥

गमनादिक्रिययेति । (कै)

वारणधात्वर्थघटिकयेत्यर्थः । अत्र पक्षे भक्षणादिजनकव्यापारा-
भावानुकूलव्यापार एव वारयतेरर्थः । एवं च वारणार्थकधातु-

धात्वर्थफलशाश्रयत्वमात्रेणैतत्त्वम् । तेन भक्षणासंयोगाद्याश्रयत्वाद्यवादीना-
मपादानत्वम् । अनुकूलता चात्र योग्यता रूपैव । तेन प्रतिसिद्धे गवि

यद्येवास्यान्यत्रापश्यत ईश्वरं कूपेऽपि । इह अग्नेर्मांसवकं वारयतीति
मांसवकेऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति । कर्मसंज्ञा च बाधिका भविष्यति अत्रापि

तस्येष्टित्वं मन्यते ॥ तथापीति । भा । वारणक्रिययाप्तुमिष्ट इत्यर्थः ।
अथवेति । भा । ईश्वित इत्यनेन कर्मणा कर्तृमात्रस्याक्षेपात्त्रिवार्यमास-
स्यान्यस्य गमनादिक्रियया कूपं प्राप्तुमिष्टो भवतीति प्रवर्ततेऽपादानसंज्ञा ।

वारयति क्षेत्रे । नन्विह भरत्वादधिकरणसंज्ञा भविष्यति कृतेऽपौष्टिनयद्वये

क्रियाशब्दस्य तु यद्यप्ये वायंमासस्यान्वादेशं गमनादिक्रियया कूपदेराप्यमान-
त्वात् सिध्यति । अन्वेषापश्यन्नपि गन्तव्यं त्रिगमिषति । अन्यथा न

(वारणार्थात्तमीषित । १ । ४ । २७ ।) (अ १ । पा ४ । आ १)

प्रतिपाद्यव्यापारजन्यफलाश्रयत्वमेवाचेष्टितत्वमिति भावः ॥ नन्वेव-
मपि प्रधानकर्तुरपीषितत्वात् कथमेतन्प्राप्तिरत उक्तं

कर्तृमात्रस्येति । (कै)

कर्तृग्रहणं शेषलक्षणम् ॥ नन्वन्धस्य पदार्थाज्ञानाभावात् कथं
तद्विषयेषा इत्यत आह

अन्धस्य चेति ॥ (कै)

सामर्थ्यागम्यस्यैव प्रकर्षस्यानाश्रयणं न तूपात्तस्य इत्यत उक्तम्

मन्यत इति ॥ (कै)

मन्त्रयत्नमपि अथ वारयति तथापि न निवर्तत इति प्रयोगसिद्धिः । अथप्रवृत्त-
वारणोऽपि अर्थं प्रयोगः । यदीमा गावस्तथा गच्छन्ति भुवं सस्य नाशस्तत्राग्रेऽ-

तर्हि वाधिका स्यात् । तस्माद् वक्तव्यम् कर्मणो यदीषितमिति । ईषित-
तेष्वितमिति वा । वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीषिततम कर्मति

अन्धस्य च प्रवृत्त्यनुमेयेषा तदाह “अन्यत्रापश्यत” इति । भा । अन्धस्ये
त्यर्थः । स ह्यपश्यन्नपि गन्तव्यं जिगमिषति । अन्यथा न क्वचित्तस्य प्रवृत्ति
स्यात् । इदानीमिति प्रसङ्गमुद्गावयति । इहाग्रेरिति । भा । कर्मसञ्ज्ञाचेति ।

गोषु ईषिततमत्वप्रयुक्ता कर्मसञ्ज्ञा । सत्यम् । चित्त्यप्रयोजनमेवेष्टित-
ग्रहणम् ।

क्वचित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात् । यवेभ्यो गा वारयतीति । वृष् आवरणे घुरादि ।
अथात्र गवामपादानसञ्ज्ञा कस्मान्न भवति ईषिततमोऽपीषितो भवत्येव

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (वारण्यार्थानामौचितः । १ । ४ । २७ ।)

तन्वीक्षितमाघाणां न गवादीक्षितं नापि तस्यापादानत-

मिष्टमत आह

वारयितुरिति ॥ (कै)

यदीक्षितं कर्मेति । (कै)

कर्मशब्दो ऽच क्रियापरः । ईक्षितो यो धात्वर्थ इत्यर्थः ॥

तस्य यदीक्षितमिति । (कै)

तज्जन्यफलाश्रय इत्यर्थः । भक्षणादिजनकव्यापारभावस्य हि नाशाभावाभ्यायतनादिफलमिति भावः । एवं च पूर्वोक्तममाधान-
द्वयाभिप्रायकं लक्षणद्वयं बोध्यम् । एतेनार्यभेदाच्छब्दभेदमात्रेण

धर्मे राजभयं च बुद्ध्या प्राप्य निवर्त्तयतीति भाष्यात् । उक्तव्यापाराभावानु-
शूला निवर्त्तना च तन्मते धात्वर्थः । अन्त्येऽभिमुखदेशगमनत्वेनान्यस्य कूप-

वचनात् । वा । वारण्यार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । “कर्तुं-
रीक्षिततमं कर्म” (१ । ४ । ४८) इति वचनात् । कर्तुरीक्षिततमं कर्म

भा । परत्वादिति भावः ॥ कर्मसंज्ञाया अवकाशो वारण्यार्थेभ्योऽन्ये धात्वव ।
अपादानसंज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमौचितम् । ईक्षिततमस्य तु उभयप्रसङ्गे
परत्वात् कर्मसंज्ञा । अभावावपीति । भा । कारकाधिकारे प्रकर्षो न

यथा श्रुतमोऽपि श्रुत परत्वात् कर्मसंज्ञा भविष्यति कर्मसंज्ञाया अव-
काशः वारण्यार्थेभ्योऽन्यत्र अपादानसंज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमौचितम् ईक्षित-

(वारणाधीनामोक्षितः । १ । ४ । २० ।) (अ. १ । पा. ४ । वा. ३)

स्रष्टणदयकयमयुक्तमित्यपाहम् ॥ ननु प्रकर्षाविवक्षणेन अनव-
काशत्वादिदमेव भविष्यतीत्यत आह

प्रकर्षेति । (के)

अयं भावः । तरवादिः प्रवृत्तिनिमित्तगतप्रकर्षं विधीयते ।
प्रवृत्तिनिमित्तं चावेच्छा तस्यां स्रतः प्रकर्षसम्भवेऽपि शाखाना-
दिश्लेषणीभूतव्याप्तिगतः स गृह्यते व्याप्तिप्रकर्षस्य प्रकृतधात्वर्थप्रधानी-
भूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थकस्त्रीयत्वरूपः । एवं च 'प्रकृतधात्वर्थप्रधानी-

१ "प्रकृतधात्वर्थ" इत्यारम्भ "सिद्धमेतत्" इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

पतनमिच्छाविषयः । एवं नान्तरीयकविषयभोजनप्रसक्तौ तद्धारणकर्त्तरि

इत्येव सिद्धम् ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं मायेभ्यो गा वारयति
इति । पशत्ययं यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति भ्रुवं सस्य विनाश सस्य विनाशे

विवक्ष्यते इत्यतस्तं तमनिर्देशं मन्यते ॥ कर्मणो यदीप्सितमिति । भा ।
तत्र कर्मसंज्ञा निमित्तमेवापादानसंज्ञाया इति माणवके प्रवर्तते । ततस्त-
स्येप्सितस्यामेरुपादानसंज्ञा इत्यर्थः ॥ ईप्सितेप्सितमिति । भा । वारयितुर्मु-
दीप्सितं कर्म तस्य यदीप्सितमित्यर्थः । श्लेषवशात् घात्र समासः । अन्यथा

तमस्य द्रुमयप्रसङ्गे परत्वात् कर्मसंज्ञा । अयमपि प्रपञ्चः । अस्ति ह्यत्रापि
नुद्धित्यवस्थितोऽप्याय कथं पशत्ययं यदि गावः स्त्रीषु गच्छेयुर्भ्रुवं सस्य विनाश

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (वारणार्यानामीशितः । १ । ४ । २० ।)

भूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलाश्रयत्वमीशिततमत्वं तच्च नाद्याविति ॥
ननु कर्तृग्रहणात् सिद्धमेतत् प्रकृतसूत्रे इवेमितेति कर्मणा कर्तुं-
राक्षेपेणैव सिद्धे पुनः कर्तृग्रहणेन प्रकृते धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापा-
राश्रयस्यैव ग्रहणादिति चेन्न । सधुना तमग्रहणेन कर्तुरित्यस्य
प्रत्याख्यानं तात्पर्यादित्याहुः ॥ भाष्ये

पश्यत्ययमिति । (भा)

विचारयतीत्यर्थः ॥

धैवं विद्याद् वाचयतीति प्रयोगो भवत्येव । विषयस्य विषयत्वेन दृष्ट्याविषयत्वा-
भावेऽपि भक्ष्यत्वेन दृष्ट्या विषयत्वात् ॥

ऽधर्मस्यैव राजभयं च । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तयति । तत्र भुवमपायेऽपादानम्
(१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ।

क्लेशे च पूजायामिति निषेधः स्यात् ॥ कर्तुरिति । भा । प्रकर्षप्रत्ययोपादान-
सामर्थ्यात् कर्मसंज्ञायां प्रकर्षो विवक्षित एव । तत्र दयो संज्ञयोः साव-
काशयोः परत्वादीशिततमस्य कर्मसंज्ञा ।

सस्य विनाशेऽधर्मस्य राजभयं च स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तयतीत्यतो न
चोदनीयं प्रशुदाहरणे क्षेत्रस्याधिकरणसंज्ञा भविष्यतीति ।

(अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ।) (व. १ । पा. ४ । धा. ३)

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥

“अन्तर्द्धिः” व्यवधानम् “यस्य च भावेन” (१ । ३ । ३०)

इति सप्तमी ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ मातुर्निलीयते कृष्णः ।

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अयमपि योगः शक्योऽ-

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अन्तर्द्धत्ते इति । भा ।
तिरोभवतीत्यर्थः ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अन्तर्द्धाविति सप्तमी
येनेति कर्त्तरि तृतीया । न च कृद्योगे षष्ठीप्रसङ्गः । उभयप्राप्तौ कर्मयोगे-

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अन्तर्द्धाविति नेयं निमि-
त्तात् कर्मयोग इति सप्तमी । यथा हि वेतनेन धान्यं जुनातीत्यत्र वेतनस्य
धान्येन योगोऽस्ति तथेहाण्यदर्शनमिच्छतीति इच्छाकर्मकाऽदर्शनेनान्तर्द्ध-
योगो नास्ति । अथादर्शनस्य यत्कर्म व्याख्याय व्यात्मनोऽदर्शनमिच्छतीति
तेनान्तर्द्धियोगोऽस्ति तस्यैवादर्शनं तस्यैवान्तर्द्धानमिच्छते । एवमपि निमि-
त्तात् कर्मयोग इति किं निमित्तं गृह्यते । कारणं प्रयोजनं वा । कारणं
चेष्वाद्येन वद्व । यानापि प्राप्नोति य एव वद्वते तत्रैव जादामिति तस्मात्
प्रयोजनस्य तत्र गृह्यते । यथा कर्मणि दोषिन इति इति कर्म दोषि-

(अ. १ । पर. ४ । ध्या. ३) (अन्तर्द्धा येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ।)

येन (मा)

इति शौची तृतीया । उभयोः प्रयोगाभावेन “उभयप्राप्तौ”
(२ । ३ । ६६) इत्यस्याप्रवृत्तेः । उभयप्रयोगे एव तत्प्रवृत्तिरिति
“आत्ममाने” (३ । २ । ८३) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ अन्तर्द्धि-
निमित्तकं यत्कर्तृकमात्मकर्मकादर्शनमिच्छति तदपादानमित्यर्थः ॥
नन्वन्तर्द्धत्त इत्यस्य विभजत इत्यर्थेऽपादानत्वं सिद्धतीत्यत आह

कृष्णकर्मकदर्शनाभावप्रयोजकदेशविशेषस्थितिर्धातोरर्थः । धात्वर्थदर्शनक-

वक्तुम् । कथम् उपाध्यायादन्तर्द्धत्त इति । पश्यत्ययं यदि मामुपाध्यायः

वेति नियमात् । व्यवधाने सति यत् कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति
तत् कारकमपादानं स्यात् । मातुर्निर्णीयते कृष्ण । लोङ्श्लेषयोर् दैवादिकः ।

हननस्य प्रयोजनम् । इह तु अन्तर्धानमदर्शनस्य कारणम् । अन्तर्द्धितः
खल्वसौ न दृश्यते । तस्माद्विषयसम्प्लेषा सत्सुप्तमो वा । येनेति कर्त्तृदि
तृतीया । ननु च दर्शनेन योगात् कर्त्तृकर्मणो कृतौति षष्ठाभाष्यम् ।
उभयप्राप्तौ कर्मच्छेदेति नियमात् तृतीया भविष्यति कर्म तत्रादर्शनस्यात्मा ।
नन्वात्मने इति न श्रूयते । ना आवि येनादर्शनमिच्छतीत्युक्ते कस्येत्येत्ता-
यामात्मन इति गम्यते । अन्तर्द्धिनिमित्तमिति । अन्तर्द्धिना कारणेनेत्यर्थः ।
निमित्तकारणहेतुषु सर्वोपाध्यायदर्शनमिति प्रथमा । अथवा बह्व्रीहिर-
दर्शनस्य समानाधिकरण्यं विशेषणं सूत्रेऽनुपात्तोऽपि तच्छब्दो यत्तदोर्नित्य-
सम्बन्धात् सम्भ्यत एवेत्याह “तत् कारकम्” इति । “अन्तर्द्धत्त” इति ।
तिरोभवतीत्यर्थः । “निर्णीयत” इति । लोङ् प्रक्षेपयोर् दैवादिकः ।

(अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ।) (अ १ । पा ४ । अं १)

तिरोभवतीति । (कै)

आत्मकर्मकोपाध्यायकर्तृकदर्शनाभावेच्छया तिरोभवतीत्यर्थः ।
निवृत्तिपूर्वकतिरोभवने धातोर्दृत्तेः “भ्रुवम्” इति सूत्रेणैव सिद्ध-
मिति बोद्धम् ॥

सांवापादानम् । तत्पूर्वकनिवृत्तिर्धातोर्दृत् । तत्र मातुरुपादानत्वेनाप्यय
इति भाष्यमतम् । दर्शने मातृककर्तृत्वप्रत्यासत्तिगम्यम् ।

पश्यति ध्रुवं प्रेषणमुपात्मो वेति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तते । तत्र
भ्रुवमपाये अपादानम् (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ।

अत्रान्तर्द्धाविति चिन्तनप्रयोजनम् । न दिवृक्षते चौरान् इत्यत्र हि
परत्वात् कर्मता सिद्धा । इच्छतीति किम् । इच्छायामसत्या सत्यपि दर्शने
यथा स्यात् ॥

“चौरान्निदिवृक्षते” इति । आत्मानं ते मा द्राक्षुरित्येवमर्थम् । ननु
परत्वात् कर्मसञ्ज्ञा भविष्यति । सत्यम् । अयमपि प्रपञ्च कथं पश्यत्येव
यद्युपाध्याय पश्येद् ध्रुवं मे प्रेषणमुपात्मो वा भवेदिति स बुद्ध्या संप्राप्य
निवर्त्तते । येनेत्यस्मिन्नसत्यदर्शनमिच्छतः शिष्यस्यैवं स्यात् । भ्रुवमित्यनु-
वर्त्तिष्यते एव तर्हि सूत्रस्यावाचकत्वं मा भूत् । असति हि तस्मिन् अन्तर्द्धौ
भ्रुवमपादानसञ्ज्ञं भवति तच्चेद् भ्रुवमदर्शनमिच्छतीत्यर्थः स्यात् । न च
भ्रुवमिच्छति यच्चेच्छति न तत्भ्रुवमित्यवाचकं स्यात् ।

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ ॥

व्यापार इति । (कै)

उपयुज्यते फलाय इति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥

आरम्भकाः । (कै)

गीतश्रोतृणां मध्ये मुख्याः ॥

यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीति । (कै)

“प्रवृत्तिर”त्र व्यापारसामान्यं “यत्नेन” इत्यस्य अति
पक्षेनेत्यर्थः ॥

व्यापारमात्रे इति । (कै)

कारकाधिकारादिति भावः ॥

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २३ । उपाध्यायादधीते । उधारणोत्तर-

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ । उपयोग इति किमर्थम् । नटस्य
प्रदृश्योति । यन्त्रिकस्य प्रदृश्योति । उपयोग इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति ।
एषोऽपि ह्युपयोगः । आख्योपयोगो यदाऽरम्भका रङ्ग गच्छन्ति नटस्य
श्रोत्र्यामी यन्त्रिकस्य श्रोत्र्याम इति । एवं तद्दुपयोग इत्युच्यते सर्वश्रोप-

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ । उपयोगो व्यापार' स चावशिष्टो
नटोपाध्यायोरिति मत्वा पृच्छति । उपयोग इति किमर्थमिति ।
आरम्भका रङ्गं गच्छन्तीति । रङ्ग सामाजिकस्यानम् । आरम्भका यत्नेन
प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थः । प्रकृत्यंगतिरिति । भा । व्यापारमात्रे कश्चे

० ग्रन्थार्थधारणार्थमिति । (कै)

यदा तु नटादिभ्योऽपि तथाध्ययनं तदा नटाच्छृणोतीति
भवत्येवेति बोध्यम् ॥

अयमर्थ इति । (कै)

उपयोगशब्दस्य तत्रैव रुद्धिरन्यत्र तु लक्षणाया प्रयोग इत्यर्थः ॥

नियमः । (कै)

भिन्नाचरणभूषण्यादिः । इदं च तत्तद्विधाश्रवणानियमाना-
मुपलक्षणमित्याहुः ॥

उभययेति । (कै)

नटं विना गीतश्रवणाद्ययोगात्तस्य तज्जनकतया कारकत्वं कुलाल-
पितृवदन्यथासिद्धत्वसम्भावनाया वा कारकत्वमिति भावः ॥ भाष्ये

कालिको नियमपूर्वको यत्रास्त्रीकारानुसूतो व्यापारो धात्वर्थः । उच्चारणा-

योगस्तत्र प्रकथ्यगतिर्विज्ञास्यते । साधोयो य उपयोग इति । कश्च साधोयः ।
यो यत्रार्थयोः ॥ अथवोपयोगः को भवितुमर्हति । यो नियमपूर्वकः ।
तद्यथा । उपयुक्ता माणवका इत्युच्यन्ते स एते नियमपूर्वकमधीतवन्तो
भवन्ति ॥ किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोषिदकारकम् । कश्चाप
विशेषः । आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः ।

उपयोगशब्दं विधिष्टव्यापारपरिग्रहार्थम् । तेन यत्रार्थधारणार्थं यद-
यद्व्यं स उपयोगः । अथवेति । भा । उपयोगशब्दस्यैवायमर्थी नियमपूर्वकं
विद्यायद्व्यम् । किं पुनरिति । भा । उभयथा सम्भावाहोषदर्शनाच्च
प्रश्नः । यद्यप्यकामतीति । भा । यथा प्रज्ञं दृष्ट्वादपकान्तं न पुनर्हत्ते तद्वति

(अ. १ । पा. ४ । आ. २) (आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ ।)

अनुयोगे इति । (भा) ;

अनियमपूर्वकश्रवणे इत्यर्थः ॥

कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । (भा)

अपादानादिभिरसङ्कीर्तितत्वं च 'तन्नाम्निपूर्वकाविवक्षायामिव सर्वथा तदप्राप्तावपीति तात्पर्यम् । कर्मयुक्तांशोऽपि तत्र परिगणन-
लाभ्य एवेति बोध्यम् ॥

अस्तु तर्हि कारकमिति । (भा)

गौतद्वारां तस्य तज्जनकत्वाद् द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धि-
रिति तद्विवक्षेवेति भावः ॥

अयोऽत्रापादानम् । अयादानत्वेनैव बोधः सर्वत्र । उपाध्यायान्नि.सरत्नं
यस्यमधीतेरर्थः । अतिप्रसङ्गस्वानभिधानादारण्योय इति भाष्यमतम् ॥

वा । आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसंज्ञा प्राप्नोति
(१ । ४ । ५१) । अस्तु तर्हि कारकम् । अकारकमिति चेदुपयोगवच-
नार्थक्यम् । वा । यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् । अस्तु तर्हि कारकम् ।
ननु घोक्तमाख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग
इति । नैष दोषः । परिगणनं तत्र क्रियते ।

एवं शब्देऽपि प्रसङ्ग इत्यर्थः । सन्ततत्वादिति । भा । शब्दस्य अङ्गका
ध्वनय उपस्थानेनोत्पद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसोय-
मानाः श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तो व्यक्तिस्फोटरूपं जातिस्फो-
टरूपं वा शब्दमभिव्यज्यन्तीत्यर्थः । अथवेति । भा । यथा ज्वाला-
रूपं ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमानं सादृश्यात् तत्त्वेनाध्यवसोयमानं सन्ततं

अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनमिति । (भा)

अधीयमानवाक्यजातमध्ययनमित्युच्यते । एवं चापक्रमजनित-
विश्लेषाश्रयत्वादुपाध्यायस्यापादानत्वं सिद्धम् । उपाध्यायादपक्रान्तं
शब्दजातमुपादत्ते इत्यर्थादिति भावः ॥ शब्दानामपक्रमणं न
युक्तमिति शङ्कते

यद्यपेति ॥ (भा) .

शब्दस्य व्यञ्जकाध्वनय इति । (कै)

पुनः पुनरुत्पाद्यमानत्वेन सन्ततत्वमिति भावः ॥ ननु तेषां
भिन्नत्वात् कथं तद्रूपानुसक्तस्य स्फोटस्य स एवायमित्येकता
प्रत्ययोऽत आह

सादृश्यादिति ॥ (कै)

यथा ज्वालारूपमिति । (कै)

प्रतिक्षणं विनशद्दपीत्यर्थः ॥

दुहि याधि रुधि प्रच्छि भिच्छि चिष्णाम्

इति ॥ अयमपि योगः शब्दोऽवस्तुम् । कथम् उपाध्यायादधीत
इति । अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति किं नात्यन्तापा-
यक्रामति । सन्ततत्वात् ॥ अथवा ज्योतिर्वज्ज्ञानानानि भवन्ति ॥

तद्यैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि भिन्नशब्दरूपतामापद्यमानानि सन्तता-
नुच्यन्ते । ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य । तथा-
चोक्तम् ।

“ वायोऽरण्यं ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिच्छते ।

कैश्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेऽध्वनवस्थित ” इति ॥

सन्ततमिति । (कै)

तथा व्यवहारविषय इति भावः ॥ * वायोः कश्चित् परमाणूनां
शब्दतन्मात्रादिरूपाणां कैश्चित् । कश्चिद् ज्ञानस्य शब्दत्वमिष्यते ॥

तदुक्तं हरिणा

- * वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।
- कैश्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थितः ॥
- लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना ।
- स्थानेष्वभिहितो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते ॥
- तस्य कारणसामर्थ्याद्देगप्रचयधर्मिणः ।
- सन्निपातादिभज्यन्ते सारवत्योऽपि भूत्सैव ॥
- अथवाः सर्वशक्तित्वाद्भेदसंसर्गवृत्तयः ।
- ह्यापातपतमः शब्दभावेन परिणामिनः ॥
- स्वशक्तौ यज्यमानायां प्रयत्नेन समौरिताः ।
- अथाद्यैव प्रचोपन्ते शब्दास्थाः परमाणवः ॥
- अद्येदमान्तरं ज्ञानं सूक्ष्मवागात्मना स्थितम् ।
- यत्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन निवर्त्तते ॥
- स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागतः ।
- वायुमाविशति प्राणमघासौ समुदौर्ध्यते ॥
- अन्तःकरणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गतः ।
- तद्भर्मेण समाविष्टस्तेजसैव निवर्त्तते ॥
- विभज्य स्वात्मनो यशून् श्रुतिरूपैः पृथग्विधैः ।
- प्राणो वर्णानभियज्य वर्णेष्वेवोपलीयते ।
- अनसृष्टतिर्यः शब्दः सूक्ष्मत्वाद्योपलभ्यते । (नोपलभ्यते)
- यद्भनादायुरिव स ह्यनिमित्तात्प्रनीयते ॥

“सत्त्वक्रियः प्रयत्नेन वक्त्रुरिच्छानुवर्तिना ।

स्थानेष्वभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते ॥”

वक्त्रुरिच्छा इत्यनेनैकस्यैव वायोरनेकशब्दत्वोपपत्तिरुक्ता ॥ तथा

तस्य प्राये च या शक्तिर्यां च बुद्धौ व्यवहृता ।

विवर्त्तमाना स्थानेषु सैवा भेदं प्रपद्यते ॥

शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिर्विश्वस्यास्य निवन्धनी ।

यत्नेन प्रतिभाक्तायं भेदरूपः प्रतीयते ॥

घट्जादिभेदः शब्देन

व्याख्यातो रूप्यते यतः ।

तस्मादर्थविधाः सर्वा

शब्दमात्राः सुनिश्चिताः ॥

शब्दस्य परिणामोऽयमित्याम्नायविदो विदुः ।

छन्दोभ्य एव प्रथममेतद्विश्वं व्यवर्त्तत ॥

इति कर्त्तव्यता लोके सर्वा शब्दव्यपात्रया ।

या पूर्वाद्दितसंस्कारो वाणोऽपि प्रतिपद्यते ॥

प्रायः करणविन्यास प्राणस्योर्द्ध समीरणम् ।

स्थानानामभिघातश्च न विना शब्दभावणाम् ॥

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

वाग्वरूपता चेदुक्तामेदवबोधस्य प्राण्यती ।

न प्रकाश प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥

सा सर्वविद्या शिल्पानां कलानां चोपवन्धनी ।

तद्वशादभिनियन्तौ सर्वं वस्तु विभज्यते ॥

“अणवः सर्वशक्तित्वाद् भेदसंभर्गवृत्तयः ।

काथातपतमः शब्दभावेन परिणामिनः ।

स्वशक्तौ व्यज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः ।

अभाणौव प्रतीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः ॥”

सैधा संसारिणां संज्ञा वहिरन्तश्च वर्तते ।

तन्मात्रामप्यतिक्रान्ते चैतन्यं सर्वजन्तुषु ॥

अर्थक्रियासु वाक् सर्वा

समीक्ष्यति देहिणः ।

तदुत्क्रान्तौ विसंज्ञोऽयं

दृश्यते काष्ठकुञ्जवत् ॥

प्रविभागे यथा कर्ता तथा कार्ये प्रवर्तते ।

अविभागे तथा सैव कार्यत्वेनावलिष्ठते ॥

स्वमात्रा परमात्रा वा श्रुत्या प्रकथ्यते यथा ।

तथैव रूढतामेति तथा ह्यर्थी विधीयते ॥

आत्यन्तमतथाभूते निमित्ते श्रुत्यपाश्रयात् ।

दृश्यतेऽज्ञातचक्रादौ वस्त्राकारनिरूपणा ॥

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् ।

प्राङ्महान्तम्वधमं येन सायुज्यमिष्यते ॥

तस्माद्य शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः ।

तस्य प्रवृत्तितत्त्वशक्तद्वैतान्तमश्रुते ॥

अन्तर्वर्तिना प्रयत्नेनोर्ध्वमुदीरितः प्राणो वायुस्तेजसानुगृहीतः शब्दता-
मापद्य शब्दघनसंघन्यमागया प्रकाशमात्रया युक्तस्यान्तःसन्निवेशिनः
शब्दस्याविभक्तं विम्बमुपगृह्णातीत्येकेषां मतम् ॥

तथा

१ “अथायमन्तरो ज्ञाता सूक्ष्मवागात्मना स्थितम् ।

व्यक्तस्य सूक्ष्म रूपस्य शब्दत्वेन विवर्त्तते ॥”

“ज्ञाता” वृत्तिविशिष्टमन्त करणम् ॥

१ “अद्येदमान्तरं ज्ञानम्” इति पाठोऽप्यस्ति ।

२ निवर्त्तते ।

नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितो वायुर्ध्वमाक्रमन् उर प्रभृतीनि स्यान्ना
न्याहन्ति तेन चान्त स्थितशब्दस्य कलादिनाभिव्यक्तिरित्यपरमतम् ॥

आचार्यः खल्वप्याह

“आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुक्ते विवक्षुया ।

मन कायादिमाहन्ति स प्रेरयति माहृतम्” इति ॥

अपर आह ; मनोऽभिहत कायादि प्राणमुदीरयति स नाभेर-
चान्मूर्धन्यभिहतोऽन्येन पुनरुद्यताभिहन्यमान ख इति क इति वा ध्वनि
सम्पद्यत इति ॥

सूक्ष्मो वायुरिव सर्वमूर्त्तीनामन्तर्वद्विष्व ध्वनिरवस्थित । स एव
क्षेत्राकाश इति पठ्यते । तत्र यथा सूक्ष्मस्य वायोर्व्यङ्मनादभिव्यक्ति तथा
सूक्ष्मो ध्वनि स्वनिमित्तरभिव्यक्तप्रचितप्रक्रियारूपः श्रोत्रदेश प्राप्त
उपलभ्यत इत्यर्थः ॥

शब्दः प्राणाधिष्ठानो बुद्ध्याधिष्ठानश्च द्वाभ्या प्राणबुद्धिशक्तिधामभि-
व्यक्तोऽर्थं प्रत्याययति तत्र बुद्धितत्त्वान्तरासन्निविष्टेः प्राण उर्ध्वमभिप्रलत
स्तत्तत् स्थानेषु प्रयत्नानुविधाथाघातेनानित्यशब्दरूपेण विवर्त्तते स च प्राप्त-
विवर्त्त एषिवीकलनन्ययोधादिवद्भेदं प्राप्य परस्मिन् शब्दात्मनि भेदानुरागं
सनिवेशयति ॥

“स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागतः”

“तेजसा” जाठरेण । “पाकम्” दाहम् ॥

“वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्यते”

असौ स वृत्तिमनोयुतः प्राणस्तदाह

सर्वा अप्यर्थजातय सूक्ष्मरूपेण शब्दाधिष्ठाना । ता किञ्चात्माभि-
व्यक्तिमधिष्ठानपरिणामे स प्रतिष्ठममाना वाच्यवाचकभावरूपेण भेदेन
प्रतीयन्ते ॥ एवं ह्याह

“वागेवार्थं पश्यति वाग् ब्रवीति वागेवार्थं सन्निहितं सन्तरोति ।
वाचैव विश्वं बहुरूपं निबद्ध तदेतदेकं प्रविभज्योपमुक्ते” इति ॥

सविज्ञातपदनिबन्धनो हि सर्वोऽर्थं शब्देन निरूप्यमाणो व्यवहार-
मवतरति । अत एव असंविज्ञातपदानां विशेषावधारणं निबन्धनपदप्रत्यय-
मन्तरेण न जायते । गोपालादयोऽपि हि निबन्धनपदानि प्रकृत्य गवादि-
विशेषविषयं व्यवहारमीहन्ते । तस्मात् सर्वत्र शब्दाध्याख्यो भेदवानर्थः
शब्दशक्तिसंख्येय शब्दविषयया बुद्ध्या प्रकाश्यते इत्यर्थः ॥

यथैव ऋद्धमंसमन्वयान्मृद्विवर्त्तघटं व्यवस्थापयन्ति तथैवाम्नाये सम्भूत-
भोग्यभोक्तृशक्तेर्वागात्मनो बह्वधा करणत्वमाप्नातं सर्वत्र शब्दमात्रासम-
न्वयात् । तमाप्नायमेवाह कृन्दोभ्य इति ॥ अन्यत्रापि । “ऋद्धयो यजुर्मय-
साममयः वैराज पुरुषो वै यद्भक्तस्यैता लोकां एणास्तिष्ठ ध्याद्युतयस्ता वै
जयो लोका” इति ॥ तथा “एव वै कृन्दस्यः साममय प्रथमो वैराज-
पुरुषो योऽग्नमहजत तस्मात् पशवोऽजायन्त पशुभ्यो वनस्पतयो वनस्ततिभ्यो
दिश” इति ऋग्वर्णोऽपि

“वागेव विश्वा सुवनानि जज्ञे वाच इत् सर्वममृतं यच्च मर्त्यम्”
इति ॥ पुराकल्पोऽप्याह

“विभन्ध बह्वधात्मानं स कृन्दस्य प्रजापति ।

कृन्दोमयीभिर्मात्राभिर्व्यङ्गधैव विवेश तम् ॥

“अन्तःकरणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गतः ।

तद्दर्मेण समाविष्टस्तेजसा सोऽपि पच्यते ॥”

तद्दर्मेण दाहेन दाहवगादेव ॥

१ तेजसैव विवर्तते ।

शाब्दो वाग् भूयसी येषु पुरुषेषु व्यवस्थिता ।

अधिकं वर्तते तेषु पुण्यं ख्यं प्रजापतेः ॥

प्राजापत्यं महत्तेजस्तत्पात्रैरिव संदृतम् ।

शरौरभेदे विदुषां खां योनिमुपधावति ॥

यदेतन्मण्डलं भास्वज्जाम चित्रस्य राधसः ।

तद्भाषमभिसम्भूय विद्यायां प्रतिष्ठीयते” ॥

“भेदोदयाहविवर्तने ऋद्धाकारपरिपक्षा ।

आस्राता सर्वविद्यासु वाग्नेव प्रकृतिः परा ॥

एकत्वमभिनियुक्तान्ता वाङ्मनेत्रा वाङ्मिबन्धना” ।

एषग्वदवभासन्ते वाग्निभागा गवादयः ॥

षड्दारां षड्धियानां षट्प्रबोधां षडथयाम् ।

ते मृत्युमतिवर्तन्ते ये वै वाचमुपासत” ॥

“प्रविभज्यात्मजात्मानं सृष्ट्वा भावान् एषग्निधान् ।

सर्वेश्वरः सर्वमयः स्वप्ने भोक्ता प्रवर्तते” ॥

सर्वो हि विकार आत्ममावेति केषाञ्चिदर्शनम् ।

स च प्रतिपुरुषमन्तः सन्निविष्टो वाङ्म इव प्रत्यवभासते वस्तुतस्तस्यै-
कत्वादमूर्त्तत्वादरूपत्वाच्च व्यवहारमात्रमिदमन्तर्बहिरिति व्यपदेशां मतम् ॥

एकस्य चित्तितत्त्वस्यायं परिणाम इत्यादि स्वभाषा वादिनां दर्शनम् । चैतन्यं

धृतयोनि (भो)ति जज्ञोदरसवत्यविभण्यत इत्येकेषां मतम् ॥ अन्येषां तु

(अ. १ । पा. ४ । पा. १) (व्याख्यातोपयोगे । १ । ४ । २८ ।)

“विभज्य स्वात्मनो घन्थीन् श्रुतिरूपैः पृथग् विधैः”

“श्रुतिरूपैः” ध्वनिरूपैः सहेति शेषः ॥

“प्राणो वर्णानभिव्यज्य वर्णेष्वेवोपलीयते” इति ।

“प्राणाः” सृष्ट्तिकमनोरूपान्त करणयुतः । एतावतैव ज्ञानस्य
शब्दत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥

दर्शनं यथा महतोऽमेर्विस्तुलिङ्गा सूच्या वायोरभ्रसङ्घातश्चन्द्रकान्तादिभागि-
न्यस्तोयधारा पृथिव्या वासावारोहप्रसवान्प्रयोधा इत्येवमादिपरमात्रा-
वादिना विद्याभाष्येभ्य प्रतिपत्तव्यम् । एवम्भूत सर्वोऽपि प्रपद्य यथा श्रुत्या
प्रक्रम्यते । श्रुत्यान्त सन्निवेशिना शब्देन सुखदुःखादिभावेन प्राणिषु बद्धधा
प्रक्रम्यते दर्शयते स तथैव तत्र शब्दे रूढतामेति । व्यत एव तथा श्रुत्यार्थो
विधीयते निश्चीयते न शङ्कोर्यत इत्यर्थः । श्रुतौ सर्वमर्थस्वरूपं सन्निवेश्य
यत सा तमर्थं जनयतीव स हि तस्या प्रत्याख्यात्मनानित्यमवस्थित । न हि
वाङ्मयवस्तुगत सत्त्वं श्रुतिरपेक्षते । यथा सर्वप्रदेशव्यापिक्रियायां शब्दभाव-
नानुगतायामलातचक्रादिश्रुतिरवतिष्ठमाना व्यावहारिकायां तेषां शब्दानां
स्वानुगतार्थेनार्थवत्ता प्रकल्पयति । तथा च श्रुत्या कल्पितो वस्त्वाकार सत्य-
प्यनुमानवलीयस्त्वे रूढो भवति । अत्यन्तासत्सु च शशविषाणादिषु श्रुतिरे-
वार्थं नयति प्रत्यक्षविरोधेऽपि । एव च सर्वत्र प्रत्यक्षसिद्धेऽशन्तसिद्धे
वार्थे बोधोपयोगिशब्द एव कारणमिति तात्पर्यम् ।

इह द्वौ शब्दात्मनौ कार्यो नित्यस्य तत्राद्यो व्यावहारिक पुरषस्य
वागात्मनः प्रतिबिम्बोपप्राप्तौ अन्त्यस्तु सर्वव्यवहारयोनि संहतक्रम सर्वेषा-
मन्त सन्निवेशी प्रभवो विकाराणामाश्रयः । सर्वकर्मणामधिष्ठानं सुखदुःखयो
सर्वत्राप्रतिहितकार्यशक्ति परिशुद्धोत्भोगक्षेत्रावधि सर्वमूर्त्तौनामपरि-
क्षामा प्रकृति बोधरूपतया नित्यप्रकृतप्रत्यवभासप्रवृत्तिनिवृत्तिपदाभ्या
पर्यन्त्यवदप्रिवच प्रसवोच्छेदशक्तियुक्त सर्वेश्वर सर्वशक्तिमंशान् शब्दव्यवभ-

दर्शनम् (कै)

सिद्धान्तः ॥

प्रवादः । (कै)

शास्त्राणि ॥ नटस्य शृणोतीत्यादावीदृश्वुद्धिस्ततापायविवचानभिधानान्नेति नाति प्रसङ्गः ॥

स्मिन् खलु वाग् योगविदो विश्विद्याहङ्कारयस्यान् व्यत्यन्तं संसृज्यन्ते ।
 आह च

“अत्रादि शृङ्गा प्रयोऽस्य पादा” (ऋग्वेद ४ । ५८ । ३) इत्यादि
 ऋग्वयोः ।

व्यवस्थितसाधुभावे हि शब्दतत्त्वे संस्क्रियमाणोऽपभ्रंशापगमादाविर्भूते
 धर्मविशेषे नियतोऽभ्युदयः । तदभ्यासाच्च शब्दपूर्वकं योगमधिगम्यप्रतिभा-
 तत्त्वप्रभवां भावविकारप्रकृतिसत्तां साध्यसाधनशक्तियुक्तां सम्भवबुध्य
 मियतं क्षेममाप्नोतीत्यर्थः । आह च

“प्राणवृत्तिमतिमान्ते वाचस्तत्त्वे व्यवस्थितः ।

क्रमसंहारयोगेन संहृत्यात्मनमात्मनि ॥

वाचः संस्कारमादाय वाचः स्थाने निवेश्य च ।

विभज्य बन्धनान्यस्याः क्षत्वा तां द्विप्रबन्धनाम् ॥

ष्योतिरान्तरमाषाद्य द्विप्रपन्थिपरिच्छदम् ।

पदेशे ष्योतिरैकत्वं द्वित्वा यस्यान् प्रपद्यत” इति ॥

“वाग् वै पराश्रय्याहतावदसे देवा इन्द्रमनुवन् इमां गो वाचं व्याकु-
 र्वन्ति । सोऽग्नयोद् वरं हृष्ये मष्ट्यं चैवैष वायवे च सह गृह्णाता इति
 तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्णते । तामिन्द्रो मध्यतोऽवकन्य व्याकरोत् ।
 तस्मादिषं व्याहता वाग् उच्यते । सै-सं ६ । ४ । ७ । ३ ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥

ननुपादानकारणे समवेततद्योत्पद्यमानस्य कथं ततोपक्रम
इत्यत आह

लोकेति । (के)

यथा वृक्षजन्ये फले वृक्षादपक्रान्तत्वव्यवहारः ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥ ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । उपा-

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥ व्ययमपि योगः शक्योऽवक्तुम् ।

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥ व्ययमपि योगः शक्योऽवक्तुम् ।
लोकप्रसिद्धाश्रयेनैतदुच्यते । लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्तस्मान्निर्गच्छती-

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥ जायमानस्य हेतुरपादानं
स्यात् । उपात् प्रमोदो जायते । इह जनितवृत्तिः । जनितवृत्ति-
रुद्भव इत्यमरः । इज्जदिभ्य इति जनेर्भावे इष् जनिघसिभ्यामित्युणादि
सूत्रेण वा । जनिवधोश्च इति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्याः कर्त्तेति षष्ठोत्-

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥ जनेः कर्त्ता जनिकर्त्तेति कर्मणि
यथा समासः । व्ययमेव च निर्देशो ज्ञापयति “कर्त्तरि च” ति प्रतिषेधो
नित्य इति । कः पुनरसावित्यत आह “जन्यर्थस्येति” । एतदुक्तं भवति ।
जनिशब्दोऽयमिज्जादिभ्य इति जनेर्भाव इष्मुत्पाद्य व्युत्पादितः । “जनि-

तन्वाश्रयाः । (कै)

शास्त्राश्रयाः ॥ “तर्काश्रया” इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥

तत्रास्तीति । (कै)

जन्मोत्तरमिति भावः ॥

दानकारणमत्रापादानम् । जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रात् । सूत्रे प्रकृति-
रपादानकारणम् । मन्त्रापादानिका प्रजाकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः ।

कथं गोमयाद् वृद्धिको जायते । गोमोमाविशोमभ्यो दूर्वा जायन्ते इति ।

तुष्यते । तर्काश्रयस्तु प्रक्रियाभिव्यन्ते । वैशेषिकदर्शने परमाणवादिसम-
वेतं कारकभ्योऽप्युपगच्छेत् कार्यमुत्पद्यत इति नास्ति कार्यस्यापक्रमः
सांख्यदर्शनेऽप्याविर्भावतिरोभावस्तथाजन्मनाश्रयपरिणामाभ्युपगमना-

पुरुषः । कर्त्तरि चिति प्रतिषेधस्त्वनित्यः अत एव आपकात् । यदा श्लेषघटा
समासोऽयम् निषेधस्तु कर्मवृत्तीविषय इति “कारक” इति सूत्रे कैयटः ।
तथा धार्थमात्रस्य ग्रहणाद्वात्सल्यन्तरयोगेऽपि भवति अङ्गादङ्गात् सम्भवतीति
यथा । एतेन इक्त्विषौ धातुनिर्देश इति इका निर्देशेऽयमित्याश्रित्य

वध्योऽक्ष” इति वृद्धिप्रतिषेधः । अन्यार्थवाची न तु “इक्त्विषौ धातुनिर्देशे”
इति इक्प्रत्यायान्तः । गमनेत्युपधातोपप्रसङ्गात् । नाप्यागन्तुकेनेकारेण
धातुनिर्देशः । शब्दात्मकस्य धातोः कर्त्ता सम्बन्धायोगात् । अथाप्यर्थ-
धारको योगः स्याद् एवमपि धातुनिर्देशे तस्यैव प्रयोगे स्याद् न पर्यायस्य ।
अङ्गादङ्गात् सम्भवोऽस्तीति । अर्थग्रहणे तत्रापि भवतीति । “प्रकृतिः”

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 (अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (जनिकर्तुः प्रकृतिः [१ । ४ । ३० ।])

द्रव्यान्तरारम्भेति । (कै)

खण्डपटादिरौत्येत्यर्थः ॥

परिणामेति । (कै)

साङ्ख्यमते प्रतिक्षणपरिणामित्वात् पदार्थानां गोरोमादेस्तत्तद-
 वस्त्रपूर्वारूपेण परिणाम इति भावः ॥

ब्रह्मणो निःसरमाणा जायन्त इत्यर्थः । नि सरणं लोकप्रसिद्धाश्रयं

अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति । सन्त-
 तत्वात् । अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥

स्ययकमः ॥ यदीति । भा । यद्यतोपक्रामतितत्पुनस्तत्र न दृश्यते इति प्रसि-
 डम् । इह तु तत्रान्नि दर्शनमिति प्रश्नः ॥ सन्ततत्वादिति । भा । अविच्छे-

गमहनेत्युपधालोप अर्थासङ्गतिं चोद्भावयन्तो मीमांसावार्तिककाराः समा-
 द्दिताः । अत्र प्रकृतियद्वयमुपादानमात्रपरमित्येके । अत एव “ प्रकृतिश्च
 प्रतिष्ठा दृष्टान्तानुपरोधाद् ” (वेदान्तदर्शन—अ १ । पा ४ । सू २३)
 इत्यधिकरणे ब्रह्मणो जगदुपादानतायां “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ”

इत्यस्य विवरणं “ कारणम् ” इति । उपादानकारणमित्यर्थः । अन्ये तु
 ध्रुवयद्वयमनुवृत्तेरेव प्रकृतिपरिग्रहे सिद्धे प्रकृतियद्वयं कारणमात्र-
 परिग्रहार्थं वर्णयन्ति । अत एव वृत्तावुक्तं कारणमिति न पुनरुपादान-
 कारणमिति । तेन च पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यादावपि भवतीति ।
 किं पुन सत् जायते उतासत् । न तावत्सत् । अन्न वैयर्थ्यात् । यदि

जन्मायोगादिति । (कै)

वैकल्यादिति भावः ॥

कर्तृत्वासम्भवादिति । (कै)

किं चैवं शशविषाणादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । किं चैतन्मते कलिका-
वस्थायामसत एव गन्धस्य विकलावस्थायामुत्पत्तिर्वाच्या । एवं च
सर्वपुष्पेषु विकलमात्रेण गन्धोत्पत्त्यापत्तिः । एवं बालोऽविद्यमानस्य

यद्यस्मान्जायते ततो निर्गच्छति इति लोकावधारत् । स च व्यवहार

दादित्यर्थः । यथा बिलादौर्धभागो भोगो निष्कामज्ञप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते
तथा दूर्वा अपीत्यर्थः ॥ अथवेति । भा । क्षणिकपक्षं द्रव्यान्तरारम्भपक्षं
वा परिणामपक्षं वाथित्यैतदुक्तमित्याहुः ॥ ननु सतो वात्मायोगादसतस्य

इति पक्षमौमुपपत्तिकामाहुः । अन्ये तु पुत्रात् प्रसोदो जायते इतिवृत्ति-
स्वरसात् प्रकृतिशब्दकारणमात्रपर इत्याहुः । अस्मिंश्च पक्षे यतो वेति
सामान्यशब्दोऽपि उपादानरूपविशेषपरः “ ह्यगो वा मन्त्रवर्णात् ”
(मीमासाद्—अ ६ । पा ८ । सू ३१) इति षाष्ट्यायात् । “ अहमेव

जन्मनः प्रागेव सत् किं जन्मना । अथैवमपि जन्म जायस्य जायस्य इत्येव
घटो जायते । नाप्यसत् । असत् कर्तृत्वायोगात् । शशविषाणादेरपि
जन्मप्रसङ्गाच्च ॥ उक्तमत्र—

“ पूर्वोवस्थामविगच्छत्संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।

संमुह्यित इवायोक्ता जायमानोऽभिधीयते ॥ ”

(अ. १ । पा ७ । ध्या १) (निकर्तुः प्रकृति । १ । ४ । १० ।)

शुक्रगोणितादेर्धावने उत्पत्तौ यतीपप्रकृतावपि तदुत्पत्तिप्रसङ्ग
इति बोध्यम् ॥ उत्तरम्

बुद्धीति ॥ (कै)

कारकरूपम् । (कै)

कारकत्वम् ॥

उपादानकारणविषय एवेति भाष्यमतम् । पुत्रात् प्रमोदो जायते इत्या-
दावुपादानत्वारीपेक्षापादानत्वं बोध्यम् ॥

कर्तृता सम्भवात् पक्षान्तराभावाच्च कथमङ्गुरो जायते इति प्रयोग । नैष
दोष । बुद्धिव्यवस्थापितस्यार्थस्य क्रियाया कारकरूपोपगमात् ॥

वञ्जस्याम" इति सामानाधिकरण्यां श्रूयते तच्च चतुर्धा भवे । बाधाया-
मभेदे तादात्म्ये च । प्रकृते तादात्म्ये । भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्त्वाकत्वं ध्यावि-
द्यकः सम्बन्धविशेषो वा तादात्म्यमित्याद्युत्तरमीमांसाया स्पष्टम् ॥

इति । एतच्च "ध्यामदत" इत्यत्र उपपादयिष्याम' । किञ्च
ध्यामकमनेन दुस्तर्कण । व्यञ्जित तावच्छृङ्गाच्छरो जायत इति प्रयोग' स
उपपादनीय इत्येतावत् । ध्ययमपि प्रपञ्च । लोके हि यद् यस्माच्चायते
तत्ततो निर्गच्छतीत्युच्यते । लोकाप्रसिद्धानुसारेण शब्दप्रयोगः । ध्ययतत्वं तु
मघाभवत्वन्यथा वा ॥

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥

भेद एवापामिति । (कै)

सादृश्यमूलकोऽपि नाभेदाध्यवसाय इति भावः ॥

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ हिमवतो गङ्गा प्रभवति । प्रथमप्रकाशोऽत्र धात्वर्थः । तदाधारो हिमवदादिरत्रापादानम् । हिमवदपादानको गङ्गाकर्तृकः प्रथमः प्रकाश इति बोधः । हिमवतो निःसरमाणा प्रकाशत इति वार्थः । प्रासादात् प्रेक्षते इत्यादौ वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः । पक्ष-

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ अयमपि योगः शक्योऽवकुम् । कथं

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ सन्ततत्वादिति । भा । सादृश्यनिबन्धन-

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ भूकर्तुः प्रभवः प्रागवत् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति कश्चोरेभ्यो वितस्ता प्रभवति । तस्य उपपत्तये । भावे क्तः । विगतस्ता वितस्ता । अश्रोण्या इत्यर्थः । अत्रोपसभतेः कर्मणापादे प्रभवतिवर्त्तते । प्रकाशत इत्यर्थः । भौचार्याणामित्यारम्भोऽयं सप्तसूत्रोभाष्ये

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ भवत् भूः सम्यदादित्वात् क्तिप् । अत्रापि प्रशब्दो दृश्यः । न हि केवलस्य भवत्यर्थस्य प्रभवनेन योगः

स्यर्थं स्वयन्तार्थक्रियाकर्म ॥ आसनात् प्रेक्षते इत्यादावुपदिश्य इत्याद्यर्था-
धिकरण प्रथमार्थं । प्रासादादितो नि सरता चक्षुषा तदृष्ट्या वा प्रेक्षत
इति अर्थं । प्रासादस्यपुरुषान्निष्कमण्यमेव प्रासादावधिकल्पिनोपचर्यत
इति भाष्यमतम् । वनाद् ग्रामो योजने योजन वा । अत्राव्यवहितोत्तरत्व
पञ्चमर्थं । स्वाव्यवहितोत्तरवृत्तित्व प्रथमासप्तम्योरर्थं । एव च वनाव्यव-
हितोत्तरयोजनाव्यवहितोत्तरदेशवृत्तिर्गाम इति बोध । कार्त्तिक्या व्याप-

द्धिमवतो गङ्गा प्रभवतीति । अपक्रामन्ति तास्तस्मादाप । यद्यपक्रामन्ति

तत्त्वाध्यवसायादविच्छेदेन तासामुपपन्नादित्यर्थं ॥ अथवेति । भा । वस्तु-
तोऽत्र भेद एवापायमिति भाव ॥

प्रत्याख्याता । तथाहि । घोरेभ्यो विभेति । भयान्निवर्त्तत इत्यर्थं ।
जायते रक्षणेन घोरेभ्यो निवर्त्तयतीत्यर्थं । पराजयते । ग्लान्या । निवर्त्तत
इत्यर्थं । वारयति । प्रवृत्तिभ्रतिवध्न निवर्त्तयति । निक्षीयते । निक्षय-
नेन निवर्त्तते इत्यर्थं । अघोते । उपाध्यायाद्वि सरन्त शब्दङ्गजातो-
त्यर्थं । ब्रह्मण प्रपञ्चो जायते इत्यत्रापि । ततोऽपक्रामति । यथा
वृक्षात् फलमिति । लोकाप्रसिद्धाश्रयेणापायो बोध्य । प्रभवतीत्यत्रापि
भवनपूर्वकं नि सरणमर्थं । अत्रेद वक्तव्यम् । गिरिवृत्तिनि सरणादिधात्व-
न्तरार्थविशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य यथा कथं चिदुक्तप्रयोगाणां सम-

किं तद्धि सोपसर्गस्य भुव । “कर्त्तेति” । भवत्यर्थस्य कर्त्तव्यर्थं । भुवो
वा धातो । कथं पुनर्धातोर्गाम कर्त्ता स्याद् धातुर्वै शब्द शब्देऽसम्भ-
वेऽर्थे कार्यं विद्वांस्यते । तस्य उपक्षये भावे क्त । विगतौ चक्षा वितस्ता

हायणीमासे इत्यत्र स्वावयवकत्वं पक्षम्यर्थः । स्वाव्यवहितोत्तरकालवृत्तित्वं सप्तम्यर्थः । कार्त्तिकव्यवयवकत्रिंशत्तिथ्यत्तकमासाव्यवहितोत्तरकालवृत्तिरायहायणीत्वर्थः । वनाद्वि वृत्त्य योजने गते ग्रामः प्राप्य इति बोधः । योजनमित्यस्य प्रथमान्तत्वे गतं चेदिति शेषः । कार्त्तिक्या इत्यादेरपि ततः प्रभृति गते मासे घ्यायहायणीत्वर्थ इति भाष्यमतम् । अत्र सर्वत्र भासंसंमते स्वार्थे साधुत्वं यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ सर्वत्र तत्तत्कारकत्वाविज्ञायां यथाः साधुत्वमिष्टमेवानभिधानं चेतितत्त्वम् ।

किं नात्यन्तरापक्रामन्ति । सन्ततत्वात् । अथवाऽन्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥

धनेऽपि मुख्यार्थपुरस्कारेण यच्छीप्रयोगो दुर्वारः । गटस्य श्रद्धयोतीतिवत् । न क्षुपाध्यायगटयोः क्रियानुकूलथापारांशे विशेषो वक्तुं शक्यः । अत्रभिधानमहास्रमाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु नातीव मनोरमम् । एवं च जुगुप्साविराम इत्यादिवात्तिकमप्यावधारमनोयम् । तथाच सूत्रवात्तिकमतमेवेष्ट प्रवक्षामिति यावदाधं साधु । तथा ध्रुवं भयहेतुरसोढ इत्यादिसंज्ञिनिर्देशोऽपि सार्थका परत्वात् तत्तत् संज्ञा प्रामावपि श्रेयत्वविवक्षायां न माघाणामग्नीयादिवादाविव यथा इष्टतया तत्रापादानसंज्ञाया वारण्योयत्वादित्यवधेयम् ।

इति । अश्लोयोत्यर्थः । 'अयमत उपलभ्यत इति' । उपलभ्यतेः कर्मण्यपारे प्रभवतिः प्रवर्त्तत इत्यर्थः । प्रकाशत इति यावत् । एतेन अन्यथाभावात् पूर्वोक्तसिद्धं दर्शयति । अनेकार्थत्वाद् धातुनामक्षिप्तार्थे इति । अयमपि प्रपञ्चः । कथं भवनपूर्वके नि सरथ्ये प्रभवतिर्वर्त्तते ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ।

१ । ४ । ३२ ॥

नचसत्यस्मिन् कर्मण्यपि स्यादित्यत आह

उपाध्यायायेति ॥ (कै)

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कारकचतुर्थाः सम्प्रदानत्वशक्तिमानर्थः । सा शक्तिश्च तत्तद्भात्वर्थकर्मनिष्कर्मनिरूपकत्वे-
नेच्छाविषयो यस्तन्नियता "कर्मणा यमभिप्रैति" इति सूत्रात् । कर्म-
निष्ठेत्यनेन कर्मचतुर्थी निमित्तत्वप्रदर्शनात् कर्मश्रुत्यपेक्षया चतुर्थीश्रुते-
र्वैकवत्वं बोध्यते । अथ एव क्रीते सोमे मैत्रावरुणो दण्डं प्रयच्छतीत्यादौ
दण्डदानं न प्रतिपत्तिः किन्तु द्वितीयापेक्षया तृतीयस्या चतुर्थी श्रुत्या मैत्रा-

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मग्रहणं किम-

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मग्रहणमिति ।
भा । उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र गौरुपाध्यायस्याप्यभिप्रेयमाणत्वम् ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मणा करण-
भूतेन कर्ता यमभिप्रैति सम्प्रदाति ईप्सुति वा तत्कारकं सम्प्रदानं स्यात् ।
न च युगपत् कर्मत्वं करणत्वं च कर्ममिति वाच्यम् । क्रियाभेदेनाविरोधात् ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मणा करण-
भूतेनेति कथं पुनरेकमेव वस्तु युगपत् कर्म च करणं च भवति क्रिया-
भेदात् शक्यक्रियायां करणम् । दीयमानया हि गवा शिष्य उपाध्यायमभिप्रैति

(कमया यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. ३)

करणभूतयेति । (कै)

स्वरूपकथनम् ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

दानक्रियाभिप्रेतगम्योपाध्यायोऽभिप्रेत इति तस्य क्रियासम्बन्धो
वदिरङ्ग इति भावः ॥

वशसंस्कारकमिति मीमांसकाः । यत्तु तत्तद्वात्पर्यकर्मसम्बन्धन्युपलं
गोलाभक्तसुखादितद्भागित्वेन य इच्छाविषयः स सम्प्रदानमिति । तत्र ।
सुप्रसन्नैवांशुव्योक्तार्थाभावात् । तथा शब्दबोधाभावाच्च । यदपि इच्छा-
विषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति । तदपि न । देवो रूपवान् इत्यादौ उद्देश्यविषय-
भावेनान्वयात् । देवे उद्देश्यत्वप्रतीतावपि इच्छाविषयत्वाप्रतीतेः । तस्माद्दु-
द्देश्यत्वमुद्देश्यादिपदशक्यतावच्छेदकतया सिद्धं पदार्थान्तरमेव । क्वचिद्

धम् । यमभिप्रैति स सम्प्रदानमित्युच्यमाने कर्मण एव सम्प्रदानसंज्ञा

यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाऽभिप्रेयते गवा तूपाध्यायः । तत्र परत्वाद्
गो. कर्मसंज्ञेति पारिशेष्यादुपाध्यायस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा भविष्यतीति

दानक्रियाया हि कर्म । अभिप्रायक्रियाया करणम् । दीयमानया गवा हि
शिष्य उपाध्यायमभिप्रैति । उपाध्यायाय गां ददाति । अत्राभिप्रेतीति पद-
त्रयम् । न तु समासः । उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समासो वक्तव्य

सम्भ्रान्ति ईप्सति वा अभिप्रपूर्वे हि इण् ईप्सतिना समानार्थः । अभि-
प्रेतमित्युक्ते ईप्सितमिति गम्यते । उक्तञ्च

“अनिराकरणात् कर्तृस्थानाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।

प्रेरणानुमितिभ्या वा कभते सम्प्रदानताम् ॥”

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

नन्वेवमिति । (कै)

दायोग एव सम्प्रदानत्वमित्यस्यानाश्रयणादिति भावः ॥

प्रकर्षयोगः । (कै)

सामर्थ्यगम्यप्रकर्षयोगः ॥

प्रत्याख्यातत्वादिति । (कै)

सिद्धान्तेऽप्यनुवादत्वेनेदानीमपि तत्त्वमेवेति भावः ॥ अत्र

इच्छाविषयत्वसमानाधिकारमिदं न्यत् । विप्राय गा ददाति इत्यादौ
विप्राभिन्नसम्प्रदाननिष्ठोद्देश्यता निरूपकं दानमिति बोधः । स्ववृत्त्युद्देश्यता-
निरूपकत्वं सम्बन्ध । सम्प्रदानविप्रोयमिति विप्रसम्प्रदानकमिति वा बोधः ।
क्रियाकारकभाव सम्बन्ध इति द्वितीयोक्तदिशोऽपि तत् । पिबन्तः आङ्गं
दद्यात् इत्यादौ स्वत्वे पिबन्निरूपितत्वस्य बाधेऽपि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्र-

प्रसज्येत । कर्मग्रहणे पुन क्रियामात्रे न दोषो भवति । कर्मनिमित्तत्वेनाश्री-

प्रश्नः । कर्मण एवेति । भा । सत्यप्युभयसम्भवेऽन्तरङ्गत्वात् कर्मण एव
गवादिः स्यादित्यर्थः । नन्वेवं कर्मसंज्ञानवकाशा स्यात् । वचनसामर्थ्यात्

इति वाचिकस्य ह्यन्वोविषयत्वादिति हरदत्तः । भाषाविषयत्वे वाचकं तु
तत्रैव वक्ष्याम । अत्र वृत्तिकाराः । अन्वयसंज्ञेयं सम्यक् प्रदीयते यस्मै
तत् सम्प्रदानमिति । तेनेह न । रजकास्य वस्त्रं ददाति । घृतः वृष्टं ददाति ।

त्यागो दानं त्यागस्याङ्गं शेषभूतं कर्मणा गवादिनेषितमाप्तुमिष्टं
सम्प्रदानता कथ्यते । अनिराकरणाद्वा । एवमस्त्विति अमुमानाद्वा । देवेभ्यः
सुमनसो ददाति । याचकाय भिक्षा ददाति । उपाध्यायाय गां ददाति ।
न तु निराकुर्वन् सम्प्रदानं भवतीति श्लोकार्थः । अत्र केचिदाहुः । “कुगति-

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । २२ ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. १)

कर्मणेति ।-(पा)

निर्दिष्टस्य शेषत्वं, “यमि”ति निर्दिष्टस्योद्देश्यत्वलक्षणं शेषित्वं प्रतीयते इत्यजां ग्रामं नयतीत्यादौ ग्रामस्य न सम्प्रदानत्वमिति बोध्यम् ॥ यदा तु ग्रामोऽजासंयुक्तो भवत्वित्युद्देशेनाजानयनं तदा भवत्येवाजां ग्रामं नयतीति । ननु संज्ञिनिर्देशार्थं तदावश्यकमत आह

अध्याहारेणायीति ॥ (के)

स्वत्वापत्त्यनुकूलत्यागरूपदाधात्वर्थे पितृणामुद्देश्यत्वसत्त्वान्न दोषः । परस्त्वै हेतुश्च त्याग एव । अत एव विदेशस्य पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्त्रीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणेऽपि उद्देश्य पुत्रादिभिरेव पित्रदापत्तेन तद्वन्न विभज्य गृह्यते शान्धैरिति व्यवहारः । प्रतिग्रहस्तु अन्वयाद्युक्तं मुख्यमित्युक्तेः । प्रतिग्रहोत्तमदाने कलातिशयजनकः । अदृशार्थदत्तस्त्रीकार एव प्रतिग्रह इति परितोषदत्तनिस्तुरगादिस्त्रीकारे न दोषः । संरुष्टिस्तु साधारण-

यते ॥ अथ यं स ग्रहणं किमर्थम् । कर्मणाभिप्रैति सम्प्रदानमितीत्युच्य-

तर्हि पर्यायः स्यात् । कारकप्रकार्ये च प्रकर्षयोगो नाप्योपलभ्यते न त्वन्तरङ्ग-
वहिरङ्गव्यवहारः ॥ ननु पर्याये सति गत्यर्थकर्मणोत्पत्त्यभ्युत्थनार्थकः स्यात् ।

इह हि ददातिर्गोष्ठः न तु वास्तवं दानमस्तीत्याहुः । भाष्ये तु नैतत् स्त्रीदत्तं खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति । “न श्रुदाय मतिं दद्यात्” इत्यादि प्रयोगात् । राजकस्य ददातीति तु श्रेयस्त्वविवक्षाया बोध्यम् । नन्वेवमज्ञायति

धादयः” (२ । २ । १८) इत्यत्र वार्तिकम् “उदात्तता तिष्ठा गतेः समानवचनम्” इति । “यो ज्ञात एव प्रथमो महोत्सावो देवा यतुना पर्यभूषत् । यो यः शम्बरमन्वविन्दत् । पश्चात्त नृते किं विजबन्ते । यो वै

(अ. १ । पा. ४ । अ. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्मदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

श्रुतेति । (कै)

तिङ् श्रुत्योपस्थापितेत्यर्थः ॥ एवं च यः स इत्येव लभ्येतेति

भावः ॥

सार्थादिति । (कै)

प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेऽ“ध्यपादाने चाहीयस्वहोः” (५ ।

स्त्वोत्पादेऽपि ददातीत्यप्रयोगात् । परमात्रस्त्वानुकूलेत्युपात्तम् । तत्रापि स्त्ववति स्त्वानुत्पत्त्या पूर्वस्त्वनाशाङ्गीकारात् । उपेक्षा तु न नियमतः परस्त्वोत्पादिकेति न तत्र ददाति इति प्रयोगः । विक्रमेऽपि न तथा । मूल्यदानपूर्वकस्वीकाररूपकयस्यैव स्त्वजनकत्वात् । स्त्वं च दानादि नाशं प्रतिग्रहादिजन्यमतिरिक्तमदार्थरूपम् । तच्च वहिरिन्द्रियवेद्यम् । स्त्वं

मानेऽभिप्रायत एव सम्मदानसंज्ञा प्रसज्येत । यं स यद्यथे पुनः क्रियमाणे

तस्य प्रत्याख्यातत्वादित्यदोषः ॥ अथेति । भा । अथाहादेवामि सर्वनाम-
द्वयार्थो लभ्यत इति प्रश्नः ॥ अभिप्रायत एवेति । भा । श्रुतमदार्थसम्बन्धे-

याममिति गयति कर्मभिरर्थैः सम्बन्धमानस्य यामस्य सम्मदानत्व स्यादिति चेन्न । यमभिप्रैतीत्युक्त्वा हि यमिति निर्दिष्टस्य श्रेयित्वं कर्मण्येति निर्दिष्टस्य गवादेः श्रेयत्वं च प्रतीयते । यथा कर्त्तृभिप्राये क्रियाफल इति कर्त्तुं श्रेयित्वं

प्रयवयतामप्येनं प्रतिपद्यते” इत्याद्युदाहरणानि अत्र सर्वत्र । “यदृक्ता-
ग्निव्यम्” (८ । १ । ६६) इति गित्यमिति निपातप्रतिषेधात् तिङन्त-
मुदात्तवत् । ततश्च यमभिप्रैति इत्यत्रापि समासे सति प्रातिपदिकत्वात्
विभक्त्युत्पत्तिः स्यादिति । नेति वयं तस्य छन्दोविषयत्वात् । यदि “कर्मणा
यमभिप्रैति स सम्मदानम्” अर्था गयति याममिति अत्रैर्नयति क्रिया

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्पदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (च. १ । पा. ४ । ऋ. १ । ४५) इति सूत्रेण कर्मप्रत्ययान्तहीधातुयोगेऽपादानत्वज्ञापनात् पञ्चमी सार्धेन त्यज्यते इत्यर्थे कोऽयं प्रयोगः ॥

आलक्ष्यत इति । (कै)

निराक्रियत इत्यर्थः ॥ भाष्ये

पश्यामि इत्यादि व्यवहारात् । तत् साक्षात्कारे च तदीय स्वत्वस्याप्यतदीय मयेष्टविनिषोष्यत्ववदिदमिति ज्ञानं हेतुः । सम्पदानमनेकधोक्तम् ।

“अनिराकारणात् कर्तुंस्यागाङ्गं कर्मणेऽप्यितम् ।

प्रेरयामुमतिभ्यां च कथते सम्पदानताम्” इति ।

आद्यं देवता । प्रेरयया याचकः । अमुमत्युपाध्यायः । खण्डिकोपाध्यायः तस्मै चपेटां ददातीत्यत्र संयोगानुकूलो व्यापारो ददात्यर्थः । चपेटा प्रकृत-

न दीषो भवति । यं स दृष्ट्यादभिप्रयतः सम्पदानसंज्ञा निर्भज्यते ।

नैव निराकाङ्क्षत्वेऽप्याहारानुपपत्तिरिति भावः । कर्तृसंज्ञायास्त्यकर्मको धातुस्वकाशः स्यात् । ततश्चोपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यत्रार्थे शिष्या-

क्रियापक्षस्य शेषत्वं च । न चेद् ग्रामं प्रत्यगा श्रेयभूता तथा च प्रयोजक-क्षत्तये प्राप्तनवन् मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानमित्यधिकरणे क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति दण्डदानं न प्रतिपत्तिः । किन्तु द्वितीयापेक्षया

कर्मभिः सम्बध्यमानस्य ग्रामस्य सम्पदानतां प्राप्नोति । न प्राप्नोति । किं कारयाम् कर्मणेति करणे षष्ठीयेत्युक्तम् । न च यथा शिष्यस्योपाध्यायसम्बन्धे गौः करणमेवमज्ञात्मानसम्बन्धे ऽ इच्छित्वा समानार्थे तु सुतरामप्यस्ति । तथा हि यमभिप्रैतीत्युक्ते यमितिनिर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणेति निर्दिष्टस्य गवादेः करणस्य शेषत्वञ्च प्रतीयते । यथा “कर्षभिप्राये क्रियापक्षे” इति

(अ. १ । पा. ४ । ध्या. १) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । १२ ।)

यं सम्प्रत्येतीति । (भा)

संनिहितसम्प्रदानस्यले दानस्य तत्काले विप्रसन्तोपरूपदृष्टका-
लेनापि कालवत्वात् तत्रैव स्याद् असन्निहितसम्प्रदानस्यले विप्राय-
ददातीति प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥ “उपाध्यायाय” इत्यत्र
संनिहितायेति शेषः ॥ “अग्रे” विप्रकृष्टायेति शेषः ॥

करतलम् । “न श्रुद्रायमतिं दद्याद्” इत्यादौ बोधनार्थः । मतिशब्देन
तज्जनकं वेदादिरूपं श्रास्त्रमुच्यते । रजकाय वस्त्रं ददातीत्यादौ अधीनो-
कर्यं तदर्थः । शेषत्वविवक्षायां रजकस्य वस्त्रमित्यपि भवति । अर्थां ग्रामं
नयतीत्यादौ परया कर्मसंज्ञया बाधात्त दोषः । पत्ये श्रेते इत्यादौ शयनादि-
क्रियाया अपि संदर्शनप्रार्थनव्यवसायजन्यारम्भक्रियानिरूपितं कर्मत्वम् ।
पिण्डोमित्यादौ गम्यमानक्रियापेक्षा कारकत्वदर्शनात् । हरिरप्याह

अथाभिराह्वयं किमर्थम् । कर्मणा यमेति स सम्प्रदानमित्युच्यमाने यमेव

योपाध्यायस्य गौर्दीयते इति स्यात् । ननु शिष्यस्य कर्तृत्वामावे कथं
गोः कर्मसंज्ञा । नैष दोषः । कर्मसंज्ञायां स्नातन्यस्य कर्तृत्वद्वयेनो-

पणोपस्था चतुर्थीश्रुत्याऽर्थकर्मत्वमुक्तम् । अत्र वाचिकम् । “क्रियायद्वयं
कर्तव्यम्” पत्ये श्रेते । भाष्यकारास्तु संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमान-
त्वात् क्रियापि ह्यत्रिमं कर्म । तथा च सुप्तेष्वैव सिद्धम् । प्रतीयमानक्रिया-

कर्तुः शेषित्वं क्रियाफलस्य शेषत्वं न चात्र शेषशेषिभावः प्रतीयते । किं च
“नौवह्योः हरतेऽपि” इति द्विकर्मकेषु नयतिः परिगण्यतेऽतोऽपि
ग्रामस्य न भविष्यति । अथ किमर्थं महती संज्ञाक्रियत इत्याह “अन्वर्थ-
संज्ञाविज्ञानाद्” इति । सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानमित्यन्वर्थत्वात्

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

आभिमुख्यमात्रे इति । (भा)

कर्मणा करणभूतेन क्रियारम्भे यमुद्दिशतीत्यर्थः । स षोडशः
सर्वत्रास्तीति भावः ॥

संख्यावदिति । (कै)

अन्यथा विप्रेभ्यो गां ददातीति न स्यादिति भावः ॥

“सम्पूर्णं प्रार्थनाया व्यवसायं त्वन्तरा ।

व्यवसायस्त्वपारम्भे साधनत्वाय कल्पते ॥

पूर्वस्मिन् या क्रिया सैव परस्मिन् साधने मता” इति ।

‘श्रुतार्थं फलविषय सङ्कल्पः तत्प्रार्थनायां फलोपायविषयेऽभिज्ञाये
साधनं व्यवसायः क्रियाविषयस्य फलसाधनत्वेन निश्चयः । तत्रानन्तरा प्रार्थना
साधनम् । अभिज्ञाये सति निश्चयकरणात् । व्यवसायस्त्वारम्भे ऽस्मानस्या-

सम्प्रयेति तत्रैव स्यात् । उपाध्यायाय गां ददातीति । इह न स्यात् ।

फलक्षणात् । तथाच सार्थाद्दृश्यते इत्यत्र कर्मणि लकारोत्पत्तिः ॥

निर्भक्ष्यत इति । भा । व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ अयेति । भा । कर्मणा

पेक्षोऽपि हि कारकभावो भवत्येव । प्रविश पिण्डोमिति वत् । सूत्रकारश्चाह

“क्रियार्थोपपदम्य च कर्मणि स्थानिनः” (२ । १ । १४) इति । न चैव-

मपि अददाति कर्मत्वात् क्रियाग्रहणं कर्तव्यमेवेति वाच्यम् । भाष्ये अन्वयं-

संज्ञाया ददाति कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमित्यर्थः । श्वमपि

रजकस्य वस्त्रं ददाति व्रतः एतत् ददातीत्यत्र कस्मान्न भवति । अदानत्वात् ।

किं पुनर्दानम् । दानं किञ्चिदुद्दिष्टा पुनर्यज्ञेणाय सङ्गव्यागा । यथा

एषाय जलं ददाति । देवेभ्यः सुमना । याचकाय भिक्षाम् । उपाध्यायाय

(अ. १ । पा. ४ । आ. २) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्मदानम् । १ । ४ । २२ ।)

न्यायसिद्ध एवेति । (कै)

। अयमभ्युपगमवादः ॥

निन्दतीति । (कै)

गर्हं कुत्सायामिति स्मृतेः ॥

प्रवृत्तौ साधनं तेन चाप्यमानत्वेन प्रकृतक्रियाकर्मत्वं लभते । पूर्वस्मिन् काले
या क्रिया सापरस्मिन् उत्तरकालभाविनि साधनम् । सापेक्षतया सिद्धस्यैव
ससाधनत्वात् । सन्दर्शनं तु न क्रियासाध्य फलाभिलाषयोग्यताविशिष्टचैत-
न्यस्यैव तत्साधनत्वात् । एवं च “कर्मणा यमभिप्रैति” इति सूत्रेण सम्मदान-
त्वम् ॥ पतिसम्मदानकमारम्भकर्मभूतं पत्नीकर्तृकं शपणमिति बोध इति
स्पष्टं भाष्ये । कटं करोतीत्यादौ तु नैवं ह्येवा सत् । अनभिधानात् । क्रियया

उपाध्यायाय गामदात् । उपाध्यायाय गां दास्यतीति । अभियहणे पुनः

यमेति गच्छति प्राप्नोति सम्भ्रतौत्यर्थः । अभिप्रैतीत्युक्ते स एवार्थ
इति प्रश्नः । आभिमुख्य इति । भा । उपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात्

संज्ञात्वसौकारात् । गन्धेवं कटं करोतीत्यादावपि सम्मदानत्वं स्यात् ।
वचनवलाच्च कर्मसम्मदानत्वयो-पर्यायः । अत्राहुः । नैनं वार्तिकं सार्वत्रि-
कम् । किन्तु प्रयोगानुसारात् नियतविषयं धातुपात्तफलानाधाय एव

गाम् । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटिकां ददाति । “न शूद्राय मतिं दद्याद्”
इति । करतलप्रहारखपेटिका । रजके तु पुनर्यह्यादानाभावः । उप-
मानात्तु ददाति प्रयोगः । तत्र कारकशीघ्रताद्गतस्य शृङ्खोति इति यत्
घट्टी । कर्मणेति किम् । यावता उपाध्यायाय गा ददातीत्यत्र गोरुपाध्या-

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । २।४।३२।) (अ. १।पा. ४।आ. १)

निश्चयं करोतीति । (कै)

उद्देश्यत्वप्रदर्शनाय इदम् । एवमुत्तरत्र “उपसृत्वे”त्यपि ।
“उपाश्रित्य” इति पाठान्तरम् ॥ भाष्ये

क्रियां हीति । (भा)

एवं बहुलद्वयसंस्कारानुरोधेन कर्मशब्देनोभयं गृह्यते ॥ भाष्ये

यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति वार्त्तिकमते तु पतिसम्प्रदानकप्रयत्नमिति
बोधः । तत्तत्संज्ञादूत्रैस्तत्तदर्थे तत्तत्कारकप्रकृतमत्वबोधनात् । पशुना यद्
यजते इत्यत्र फलाश्रयः करणत्वप्रकृतिमान् । उद्देश्यं कर्मता प्रकृतिमान् ।
कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य कर्मसंज्ञेति वार्त्तिकात् । पशुकरणको रुद्र-
कर्मको याग इति बोधः । अग्नौ किल पशु प्रक्षिप्यते । तद्गुदायोपाक्षिप्यते
इति भाष्यम् ॥

क्रियामाद्ये न दोषो भवति । अग्निराभिमुख्ये वर्त्तते प्रशब्द आदि कर्मणि ।
तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैषति यं चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं

कालानवच्छिता क्रियाश्रयत्व इत्यर्थः ॥ ननु यथा तेन दौत्यरीत्यादौ
संख्याकालयोर्न विवक्षा तथेहापि संख्यावत् कालस्याविवक्षा भविष्यतीति

प्रवृत्तेः । भाष्यमते तु यत्र सम्प्रदानत्वमिष्टं तत्र सन्दर्शनादौर्णा क्रियायाश्च
भेदो विवक्ष्यते । ततश्च तैराप्यमाना क्रियापि ह्यग्निं कर्मति सिद्धन्तया-
ऽभिप्रेयमाणास्य सम्प्रदानत्वम् । यत्र तद्ग्रेष्ठं तत्र भेदो न विवक्ष्यते । ततश्चो-

पस्य वाभिप्रेयमाणात्वं यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाभिप्रेयते गवा
तूपाध्यायः । तत्र परत्वाद गो. कर्मसंज्ञेति । पारिषेय्याद् उपाध्यायस्यैव
सम्प्रदानसंज्ञा भविष्यति । नैतदस्ति । सत्यप्युभयोरभिप्रेयमाणात्वे ऽन्तरङ्ग-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३५ ।)

न सिध्यतीति । (भा)

हृत्विमकर्तृत्वं क्रियाया न सिध्यतीत्यर्थः ॥ ननु पश्च धावति
इत्यादौ क्रियाया अपि तत्त्वदर्शनादाह
क्रियन्तरेति ॥ (कै)

हृदये रीचते भक्तिः । विषयतासम्भवावच्छिन्न प्रीत्यनुकूलस्तत्
समानाधिकरणो व्यापारे रुचेरर्थः । तत् पक्षभूतप्रोतेः समवायेना-
श्रयो हृदिः सम्प्रदानत्वशक्तिमान् “रुच्यर्थानां प्रीयमाण ” (१ । ४ ।
३३ ।) इत्यनुशासनात् । समवायसम्भवावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारः
प्रीधातोर्र्थः । अत एव हृदिं प्रीणयतीत्यादिसिद्धिः । एतदभावे हि
हृदौ यद्यो प्राप्तेति विशेषमद्यपवादोऽत्र चतुर्थी । केचित्तु प्रीतिविषयता-

भवति ॥ क्रियाय ह्यमपि कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आह्वय
निगर्हते । युद्धाय सम्प्रह्वते । पत्ये प्रीते इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

किमुपसर्गद्वयोपादानेन । एवं तर्हि न्यायसिद्ध एवार्थ उपसर्गद्वयोपादा-
नेन प्रदर्शित इति भाष्यकारस्याभिप्रायः ॥ आह्वयेति । भा । आह्व

त्यन्तिविक्रियत्येकफलत्वच्छेदेनैकोक्ततया क्रियाया व्याप्यमानस्य कर्मत्वमेव
भविष्यति । कटं करोत्योदनं पचतीति गत्यर्थे तु भेदोऽभेदस्येभ्युभयं
विवक्ष्यते तत्र भेदविवक्षायां ग्रामाय गच्छतीति प्रयोगः । अभेदविवक्षायां

स्वात्मर्मेण एव गवादेः स्यात् । कर्मसंज्ञा तु ददाति कर्मणोऽन्यत्र साव-
काशा । कारकप्रकरणे च प्रकर्षो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्गवहिरङ्गभावोऽपि ।
यं स ग्रहणेऽक्रियमाणेऽभिप्रेतुरेव सम्प्रदानसंज्ञास्याच्छ्रुतपदार्थसम्बन्धे सति
तेनैव निराकाङ्क्षत्वाद्वाहारादनुपपत्तेः । सत्यपि वा अथ्याहारे यः स

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (व्य. १ । पा. ४ । आ. ३)

भिन्नकाले भिन्नरूपेण च कर्तृकर्मताया एकस्मिन्नपि दर्शना-
दाहः ।

एकदा एकात्मन्येवेति । (कै)

अत्रत्यं भाष्यं कर्त्तरि कर्म इत्यत्र व्याख्यातम् ॥ ननु सन्दर्श-
नादौनां सर्वत्र भावात् सर्वत्र सम्प्रदानत्वं स्यादत आह

मापद्यमानं मोदकं शौल्यादेवदत्तः प्रयुक्ते तदानुगुण्यभावरतीति हेतुत्वे
प्राप्ते इदम् । एवं च हेतुसंज्ञाभावे द्विचोऽभावाद् हेतुगतथापाराप्रती-
तेर्मोदकः स्वप्रायायां कर्त्ता भवति न तु देवदत्तः उपात्तक्रियायां तस्य
स्वातन्त्र्याभावादित्याहुः । हरिसम्प्रदानिका भक्तिकर्तृका रुचिरिति-
बोधः । हरिनिष्ठा या भक्तिविषया प्रीतिस्तदनुकूलो भक्तिनिष्ठो व्यापार
इति यावत् । ये तु प्रीसमानार्थो रुचिः कर्मसंज्ञापवादश्चेदं सम्प्रदा-

कथम् । क्रियां हि लोके कर्म इत्युपचरन्ति । कां क्रियां करिष्यसि । किं

निन्दति भाक्तिकत्वादित्यर्थः । युद्धायेति । भा । युद्धविषयं संग्रहानपूर्वकं

तु यामं गच्छतीति तथा च “गत्वर्थकर्मणि” (२ । ३ । १२) इति सूत्रं
प्रत्याख्यास्यते । उक्तञ्च हरिणा

“भेदस्य च विवक्षायां पूर्वा पूर्वा क्रियां प्रति ।

परम्याङ्गस्य कर्मत्वात् तस्मिन्ना यद्यत्कृतम् ॥

इत्येवाध्याहारात् । तत उपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यनार्थे शिष्यायो-
पाध्यायस्य गौर्दीयत इति स्यात् । कर्मसंज्ञायां हि कर्त्तृसदृशं सतत्त्वोप-
लक्ष्यार्थमिति तेन शिष्यस्य कर्त्तृत्वाभावेऽपि गोः कर्मसंज्ञा युज्यत एव ।
तथा च सार्थाद् दीयत इति कर्मणि कर्त्तारोत्पत्तिः । अत्रिसदृशं हिम्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(ध.१।पा.४।व्या.१) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १।४।१२।)

यदात्विति । (कै)

एवं च “पत्ये श्रेते” इत्यादेर्दंशनादिपूर्वकारम्भकर्मपत्युद्देशकं
शयनं करोतीत्यर्थः ॥

भेदेनेति । (कै)

तत्तद्रूपेण बोधविषयतया विवक्ष्यत इत्यर्थः ॥

नत्वमित्युच्यन्ति । तेषां प्रीयमाण इति सूत्रनिर्देशात् प्रीधानुयोगेऽस्याः
प्रवृत्तिः कल्पेति गौरवम् । अभिलषतेत्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्न-
प्रीत्यनुकूलं प्रीतिष्यधिकरणो व्यापारोऽर्थ इति न तस्य रक्षार्थत्वमिति
इतिर्भक्तिमभिलष्यतीत्यादौ न हरेत् सम्प्रदानत्वम् ॥ गोपीस्मरात् कृष्णाय
आघते । अत्र आघतेर्वाघविषयास्तुतिरर्थः । बोधस्य फलनावच्छेदकः

कर्मं करिष्यतीति । एवमपि कर्तव्यम् । कृत्रिमाहकृत्रिमयो कृत्रिमे संप्रत्ययो

निश्चयं करोतीत्यर्थः ॥ पत्ये श्रेते इति । भा । पतिमुपहृत्य श्रेते इत्यर्थः ।
न सिध्यतीति । भा । क्रियान्तरानुपादाने एकस्या एव क्रियायां कर्म-

क्रियायां समुदाये तु पदैकत्वं विवक्षितम् ।

तदा कर्मक्रियायोगात् ह्याद्ययैवोपघर्थ्यते ।

भेदाऽभेदविवक्षा च स्वभावेन व्यवस्थिता ।

तस्माद् गत्यर्थकर्मत्वे व्यभिचारो न दृश्यते ।

यावता कर्मणा यमेति गच्छति प्राप्नोति सम्बन्धातीत्यर्थः । अभिप्रैतीत्युक्ते स
एव । अभिप्रयद्व्येऽक्रियमाणे काकविवक्षा स्यात् । ततश्च यमेव संप्रत्येति
तत्रैव स्यात् । यमगात् यं चैष्यति तत्र न स्यात् । अभिप्रयद्व्ये पुनः
क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रश्नव्युत्थादिकर्मणि ।

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

यथा कटं करोतीति । (कै)

तत्र हि कटकर्मकक्रियेत्येव बोधो न तु तस्याः क्रियायाः
विद्यमानमणिसंदर्शनादिपूर्वकारम्भकर्मत्वं तन्नद्रूपेण बोधविषय
इति भावः ॥

सम्बन्धो दृष्टितास्तुतिश्च गुणवत्प्रतिपादकशब्दप्रयोगादि । स्मरदिति
हेतौ पञ्चमो । बोधाध्ययस्य “स्नाधङ्गुडस्थाश्रपां शीघ्रमानः” (१ । ४ ।
३४) इति सम्प्रदानत्वम् । शीघ्रमानपदेन प्रधानभूतार्थकर्मणो
ग्रहणम् । अन् स्मरस्याद् यदिष्यकज्ञानानुकूलश्यामारत्तस्य प्रहृत्यर्थ-
कर्मणोऽपि तेन पदेन ग्रहणम् । स ध्वन्यथा ज्ञाप्यमान इत्येव वदेत् ।
तत्राद्ये बोधोक्तृका स्मरहेतुहृणसम्प्रदानकार्यात् कृण्वन्निबोधविषया-

भवति ॥ क्रियापि कृत्रिमं कर्म । न सिध्यति । “कर्तुरीक्षिततमं कर्म”

करणभाव एकदा एकात्मन्येव नोपपद्यत इति भावः । क्रियापीति ।
भा । प्रतीयमानाक्रियापेक्षः कारकभावः । प्रविश पिच्छीमित्यादाविवधि-

विकल्पेनैव सर्वत्र संज्ञे न्यातामुभे यदि ।

धारम्भेन न योगस्य प्रत्याख्यानं कर्म भवेद्” इति ।

अस्यार्थः । कर्म स्मरत्यैव क्रियेक्षितत्वप्रयुक्तकर्मसंज्ञयैवोपपद्यते
यवज्ञियते । न तु सम्प्रदानसंज्ञयागत्यर्थकर्मणि तु भेदाभेदौ दावपि

तत्तद्योपसर्गदयोपदानसामर्थ्यात् काकान्तरावच्छिन्ना क्रियानाश्रीयते । ननु
यथा “तेन दीयते” (४ । ४ । २) त्यादौ सङ्ख्याकारणपरिविपला सिद्धा ।
सत्यम् । अयमेव न्यायसिद्धोऽर्थः उदसर्गदयोपदानेन प्रदद्यते यदात्मभिप्रे-
तोत्यस्य ईशानोत्तरं नदाभिपद्यते कर्तव्यमेव । क्रियापदस्यपि कर्तव्यमिति

(अ. १। पा. ४। धा. १) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्मदानम् । १। ४। ३२।)

पशुं रुद्राय ददातीति (भा)

भाष्यप्रयोगानुपपत्तेराह .

एतच्छब्द इति ॥ (कै)

ननु पूजायां पशोः करणत्वाद्भुङ्क्ष्व च कर्मत्वात् किमुपमंख्या-
नेन इत्यत आह

स्तुतिरिति बोधः । स्तुतिश्चात्मनः परस्य वेति तु प्रकरणादि-
सम्बन्धम् । अत एव शृण्वाय गोप्यात्मानं परस्त्राघ्यं कथयतीत्यर्थं इति
पाठः । कर्मसंज्ञापवादोऽयम् । शृण्वस्यैवस्तुत्यत्वे तु परत्वात् कर्मत्वमेव ।
यदा गुणोत्कर्षेण श्राप्यमानः शृण्वो गुणवत्तया तत् समर्थापरत्वेना-
धारोपितप्रेरकत्वाद् हेतुरिति हेतुत्वापवाद इयम् । श्रुते इत्यत्र

(१। ४। ३२) इत्युच्यते कथं च नाम क्रियया क्रियेभिः तमा स्यात् ।

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

त्यजतीत्यर्थे इति । (कै)

अत्रार्थे तदुक्तं न सम्भवतीत्यर्थः ॥

त्यजति (कै)

इत्यस्य अग्राविति शेषः ॥ तदुक्तं भाष्ये

अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते इति ॥ (भा)

हौतेर्वैधविषयमितरादर्शनयोग्यदेशस्थापनमर्थः । आत्मानमित्यादेरध्या-
हारः । समलोभिया आत्मादेस्तथास्थापनं बोध्यम् । एवं च गोपौ
कर्तृका ह्यस्यसम्प्रदानकार्यात् ह्यण्यन्निविधयात्मकर्मकतथावस्थानानुकूला
स्थितिस्तत् सम्प्रदानबोधानुकूला क्रियेति बोधः । तिस्रतेः स्वाभिप्राय-
बोधानुकूला स्थितिरर्थः । शयेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलशपथकरणमर्थः ।
ह्यण्यसम्प्रदानकबोधानुकूला स्थितिस्तत् सम्प्रदानबोधानुकूलशपथकरण-

क्रियाधि क्रिययेष्मिन्ततमा भवति । कया क्रियया । संदर्शनक्रियया वा

विषयेवाश्रयत इति प्रयोगस्यासंकरः ॥ कर्मण करणसंज्ञेति । भा ।
एतच्छब्दोविषयम् । “सर्वविषयश्चन्दसि विकल्पन्” इति यथा प्राप्तमपि

त्यादावभेद विवक्ष्येव “चेष्टायामनध्वनि” (२ । ३ । १२) इत्येतत्प्रत्युदा-
हरणगोरपि व्यभेद विवक्ष्येव । मनसा हृदिं तजति । व्यध्यान्ं गच्छतीति
त्रिधा चेदम् । यदाह

कर्म । तथा हि । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारो भवति स बुद्ध्या तावत्
कंचिदर्थं संपश्यति इदमौवृष्टमिति तद् दृष्टं प्रार्थयते इति मभेद
स्थादिति ततस्तदुपायभूता क्रिया पश्यति व्यन्या एतत् पश्यति । तत
प्रार्थयते कथमिदं भिद्यतागिति ततस्तत्ताधनानि समवधार्य कर्तुमर्था-

(च. १। पा. ४। व्या. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १। ४। ३२।)

नन्वेवं “रुद्राय ददाति” इत्युक्तमनुपपन्नमत आह

तद्रुद्रायोपह्रियत इति । (भा)

“तत्” तेन प्रचेपेण “रुद्राय” रुद्रमुद्दिश्य “उपह्रियते”
ददातीति व्यवहार इत्यर्थः ॥ अग्नौ देग्धे स्वत्त्वानुत्पत्त्या तदुद्देश्यक-
त्यागे ददातिर्भाक्त इति भावः ॥

मिति बोध । यदा । स्थाघादेस्तुत्यादिपूर्विका बोधनार्थ । स्तुत्या कृष्ण-
मात्मानुरागं बोधयति । ऋत्या त्वं कृष्णं बोधयति । स्थित्या शपथेन
त्वं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । प्रकृत्यर्घकर्मणो ग्रहणे तु स्तुत्या ऋत्या स्थित्या
शपथेन कृष्णसखीजनं ज्ञापयतीत्यर्थः । भक्त्या धारयति मोक्षं हरिः ।
दृष्ट् व्यख्यान इति धातोर्णिच्चावस्थानानुक्तो व्यापारो धारेऽर्थः । तद-
र्थोवस्थित्याश्रयसम्बन्धो सम्प्रदानं “ धारेरुत्तमर्थः ” (१ । ४ । ३५) इति

प्रार्थयति क्रियायावाऽध्यवस्यति क्रियया वा । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षा-

प्रयोगो भवति । पशुना रुद्रं यजत इति । भा । रुद्रं देवतामुद्दिश्य पशुं
यजतीत्यर्थः । कौश्लिदन्वर्थसंज्ञाया विज्ञानाद्ददातिविषय एव सम्प्रदान-

“अनिराकरणान् कर्तुंस्थायामाङ्ग कर्मणोऽभितम् ।

प्रेरणानुमतिभ्या च लभते सम्प्रदानताम्” इति ।

अनिरा कर्तुं यथा । सूर्याय अर्घ्यं ददाति । नात्र सूर्यः प्रार्थयते न

वस्यति । प्रतीयमानक्रियापेक्षोऽपि कारकभावो भवत्येव । यथा प्रविश
पिण्डीमित्यत्र भक्षय इति गम्यते । सूत्रकारस्य सूत्रयति “क्रियार्थोपपदस्य
च कर्मणि स्थानिज” (२ । ३ । १४) इति । एवमपि क्रियाग्रहणं कर्तव्यं
ददाति कर्मत्वात् । “निगर्हंत इति” नास्तिक्यान्निन्दति इत्यर्थः । गहं गल्ह

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्मदानम् । १। ४। ३२।) (अ. २। पा. ४। व्या. ३)

अन्वर्थेति । (कै)

सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै इतीत्यर्थः ॥ नन्वेवमपि रजकस्य वस्त्रं
ददातीत्यत्रापि स्यादत आह

दानं चेति । (कै)

तत्र ददाति प्रयोगस्तु उपमानात् कारकशेषत्वात् षष्ठीति भावः ॥

सूत्रात् । हरिकर्तृको भक्तसम्मदानको मोक्षकर्मकाय स्थित्यनुकूलो
व्यापार इति बोधः । शेषषष्ठ्यपवादोऽयम् । अत्रोत्तमर्गदानक्रियया
धाम्ण्यस्य निमित्तं पतोऽसौ तद्वृत्तं ददाति । ददाति च न श्रूयते इत्य-
श्रूयमाणाक्रियत्वात् शेषषष्ठीप्राप्ता । सर्वत्र विशेषविवक्षाया अभावे क्रिया-
निमित्तत्वमात्राश्रयणेन शेषत्वं प्राप्तमिति बोध्यम् । तदुक्तम् ।

पूर्वकारो भवति स बुद्ध्या तावत् कंचिदर्थं सं पश्यति संदृष्टे प्रार्थना
प्रार्थनायामध्यवसायोऽध्यवसाय आरम्भ आरम्भे निवृत्तिर्निवृत्तौ फला-

संज्ञेत्यभ्युपगतम् । दानं च स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्त्वापत्तिपर्यन्तेति प्रत्यक्षापि ।
तदुभयमप्ययुक्तम् । अन्यत्रापि भाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात् । तथा च

वानुमन्यते न च निराकरोति । प्रेरकं यथा । विप्राय मां ददाति । ननु
दानस्य तदर्थत्वात् तदर्थ्यं चतुर्थी सिद्धेव तत् किं सम्मदानसंज्ञया । नैवम् ।
दानक्रियार्थं हि सम्मदानं न तु दानक्रिया तदर्थं कारकाणां क्रियार्थत्वात् ।

कुत्सायामनुदात्तेत् । “युद्धायेति” युद्धाविषयं संनाहपूर्वकं निश्चयं करो-
तीत्यर्थः । गच्छतिः स्वरितेत् । “पाठे शैते” इति । पतिमुपसृज्य श्रेत
इत्यर्थः । यदि तर्हि क्रिययाभिप्रेयमाणास्यापि भवति कर्तृ करोतीत्यादावपि
प्राप्नोति । वचनाद्भि कर्मसम्मदानसंज्ञयोः पर्यायः स्यात् । नेतत् सार्वत्रिकं
किं तर्हि प्रयोगदर्शनवशेन विषयाविषयम् । “कर्मण्य करणसंज्ञा” इत्यादि ।

(अ. १ । पा. ४ । श्वा. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

अन्यत्रापौति । (कै)

“पत्ये श्रेते” इत्यादावपौत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तप्रयोगे तु शेषत्वविव-
चार्या षष्ठी ॥

न श्रुद्राय (कै)

इत्यस्य

“हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां श्रेयस्त्वे वापि कारकम् ।

रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण सम्प्रदानाख्यमुच्यते ”

इति । ननु ऋणं नाम सजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्त-
परकोषद्रव्यादानम् । तज्जन्योऽधमर्णनिष्ठः परिशोधननाशो दृष्टविशेषो
वोभयद्यापि नेह प्राप्तिः । मोक्षस्य उक्तस्य ऋणत्वाभावेन भक्तस्योक्त-
मर्णत्वाभावादिति चेन्न । अवश्यदेयत्वेन तत्रापि ऋणत्ववहारात् ॥ पुण्येभ्यः
स्युहयति । सृष्टयतिरिच्छामात्रवाधो । इच्छानुकूलमनः संयोगादि-

वाप्तिः । एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म । एवमपि कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या

क्रिया दृश्यस्य “गत्यर्थकर्मणो” ति सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम् ।
तथा स्वतन्त्रवृत्तभावेऽपि ददातेः प्रयोगो दृश्यते ।

सम्प्रदानार्थं तु दीयमानं कर्मेति वाक्यार्थभूतापादानक्रियाया अतादर्थ्यात्
तादर्थ्यघतुर्था अप्राप्तौ संज्ञारम्भादिति हेलाराजः ॥ तदेतत् सूचितम् ।
त्याग्राङ्गकर्मणोऽक्षितमिति । कर्मसम्प्रदानयोः करणकर्मत्वे वाचे । पशुना दत्तं

एतच्छब्दोविययं “नर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पन्ते” इति यथा प्राप्तमपि
प्रयोगो भवति । भाष्ये तु ददाति कर्मणोति नाश्रितं प्रयोगाच्च बहवः ।
“अप्यंने चरुं निर्वपेत्” “देवेभ्यो ब्रह्मोदनमपचत्” “देवेभ्यो हयं वहन्तः
छन्दांसि वै देवेभ्यो हयमूर्द्धा” । “यद्भ्रमाशुपे त्वम्” । “शं न करत्
पर्वते” इत्यादयस्तन्मते क्रियादृश्यं न कर्तव्यम् । कथं यत्र सम्प्रदानम्-

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (ख. १ । पा. ४ । का. ३ ।)

मतिम्, (भा)

तष्जनकग्रास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः ॥ द्वितीये ददातिः संयोगे
लाक्षणिक इति बोध्यम् ॥

थापारवाधो च । फलावच्छिन्नेच्छावाधो च वा व्याप्ते “स्पृहेरीषित” (१ ।
४ । ३६) इति सम्प्रदानत्वम् । तत्र हींसितत्वं धात्वर्थव्यापारजन्य-
पञ्चाश्रयत्वम् । न तु फलस्य धात्वर्थत्वाद्यङः । कर्मसंज्ञा तु धात्वर्थफला-
श्रयस्य इत्युक्तम् । श्रेयसद्यपवाद एतत् सम्प्रदानविभक्तिः । पुष्यसंमदा-
निका इच्छेति बोधः । अन्ये कर्मत्वम् । पुष्याणि स्पृहयतीति । सम्प्रदान-
स्यापि तत्वेनाविवक्षायां श्रेयः ॥

सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना खड्गं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।
अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्गुणयोपक्रियते इति ॥

“ न शूद्राय मतिं दद्याद् ”

इति । खड्गकोपाध्यायस्तस्मै शपेटां ददातीति च ॥

यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । एतच्च वचनं उक्तोदाहरणमात्रविषयम् ।
अत एव समव्यत्ययेन सिद्धत्वात्प्रत्याख्यायते लोके तु यजेः पूषार्थत्वात्
पशोः करणत्वं सिद्धम् ॥

मिथ्यते तत्र संदर्शनादीनां क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते ततश्च तैराप्यमाना
क्रियापि क्वचिन्मं कर्मेति सिद्धं तथाभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्वं यत्र तु नेद्यते
तत्र भेदो न विवक्ष्यते ततश्चोद्वाद्येकफलावच्छेदेन एकीकृतया क्रियायाऽप्य-
मानस्य कर्मत्वमेव भविष्यति । कर्तं करोति । श्योदनं पचतीति । गत्यर्थेषु
भयम् विवक्ष्यते भेदोऽभेदश्च तत्र भेदविवक्षायां यामं गच्छतीति प्रयोग
इति “गत्यर्थकर्मणि” इत्येतदपि न वक्तव्यं भवति ॥

(अ. १। पा. ४। व्या. ३) (क्रुधद्गुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः । १। ४। ३०।)

क्रुधद्गुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः ।

१ । ४ । ३० ॥

ननु तेषां सर्वेषां योगे यथा स्यादित्येतदर्थं तदत आह
एकेनैवेति । (कै)

क्रुधद्गुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः । १ । ४ । ३० । हरये क्रुध्यति
दुःखतीर्थ्यति असूयति । तत्र बधाद्यनुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः
क्रुधेरर्थः । दुःखजनकक्रियारूपपापकारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषो क्रुधेः । धात्वर्थ-
त्वोपसंग्रहोत्पत्त्यादेतावकर्मकौ । विषयतयैतद्भात्वर्थमूलभूतकोपसम्बन्धिनो
हरेः “क्रुधद्गुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः” इति सूत्रेण सम्प्रदानत्वम् ।
हरिसम्प्रदानको मोहः क्रोध इति बोधः । अत्र शेषव्यापवादत्वम् । उत्कर्ष-
विरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेष ईर्ष्या । श्रौवाचारादि-
गुणविषये दम्भादिकृतत्वरूपदोषारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषोऽसूया । एते
चित्तवृत्तिविशेषरूपकोपमूलकाः । प्ररुद्धस्य वाक् चक्षुरादिविकारानुमेयस्यैव

क्रुधद्गुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः । १ । ४ । ३० । किमेत एकार्था
आहोस्त्रिप्रानार्थाः । किं घातः । यद्येकार्थाः किमर्थे पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अथ

क्रुधद्गुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः । १ । ४ । ३० । किमेत इति ।
भा । ननु लोकात्थवहारादेवार्थावगमात् सन्देहानुपपत्तिः । एवं तर्हि चित्त-
दोषरूपता सर्वेषामस्तीति सामान्यापेक्षायामेकार्थत्वमवान्तरमेदविवक्षायां
ननु भिन्नार्थत्वमित्यदोषः । किमर्थमिति । भा । एकेनैव धातुनार्थस्य
उपकक्षितत्वादन्येषां वैषम्यप्रसङ्गः । नागार्था इति । भा । क्रोधो रोषः ।
मोहोऽभिचारः । ईर्ष्या परगुणसहनम् । असूया परगुणविभ्रंसनम् ।

(क्रुधद्दृष्ट्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः । १ । ४ । ३० ।) (ध. १ । पा. ४ । आ. ३)

सूचेऽर्थगुणव्याप्त्यादिति भावः ॥

अभिचार इति । (कै)

दुःखजनको व्यापार इत्यर्थः । परगुणामहने एतत् स्वस्य
तदधिकगुणसम्पादनकफलं गुणविध्वंसनं गुणेषु दोषत्वाविष्करणम् ॥
नन्विदमयुक्तं न हि योषादीनां सामान्यं कुपि घातावसीत्यत आह

क्रोधपदार्थत्वेन तस्यापि कोपमूलकत्वम् । कुपक्रोध इति तु तदृत्तिकोपत्व-
सामान्यमादाय । कर्मसंज्ञापवादोऽत्र । हरिसम्पदानोत्कर्षविरोधीत्यादि-
क्रमेण बोधः । तद्भात्यर्थमूलभूतकोपविययत्वे सति तद्भात्यर्थप्रणाश्रयस्यात्र
सम्पदानत्वम् । सत्यन्तेन भार्यामोर्यति नैगामन्योऽद्वाद्यौत् इत्यादेशुंदासः ।
मित्राय दुष्टति प्रतापोऽपीत्यादौ चेतनत्वारोपो बोधः । हेयस्तु बलवद्
दुःसाधनताज्ञानजन्योऽप्रोतिजनकस्त्रित्त्वत्तिविशेषः । शोषधं देष्टीति यथा ।
एतदेवानभिनन्दनम् । तद्योगे तु नैतत्प्रवृत्तिः । क्रुधाद्यर्थत्वाभावात् ।
हृष्याय राध्यति इत्येते वा अत्र प्रत्यविययशुभाशुभपर्यालोचनं धातोरर्थः ।
तदर्थेऽत्रविययसम्बन्धिनः कृष्णस्य “राधीष्टोयंस्तविप्रत्रः” (१ । १ । ३६)
इत्यनेन सम्पदानत्वम् । कृष्णसम्पदानकर्मर्थात् कृष्णसम्बन्धिप्रविययशुभा-
शुभपर्यालोचनमिति बोधः । विप्राय गां प्रतिशृणोत्याशृणोति वा । अत्र

गानार्थः कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम् । एवं तर्हि गानार्थः कुपौ विव-

कुपाविति । भा । कुपो घाती वाच्यत्वेन यदवच्छिन्नं तदेतेषां साधारण-
मित्यर्थः । कोपपूर्वायां सर्वेषां यद्दृष्टार्थं यं प्रतिकोप इति विशेषयामित्यर्थः ।
तेनेह न भवति भार्यामोर्यतीति । भा । परैर्दुःश्रमाणां न सहत इत्ययम-
वार्थ इति नान्ति कोपप्रभवत्वमात्रं दृष्टव्याः । न ह्यकुपिनः कृष्यतीति । भा ।
ननु कोपः क्रोध एवेति भेदाभावान् कथं पूर्वोपय्यम् । एवं तर्हि प्रथमा-
नगुहृता कोपावकां द्वितीयां चोहृतां विवृणवाह्याप्यापारानुभोषमाणा-

महाभाष्यप्रदीपोदघोतः ।

-८३०

(अ. १। पा. ४। आ. ३) (कुधदुहेर्ष्यांछयार्थानां यं प्रतिकोपः । १। ४। ३० ।)

कुपौ धाताविति ॥ (कै)

अनभिनन्दनम् (कै)

प्रीत्यभावः ॥

प्रवर्त्तनाग्न्योऽभ्युपगमो धात्वर्थः । स्वार्थप्रवर्त्तनाभ्यस्य “प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता” (१। ४। ४०) इत्यनेन सम्प्रदानत्वम् ॥ होत्रेऽनुष्ठ्याति प्रतिगृह्णाति च इत्यत्र शंसनविषयद्वर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रीत्याह्वनं धात्वर्थः । धात्वर्थशंसनाभ्यस्याच “अनुप्रतिगृह्णस्व” (१। ४। ४१) इत्यनेन सम्प्रदानत्वम् ॥ शतेन शताय वा परिक्रौतः इत्यत्र करणस्य पक्षे सम्प्रदानत्वम् । प्रतव्यापारश्च दानम् ॥ फलेभ्यो याति अत्राहर्त्तुमिति तुमु-जन्तार्थकर्मचतुर्थ्यर्थः । फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः ॥ एतद् बोधोपपत्तिराकाङ्क्षावादान्ते दर्शिता । यत्तु फलेभ्य इत्यत्राहरणक्रिया चतुर्थ्यर्थः । कर्मत्वप्रयोगकाले पूर्वपरयोः संसर्गाविति । तन्न । “क्रियाद्योप-पदस्य च कर्मणि स्थानिनः” (२। ३। १४) इति सूत्रसत्त्वेनेदृशेऽप्ये साधुत्वे मानाभावात् । यागाय याति । अत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमापवादा-अतुर्थी । अत्रयं तुमुना समानार्थः । यागफलकं यानमिति बोधः ॥

सामान्यमस्ति । नह्यकुपितः क्रुध्यति न वा कुपितो द्रुह्यति न वा कुपित ईर्ष्यति न वा कुपितोऽसृपति ॥

१८

माश्रित्येतदुक्तमित्यदोषः ॥ न वा कुपितो द्रुह्यतीति । भा । यत्र विषये सम्प्रदानसंश्लेष्यते तदुद्देशेनैतदुच्यते न तु सर्वविषयापेक्षया । अन्यथा व्यभिचाराभावाद् यं प्रतिकोप इति विशेषणमनुपादेयं स्यात् ॥ भार्यामोर्ष्य-तीति । भा । विनापि कोपात् प्रयोगदर्शनाच्च । अस्मान् हेद्यौत्यत्र सम्प्र-दानसंज्ञा न भवति द्विषेरकोधार्थत्वात् । अनभिनन्दने द्विषिर्वसंते यद्यौषधं हेद्यौति ॥

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥

अथ कारकाधिकारात् क्रियानिरूपितातिशयितकारकत्वत्
करणमित्यर्थः । अतिशयस्य यद्वापारानन्तरमव्यवधानेन फलोत्पत्ति-
ज्ञानम् ॥ ननु पूर्वोक्तातिशयबोधकतया तत् सार्यकमत आह

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ करणत्वस्य करणता शक्तिमत्त्वम् ।
आ च शक्तिः यद्वापाराव्यवधानेन क्रियानिरूपितविवक्ष्यते तस्मिन्ना अधि-
करणादित्यापारव्यवधानेनापि यदा क्रियानिरूपितविवक्ष्यते तदा तेषामपि
करणत्वमित्येव ॥ तदाह हरिः

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ तस्यद्वयं किमर्थं साधकं
करणमित्येवोच्यते । साधकं करणमित्युच्यमाने सर्वेषां कारकाणां करण-

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ तस्यद्वयमिति । भा । कार-
काधिकारात् साधकत्वे कथं पुन साधकभ्रुतिः प्रकर्मसवगमयतीति प्रश्नः ।
सर्वेषामेवेति । भा । प्रकर्मगतिसत्त्वरूप प्रतिपादयिष्यते । तत्र यद्य-

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ क्रियायां प्रकृतोपचारात्
कारकमर्थं ग्याम् । यद्वापाराव्यवधानं क्रियानिरूपितः तद्वद्वयम् । उक्तं च

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ विष्णु महाभाष्यस्य हेतु
मन्त्रस्य "निवृत्तेरपारकौचिते" इत्यन्ते साधकत्वमिति शब्दादिना
यत्तस्य साधकत्वस्य विवाक्यत्वार्थः । प्रयोगः कर्ता । निवृत्ता साध-

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १) (साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।)

कारकाधिकारादिति ॥ (कै)

ननु सर्वेषां करणत्वे संज्ञान्तराणां का गतिरत आह

तत्रेति ॥ (कै)

संज्ञादयेति । (कै)

कारकसंज्ञैव कार्याऽन्वर्थसंज्ञया च स्वानुरूपः संज्ञाचेत्प्रत्यः कारके
दृतीयेत्येव कार्यमिति भावः ॥ ननु सावकाशत्वे एव परत्वस्य
व्यवस्थापकत्वादेकविषये द्वयोः परत्वानवकाशत्वयोरसम्भवादाह

“क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्द्वयापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥
वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तुव्यवस्थितम् ।
स्यात्या पथ्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत”

संज्ञा प्रसज्येत । सर्वाणि हि कारकानि सार्थकानि । तमग्रहणे पुनः
क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्तावत् संज्ञा

सामर्थ्यादिकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां च विकल्पः
स्यात् । नन्वस्ति विशेषाश्रयणे करणकारकसंज्ञादयोपादानमनर्थकं
स्यात् । तर्हि संज्ञादयविधानसामर्थ्यात् करणसंज्ञा कंचिदेव विषयं परि-

“क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्द्वयापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा तत्र करणं तत्तदा स्मृतम्” ॥

वतो वा क्रियात्मनोऽर्थस्य प्रयोजकतमं साधकतमम् । ननु सामयाधीना
क्रियासिद्धिर्ना खलु कर्मादीनामन्यतमापायेऽपि क्रियानिष्पद्यते तत्
किमपेक्षः कारकाणां मध्ये एकस्यातिश्रयः योगः स्यात् । उच्यते । दात्रादेः

(साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

। विषयभेदेति ॥ (कै)

सावकाशत्वे (कै)

इत्युक्तिरभ्युपगम्यवादेन । न हि तमाभावे करणत्वविनिर्मुक्तः
संज्ञान्तरविषयोऽस्ति । वस्तुतो भाष्ये

परत्वाच्च (भा)

इत्यस्य उक्तवृत्ताच्च इत्यर्थकस्य व्याख्या

इति ॥ विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्ष्येव व्याकरणोऽङ्गं न वाह्यवस्तुसत्तेदुक्तम् ।
अत एव दात्राद्यानादरेण बलस्य तत्रविवक्षायां बलेन क्षुणाति इत्यादि भवति
तदाह “वस्तुव” इति । इदमेव वस्तुकरण्यमिति न नियमः निश्चिताधि-
करण्यत्वमपि स्यात्तौ तनुतरकपालत्वात् श्रीभ्रतरमाकसाधनत्वेनानुभवति

अपवादत्वाद् वाधिका भविष्यन्ति पराः परत्वात्पानवकाशत्वाच्च । इह
तर्हि धनुषा विध्यति अपाययुक्तात्वाच्चापादानसंज्ञा (१ । ४ । २०) साधक-

हरतीति लभ्यते । न त्वनियविषयपरिहारेणोपविषये तस्याः प्रवृत्तिर्लभ्या ।
परत्वादनवकाशत्वाच्चेति । भा । विषयभेदापेक्षो हेतुद्वयोपन्यासः । साव-
काशत्वे सति परत्वं हेतुरन्यत्र निरवकाशत्वम् । इह तर्हीति । भा । अप

इति ॥ काष्ठैः पचति । विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि वैवचिकं
करणत्वमस्तीत्युक्तम् । आह च

द्विददद्यानुप्रवेशो व्यापारः । काष्ठादेः पाके प्रज्वलनजनितोष्णस्पर्शानु-
प्रवेशः । तदनन्तरमेव क्रियासिद्धिः । नैव कारकान्तरेण्यनुप्रवेशस्तथापार-
नन्तरं वा क्रियानिष्पत्तिः सम्पत्तिः । अतः

“क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम्” ।

अनवकाशत्वाच्चेति ॥ (भा)

ननु संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणत्वं सिध्यतीत्यत आह

अत्रेति ॥ (कै)

अपादानादन्यत्रेति । (कै)

काष्ठैः पचतीत्यादौ । उदकदाने आभिरूप्यस्थानियामकत्वादाह

वैबक्षिकं करणत्वमित्यर्थः । प्रकर्षश्च कर्तृपराधीनस्यापि न करणान्तरापेक्षः
किन्तु कारकान्तरापेक्ष एव । कारकसामान्यवाचिनः साधकशब्दादुत्पद्य-
मानेन तमया तत एव प्रकर्षबोधनात् । अत एव अत्रेन पद्या दीपिकया
व्रजतीति भवति । करणं द्वितीयार्थः । प्रकृत्यर्थस्य तत्रामेदेनान्वयः तस्य च

त्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।
एवं तर्हि लोकेत एतत् सिद्धम् । तद्यथा । लोकेऽभिरूपायोदकमानेय-
मभिरूपाय कन्या देयेति न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति तत्राभिरूपात्मायेति
गम्यते । एवमिहापि साधकं करणमित्युच्यते । सर्वाणि च कारकाणि

संज्ञाद्वयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैव स्यात् । करणसंज्ञा ह्यपा-
दानादन्यत्र सावकाशा । तमग्रहणे तु सति विविक्तविषयलाभादुभयो-
र्धनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वात् करणसंज्ञा सिध्यतीति । उदकमानेयमिति ।

“वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तुश्वस्थितम् ।

स्यात्या पचत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः” ।

विवक्षते इत्यनेन एतद् दर्शयति देशकालावस्थादिवशेन यस्य क्रियां
प्रत्युपयोगातिशयेन व्यापारः प्रकृत्यादौर्दं विवक्ष्यते तदा तस्य करणत्वं
भवतीति । यथा स्थाल्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धा तस्या मपि तनुतरकपालतया
प्रकर्षविवक्षायां करणत्वं भवति स्यात्या पचत इति । उक्तं च

(साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।) (अ १ । पा ४ । आ. ३)

कन्यादानार्थमिति । (के)

दृष्टं कन्यासुखमन्तानादि ॥ अदृष्टम् परलोकः ॥

न चासाधके इति । (भा)

संज्ञाया इति शेषः ॥

स्वनिस्रव्यापाराव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकालसम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वय इत्येके । करण-
वाणीयो वध इति वायकरणक इति वार्थे इति तत्त्वम् । अत्र बहव ।
करणस्य च व्यापारे एवान्वयो न फलाशे शब्दशक्तिस्वभावात् । अत
एवोद्भिदा यजेतेत्यादौ मत्वर्थलक्षणा भिया गामधेयत्वं सिद्धान्तितम् ।
अन्यथा व्यापारं प्रति करणत्वेनान्विते धात्वर्थफलाशे करणत्वेनान्वयोपपत्तौ
लक्षणाया अप्रसङ्ग एव । अत्र एव सोमेन यजेत इत्यादौ क्कान्दसौमत्वर्थ-
लक्षणेति मौमासका । व्यापारे तदन्वये तु फलस्य करणत्वेनान्वयात् ।

साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरस्ति । यत्र साधकतममिति विज्ञास्यते ।
एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तत्राद्यापयत्याचार्यं कारक-

भा । कन्यादानार्थम् ॥ न धानभिरूप इति । भा । दृष्टादृष्टप्रयोजनत्वात्
कन्यादानस्येति भावः । तरतमयोगौ नास्तीति । भा । कथं पुन केवलयो

ननु कारकाधिकारादेव सिद्धे साधकत्वे पुन श्रुति प्रकर्षार्थास्तु किं
तमपा । सत्यम् । अस्मिन् प्रकरणे सामर्थ्याग्न्यप्रकर्षो नाश्रीयत इति

“वस्तुतस्तदनिर्देश्य न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्थान्था पचत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः” ॥

इति । न धैव कर्तुरपि करणविवक्षा प्रसङ्ग । भिन्न जातीयत्वात् । सकल-

लक्ष्यते इति । (कै)

अत एव ततः स्वार्थं यत्रि तारतम्यमित्यतिशये सिध्यति ।
तरतमेत्यतिशयार्थमव्ययमित्यन्ये । एवमेवातिशयार्थकं तयामित्यव्ययं
बोधम् ॥ उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात् तत्रतीतानुकार्यणातिशय-
प्रतीतिरिति चिन्त्यम् ॥ नन्वत्र प्रकरणे तरतमयोगाभावे ईक्षित-
भावस्य कर्मत्वं प्राप्नोतीत्यत आह

उत्पत्तिप्रतिशृङ्खलावच्छेदे करणान्तरस्यान्वयायोग्यतया सावश्यकेति वदन्ति ।
फलैऽप्यन्ये युगपत् फलाशस्य भावना निरूपितं करणञ्च स्वकरणनिरूपितं
साध्यत्वं चेति वैरूप्यं स्याद् इति सावश्यकेत्यन्ये ॥

प्रकृत्या चाश्रित्यादौ "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" (वा) इति

संज्ञाया तरतमयोगो न भवतीति । किमेत्यस्य आपने प्रयोजनम् । अया-
दानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यच्च संप्राप्य निवृत्ति । तेनेषैव स्यात्

प्रत्यययोः प्रयोगः । नैष दोषः । प्रकृतानुकरणत्वात् । तत्रानुकरणाभ्या-
मनुकार्यप्रत्ययो प्रतीयेते ताभ्यामपि साहचर्यात्तदर्थो लक्ष्यते । तत्र
तमश्रुतिस्तन्ज्ञापयति प्रकृत्यप्रत्ययसहस्यन्तरेणैव प्रकरणे सामर्थ्याग्न्य

ज्ञापयितुं तमम् । तेन गङ्गाया घोष इति सिद्धम् । यदा च तौरधर्मं
आधारत्वं प्रकाशे उपसंख्यते तदेदं प्रयोजनम् । यदा तु गङ्गा शब्द एव तौरे

साधनविनियोगकारौ खल्वसौ । न च शतधनो निवृत्तधनेन सह स्पर्धते ।
कथं तर्ह्यन्वेन दीपिकया रथेन सञ्चरति इति बहूनां करणत्व यावता तेष्वपि
यदा सप्रोपकारकं तदेवकरणं युक्तम् । उच्यते । कारकान्तरापेक्ष्य कार-

(साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।) (ध. १ । पा. ४ । धा. ३)

तत्र तमेति ॥ (कै)

बुद्धिकल्पित इति । (कै)

अपादानमिति महासंज्ञयैवापाये भुवे कथ्ये पुनस्तद्ब्रह्मणसामर्थ्यात्
प्रकर्षविवक्षायामत्र न स्यादिति भावः ॥

सामीप्यमात्राश्रयेणेति । (कै)

द्वितीया । सा च सर्वविभक्त्यपवाद इति भाष्ये स्पष्टम् । प्रकृतिसर्ववरास्य-
भावी धर्मविशेषः । तेन तत्सम्बन्धिचारुत्ववानिति बोधः । प्रायेण याज्ञिक
इत्यत्र प्रायशब्दो वक्ष्यते । वज्रस्वाधारादि । वज्राचारश्चाप्य याज्ञिक-
त्ववानिति बोधः । यदा । प्रायशब्द- सम्भावनार्थः । सम्भावना विषय-

ग्रामादागच्छति नगरादागच्छतीति । सांकायिकेभ्यः पाटलिपुत्रका धर्मि-
रूपतरा इत्यत्र न स्यात् । कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि

प्रकथो नाश्रीयते । सांकायिकेभ्य इति । भा । बुद्धिकल्पितोऽनापायो न तु
मुख्यः । यत्र कृतञ्च इति । भा । सर्वैस्त्वयवैः सह यथावयवो व्याप्त इत्यर्थः ।
गङ्गायामिति । भा । गोभिर्गङ्गाया व्याप्ताभावात् स्यादधिकरणसंज्ञा ।

वर्धते तदा न प्रयोजनम् । तत्राद्ये विभक्तिर्न साक्षादिकी । सुखिभक्तौ
न लक्षणेति तु “येन विधि” (१ । १ । ४२) इति सूत्र एव

स्यातिशयो न शक्ताच्चायां तेन सर्वेषां क्रियामिष्यन्तौ अनिषद्योपकारकत्वात्
निर्गमं करणत्वम् । तमम् यद्यत् किमिति । कारकाधिकारात् सिद्धे साध-
कत्वपुनः साधकश्रुति- प्रकर्षार्था भविष्यतीति घञ् । गङ्गायां घोष

(अ १ । पा. ४ । व्या ३) (साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।)

तेनापीत्यर्थः । अपिनैकदेशदृष्टिताश्रयेणेत्यस्य संपदः ॥

प्रकल्पितेति । (कै)

सम्पूर्णप्रवाहे एकदेशधर्मस्य तीरधर्मस्य वाऽऽधारत्वस्योपचार इति भावः ॥ तादृशमाधारत्वमपि सप्तम्याः शक्यमेवेति बोध्यम् ॥

स्थाल्या पच्यत इति । (कै)

प्रतनुतरकपालतयात्रातिशयविवक्षा बोधा ॥

याञ्चिकत्ववानिति बोध । प्रायेणात्र याञ्चिका इत्यादौ बहवो याञ्चिका इति बोध । “नाम्ना सुतीक्ष्ण” इत्यत्र नाम चाप्य तीक्ष्णत्ववान् इति बोध । एवं “चरितेन दान्त” इत्यादौ । “सुरयो नाम राजा” इत्यादौ गानेति प्रसिद्धौ सुरय इति प्रसिद्धौ राजेत्यर्थः । यदा नामभूतसुरय-

सिद्धं भवति । तथाधारमाचार्यं किं न्यायं मन्यते यत्र कृत्स्नं व्याधारात्मा व्याप्तो भवति । तेनैव स्यात् तिलेषु तैलम् दध्नि सर्पिरिति । गङ्गाया

अस्मान्ज्ञापकात् सामीप्यमात्राश्रयेण प्रकल्पिताधारनिबन्धना सा भवति । अथ सामग्रीसाध्यायां क्रियाया कोऽतिशय करणस्येति चेत् यद्वापारा-
न्तर क्रियाप्रसिद्धि यस्य च यदातिशयविवक्षा तदा तस्य करणत्वम् ।

निराहृतम् । द्वितीये तु प्रकृतिजादृष्टिकी । ननु उभयं मुख्यमस्तु परम्परा सम्बन्धस्तु संसर्गः । नैवम् । कारकविभक्त्यर्थानां प्रकृत्यर्थे साक्षात्

इति । अस्ति तमव्ययस्य व्याधारी नाम यन्नाधारात्मा व्याप्तो भवत्या-
श्रयेण । तेन इहैव स्यात् तिलेषु तैलं पयसि सर्पिरिति । गङ्गाया घोष इत्यत्र न तमप्ययस्य तु ज्ञापयति इह प्रकारेण सामर्थ्यागम्यप्रकर्षो नाश्री-

(साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।) (अ. १ । पा ४ । षा. ३)

अथेन पथा इत्यादिस्यपि प्रत्यासन्नस्य कस्य चिदेव करणं
स्यादिति भावः ॥

संनिपत्येति । (कै)

खले कपोतन्यायेन सर्वेषां साक्षादुपकारकत्वविवक्षणादित्यर्थः ॥

शब्दाभिन्नो राजेति बोधः । “नाम्ना चन्द्रकला” इत्यादौ नामभूतघन-
कला शब्दाभिन्न इत्यर्थः । एवमवच्छेद्यत्वादीनां सम्बन्धत्वविवक्षायां पटत्वेन
जन्यत्वं प्रकारत्वमभाव इत्यादि प्रकृत्यादित्यात् साधु । अत्र च सर्वत्र
कथञ्चित् करणत्वहेतुत्वान्यतरारोपेण व्यतीयेति भाष्यसंमतम् ॥

गाव । कूपे गर्गकूलमित्यत्र न स्यात् । कारकसंज्ञार्थां तरतमयोगो न
भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

यथा स्यात्पथा पचय इति । कारकान्तरारोपेण च करणस्यातिशयो न तु
स्वकक्षायामित्यन्वेन दीपिकया पथा जनतीति सर्वेषां क्षिपानिध्नौ
संनिपत्योपकारकत्वात् करणत्वं सिद्धम् ॥

सम्बन्धेन विधेय्यत्वापां युत्यन्नत्वात् । अथादानप्रकरणोक्त्यानि च बहुन्तुदा-
हरणानि तन्मत् प्रह्वयस्य प्रयोजनानीति बोध्यम् ॥

पते । तेनेहापि भवति । देशधर्मो धीर्धं प्रति आधारभावः धोषस्युप-
चर्यते तदेदं तमं ग्रहणस्य प्रयोजनं यदा तु गङ्गा शब्दतोरं वर्तते तदा न
प्रयोजनम् । आधेयेन आग्निस्तम्भत्वात् मुख्य एवाधारभाव इति ॥

उपान्वध्याह वसः । १ । ४ । ४८ ॥

ननूपूर्वा वमिरन्नात्यर्थेऽप्रमिद्ध इत्यत आह

अर्थशब्द इति । (कै)

अग्रिय तदर्थपर इत्यपि बोध्यम् । अग्रयंनिवृत्तिवाचकस्य
वमेरित्यस्यार्थः ॥

उपान्वध्याह वसः । १ । ४ । ४८ । उभयत इत्य गोपाः । इत्य-
सम्बन्धि पार्श्वदयसम्बन्धिन्व इति बोधः । धिक् इत्याभक्तम् इत्याभक्त-
सम्बन्धिनी निन्दा इत्यर्थः । धिगर्थो निन्दा । उपस्युंपरि अधोऽध अध्यधि
वा लाक इति । द्विवाहोपम्यादे समोपोध्वभागसमीपाधन्तुनभाग

उपान्वध्याह वसः । १ । ४ । ४८ । वसेरश्रयस्य प्रतिषेधः । वा ।

उपान्वध्याह वसः । १ । ४ । ४८ । वसेरश्रयस्येति । भा । अर्थशब्दो
निवृत्तिवाचो व्यधिकरखे यद्यो । अश्रयस्य वाचकोयो वसिक्तस्येत्यर्थः । अपवा
श्रीडोऽर्थः श्रयं न श्रयोऽश्रयः । तस्य अस्यागार्थस्येत्यर्थः । स्थाने हि

उपान्वध्याह वसः । १ । ४ । ४८ । एतत् पूर्वस्य वसतेराधार कर्म
स्थात । उपवसति अनुवसति अधिवसद्यावसति वा यम सेना ।

उपान्वध्याह वसः । १ । ४ । ४८ । 'वसतेरश्रयस्येति' । अर्थशब्दो
निवृत्तिवचन । व्यधिकरखे यद्यो । अप्यर्थस्य यो वचिक्तस्येत्यर्थः ।
भोजननिवृत्तिवाचिन इति यावत् । यदा श्रीडोऽर्थः श्रयं न श्रयस्येत्यर्थः ।

(उपान्वधाद् वसः । १ । ४ । ४८ ।) . (अ. १ । पा. ४ । अ. १)

व्यधिकरण इति । (कै)

उक्तेऽर्थे सामानाधिकरण्यासम्भवादिति भावः ॥

अश्वर्थस्येति । (कै)

अग्निवृत्तेरित्यर्थः ॥ सामानाधिकरण्याच्चाह

अथवेति । (कै)

अनयोराद्यव्याख्येव युक्ता भाष्यस्वारस्यात् ॥ ननु कथं तदधिकरणं यामोऽत आह

विशिष्टेति ॥ (कै)

समीपदेशवृत्तित्वानि क्रमेणार्थः सामीप्यरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः । सामीप्यं न षष्ठ्यर्थः इति तन्वाचि पदवाच्यं सामीप्यं न षष्ठ्यर्थ इत्येवं परम् । अत एव वृत्तस्य समीपमित्यादौ तत्र सम्बन्धे बन्धो । शोकसमीपोर्ध्वभागवृत्ति-

वसेरश्वर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । याम उपवसतीति ॥ स तर्हि वक्तव्य ।

श्रीवृत्तंते यथा जलाशय इति । तेन यामे तिष्ठतीत्यन्वये याममुपवसतीति प्रयोगः । अस्थानार्थत्वे तु याम उपवसतीति । नाचेति भा । विशिष्टा-

वसेरश्वर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वा । अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः व्यधिकरणे षष्ठौ वाचवाचकभावः वृत्त्यर्थः भोजननिवृत्तेर्वाचको यो वसिस्तस्य इत्यर्थः ।

अस्थानार्थस्येत्यर्थः ॥ स्थानेऽपि हि श्रीवृत्तंते जलाशयमिति । तेन यामे तिष्ठतीत्यन्वये याममुपवसतीति भवति । अस्थानार्थत्वे तु याम उपवसतीति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्य । न वक्तव्य । कथम् । नात्रोपपूर्वस्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(घ. १ । पा. ४ । आ. १)

(उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ ।)

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

ग्रामे वासाधिकरणत्वस्यैवं प्रसिद्धत्वेन ग्रीष्मोपस्थितिकत्वरूपान्तरङ्गत्वादित्यर्थः ॥

प्रतीयमानेति । (कै)

एवमुपवासाधिकरणकालोऽपि प्रतीयमान एवेति बोध्यम् ॥
ननु बोधकपदाभावात् कथं विशिष्टकालभुजिनिवृत्तिप्रतीतिरत
आह

रित्यादिक्रमेण बोधः । अमितः परितः कृष्णं गोपाः । अनयोः समीप-
सर्वं देशावच्छेदेनेत्यर्थः । सामीप्यरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः । अमित
इत्याभिमुख्येऽपि । कृष्णसंमुखे इत्यर्थः । समयानिकषा वा ग्राम इत्यत्राथ्ये

न वक्तव्यः । ग्रीष्मोपपूर्वस्य वसः ग्रामोऽधिकरणम् । कस्य तर्हि । अनु-
पसर्गस्य । ग्रामे वसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति ॥

धारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिं विशिष्टकाला प्रत्यापयितु-
मिदं प्रयुज्यते ग्राम उपवसतीति तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रतीयमानवसिक्रिया-

ग्रामे उपवसति । कथमुपोष्य रजनीमेकामिति । “कालाध्वनोः” इति

वसः ग्रामोऽधिकरणं तर्हि अनुपसर्गस्य । ग्रामे वसन् त्रिरात्रमुपवसति ।
एतदुक्तं भवति । विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्ति-
विशिष्टकालं प्रतिपादयितुमिदं प्रयुज्यते ग्राम उपवसतीति । तत्रान्तरङ्ग-

उपवसनं त्विति । (कै)

एवकारेण नित्याकाङ्क्षा दर्शिता ॥ तदुक्तं भाष्ये

चिराचमिति । (भा)

आरम्भे तु अत्रापि द्वितीया न स्यादिति तात्पर्यम् ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

आवश्यक इत्यर्थः ॥

वहिरङ्ग इति । (कै)

आकाङ्क्षाभावाद्नावश्यक इत्यर्थः । असम्बन्ध एवेति वक्तुं
युक्तम् ॥

समीपे इत्यर्थके अधिकरणप्रतिप्रधाने । द्वितीयार्थं सामीप्यरूप सम्बन्ध ।
यामसमीपदेश इति बोध । हा छण्वा भाक्तमित्यत्र हाश्चन्द्रः शोके
तत्सम्बन्धो शोक इत्यर्थः । वुमुच्चितं न प्रतिभातीत्यादौ वुमुच्चितसम्बन्धो
यत् किं सिद्धविषयप्रतिभाभाव इत्यर्थः । प्रतिभा भट्टितिस्फुर्तिः ॥

पेक्षो यामस्याधिकरणभावः । उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इ'त
कालेनेवास्यान्तरङ्ग सम्बन्ध । यामादिना तु वहिरङ्ग इत्यर्थः ।

द्वितीयाविव्यति कथमेकादश्यां न मुञ्जीतेति । उपपदविभक्ते कारण-
विभक्तिवत्प्रतीतिः ।

त्वात् प्रतीपमानवसिद्धिपापेक्षो यामस्याधिकरणभावः । उपवसनं तु
स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनेवास्यान्तरङ्ग सम्बन्धो यामादिना तु
वहिरङ्ग इत्युपयुक्तमपि चिराचादिकं कर्म भवति ।

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥

असत्यपीति । (कै)

अव्याप्तिर्नास्तीति भावः ॥

विश्लेषेति । (कै)

अनवकाशत्वादित्यर्थः ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ द्वितीयादयोऽपि द्विविधाः कारकविभक्तय उपपदविभक्तयश्च । कारकं क्रियाजनकत्वशक्तिः । भाष्ये करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति ध्रुवपत्तिदर्शनात् । ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान् पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वं पुत्रेणान्यथा सिद्ध्या तत्त्वाभावात् । हरिरप्याह

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ तमग्रहणं किमर्थम् ।

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ तमग्रहणमिति । भा । षसत्यपि तमग्रहणे यामं गच्छतीत्यादौ कर्मसंज्ञा सिध्यतीति ईप्सिततमस्यापोप्सितत्व-

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ कर्त्ता यदानुमिष्यतेतमान्तत्वं कर्मसंज्ञं स्यात् । यद्यापाराश्रयत्वादसौ कर्त्ता तेनैव थापारेणानुमिष्यमिति

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ कर्तुः क्रियया इत्यादि । कर्तुर्यदानुमिष्यतममिदम्वयः । कर्तुरिति चेप्सितापेक्षया “क्तस्य च वर्त्तमाने” (१ । १ । ६७) इति कर्त्तरि षष्ठी । ईप्सित इति । “मतिबुद्धि” (१ । २ । ११८) इत्यादिना वर्धमाने क्तः । क्रिययेति । करणे ढतोया ।

(कर्तुरोष्णिततमं कर्म । १ । ४ । ४८ ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. ३)

विषयविभागाज्ञानेति । (कै)

अज्ञावेव कर्मसंज्ञा माणवक एवापादानत्वमित्यपि स्यादिति भावः ॥

तमग्रहणेत्विति । (कै)

तद्यथा तथा “वारणार्थानाम्” इति सूत्रे उपपादितम् ॥
ननु लोकऽपि तथा व्यवहारादिहेत्युक्तमत आह

“साश्रये समवेताना तद्देवाश्रयान्तरे ।

क्रियायामभिनियुक्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः”

इति ॥ इत्यगता क्रियाजनकता शक्तिरेव कारकं साधनमिति उच्यते । सिद्धस्य इत्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या इत्यविद्यस्यैव

कर्तुरोष्णितं कर्म इतीयत्युच्यमाने इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवके-
ऽपादानसंज्ञा प्रसज्येत । नैव दोषः । कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति ।

सम्भवादिति प्रश्नः ॥ माणवक इति । भा । विशेषविहितत्वादपादान-
संज्ञायाः । कर्मसंज्ञेति । भा । परत्वात् ॥ अत्रावपीति । भा । अप्रिमाणव-
कयोरोष्णितत्वसम्भवात् । कर्मपादानसंज्ञाविषयविभागाज्ञानपरमेतन्न तु

सन्निधानाल्लभ्यते । तेन क्रियापक्षशक्तित्वं पर्यवश्यति । क्रिया हि फलेच्छा-
पूर्वकेच्छाविषयः फलमेव त्विष्टतमम् । तच्च धातुनोपात्तमिति तद्विष्टित्वे-
नेच्छाविषयोऽत्र संज्ञौ । स च त्रिविधः । उक्तञ्च—

कर्ता हि नाम यः क्रियामनुतिष्ठति तेन कर्तुर्यदिष्टतममित्युक्ते तत् क्रिया-
वेद्यादयो कर्ता भवति तथा करणभूतयेति शक्यते । कर्ता यदाहुर्मित्यते
आत्मोपया क्रियया इत्यर्थः । इष्टिग्रन्थोऽयमस्त्वभिप्रेते ऋषः । इष्टितो-
ऽभिप्रेते इति । अस्ति क्रियाशब्दः । आश्रय्याहो सन् “आश्रय्याहो”
(• । ४ । ५५) आश्रयिणोष्णितमिति तत्र क्रियाशब्दस्यैव यद्व्यति

(ःष्य. १ । पा. ४ । ष्या ३) (कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

लोकः शास्त्रं चेति ॥

नखोदनपाके कथं द्रव्यान्तरस्योत्पत्तिरत आह

ओदनशब्दस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

यद्योदनः पच्येत (भा)

इत्यस्योदनकर्मकः पाको यदि बुद्धेतेत्यर्थः ॥

तत्त्वं वाच्यमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शक्तिरेव साधनम् । तदुक्तम्
“अनभिहित” सूत्रे भाष्ये “गुण्याः साधनम्” इति । शक्तिरेवात्र
पारतन्त्र्याद् गुणत्वेनोक्तं ॥ तत्र कर्तृकर्मणोः स्वाश्रयसमवेतक्रियाज-
नकता । करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता । किंच द्रव्यस्य

अप्रावपि तर्हि बाधिका स्यात् । इह पुनस्तमयद्वये क्रियमाणे तदुपपन्नं

निर्वृत्ताप्राप्यपादानसंज्ञा सावकाशया कर्मसंज्ञया बाधितुं शक्यते ।
तमयद्वये तु सति संज्ञयोर्विषयविभागलाभः ॥ इहेति । भा । लोकं शास्त्रं
च सामान्येन निर्दिश्यते । लोके प्रयुज्यमानत्वात् शास्त्रे घोदाङ्गियमाणात्वात् ।

“निर्वर्त्यंश्च विकार्यंश्च प्राप्यं चेति त्रिधामतम् ।

तत्रेष्विततमं कर्म घतुर्धान्यत्तु कल्पितम् ।

ओदासौन्येन यत् प्राप्य यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।

संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यद्याप्यन्यपूर्वकम्” ॥

दर्शितमाहुर्मिथतममिति । “कर्मण” इति । अत्रस्य स हि भक्षणे कर्तृत्वे
सत्यपि सम्पत्ति वन्धनं प्रतिकर्मत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ अकर्तृत्वात् माषाणां
कर्मसंज्ञा न भवति तथा सार्थाद् होयते इत्यत्रापि होयमानं सार्थो
नह्यतीति वस्तु वक्ष्येन त्यागेन कर्तुरपि सार्थस्य सम्पत्त्यपादानरूपेण

(कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १),

द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्त्तते (भा)

इत्यस्य च द्रव्यान्तराभिनिर्वर्त्तितः प्रतीयेतेत्यर्थः ॥

विक्षोदनान्तरकरणादिति । (कै)

विक्षोदनान्तरप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ननु गौणार्थेन प्रयोगे

किं फलमत आह

कारकत्वे तस्यैकरूपत्वेन कार्यवैचित्र्यानुपपत्तिः । दृश्यते घ । घटं पश्य । घटेन जलमाहर । घटे जलं निघेहि इत्याद्यौ कार्यवैचित्र्यम् । सर्वस्य च सर्वशक्त्याश्रयता इति कदाचित् कस्याश्चिद् विवक्षया तत्त्वम् विधि-
चानेककार्योत्पत्तिः । क्वचित् शक्यावियद्द्रव्यस्यापि साधनत्वेन शक-

भवति यदुक्तं वारणार्थेषु कर्मस्य ह्यनर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचना-
दिति । इहोच्यते व्योदनं यद्योदनं पच्यते द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्त्तते ।

द्रव्यान्तरमिति । भा । व्योदनशब्दस्य तदुक्तविकारे प्रयुज्यमानत्वात् पच्येच्च
विक्षोद्युपसर्जनविक्षोदनवचनत्वान्निवृत्तस्य व्योदनस्य विक्षोदनान्तर करणात् ।

तथा

“यदसज्जायते यदा जन्मना यत्प्रकाशते ।

तन्निर्वर्ण्य विकार्यन्तु कर्म देभा शक्यतम् ॥

प्रलयवृद्धेदसम्भूतं किञ्चित्काण्डादिभस्मवत् ।

किञ्चिद्गुणान्तरोत्पन्ना सुवर्णादि विकारवत् ॥

विक्षोदनशब्दात् कर्मणि यगात्तने पदे न स्यात्तात् । अथाहः । कर्मकर्तव्यं च
यगात्तने पदे । कथं जहातिरयं गमनाया वर्त्तते देवदत्तं सार्धं जहाति
अपगमयतीत्यर्थः । एवैव च सार्धस्यापगमना यदुत क्षुद्रुपघातादिना
देवदत्तस्यापगमे तत् समर्थावरणं यदा क्षुधादिना स्वमेवापगच्छति तदा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(अ. १ । पा ४ । धा ३) (कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

विकारेति । (कै)

ओदनस्वरूपेत्यर्थ ॥

विकारान्तरम् । (कै)

भर्जनादिरूप विकृतिपदेन च पाकफलमात्रमुच्यते ॥ ननु-
भयविधयवहारात् प्रयोगद्वयेनापि भावमेवेति केन प्रयोगेन भाव-
मित्यर्थकप्रश्नानुपपत्तिरत आह

हार । शक्तिशक्तिमतोरभेदस्यापि सत्वात् । शक्त्या करतीत्यादौ
शक्तेरपि इत्याद्यमाद्यतया शक्त्यन्तररोग अत एव विभक्त्यर्थार्थकेनाद्ये-
नाद्ययीभाव संगच्छते । इत्यस्यैव साधनत्वे तु तस्य शब्देनैवोक्तत्वात्
अद्ययस्य प्रयोग एवनेति कथं तेन समास स्यात् । प्रश्नौ कर्त्तुरीत्यादिश्च
कर्त्तृशक्त्याश्रये इत्यादि प्रकारेणार्थ इत्यलम् । सर्वथा कारकाणां स्वस्या-
वान्तरक्रिया द्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वम् । अत एव तेषां भावना-
नैव दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दो भविष्यति । ओदनार्थास्तगुला ओदन इति ।

ओदनार्था इति । भा । गौणार्थाश्रयेनैव सर्वलोकस्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र न
ओदनीय मुख्यस्यैव त्वोदनस्य पुनर्विकृतिकरणे कस्मादयं प्रयोगो न

क्रियाहृतविशेषाणां सिद्धियञ्च न गम्यते ।

दर्शनादनुमानादा तत्राप्यमिति कथ्यते” ॥

तत्र निर्वर्त्य यथा । घट करोतीति । घटो ह्यसन्नेव जायते वैशेषिकादि-

कर्मकर्त्तृत्व तदायं प्रयोग । ततश्च होयत इति सार्थं । स्वयमेवापगच्छ-
तीति । पुन कुतो होयते इत्यपेक्षायां सार्थेन सम्बन्ध इति । “तमब् ग्रहण
किम्” इति । ईप्सिततमस्यापि ईप्सितत्वसम्भवात् उदाहरणसिद्धि मन्वते ।
पयसौदन भुङ्क्ते इति । करणसच्चा तु दाचेण लुनातीत्यादौ सावकाशा

प्रकृति (३)

इत्यादि ॥

कर्मभाषाघटनादिति । (३)

न हि तत्र तदुक्त्या निष्पाद्यन्ते इति भावः ॥ अमुं कर्म-
 व्यापारावादाय सर्वथापि द्रव्याद्यंतं नापि तावतोक्तप्रयोगोपपन्निरत-
 याह

दामेवान्वयः । क्रियाजनकत्वावगतौ का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोददेन तपेहा-
 न्वयौषित्यात् । अयंश्रिहितसम्पदानस्यापि बाह्यबुद्धिसत्त्वे सति दाह-
 यानपूर्वकात्वेनैव जनकत्वं तावदेव दाहक्रियानिष्पत्तेः । घटं करति
 घटं करोतीत्यादौ बौद्धघटादेः पूर्वकात्त्वात् रज्ज्वादिनिष्पादकत्-
 मित्याद्युक्तम् । क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति तु न । कारकायां भावनात्वय

अथेह कथं भवितव्यं तदुक्त्यागोदनं पचतीत्याहोमित्यनुक्तानामोदनं पच-
 तीति । उभयथापि भवितव्यम् । कथम् । इह हि तदुक्त्यागोदनं पचतीति ।

भवतीति । विकारविधेयप्रतिपादनाय गौणार्थपरिच्छेदः । तदुक्त्यान् पचती-
 क्तुस्ते विकारान्तरानपि प्रतीयते । अथेहेति । भा । उभयथा प्रयोगदर्शनात्
 प्रकृतिविरुद्धोः साक्षादुपादानात् तादर्थ्यात् तावदुक्त्यागोदनं पचतीति

मते । साक्षादि सत्त्वाद्यंशादिमते तु सन्नेवाभिधायते इत्यस्ति विशेषलक्ष-
 णम् । सामान्यलक्षणं तु साक्षादुपादानात्तदुक्त्यागोदनं पचतीति । अतएव करो-
 तिर्यंत्वार्यं इति मतं प्रवृत्तम् । यतः इति वदकर्मकर्तापत्तेः न च

नहि दाहं ज्वलेनेनेषितं तथापुक्तमित्यनेनापि न भवति । देहोदासी-
 प्राप्यमोक्षं यदहंकात् । सत्यप्यत्र यस्यसो मुजिक्रियाया प्रकृत्योपकारकत्वं
 ईश्याया प्रकर्माभावः । यत्र तर्हि यत्र एवेषिततम तत्रप्राप्नोति । तदथा ।

७५०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(अ. १ । पा. ७ । व्या. ३) (कर्तुरीक्षितकर्मं कर्म । १ । ७ । ७६ ।)

विक्षेदनेति ।

निर्वर्त्तनरूपद्वितीयार्थमादायद्रथार्थमिति भावः ॥

विक्षिप्त्या निर्वर्त्तयतीति । (कै)

विक्षिप्तिविशिष्टं निर्वर्त्तनं पचेरर्थः । वैशिष्ट्यं च क्वचित्
 सामानाधिकरण्येन क्वचित् करणत्वेन विक्षिप्तिशब्देनाच विक्षेदन-
 मेवैवं च तण्डुलानां धात्वर्थकसाश्रयत्वाविवक्षणात् द्वितीया इत्यर्थः ।
 षष्ठी लोदनयोगे इति भावः ॥ नन्वेवं विक्षिप्तेः सम्बन्धाकाङ्क्षा
 अनिष्टत्वेत्यत आह

इत्यस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्या असंगत्यापत्तेः । अधिक-
 रणस्य कारकत्वेन क्रियान्वयइत्यादिभवद्व्यवहारासंगत्यापत्तेश्च ।
 कश्चित् प्रत्यक्षादिनाऽर्थश्चात्वा परंपतिसंस्कृतेन बोधनेच्छायां संस्कृतस्य

द्यर्थः पचिस्तण्डुलान् पचन्नोदनं निर्वर्त्तयतीति । इहेदानीं तण्डुलाभामोदनं
 पचतीति द्यर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे षष्ठी तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्त्तयतीति ।

वचने तु पचौ तण्डुलानामोदनं पचतीति प्रयोगायोगात् द्रव्यान्तरनिर्दक्षि-
 प्रत्ययप्रसङ्गाच्च । निर्वर्त्तनवचने तु पचौ तण्डुलानां कर्मभावाघटनात्तण्डुला-
 नोदनं पचतीति प्रयोगाभावप्रसङ्गाच्च प्रत्यः । द्यर्थः पचिरिति । भा ।

जानातिवद् विषयत्वापादनपर्यन्तार्थाभ्युपगमेनापि निर्वाहः । लाघवेनोत्पादन-
 भात् परत्वात् । कर्तृस्थक्रियतया कर्मवद्भावासिद्धिप्रसङ्गाच्च । प्रकृतेः
 प्रकृतिभूतस्यात्मन उच्छेदं सम्भूतं प्राप्तम् । तद्यथा । काष्ठं भस्मं करोतीति ।

कश्चित् कश्चिदाह सिद्धं मुन्यतामिति । स आह प्रभूतं मुक्तमस्माभि-
 रिति । इतर आह पयो भविष्यतीति । अपरस्वरमाद्य आह पयसा
 खलुरिति । इतर आह भविष्यतीति । अपरस्वरमाद्य आह पयसा खलु
 भुञ्जीयेति । अत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेन पयस एवेक्षिततमत्वं न लोदनस्य

(कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । धा. ३)

सा चेति ॥ (कै)

ननु पूर्वोक्तैऽर्थैऽपि मातुः स्मरतीतिवत् कर्मणः शेषत्वेन षष्ठी प्रयोगसिद्धेर्विकारयोगे षष्ठीति भाष्यमनुपपन्नमिति चेन्न । श्रौद्ध-
नस्य सम्बन्धाकाङ्क्षासत्त्वेन क्रियायाश्च तदनाकाङ्क्षत्वेन तयोक्तै
षष्ठ्यन्तस्य साकाङ्क्षस्थान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वय इत्युत्-
सृगतो व्युत्पत्तेश्चेति दिक् ॥

रौप्सिततमत्वमिति । (कै)

ईप्सितशब्दोऽभिप्रेतपरो रुद्ध इति पूर्वपक्ष्याशयः ॥ ननुद्देश-
त्वाद् दध्यादि ईप्सिततममत आह

थाकरकृत एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा यस्य ज्ञानं तेन पूर्वं क्रियान्व-
यानवगत्याकारकत्वज्ञानाभावात् तदौपसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्याभाष्योक्त-
मेव साधु इत्याह "यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वमिति" ।

इह कश्चित् कंचिदामन्वयते । सिद्धं भुज्यतामिति । स ध्यामन्वयमाद्य

विक्षोदनोपसर्जने निर्वर्त्तने षचिर्वर्त्तते । तद्युक्तान् विक्षोदयन् श्रौद्धं निर्वर्त्तय-
तीत्यर्थः ॥ तत्रोपसर्जनविक्षोदनक्रियापेक्षं तद्युक्तानां कर्मत्वम् । प्रधानभूत-
क्रियापेक्षं श्रौद्धस्य ॥ इत्यर्थश्चेति । भा । तद्युक्तानां सम्बन्धिनं विकार-

गुणान्तरोत्पत्त्या यथा । सुवर्णे कुण्डलं करोतीति । इह भस्मकुण्डलयोर्निर्वर्त्त-
त्वमेवेति बोध्यम् ॥ प्राप्यं तु श्यादित्यं पश्यतीति ॥ तथा युक्तमिति द्विविधम् ।
देष्टमिति च । अकथितं चैतपरम् । संभ्रान्तरपसन्ने शान्यात् ॥ "दिवः

अत्राप्योदनमेवेप्सिततमं पयसस्तु संस्कारकत्वात् कारकत्वं न त्वय केवने
गुणे श्यादरः । किं तर्हि तत् संसृते श्रौद्धने । न ह्यसौ केवलस्य पयस
पानेन संतुष्यतीति यदि तमन् यद्यसं कियते । पयसीदमं गुह्ये इत्यत्रैव

दधीति । (कै)

संस्कारकत्वेनैव तदुद्देश्यं न तु साक्षात् फलाश्रयत्वेनेत्यर्थः ।

अन्यथा दधिपयो माचभोजनेनापि कृती स्यात् ॥ ननु गुणेष्वदरा-
भावे दधिसत्ताज्ञानात् पूर्वमपि प्रवृत्तिः स्यादत आह

केवलेष्विति ॥ (कै)

तत्र । पक्व द्योदन इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहाराणापत्तेः ।
कारकाणां भावनान्वय इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च । उक्तदोषाच्च । न च कारक-
शब्दस्य कर्तृपर्यायत्वेन कारकं करणमित्यादि विशुद्धं कारकं कर्त्तृति
पुनरुक्ता वेति वाच्यम् । हरिणैव समाधानात् । तथाहि—

“निष्पत्तिमात्र कर्त्तृत्वं सर्वेष्वस्ति कारके ।

व्यापारमेदापेक्षायां करणादित्वसम्भवः ।

आह प्रभूत्वं उक्तमस्माभिरिति । अमन्वयमात्र आह दधि खलु भवि-
ष्यति । पयः खलु भविष्यति । अमन्वयमात्र आह । दध्ना भुञ्जीय पयसा

विशेषमोदमं विस्मिताया निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । सा च विक्रिप्तिः सामर्थ्यात्
तत्पुलानामेवेति विज्ञायते ॥ इह कश्चिदिति । भा । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
दधिपयसोरौप्सिततमत्वं न त्वोदनस्येति दर्शयति “तस्याप्योदन इति” । भा ।

कर्म च” इत्यादि । तदित्यम् । सप्तविधं कर्मेति स्थितम् । इह प्राये यद्यपि
विषयताख्य क्रियाकृतविशेषोऽस्येव । अन्यथा कर्मत्वानुपपत्तेः । तथापि
प्रतिपक्षव्यतिरिक्तपुरुषापेक्षया विशेषो न गम्यते इत्युक्तम् । विकार्ये तु

स्यात् पक्षद्योदनमित्यादौ न स्यात् । न ह्यौप्सिततमं युक्तम् । अतः
प्रतियोगिनि वस्तु यत्तुल्यजातीयं तदेव प्रतियोगितां भजते कारकं चात्र
न किञ्चिदित्यमौप्सितं पयसस्त्वोप्युमानत्वात् युज्यते प्रतियोगिता । नैव
दोषः । अथापि क्रियापेक्षः प्रकर्यः । आदौ हि कर्त्ता पक्षार्थं क्रियाम-

(कर्तुंरोहिततमं कर्म । २ । ७ । ७६ ।) (अ. १ । पा. ७ । अ. १)

मृदुविशद (भा)

द्वन्द्वप्रयोगानुपपत्तिरत आह

कर्मधारय इति ॥ (कै)

यदीति । (कै)

एवं च यथा तत्र तयागुणविशिष्ट ओदन एवेक्षित यत्रमिहापि

इति तेनीतम् । सर्वेषां मन्त्रापादात्तानां वाताग्नेयैव श्रियाण्य-
 क्तानां कर्तुंश्वेन कारकत्वम् । ततः का केन किं यत्तन्तीति विशद्यापी
 मन्त्रापादावहेन कर्तुंश्वेन । तत्र शापनाकारनिर्णयकारणात्
 कर्ता तदुपाहार एव कर्तुं प्रधातव्यत्वम् । कर्तुः श्रियदेश्वेनतमकारणात्
 कर्म । कारकान्तराभावात्कारणं करकम् । शेषानुमत्यादिकारणं

मनु भुञ्जीदेति । अत्र कर्मणसा प्राप्नोति तद्विद्यमानेति तमं भवति ।

एधियमनोश्च संव्यासत्वात्वात्कारणं । न तु दृष्टेति । भा । दृष्टेः
 एधियमनोश्च शेषेषु नाकारणात् किं तद्विं तम् संवृत्त ओदन इत्यर्थः ।
 मृदुविशद इति । भा । मृदुकारणो विद्वदस्येति कर्मण्यथा । यदि कार्ण-
 मन्त्रे कारकः तदात् एतन्मन्त्रे भवेत् । विद्वदस्येति मन्त्रेण इति ।

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)
 दद्यादिविग्रिष्ट ओदन ईप्सित इति भावः । अत्रेदं बोध्यम् । तस्या-
 प्योदन एवेत्याद्युत्तरं क्रियाशब्दोऽयमित्याशयेनैवोदन एव फलाश्र-
 यत्वविवक्षा न तु गुणे दद्यादौ तन्मात्रेऽनुरोधः फलाश्रयत्वविवक्षे-
 त्यन्वयार्थः । दृष्टान्तेऽभवात्तदविवक्षादाष्टान्तिके ऐच्छिकीति
 भेदः । ईप्सिततमत्वं “करणार्थं” सूचोक्तरीत्या तद्वात्यर्थफलवने-
 ष्वाविषयत्वरूपमेव भाव्यं समतमन्यथा विग्रिष्टस्याभिप्रेतत्वे विग्रेषण-

सम्पदानम् । अथविभावोपगमस्यापारमपादानम् । कलादिव्यवहितक्रि-
 याधारोऽ. धिकरणम् । स्वतन्त्रं प्रेरणन् हेतुः । तत्र सामान्यपूर्वकत्वादि-
 शेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति कारणं कारकमित्याद्युपपत्तिः । यथा पुत्र-
 जन्मनि पित्रोः कर्तृत्वेऽपि विवक्षयाऽयमस्यामियमस्मात् पुत्रं जन-

तस्याप्योदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्वस्यानुरोधः । तद्यथा । भुञ्जीयाद्द-
 भोदनं यदि नृदुविशदः स्यादिति । एवमिहापि दधिगुणमोदनं भुञ्जीय

ईप्सितस्येति । भा । ईप्सिततममेवेप्सितपदेन सामान्यशब्देन निर्दिष्टम् ।
 विशेषेषु सामान्यस्य भावात् । यत्र यन्निवृत्तं क्रिययाऽनाद्येयविकारं क्रियाया
 निष्पत्त्यर्थं केवलमुपादीयते तत् क्रियासम्बन्धात् । प्राप्यमपि नेप्सितमिति

एतच्च द्वयर्थः पचिरिति प्रक्रम्य भाष्ये व्युत्पादितम् । तत्र तण्डुलान् चोदनं
 पचतीति प्रयोगे तण्डुलनिष्ठविक्षिप्तेरोदनोत्पत्तेश्चानुकूलोदेवदत्तनिष्ठयापार-
 इत्यर्थः । तण्डुलान् पचतीत्यत्र तु विक्षेपदयतीत्यर्थः । चोदनं पचतीत्यत्र तु
 विक्षिप्त्या निर्वर्तयतीत्यर्थः । उक्तञ्च —

येषु फलानि भस्मात्मना तु फलानि । प्राप्ते तर्हि न स्यात् । आदित्यं पश्य-
 ति । हिमवन्तं प्रदयोतीति न ह्यत्र क्रियया कश्चिदतिशयो जन्यते । अत्रा-
 प्यतिशयो जन्यते प्राकृत्यं नाम । यो यं पश्यति प्रदयोति वा तस्यासौ
 प्रकृतो भवति प्रतिपत्तायतिरिक्तापदवापेक्षया तु विशेषो नास्तीत्युच्यते ।

(कर्तृदोषिततमं कर्म । १ । ४ । १६ ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. ३)

स्याभिप्रेतत्वात् समाधानानुपपत्तिः । पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थत्वात्
उभयविवक्षायां तु परत्वात् कर्मत्वमेव सत्यभिधाने “आकडार”
सूत्रे “करणं पराणि” इत्यस्याभिच्छिन्नत्वात् कर्तृसंज्ञाविषये एवो-
दाहरणदानात् तदभिधानमन्देह इति नास्य तदातमपा कर्मत्वक-
रणमुचितम् । नवीनग्रन्थास्तु चिन्त्या एव क्रियाशब्दत्वेऽपि मने-
माणत्वस्यापि गर्भीकरणात् शङ्कते । भाष्ये

ईप्सितस्य (भा)

इत्यादि॥ नन्वीप्सिततमस्य कर्मत्वादीप्सितस्येत्यनुवादो युक्तोऽत आह

यतीति व्यवहारः । अथैवमोदृशस्यनेऽपादागस्य कर्तृत्वेऽपि ग्रामादाग-
च्छतीति प्रयोगस्तु न । अत्रभिधानात् । करणत्वाद्यवस्थाया कर्तृसंज्ञा तु न ।
कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे “स्वतन्त्रः कर्ता” इति पुनः स्वतन्त्रग्रहणं
स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृत्वार्थं न तु पारतन्त्र्ययुक्तस्वातन्त्र्ययुक्तस्य

प्रयो गुणमोदनं भृञ्जौय इति । ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्दंतस्य कारकत्वे
कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः क्रियेप्सितत्वात् । वा । इप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्दंतस्य

तस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । यत्र हि कर्मार्थाक्रियानिष्पत्तिसंस्कारप्रति-
पत्तिभिन्नं कर्मोप्सितम् । अन्यत्र तु क्रियैव प्रतीयमानसन्दर्भानादिक्रिया-
पेक्षयेप्सितेति भावः । गुडं भक्षयतीति । भा । भक्षणाय गुडस्योपादानं

“सम्बन्धमात्रमुक्तञ्च श्रुत्या धात्वर्थभाषयोः ।

तदेकाग्रनिवेशे तु व्यापारोऽग्या न विद्यते”

पदा तमन् यद्येन यत्र प्रक्षेपेणा तदेव व्यावर्तते तेन पश्यत्यादावादिया-
दोशमपि प्रतियोगिनो सत्त्वेनापक्षार्थाभावाद् भविष्यति । अत्रच लिङ्गं
“कृताटुकुक्ष्यौ पश्यति” इति । कर्मत्वमुपसंभ्राने इति । अथि शीष् स्याद्याम्

(अ. १ । पा. ४ । आ. २) (कर्तुरीक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

ईप्सिततममेवेति । (कै)

तमस्थान्यार्थत्वमभिप्रेत्य तावत् एवोद्धेय इत्यन्ये ॥ ननु निर्दत्त-
स्यापि काष्ठादेर्विकार्यस्य ईप्सिततमत्वं विकारवत्तयाऽस्त्येवेत्यत आह

अनाधेयविकारमिति ॥ (कै)

प्राप्यमपीति । (कै)

क्रियाजन्यसंयोगादिरूपकलाश्रयमपीत्यर्थः ॥

सा । कारकसंज्ञा तु वस्तु सत् स्वातन्त्र्यस्य स्थितिमात्रेण करणत्वादीनां-
विधानसामर्थ्यात् प्रवर्तते इत्यलम् । यद्वा प्रधानक्रियाजनकपूर्वोक्तस्व-
व्यापारेखातन्त्र्यसत्वात् । अकुर्वन्तः साधनत्वानुपपत्तेः । एवं तत्तद्व्यापारलब्ध-
करणत्वादिमन्त एव कर्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्वात् ।
तद्द्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वातन्त्र्या इति प्रधानक्रिया कर्तृत्वत्वोऽपीति

कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । गुडं भक्षयतीति । किं कारणम् ।
क्रियेप्सितत्वात् । क्रिया तस्येप्सिता । न घोभयेप्सितत्वात् वा न वा । एष

न तु गुडाय भक्षयानुष्ठानम् ॥ न चेति । भा । गुडभक्षणं यस्येप्सितं
तस्य गुडोभक्षणक्रिययेप्सितः । यस्मान्नासौ गुडस्य दर्शनस्पर्शनादिना कृतौ
भवति नापि लोष्टादि भक्षण्येनेति न भक्षणमात्रमोप्सितं नापि गुडमात्र-

इति । तस्माद् धातुत्वेन धातूपात्तां भावना प्रति पक्षित्वेन पशुपात्ता
विक्रिप्तिः कर्मतया करणतया वा यथायथं सम्बध्यत इति स्थितम् । इदं
त्वधेयम् । क्रियाया धातुना कर्तुरपि देवदत्तादि शब्देन लाभाद्यथा न
द्वितीयार्थता तथेष्टतमत्वादेरपि प्रयोगोपाधिमात्रत्वात् । अधिश्रीडादिवत् ।

इत्यतः । आधारनिवृत्त्यर्थमिति । प्रायं कर्मग्रहणमाधारेणसम्बन्ध इति
तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति भावः । आधारानुवृत्तौ को दोषः
तत्राह आधारस्यैव हि स्यादिति । क्तेत्याह गेहमित्यादि । अत्र तु न
स्यात्तदाह योदनं पशतौत्यादि । एतच्चेप्सिततमं कर्म त्रिविधं निर्दत्तं

(कर्तुरोष्णिततमं कर्म । २ । ४ । ४६ ।) (अ १ । पा. ४ । व्या. ३)

नेष्णितम् (कै)

नाभिप्रेतम् ॥

निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तौति । (कै)

“निष्पत्तिः” कटादेः ॥ “संस्कारः” प्रोक्षणादिना प्रौढ्यादेः ॥
 “प्रतिपत्तिः” दाहादिना हविरादेः ॥ ननु कर्तृक्रिययाप्तुमिच्छ-
 माणं कर्मैत्यर्थस्तत्र कथं क्रिया स्वात्मनेष्णिता भवेद् एवं च क्रिया
 तस्येष्णिता इति भाष्यमनुपपन्नमत आह

तदुपपत्तिः । विभक्तिस्तु करणत्वादिनिमित्तेवानवकाशत्वात् । करणत्वादेरे
 वोद्भूतत्वात् । कर्तृवियोगेन तदीयव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वेनोद्भूतस्वातन्त्र्य-
 विवक्षायां तु कर्तृत्वविभक्तिरेव सर्वत्र । क्वचित् सम्प्रदानापादानयोस्तु न
 सा अत्रभिधानात् इत्युक्तम् । यथा युद्धकर्तारोऽपि योद्धारो रत्ननि-
 योगोपापेक्षयादस्वातन्त्र्या अपि नियोगोत्तरं पुनः स्वातन्त्र्या एव नियोगमा-
 ज्ञातु तस्मिन् नरादिभागे दाहा । तथा कर्तृनियोगोत्तरं यत् करण्यदिषु

दोष । किं कारणम् । उभयेष्णितत्वात् । उभयं हि तस्येष्णितम् । स्वात-
 न्त्योभयम् । यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धि प्रसक्ता भवति नासौ कोटं भक्षयित्वा

मित्यर्थः । ये स्वेन इति । भा । ते हि यो क्वचित् क्रियामनुष्ठाय काल-
 मतिवाहयन्ति न तेषां प्रत्यविशेषे तात्पर्यम् । ततश्च नाहं कटं कश्चिद्या-
 मोक्ष्यन् कटस्य कर्मत्वानुपपत्त्या द्वितीया न प्राप्नोतीति कटकर्मिका क्रिया

एवं च तथा युद्धस्यान इवेहापि धातूयातयनाधारमात्रमर्थः । आधेयगोत्र
 वा । तथाभेदेन परेऽप्येति । अन्यन्यभ्यशब्दार्थ इति न्यायात् । अन्यथा
 तथायुक्तत्वात्तौष्णितत्वयोरेव वाच्यतापत्तौ शक्यतात्पत्तिकविरोधाच्च । एवं च

विज्ञाप्यं प्राप्यम् इति । तथायुक्तमपि द्विविधं हेम्यमित्यत्र । अकथितं
 शेषपरं संज्ञान्तरपक्षे चान्यद् “दिवः कर्म च” इत्यादिः । तदेवं तत्रविध
 कर्म । उत्तरं—

	Rs	S	O
Padmaswati Fasc 1-4 @ 2/		1	14
Parliṣṭa Parvan (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		2	10
Prakṛta-Paṅgalam Fasc 1 7 @ /6/ each		1	14
Prithvī Rāj Rāsa (Text) Part II Fasc 1 5 @ /6/ each		0	12
Ditto (English) Part II Fasc 1		1	8
Prakṛta Lakṣaṇam (Text) Fasc 1			
Paraśara Smṛti (Text) Vol I Fasc 1 8 Vol II Fasc 1 6; Vol III Fasc 1 6 @ /6/ each		7	8
Paraśara Inśtitutes of (English)		0	12
Prabandhaśāstram (English) Fasc 1 3 @ /12/ each		2	4
*Sama Vāda Saṁhita (Text) Vols I Fasc 5 10 II 1 6; III 1 7; IV 1 6; V 1 8 @ /6/ each Fasc		12	6
Saṅkhyā Sūtra Vṛtti (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each		1	8
Ditto (English) Fasc 1 3 @ /12/ each		2	4
Sraद्धha Krīyā Kaṁṁud Fasc 1 3		1	2
Saṅgṛta Saṁhita (English) Fasc 1 @ /1/		0	12
*Tattvareya Saṁhita (Text) Fasc 14-45 @ /6/ each		12	0
Tandya Brahmana (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each		7	2
Tattva Cūṭaman (Text) Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1 10 Vol III Fasc 1 2 Vol IV Fasc 1 Vol V Fasc 1 5 Part IV Vol II Fasc 1 12 @ /6/ each		14	10
Tattvarthadīpāna Sūtram Fasc 1		0	6
Trīkāṇḍī Mandana (Text) Fasc 1 2 @ /6/		0	12
Tulsi Sāsa (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Upamābhāra prapāca katha (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Uvāśadāśa (Text and English) Fasc 1 6 @ /12/		4	8
Varaha Purāna (Text) Fasc 1 14 @ /6/ each		5	4
Vāsa Kva Kaṁṁud Fasc 1 6 @ /6/		2	4
*Vāya Purāna (Text) Vol I Fasc 2 6 Vol II Fasc 1 7 @ 6 each		4	8
Vādhāna Pargata Fasc 1 2		0	12
Vāya Smṛti (Text) Fasc 1 @ /6/ each		2	10
Vādaratnakara (Text) Fasc 1 7 @ /6/ each		2	4
Vāhaṁśarāya Purāna (Text) Fasc 1 6 @ /6/		2	4
Vāhat Brāyambh Purāna Fasc 1 6			
I beta Series			
Fag Saṁhita Śāstra Fasc 1 4 @ /1/ each		4	0
Eber Phyaṅ Vol I Fasc 1 3 Vol III Fasc 1 6		13	0
@ /1/ each			
Rtogs brjod dpag khkr Śāstra (Tib & Sans) Vol I Fasc 1 6; Vol II Fasc 1 5 @ /1/ each		10	0
Arabic & Persia Series			
Alam rasmah w th Index (Text) Fasc 1 13 @ /5/ each		4	14
Al Muqaddas (English) Vol I Fasc 1 3 @ /12/		2	4
Ān Akbar (Text) Fasc 1 2 @ /1/ each		3	0
Ditto (English) Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1 6 Vol III Fasc 1 6 @ /1 1/2/ each		49	12
Akbarnāmah w th Index (Text) Fasc 1 37 @ /1/ each		37	0
Ditto English Fasc 1 8 @ /1/ each		8	0
Arab o B bibliography by Dr A Spreer		0	6
Bādshāhnāmah w th Index (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each		7	2
Catalogue of Arab o Books and Manuscripts		1	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Socy of Bengal. Fasc 1 3 @ /1/ each		3	0
Dictionary of Arab o Technical Terms and Appendix Fasc 1 21 @ /1/ each		21	0
Farhang Rashid (Text) Fasc 1 14 @ /1/ each		14	0
Christ Jussor Jussor list of Shyakh Books (Text) Fasc 1 4 @ /12/ each		3	0
Fatuh ush Sham of Waqid (Text) Fasc 1 9 @ /6/ each		3	6
Ditto of Azad (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each		1	8
Haft Asman H story of the Persian Masnav (Text) Fasc 1		0	12
H story of the Caliphs (English) Fasc 1 6 @ /1 1/2/ each		4	8
Iubalnāmah Jahāngir (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		1	2
Isbah w h Supplement (Text) 51 Fasc @ /1 1/2/ each		38	4
Max r-ul Umara Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1 9 Vol III Fasc 1 10 Index to Vol I Fasc 10-11 Index to Vol III Fasc 11 1 1 1 1			
Index to Vol II Fasc 10-1 1 1 1 @ /6/ each		13	
Maghzi of Waqid (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		1	14
*The other Fasc cul of these works are out of stock and a copy can be supplied			

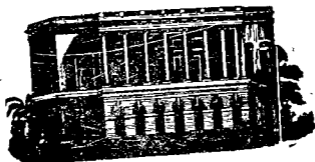
Muntakhabu t Tawar kh (Text) Fasc 1 15 @ /6 each	Rs	6	10
Muntakhabu t Tawarikh (English) Vol I Fasc 1-7; Vol II, Fasc 1-5 and 3 Indexes; Vol III, Fasc 1 @ /12, each		12	0
Muntakhabu t Lubab (Text) Fasc 1-19 @ /6 each		7	2
Ma'sair i 'Alam r (Text) Fasc 1 6 @ /6 each		3	6
Nukhbatu l Fikr (Text) Fasc 1		0	0
Nizami's Khiradnamah : Iskandari, (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each		1	8
Riyaz s Salatin (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Ditto Ditto (English) Fasc 1-3		2	4
Tabaqat i Nasiri, (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	16
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each		10	8
Ditto Index		1	0
Tar kh i Firuz Shahi of Ziyau d din Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6, each		2	10
Tar kh i Firuzshahi of Shams i Siraj Aif (Text) Fasc 1 r @ /6/ each		7	4
Ten Ancient Arabic Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each		3	0
W so R min (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	16
Zafarnamah Vol I Fasc 1-9 Vol II Fasc 1 8 @ /6/ each		6	8
Zauk i Jal ang r, (Eng) Fasc 1		0	19

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 ASIATIC RESEARCHES Vol VII Vols XI and XVII and Vols XIX and XX @ 10/ each	50	0
2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1860 to 1860 (incl) @ 7/6/ per No and from 1870 to date @ /6/ per No		
3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (5) 1847 (12) 1848 (12) 1849 (12) 1850 (7) 1851 (6) 1852 (6) 1853 (6) 1854 (6) 1855 (6) 1856 (6) 1857 (6) 1858 (6) 1859 (6) 1860 (6) 1861 (6) 1862 (6) 1863 (6) 1864 (6) 1865 (6) 1866 (6) 1867 (6) 1868 (6) 1869 (6) 1870 (6) 1871 (6) 1872 (6) 1873 (6) 1874 (6) 1875 (6) 1876 (6) 1877 (6) 1878 (6) 1879 (6) 1880 (6) 1881 (6) 1882 (6) 1883 (6) 1884 (6) 1885 (6) 1886 (6) 1887 (6) 1888 (6) 1889 (6) 1890 (6) 1891 (6) 1892 (6) 1893 (6) 1894 (6) 1895 (6) 1896 (6) 1897 (6) 1898 (6) 1899 (6) 1900 (6) & 1901 (6) 1902 (6) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members		
4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784 1883 A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan by R B Shaw (Extra No J A S B, 1878) Thechaki Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No J A S B 1868) Catalogue of Mammals and Birds of Hormah by E Blyth (Extra No J A S B 1875) Introduction to the Maghribi Language of North Bihar by G A Grierson Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B 1882)	3	0
5 Anis ul Musharrahun	3	0
6 Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
7 Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W A Bion	2	8
8 Inayah a Commentary on the Hidayah Vols II and IV, @ 16/ each	32	0
9 Jawami l ilm ir r yas: 168 pages with 17 plates 4to Part I	2	0
10 Kh zanatu l ilm	4	0
11 Mahabharata Vols III and IV, @ 20/ each	40	0
12 Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I III with 8 coloured Plates 4to @ 5/ each	18	0
13 Sharaya col Islam	4	0
14 Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös	10	0
15 Ditto Grammar	8	0
16 Kaçm raçabdampya Parts I and II @ 1/8/	3	0
17 A descriptive catalogue of the paintings statues &c in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by O R Wilson	1	0
18 Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by M A Stein Ph D JI Extra No 2 of 1890	4	0

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1063.

महाभाष्यप्रदीपदीप्तः ।
MAHĀBHĀSYAPRADIPODDDYOTA

BY

NAGEÇA BHATTA

EDITED BY

PANĎIT BAHUVALLABHA ĀSTRĪ.

VOL. II. FASCICULUS X.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1903.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS LUZAC & CO.,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W C, AND MR OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some

of the Facsimile being out of stock

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Akhya Brahma Siddhi (Text) Fasc 1 & @ /6/ each	Rs	1	6
Akhya Brahma Siddhi Fasc 1		0	6
*Agni Purana (Text) Fasc 4 14 @ /6/ each		4	2
Aitaraya Brahmana Vol I Fasc 1 a and Vol II Fasc 1 5; Vol III Fasc 1 a Vol IV Fasc 1 5 @ /6/ each		7	8
Agn Bhayam (Text) Fasc 1-a @ /6/ each		1	14
Aphorisms of Sindilya (English) Fasc 1		0	13
Ajñanashakti Prati prakasha (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		7	4
Agrava Gyana (Text) Fasc 1 a @ /6/ each		1	14
Avadhana khalalata (Sanskrit and Tibetan) Vol I Fasc 1 a Vol II Fasc 1-a @ /6/ each		10	0
*Bharata (Text) Fasc 4 8 @ /6/ each		1	14
Bhagata Dharma Vol I Fasc 1 4		1	8
Brahmavivarta (Text) Fasc 1 4 @ 6 each		1	5
Brahmavidya Purana (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		2	4
Bodhi bhavantara of Caitanya: Fasc 1-2		0	12
Chandogya Fasc 1		0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1 3 @ 2/ each		0	0
Catapatha Brahmana Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1-3		3	8
Catalpa (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
*Chaturvarga Chaturvarga (Text) Vols. II 1 25; III Part I Fasc 1-18 Part II Fasc 1-10 @ /6/ each		12	14
Chokavartika (English) Fasc 1-4		3	0
*Grantha Sutra of Apastamba (Text) Fasc 4 17 @ /6/ each		5	4
Ditto Carakayata (Text) Vol I Fasc 1 7; Vol II Fasc 1-4; Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each		5	12
Chandogya (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		1	2
Dandakya Kaumud Fasc 1 2		0	12
Udala Vaidya Vidya (Text) Fasc 1 6		2	4
Kala Mahatya (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Kala Virodha Fasc 1 6		2	4
Katantra (Text) Fasc 1-4 @ /12/ each		4	4
Kali Sakti Sagar, (English) Fasc 1-14 @ /12/ each		10	8
Kurukshetra (Text) Fasc 1 2 @ /6/ each		2	6
Lalit Vastu (English) Fasc 1 3 @ /12/ each		2	4
Mandana Parijata (Text) Fasc 1 11 @ 6 each		4	4
Mahabharata pradhyaya (Text) Fasc 1-10 & Vol II Fasc 1-10 @ /6/ each		7	2
Mandana Sagar (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		1	2
Merkandeya Purana (English) Fasc 1 @ /12/ each		3	4
*Mandana Sagar, (Text) Fasc 7 1 @ /6/ each		4	14
*Mandana Sagar, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
*Mandana Sagar, (Text) Vol III Fasc 1 5; Vol IV Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Mitya Sagar (Text) Fasc 1-7 (Text) @ /6/ each		2	10
Nitya Sagar (Text) Fasc 1 2		0	12
Nitya Sagar (Text)		0	10
*Nitya Sagar (Text) Fasc 1-5 Vol. II, Fasc 1-5 @ /6/ each		3	4

(अ १ । पा ४ । श्या ३) (कर्तुरीक्षिततम कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

प्रतीयमानसंदर्शनादीति । (कै)

तज्जन्यारम्भक्रियापेक्षेत्यर्थ ॥ ननु गुडभक्षणस्य ईक्षितत्वे गुडोऽपि
तथा इत्यत आह

भक्षणायेति । (कै)

भक्षणक्रियोत्पत्त्यर्थमित्यर्थ ॥ शङ्कते भाष्ये

ये त्वेते इति ॥ (भा)

ननु क्रियामात्रेणाया दृष्टचास्त्रनमात्रेणपि तिष्ठेयुरत आह

स्वस्वव्यापारद्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत् करणत्वादिकालेऽप्यवा-
धितमेवेत्यदोष । निरोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृत्वव्यवहारोऽपीतिदिक् । यदा
ज्वलनादिस्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् तेषां धात्वर्थत्वे यथा यचन्तीत्या
दिदर्शनाच्च । तात्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्व स्वस्वव्यापारद्वारा प्रधान-

कृती भवति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् । ये त्वेते राजकर्मिणो

न निधिद्धा भवेत् । तथा घटो मयाऽऽहृत इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाभावादाहृत
इत्यत्र कर्मणि निष्ठा न प्राप्नोति । यस्त्वसौ प्रेषयतीति ॥ भा । प्रयोजक-
चित्तानुवर्त्तन तस्य स्वार्थसिद्धये कर्त्तव्यम् । यदा च विशिष्टकर्मिका क्रिया

फललाभयकर्म इत्येवाक्ता किं द्विसूत्रेणवशिष्यते । तत्रेदमुत्तरम् । अग्नेर्माणवक
वारयति इत्यत्र भाणवकस्य व्यपादानसञ्ज्ञा बाधितुमीक्षिततममिति ताव-
दक्तव्यं तस्मिन्सोक्ते देव्योदासीनयो सङ्घर्षार्थं तथाप्युक्तमित्यपि सूत्रणीयम् ।

“निर्वर्त्य च विकार्यं च प्राप्य चेति त्रिधा मतम् ।

सचेक्षिततम कर्म यतुर्धाऽन्यत्तु कल्पितम् ।

व्यौदासीन्येन यतप्राप्य यच्च कर्तुरनीक्षितम् ।

सञ्चान्तरेरनाख्यात यद्यचाप्यन्यपूर्वकम् ।

यां कां चिदिति । (कै)

स्वात्म्यभिनतामित्यर्थः । चेतनग्रहणे तात्पर्यात् ॥

ततश्चेति । (कै)

कटस्थानिव्यमाणत्वात् तच्च नाहं करिष्यामीति शब्देन प्रति-
पादितम् । आहरणक्रियया च घटे निष्पाद्यत्वाभावः स्पष्ट एव ।
आहरणकर्तुरभिप्रेतत्वाभावश्चेति । घटस्य कटस्य च तत्त्वाभाव
एवेति भावः ॥ समाधत्ते

श्रियानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि । सम्प्रदानापादानयोरपि स्वातन्त्र्यमा-
दायैव ग्राम ध्यागच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्वं बोध्यम्
तदुक्तं भाष्ये । पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वं निर्दिष्टमपादाना-
दीनां कर्तृत्वनिदर्शनायेति । उच्यते स्वधिभावमुपगच्छति विप्रोऽनुमन्यते
इत्यादौ स्वस्वध्यापारप्रवृत्तयोः कर्तृत्वं वृश्यते पतिदाधानुवाचता तु न
तद्वापारस्याभिधानादिति बोध्यम् । कारकत्वं चोपलक्षणं सदेव तत्तत्

मनुष्यास्तेषां कश्चित् कंचिदाह कटं कुर्विति स आह नाहं कटं करिष्यामि

तेन सम्पाद्यते तदाज्ञानुष्ठिता भवतीति प्रयोजकत्वत् प्रयोज्यध्याप्युभय-
सौक्ष्म्यमिति भाष्यकारस्याभिप्रायः । अन्ये तु प्रयोजककर्तृपेक्षया प्रयो-

जनोक्षितग्रहणं तु शक्यं प्रत्याख्यातुम् । तथा च कर्तृकर्मविभक्तयोः उभयो-
रप्याधारो वाच्यः । आधेयं वा । व्यापारेण यत्नेन चान्वय इति तु व्यवस्थाया
शाब्दबोधवैयर्थ्यमिति स्थितम् । गोदोहनोपज्ञा यज्ञ इत्यादि ह्यदन्तानां

इति ॥ तथा—

“यदसद् आपते सदा जन्मना यत् प्रकाशते ।

तन्निर्वर्णं विचार्यं तु कर्म देवा अपक्षितम् ।

(अ. १ । पा. ४ । चा. ३) (कर्तुरौष्ठिनतमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

यद्यपि तस्य (भा)

इत्यादिना ॥ ननु प्रेषयित्ुरुभयेषायामपि न प्रेषयेति तदी-
यप्रयोगे तयोः कर्मलागापत्तिस्तथैव इत्यत आह

प्रयोजक (कै)

इत्यादि ॥

स्वार्थः । (कै)

वेतनलाभः ॥

सञ्ज्ञोपयोगीति स्पर्शं चेदं सर्वं भाष्ये सूत्रावृष्टाम् । ये तु क्रियान्वयित्वं
कारकत्वमिति वदन्ति । तेषां कर्तृसमवायोऽपि करणं कारकमित्यादेरनु-
पपन्नभावात् तत्र तदाशङ्कासमाधानपरभाष्यासङ्गतिः । तदर्थं कारकश-
ब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेतिबोधम् ।

घटो मया आहूत इति । तस्य क्रियामात्रमौष्ठितम् । यद्यपि तस्य क्रिया-
मात्रमौष्ठितं यत्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमौष्ठितमिति ।

ज्यस्य कर्तुरौष्ठितमपि कर्मत्वाच्चक्षते । तत्तु प्रयोजकत्वापारस्य अशब्दार्थ-
त्वात् पूर्वोक्तोदाहरणेऽप्युक्तमिति न्यायविदो मन्यन्ते ॥

नामार्थेऽभेदान्वयानुरोधोदाधार एवार्थं प्रकभावनयोस्तु विशेषणविशेष्य-
भावो विपरीत इत्यवधेयम् ।

प्रकृत्यन्तेदशम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।

किञ्चित् गुणान्तरोत्पन्ना सुवर्णादिविकारवत् ।

क्रियाहृतविशेषाया विद्विष्यं न गम्यते ।

दर्शनादनुमानादा तत् प्राप्यमिति कथ्यते” इति ।

(तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ।) (अ १ । पा. ४ । व्या. ३)

तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥

तथेति भिन्नं पदम् । ईप्सिततमवत् क्रियाजन्यफलाश्रय
इत्यर्थः ॥ भाष्ये

किमुदाहरणमिति ॥ (भा)

पूर्वेण सिद्धिं मन्वानस्य प्रश्नः ।

कस्य च नामेति ॥ (भा)

मनेच्छाविषयत्वस्य बोधनात् प्रश्नः ।

तदा विषमपीति । (कै)

तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥ किमुदाहरणम् । विषं
मद्यपतीति । नैतदस्ति । पूर्वेषामप्येतत्सिध्यति । न सिध्यति । कर्तुरीप्सित-
तमं कर्म (१ । ४ । ४९) इत्युच्यते कस्य च नाम विषमद्यमपीप्सितं श्याम् ।
विषमद्यमपि कस्य चिदीप्सितं भवति । कथम् । इह य एष मनुष्यो

तथा युक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥ कस्य च नामेति । भा ।
विषमिति वक्तव्ये विषमद्यममिति किमर्थमुच्यते यदि मद्यमपीप्सितं तदा
विषमपीप्सितं विषमद्यमस्य तदनेप्सितत्वे विषमपि प्राणहरत्वादपीप्सितं
भवति । मद्यमपि कस्य च विषं नैप्सितं परिहारादिक्रियायेक्षया तदीप्सितं

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (तथा युक्तं प्रागोक्षितम् । १ । ४ । ५० ।)

कर्मानानिङ्गितभक्षणस्थाभावादित्यर्थः ॥ ननु स्र स्र माधने
एव लोके ईप्सितत्वं प्रसिद्धं न चेदं तथा अत आह

यथेति । (कै)

दुःखनिवृत्तिमाधनमपि तथेति भावः ॥ क्रियाशब्द ईप्सितशब्दः
सना तत्तल्लियोद्देशत्वमात्रमुपलक्ष्यत इत्यारभ्येन ममाधत्ते भाष्ये

आतथ्येति । (भा)

एवं पराधीनतया हेत्यमपि विषं भक्षयत्युपपन्नः प्रयोग इति भावः ॥

अनिष्टतमा अपीति । (कै)

—अनुद्देश्या इत्यर्थः । भयजनकत्वादिदमपि हेतुं कर्मेति भावः ॥
ननु प्रसज्यप्रतिषेधे ईप्सितं कर्म न इत्यर्थः स्यात् स चायुक्तः
पूर्वेण कर्मत्वस्य दृष्टो ऽत आह

दुःखात्ता भवति सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिश्चय्य विषभक्षणमेव व्याप्यो
मन्यते । आतथ्येप्सितं यत्तद्वक्ष्यति । यत्तद्वान्यत् करिष्यामीत्यन्यत् करोति
तदुदाहरणम् । किं पुनस्तत् । यामान्तरमयं यच्छंखीरान् पश्यति अहिं
कृष्यति कष्टकान् मृद्नाति । इहेप्सितस्यापि कर्मसंश्लेषभ्यतेऽनीप्सित-
स्यापि । यदिदानीं नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितं तत्र कथं भवितव्यम् । यामा-

भवत्येवेति भक्षयत्युपपत्त्येन प्रदर्शयते ॥ विषभक्षणमपीति । भा । तथा लोकास्य
सुखप्राप्त्यर्थाक्रियायां प्रवृत्तितया मयादिभ्यो दुःखनिवृत्त्यर्थापि विधादित्थि-
त्यर्थः ॥ चोरान् पश्यतीति । भा । विषयेन्द्रियसम्बन्धसामर्थ्याद्दर्शनेनामुम-
निष्टतमा अपि चोराक्षया युक्ताः पूर्वोक्तसिद्धकर्मभावा क्त्वेन कर्मसंश्लेषा

(तथा युक्तं चाभीप्सितम् । १ । ४ । ५० ।) (अ. १ । पा. ४ । चा. ३)

यथेति । (कै)

एवं च नायं प्रसज्यप्रतिषेध इत्यस्य नायं प्रतिपक्षवाचीत्यर्थः । प्रतिषेधस्य भावविरोधित्वात् तेन तदर्थस्यलक्षणादा । ईप्सितं नेत्यस्य च यदीप्सितप्रतिपक्षभूतं तदेव बोध्यते इत्यर्थः । किं तर्हीत्यादेश भिन्नमात्रमस्यार्थं इतीति भावः ॥

तत्प्रतिषेधद्वारेणेति । (कै)

आरोपितं त्वबोधद्वारेणेत्यर्थः । धर्मभिन्नबोधेऽपि प्रतिपक्ष-
भूतमेव धर्मभिन्नं गृह्यते तथाच नेत्यर्थः ॥

अन्तरमयं गच्छन् अक्षमूलान्युपसर्पति कुशमूलान्युपसर्पतीति । अत्रापि
खिडम् । कथम् । अनीप्सितमिति नायं प्रसज्यप्रतिषेध ईप्सितं नेति ।
किं तर्हि पय्युदासोऽयं यदन्यदनीप्सितात्तदनीप्सितमिति । अन्यच्चैतदनीप्सिता-
द्यस्यैवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति ॥

सम्बन्धन्ते ॥ ईप्सितस्यापीति । भा । ईप्सिततमस्यापीत्यर्थः ॥ नायं प्रसज्य-
प्रतिषेध इति । भा । यथाऽधर्मोक्ततादिभिरक्षरपर्यायप्रतिपक्षभूतं वक्ष्य
तत्प्रतिषेधद्वारेण प्रतिपाद्यते तथाऽनीप्सितशब्देनापि देव्यं वक्ष्य यदभि-
धीयते तदेव न गृह्यते किं तु सर्वानीप्सितादन्यदित्यर्थः ॥

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥

कथ वाक्यप्रबन्धे इत्यस्मान्निष्पन्नः क्रियाशब्दोऽयम् । अत्र कथनस्य
करणाकाङ्क्षाद् द्वयोश्चोपस्थितत्वादाह

किमिति ॥ (के)

करणस्यापि कर्तृत्वेन विवक्षामभिप्रेत्याह

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ अत्र प्रधानकर्मेण्यि लादयः ।

“ प्रधानकर्मेण्यि लादोनाडर्दिर्कर्मणाम् ”

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ केनाकथितम् । अयादानादिभि-
र्विशेषकथाभिः । किमुदाहरणम् ।

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ केनेति । भा । किं साधारण्य
कारकसंज्ञया अथ विशेषसंज्ञाभिरयादानादिभिरितिप्रश्नः । अयादाना-
दिभिरिति । भा । कर्त्तरि करणे वा अत्र इतोया । भूतकालस्यात्र न

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ अयादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं
कर्मसंज्ञं स्यात् । नटस्य शृङ्गोत्थोत्थादावतिप्रसङ्गं वारयितुं परिगणनं कर्तव्यम् ।
दुहिपाविरधिमिद्विभिद्विषिन्नामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

सुविशासित्युक्तेन च यत्कथते तदकोतितमापरितं कविना ॥

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ अकथितशब्दोऽयमस्यप्रधाने रूढः, तदाया
ऽकथितोऽहमस्मिन् यामे । प्रधानभूत इति शब्दते अस्ति च क्रियाशब्दो
ऽकीर्तितपर्यायः । कथ वाक्यप्रबन्धे । सुरादावदन्तः पश्यते । तत्र पूर्वस्य
ग्रहणे यादृश्या कासपायां दोग्धि पय इत्यत्र पादिकासपायोरपि स्यात् ।

कर्तरीति ॥ (के)

भूतकालश्चात्र न विवक्ष्यत इति । (के)

तत्फलं तु निवृत्तैकप्रेषणदुहादिभ्यो णिचि दुहसमानार्थत्वेन
गत्यादिनिधमात् “कर्तुरीप्सिततमम्” इत्याद्यप्राप्तौ प्रयोष्य-
कर्तुर्गवादेः कर्तृत्वात् तद्विवक्षया शुद्धजनकत्वविवक्षायां बोधम् ।
न च प्रयोष्यकर्तृत्वाविवक्षायां कर्तुः प्रयोजकत्वाभावात् णिजना-
पत्तिः । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं णिचि ततस्तस्याविवक्षणात् तत्प्रयोजक

इति भाष्योक्तिः । प्रधानकर्मत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधान-
भूतव्यापारविशेषणफलान्प्रयत्नम् । अथविषये ईदृशप्रधान्यस्यैव ग्राह्य-

दुहि याचि शधि प्रच्छिभिच्छिचिन्नामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
द्रुवि श्राप्ति गुणेन च यत्सचते तदकौर्त्तितमाचरितं कविना ॥

विवक्ष्यते । यथा “पराजेरसोऽः” (१ । ४ । २६) इत्यात्रासद्विध्यमाण-
स्याप्यभादानसंज्ञा भवति । अध्ययनात् पराजेष्यत इति । तेन हेतुकर्तृ-
संज्ञाभ्या कथयिष्यमाणस्यापि कर्मसंज्ञा न भवति । इह “कारके” इत्यनु-
वर्त्तनात् सत्येव कारकत्वे अकथितस्य कर्मसंज्ञया भाष्यमिति सामर्थ्या-

नोवद्दोर्हरतेष्वपि गत्यर्थानां तथैव च ।

दिकर्मकेषु यद्द्वयं कर्तव्यमिति निश्चयः ॥

इह प्रकीर्य च “हेचैति” (६ । १ । ७३) तुङ्ग न कृत । आगमप्राप्तग-
स्यानित्यत्वात् “सनाद्यन्ता घातवः” (३ । १ । ३२) “इको यणचौ”तिवत् ।
उपयुज्यतइत्युपयोगो मुख्य कर्म चौरादि तस्य निमित्तं गवादि दुह्यादीनां

करणाधिकरणसञ्चयोस्तु पथव्यादिरवकाशो । नहि तत्रास्य प्रसङ्ग दुहि-
याधीति परिगणनात् । अतो द्वितीयस्य यद्द्वयं तदाह । ‘केनाकथितमपा-
दानादिभिर्बिंशेषकथाभिरिति’ । किमत्र प्रमाणं सदाह । केनेति करण

(अ. १ । पा. ४ । श्र. ३)

(व्यकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

इत्यत्र तत्पदेन स्वतन्त्रस्थोपलवणादा । अत एव ग्रामं गमयती-
त्यादिभिर्द्विरिति भावः । परं नच मान चिन्त्यम् । किं च
गत्यादिनियमेन परत्वाद्स्यापि बाधो दुर्वार इति दिक् ॥ “न
भवती”ति क्वचित् पाठः । पूर्वोक्तविषयाभावेन कर्तृत्वविवचायामपि
स्यात् । अधुना तु नेत्यर्थः । परया कर्तृसंज्ञया बाधाच्चिन्त्यमिदम् ।
कर्मसंज्ञा भवतीति पाठे तत्त्वाविवचायामित्यादिः । परं तु स
पाठोऽप्युक्तरीत्या चिन्त्य एव ॥ नन्वेवमपि कारकसंज्ञयाऽकथितत्व-
मेव किं नाश्रीयते इत आह

त्वात् । तद्योक्तोदाहरणयो निर्वर्त्तमानौदनभस्मनोरेव तन्निष्ठफलविशेषण-
कथापारस्येव तत्सूत्रस्यभाष्येण श्राब्दप्राधान्यप्रतीतेः । तच्छ्रुते रूपे कर्मणि

दुष्टि । मां दोग्धि पय ॥ नैतदस्ति । कथितान्न पूर्वापादानसंज्ञा

दिशेषकथाभिरकथितत्वमाश्रीयते । प्रथमप्रतिवचनाभ्या आसंक्षेपित-
वधनोऽकथितशब्दो न त्वप्रधानवाची रूढिशब्दोऽत्राश्रित इति दर्शितम् ।
रूढिषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते । न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन । तथा

मुख्यकर्मणा सम्बन्धमानमिति यावत् । तथा नृविद्यास्योर्गुणेन कारकत्व
कर्मणेति यावत् । कारकाणा क्रिया प्रति विशेषणत्वात् । तथापि कर्मण
एव प्रकृतत्वात् । यत्कल्पते सम्बन्धते । यच्च समवाये । स्वरितेत् ।
केचित्तु परस्मैपदिभि सहैतं धातुं पठन्ति । यच्च समवाये । एष

निर्देशः । रूढिशब्द एव हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते न तत्र करणादि-
सम्बन्धते नहि गच्छतीति गौरियत्र केनेति प्रश्नो रथेनेति प्रतिवचन वा
भवति । इह “कारक” इत्यनुवर्तनात् सत्येव कारकत्वे कथितस्य संज्ञया
भाष्यमिति सामर्थ्यादिशेषकथाभिरित्युक्तम् । ‘प्रगिगणन कर्त्तव्यमिति’ ।

इहेति ॥ (कै)

नत्वप्रधानवाचीति । (कै)

तद्वहणे हि दुह्यादिव्यतिरिक्तविषये सावकाशाधिकरणापादानविषये गोदीर्घि पय इत्यादाववधित्वविवक्षायामपि परत्वाद्नेन कर्मत्वापत्तिरिति भावः ॥ प्रप्रप्रतिवचनाभ्यां रूढीपहणं कथमिति व्युत्पादयति

आदय इति तु नद्याना प्रमाद एव ॥ दुह्यादिषु भाष्ये गणनाभावाच्च ॥ गोहृत्वाद्यन्तरेदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकानामनेनैव द्विकर्मकता । संयोगस्य फलतावच्छेदकं सम्बन्धो ग्रामनिष्ठस्तदनुकूलव्यापा-

(१ । ४ । २४) । दुहि ॥ याधि । इदं तद्धिं । पौरवं गा याचते इति ॥

च गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तावपि यथा गच्छतीत्युक्ते केनेतिप्रश्ने रथेनेति प्रतिवचनं भवति तथा गौरित्युक्ते प्रप्रप्रतिवचने न भवतः ॥ किमुदाहरणमिति । भा ॥ नटस्य प्रदणोतीत्यादावपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रप्र । अथवा अयादानादिभिः सर्वस्य विषयस्य स्थापनादुदाहरणासम्भवं मत्वा

अप व्यक्ताया वाचीति । तन्मते यप सेवनइत्यस्यानुदात्तेतो धातूनामनेकार्यत्वात्समवाये वृत्तिर्वाध्या । उभयथापि सम्बन्धतेः कर्मव्यापारे सधिवर्तते । अत एव कर्त्तृपदस्य कर्मपदेनार्थक्यन न विरुध्यते । राध्यत्योदन इत्यस्य पद्यत इत्यनेन यथा उभयत्राप्योदननिष्ठविक्रितेर्भानाविशेषात् । कविना

नटस्य प्रदणोतीत्यादौ धातन्तरप्रयोगे मा भूत् । प्रहिभिच्छीत्यत्र 'इ से' (६ । १ । ७१) ति तुक् प्राप्नो ऽनित्यत्वादागमप्रशसनस्य स न कृता । 'सनाद्यन्ता धातव' (१ । १ । १२) 'इको यणचो' निवत् । 'उपपुङ्गव-इत्युपयोग इति' । असंज्ञायामपि कर्मैष्टि षन् । 'तस्य निमित्तं

रूद्रिपु हीति । (कै)

हृद्यात्यन्ततिरस्कारात् योगार्थस्य तत्र मानमेव नास्तीति भावः ॥ न च हृदियोगमपहरतीति व्याघाद्यौगिकार्थस्यैव कथं यद्वणम् । न चानिष्टनिवारणाय तत् सञ्ज्ञैकशरणानां सञ्ज्ञायत- प्रमाणस्थितेरभावादिति वाच्यम् । सञ्ज्ञैकशरणभाष्यकारादिव्याख्या- नेन तस्यैव यद्वणादित्याहुः ॥ अथवेत्यादि चिन्त्यम् । नटस्य गृणो- तीत्यादेः मन्भवात् । नटाविः सरन्तं शब्दं गृणोतीत्यर्थे तूपयोगे इत्यस्य वीथर्थापत्त्याऽनभिधानेन तस्य प्रयोगस्याभावात् । अत एव प्रत्याख्यानेन फलैक्यसिद्धिः ॥

रश्चाजनिष्ठः प्रधानजन्यफलान्नयत्वाद् अज्ञा प्रधानं तत्र लादय उक्त- भाष्यात् । “ तस्मै पयसि दध्नातयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा ” इत्यत्र

नैतदस्ति । कथितवापि पूर्वामादानसंज्ञा । न यथाग्नादेवापायो भवति ।

पृच्छति । उपयोगनिमित्तमिति । भा । उपयुज्यते इत्युपयोगः पयः फलादि तस्य निमित्तं गवादि । अनेन गां दोग्धि पय इत्यात्र पयस उपयु- क्यमानत्वादोषिततमत्वं गोस्तु पयोऽर्थत्वादुपादानस्यानोषिततमत्वं दर्श- यति । तथा युक्तत्वाभावाच्च गोक्षययुक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिध्यति ।

मेधापिना युजकारेण तदस्तीति तमित्याश्रितं व्यवहृतमित्यर्थः । अपूर्व- विधाविति । पूर्वोक्तागामप्रादानादिसंज्ञानां विषयक्षेत्रास्तीत्यर्थः । न चैवं वक्ष्यमाणयोर्हेतुर्कर्मसंज्ञयोर्विषयेति प्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम् । एकसंज्ञा-

गवादीति । अनेन गां दोग्धि पय इत्यादौ पयःप्रभृतेरुपयुज्य- मानत्वादोषिततमत्वं गवादेश्च तदर्थत्वादुपादानस्यानोषिततमत्वं च दर्शयति । तथा युक्तत्वाभावाच्च गवादेश्चयुक्तमित्यनेनापि न सिध्यति ।

तस्य निमित्तमिति । (कै)

कर्मनिष्ठधात्वर्थविशिष्टस्य कर्मणा निमित्ततया सम्बन्धीत्यर्थ इति वदन्ति । स्पष्टमिदं सूत्रशेषे भविष्यति । एतत् फलं तु करण-भूतपाण्यादिनिवृत्तिः । तस्य दोग्धव्यापारजनकतयान्यथासिद्धत्वेन विभागविशिष्टपर्योक्तकर्मणोऽनिमित्तत्वात् । यत्तु वृत्तिहता तस्याप्युपयोगनिमित्तत्वमुपेत्यापूर्वविधावित्यनेन करणं हतं विहिता तत्र करणादिसंज्ञेति । तत्र । गवादीनामपादानत्वाद्यविवक्षायांमिवास्यापि करणत्वाद्यविवक्षायां कर्मत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । उपयोग-पदेन मुख्यकर्मयुक्तं तस्य निमित्तमित्यनेन धात्वर्थव्यापारात् प्राक्

दधानयनेन यस्य संस्कार्यतया धर्मप्राधान्यमादायतच्छब्देन यस्य परामर्श इति भौमासकग्रन्था नेया । दधिनिष्ठ संयोगानुकूलव्या-

याचितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते । याचि ॥ रुधि । धन्व-

द्यपूर्वविधाविति । भा । पूर्वत्वमनात्पोपलक्षणमिति परविधावर्षोयं संज्ञा भवति ॥ इति शासि गुणेनेति । भा । इतिशास्योर्गुणः साधनं प्रधानकर्म-धर्मादिकं तेन च यत्सचते संबध्यते इत्यर्थः । क्रियायाः साध्यत्वात् प्राधान्यं

धिकारेण पराभ्यां हेतुकर्मसंज्ञाभ्या कर्मसंज्ञाया दधात् । प्राक्त्वस्य पूर्वप्रत्ययमन्यमाचोपलक्षणं तेन वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्मसंज्ञयोर्विषये नातिप्रसङ्गः । सूत्रेऽप्यकथितमिति कथननिवृत्तिपरायाज्ञोदमायां भूत-कालो न विवक्ष्यते । यथा पराजेरसोऽथ इत्यत्रासद्विषयमागस्याप्यपा-दानसंज्ञा भवति अथयनात्पराजेष्यतइति तथेहापोत्याहुः । तद्विन्यम् ।

एतदेव दर्शयति । 'तस्यैवमित्यादि' । उपयुज्यमानस्य यद्यप्रभृतेषामिति तत्रादि तस्यैवार्थः । पाण्यादिरूपमप्युपयोगनिमित्तमिति तेनापि विनोप-

तत् मंबद्धत्वमुक्तम् । अश्ववृष्यद्वि गां मज्जम् इत्यत्रापि पुनर्निर्गम-
प्रतिपन्नेन स्थितिस्यैर्यमर्थः । एवं च तत्र प्रतिबन्धानुकूलव्यापारात्
प्राक् मज्जस्य गोमन्वन्धोऽस्यैव । उपयोगमाह चर्यायाद्ये गुणपदेनाप्य-
स्यैव ग्रहणं तेन सम्बध्यते धात्वर्थव्यापारानन्तरमित्यर्थं महवः ॥

अनीप्सिततमत्वं दर्शयतीति । (ऋ)

इदं च विभागजन्यवर्हिर्देशमयोगानुकूलव्यापाराद्यंते दुहधातो-
र्बोधम् । यदा तु त्याज्यार्थस्तदा प्रयोजकव्यापारेणोक्षिततमत्वम-
स्यैवेति बोध्यम् । इदं च "आकङ्कार" (१ । ४ । १) सूत्र-
भाष्ये ध्वनितम् ॥

पारार्थकत्वादुधातोः पयसः सप्तमी । दुहेरप्यन्तः स्थानप्रवक्ष्यविमानु-
कूलव्यापाराः । अनुकूलव्यापारार्थत्वे गां दोग्धि पय इत्यत्र गोपयसोरभ-

वदव्यद्वि गां मज्जम् ॥ नैतदस्ति । कथितान्न पूर्वामादानसंज्ञा । (१ । ४ । ५ ।)

तदर्थत्वात् प्रवृत्ते कारकायां गुणत्वम् । कविनेति । भा । कविशब्दो
नेधाविवचनः । कान्तदर्शनात् । दुह्यादीनां चार्थोपलक्षणाय उपादानात्
पय्यापप्रयोगेऽपि कर्मसंज्ञा भवति ॥ ननु गां दोग्धि पय इत्यभ्यापमर्थः ।

उक्तरीत्या यद्यन्नुतेपि सर्वसामञ्जस्यात् । नीवह्नोरिति इत्येके गद्यार्थ-
नामित्युत्तररूपोपादानानुपपन्नत्वम् । चकारेण जयत्यादयो मृद्वन्त-
इति कैषट् । माधवोऽप्याह । जयते कथं तमं श्रेमुं धेर्हृदयते पचे ।

योगस्य पयसोसम्भवात् । 'तदर्थमाहेति' । तस्य करणारे, कर्मसंज्ञानि-
हृत्पदार्थमित्यर्थः । प्रयोजनवचन एव चार्थशब्दो निवर्तमानतया तु प्रयोजनत्वं
सुडुमुखसरोपचारा प्रयोजनमितिवत् । 'कपूर्वविधाविति' । यच्चान्यो

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

(अ. १ । पा. ० । आ. ३)

तथायुक्तत्वाभावाच्चेति । (कै)

फलाश्रयत्वाभावादित्यर्थः ॥

अपूर्वविधाविति । (भा)

कर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञानां विधिविषयाभावे इत्यर्थः ।
यत्नेतत् विधेयकर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञाविषयाभावे इत्यर्थ इति
तत्र । अनेन वा पूर्वेण वा कर्मत्वे विशेषाभावात् । न च पूर्व-
विषयकर्मत्वाविवक्षायां कर्मत्वार्थमिदं षष्ठ्यपवाद एव च सम्बन्धेन
बोधार्थमिदमिति वाच्यम् । सर्वसूत्रबोधिते कर्मसंज्ञकेऽपि

योरप्यनेन कर्मत्वम् । गौः कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात् पयसस्तत्प्र-
योज्य फलाश्रयत्वाद् गोर्विभागाश्रयत्वेन तु न कर्मत्वं पयो निष्ठविभा-
सि ॥ प्रच्छि । माणवकं पयानं पृच्छति । नैतदस्ति । कथितान्न
पूर्वापादानसंज्ञा ॥

गौः पयस्यजति देवदत्तो गवा पयस्यजायति । तत्र प्रयोजकव्यापारेणाप्य-
मानत्वाद् गोः कर्मत्वं सिद्धम् ॥ नैतदस्ति । भा । यथाण्यन्तेषु धातुषु
क्रियाविशिष्टः प्रयुज्यते इति प्रतीतिः । नैवमिह निष्क्रियस्यापि गवादे-
र्दाहनादिषु विनियोगात् ॥ गां दोग्धीति । भा । दोहेनाप्यमानत्वेऽपि

तारेर्दाहेकथा मोचेस्यजेर्दापेक्ष सङ्गच्छः ॥ कारिकायाश्चशब्देन सुधाकर-
मुखैः कृत इति । एतन्निष्कर्षस्तु करिष्यते । क्रमेणोदाहरणानि ।
गां दोग्धि पयः । अविनीतं विनयं याचते । गामवरुणद्धि प्रजम् ।

विधिर्नास्ति तत्रेत्यर्थः । पूर्वग्रहणमन्यमात्रोपलक्षणं तेन वक्ष्यमाणयोर्-
तुक्तसंज्ञायोरपि विषये कर्मसंज्ञा न भवति । सूत्रेण कथितमिति कथन-
निष्ठतिपरायां चोदनायां भूतकालो न विवक्ष्यते यथा 'पराजिहसोड'

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

(अक्षरार्थं च । १ । ४ । ५१ ।)

विहितप्रत्ययानां कर्मलक्षणेन कर्मयोधकत्वात् । किं च कर्तुरित्यादेरपि षष्ठ्यपवाद एव तदभावे तद्विषये षष्ठ्या एव प्राप्तेः । अनेनापादानाद्यविवक्षायां संव्रंथा तदप्राप्तौ वा गवादेर्जगत्कर्मसमानाधिकरणशक्तिविशेषेणान्यथविवक्षायामनेन कर्मत्वं भवतीत्युक्तं परविधावपीत्याद्युक्तमुक्तरीतेः ॥

गुणः साधनमिति । (कै)

क्रियानिरूपितं शाब्दं गुणत्वमार्थान्नूद्देशत्वात् प्राधान्यमिति बोध्यम् ॥

सचते इति । (कै)

धातुर्णव्यापारादनन्तरमिति शेषः । “यच्च सेचने” इत्यतोऽनुदात्तेतः संव्रंथातेः कर्मव्यापारे वर्त्तमानादात्मनेपदम् । “यच्च समवाये” इत्यर्थं तु परस्मैपदौ ॥ भाष्ये

गौपसम्बन्धस्यैव घञ्तावच्छेदकत्वात् तच्चिदानुरेक्षणत्वात् । उक्तप्राधान्यं च गौरिति तच्च षादपि । एवमन्येषामपि दुष्कादीनां दर्यादीनां च

न प्रत्यादेवापायो भवति । एषोऽसौ पश्चाद्यष्टे ततोऽपादेन पुन्यते ।

गौरीष्वाप्रकर्षाभावात् तमप्युपादानात् प्रकर्षस्य विशदितत्वात् अप्राप्ता कर्मसंज्ञानेन विधीयते । दुष्कादिपरिगृहणात् नटस्य इत्योतीयादौ न

माद्यवकं पन्थानं पृच्छति । धौरवं गं भिक्षते । वृत्तमवधिनीति चत्वारि । माद्यवकं धर्मं ब्रूते ज्ञानि वा । अर्थं ययति यामम् ।

इत्यत्रासद्विषयमाद्यवक्यादात्तसंज्ञा भवति अथपन्थात् पराजेष्यनइति । तद्वदन्नापि साधनमिति । साधनं हि प्रधानभूतं क्रियामपेक्ष्य गुणो भवति ।

(अक्षयितं च । २ । ४ । ५२ ।)

(अ १ । पा. ४ । आ. २)

आचरितम् । (कै)

अवहतमित्यर्थः ॥

क्रान्तदर्शनादिति । (कै)

क्रान्तदर्शनत्वादित्यर्थः । “कविः क्रान्तर्शनो भवतीति” निरुक्ता-
दिति भावः । क्रान्तानि दर्शनानि येनेति विग्रहः । स चाप
पाणिनिरिति बोध्यम् ॥

१ विन्धा रूपादि प्रतिमुच्यते क्विः प्रासावोद्भूतं द्विपदे चतुष्पदे ।

विनाकर्मण्यस्यविता वदेष्योऽनुप्रपाद्यं मुपसो वि रीजति ।

सर्वाणि प्रदानानि प्रतिमुच्यते मेधावी कविः क्रान्तदर्शनो भवति
कवतेर्वा प्रसुवति । निरुक्त— देवतकाण्ड— उत्तरपट्टक— अ १२— वा
२— ७२ । “सप्तमयंदाः कवयश्चक्षुः” निरुक्त— नैगमकाण्ड— पूर्वपट्टक—
अ ६— पा ५— य ४ । कविः । क्रान्तेः कवतेर्वा गतिकर्मण्य इति रूपम् ।
प्रमतेः कवतेश्च “इत् सर्वधातुभ्या” (उ— ४ । ११४) इतीन् प्रकवा
प्रमतेमंकारस्य वाचं रेपचोपच वाङ्महात् । आनामग्याकोति मन्वर्षोपस्य
शुक् । कविः क्रान्तदर्शनः । अतीतानागतविग्रहद्विवचनं मुगपत्प्रदानं यस्य
वा क्रान्तदर्शनः ।

“कृती नो मित्रावदद्यां” आ-सं-१-१-४-३ ।

कविशब्दो मेधाविनामस्यार्थं भगवता यावदेव ॥

द्विचमं च बोध्यम् । सर्गाः प्रतं ददयन्ताम् इत्युच्यते “साधु”

प्रति । भित्ति । यौर्वर्षी भित्ति । नैतरत्न । कविनाप्यपूर्वापादान-

भवति । कवितायेति । भा । मोः यद्यथा इत्युच्यते । दीर्घ

वदति भावः सामं वदति वा इत्युच्यते । सामिदिति । कविः ।

‘सप्तमयंदाः कवयश्चक्षुः’ । निरुक्तं मु प्राधाकलादर्पणान् प्रहसि । ‘कवयश्चक्षुः’

अर्थोपलक्षणायेति । (कै)

अत एव “शकारमसि चोदितः” इति “परस्मैपदानाम्”
(१ । ४ । ८९) इति सूत्रे भाष्ये ष्ट्छिपर्यायस्य चुदेर्दिकर्मक-
प्रयोगः सङ्गच्छते । केचित्तु चुदेर्थापारदयार्थत्वे “कर्त्तुः” (१ । ४ ।
४८) इत्यनेन द्विकर्मकत्वे प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेन प्रधान-
कर्मणि क्तेनोक्तप्रयोगोपपत्तेरर्थपरत्वे मानं चिन्त्यमित्याहुः ॥

गवा पयः इति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । “त्याजितैः फलसुखातैः” इत्यादि प्रयोगात् ।

“तारेर्गहिस्तथा मोचेस्त्याजेर्दापेश्च सङ्गः ।

कारिकायाश्च शब्देन सुधाकरमुखैः हतः”

इत्युक्तेश्च । गत्यादि (१ । ४ । ५९) सूत्रे एषामुपसङ्खाना-
वश्यकतया कर्त्तरि तृतीयाया दुर्लभत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु
भाष्यानुक्तत्वेन गमकाभावेन च गत्यादिसूत्रे नोपसङ्खानं त्याजि-
तैरित्यादि प्रयोगाश्च चिन्त्या एव कैपटस्वरसादित्याहुः ॥

गर्गाणामिति ” तत्रैव लादयः ॥ उद्देश्यस्वरूपमार्थप्राधान्यं तु शतस्य

संज्ञा । न भिक्षणादेवापायो भवति । भिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपा-

गामिति । भा । पौरुषेण गौ दिदापयिषत इत्यर्थः प्रतीयते गोक्षेमि-

शतं जयति देवदत्तम् । कर्षति शाखा ग्रामम् । क्षौरनिधिं सुधा
मग्नति । मुष्णाति शतं देवदत्तेन । गर्गान् शतं दण्डयति ।

इति । सप्त इत्यस्मार्थकपनमेतत् । यच्च समवाये स्वरितेत् । केचित्तु
परस्मैपदिभिः सप्त धातुमेतं पठन्ति यच्च समवाये रूप लय व्यक्तायां

सिद्धं कर्मत्वमिति ।

“कर्तुरीप्सिततमम्” (१ । ४ । ४८) इत्यनेन ॥

निष्क्रियस्यापीति । (कै)

तद्वापाराप्रतीतावपि दोहनादिविषयेऽस्य प्रयोगादित्यर्थः । एवं च विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारमात्रस्य धान्वर्थत्वे गोरवधित्वात् तदविवक्षापामिदमावश्यकमिति भावः ॥

दोहेनाप्यमानत्वेऽपीति । (कै)

दुहधात्वर्थगोपनिष्ठव्यापाराजन्यगोनिष्ठव्यापाररूपफलाश्रयत्वेऽपीत्यर्थः ॥

ईप्साप्रकर्षेति । (कै)

विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारस्य दुह्यर्थत्वे इदम् । उद्देश्यत्वाभावाद् व्यापारद्वयजन्यफलाश्रयत्वाभावाच्च तत्तु परस्मैवेति भावः ॥

इत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधेन न श्रुतावृत्तिरिति न “वृद्धि” सूत्रस्य

येन युज्यते । भित्ति ॥ चिञ् । वृद्धमवचिनोति फलानि । नैतदस्ति । कथितान् पूर्वापादानसंज्ञा ॥

अप्राप्तेति । (कै)

“तथायुक्तम्” इत्यपि नेषितत्वस्य मत्त्वेनानौघितत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ चिन्त्यमिदम् । गां दोग्धि पयः परत्वात् “कर्त्तुरीषित-
तमम्” इति कर्मत्वमिति “आकङ्कार” सूत्रस्य भाष्यविरोधान्
तत्र सूत्रे धातुपात्तकालाश्रयत्वरूपस्यैवेषिततमत्वस्य यद्वाच । तस्मान्
पयो निष्ठविभागजमयोगानुकूलव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वे इदं भाष्यमि-
ति तत्वम् । एवमप्येऽपि ॥ एवं रूपेऽर्थेऽपादानत्वाविवक्षाभिप्रायेण
मिद्धाग्नित्तु उदाहरणदानं तदजानतः पूर्वपक्षिणः स्पण्डनमित्येव
सारम् । किं च तण्डुलान् शोदनं पचतीत्यत्र शूर्यत्वेन दयोरपि
कर्त्तुरित्येव कर्मत्वमिति तत् सूत्रस्य भाष्यविरोधः । तद्रीत्या गवीव
तण्डुलेष्वपीसा प्रकर्याभावात् ॥ ननु विभागजमयोगानुकूलव्यापा-
रानुकूलव्यापारार्थकत्वेऽपादानत्वाप्राप्तेराह

भाष्यविरोधः । “अमृतमन्मुनिधिममन्त्र्ये ” इत्याद्यप्येवमेव । मासमास्ते
इत्यादावास्यादेरासनादिकरत्यक्ते व्यापने इत्थिर्यात्तिमांसादिनिष्ठं पचम् ।

मुविद्यासिगुण्येन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ।

स्यति मूलमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मां प्राप्नोतीति भावः । प्रममवश्य-
ञ्जीति । भा । गौर्यं प्रविशति गवा ममं प्रवेशयतीत्यर्थः । कश्चित्तेति । भा ।

शिय्यान् । स्यादेतत् । दुहादीनामर्थनिबन्धनेषं संज्ञा न तु
सक्याख्या अहमयोदमषोषं षोषे इति तदाऽसूत्रभाष्ये एष्विपयं-

नानुपपन्नम् । यथा राधयोदनइत्यस्य पचतइति । ‘उक्तमिति’ । आचरित-
मित्यस्य विवरणम् । ‘सूत्रकारेणेति’ । कविग्रन्थो मेधाविभाष्यवचनोऽपि

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

गोः पय इति । (कै).

एवं चेदृशार्थकदुहधातुयोगेऽपादानत्वप्राप्त्याऽस्याप्रवृत्तिः । पूर्वोक्तार्थं तु सिद्धमेव कर्मत्वमिति भावः । एवमप्येऽपि बोध्यम् । अत एव सिद्धात्रकर्मसंज्ञेति कथिता पूर्वा कर्मसंज्ञेति वा नोक्तं कर्मसंज्ञाया विधेयत्वात् तदतिरिक्तपूर्वविधेरेवापूर्वविधावित्यपं पक्षणौचित्यादिति तात्पर्यम् । तदविवचायाः मुदाहरणत्वं त्वसौ न जानाति ॥ ननु बुद्धिकृतापायमादाय संज्ञा स्यादत आह

याचितापीति । (कै)

एवं च बुद्धिकृतस्यापि तस्याभाव इति भावः ॥

गवा व्रजमिति । (कै)

वजात्कारेण प्रवेग्नस्यैवावहृद्यन्तया नाथं समानार्थो हृधेरिति

मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । यदा व्यापनपूर्वके व्यासने वृत्तिः । मासं व्याप्नुवन् धास्ते इत्यर्थः । उभयथापि “कर्तुः” इति सूत्रेण कर्मत्वम् ।

शुनि शासि शुणेन च यत्सचते सम्बध्यते तद्योदाहरणम् । किं पुनस्तत् ।

गा व्रजे स्थापयतीति सम्प्रत्ययात् व्रजस्य स्थानक्रियापेक्षमाधारत्वम् । माखवकमिति । भा । व्यचिख्यापयिषति पश्यान् माखवकेन इत्यर्थः ।

यस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनात् । तथा च भट्टिः । स्यास्तुं रणे स्मेरमुचो जगाद भारीचमुचवर्चनं महार्थम् । कान्दिदासोपि, शिलो-
शयोपि चित्तिपालमुचैः । प्रौढ्या तनेवार्थमभायतेवेति भावविश्व ।

अंकरणात् सूत्रकारे प्रयुक्त इति दर्शयति । ‘गां दोग्धि पय इति’ । ननु भाषायमर्थो गौः पयस्य गति । दोग्धा गवा मयस्याजयतीति तत्र प्रयोजक

(अ. १ । पा. ३ । श्लो. ९)

(अक्षयितं प । १ । ३ । ११ ।)

भावः ॥ गौत्रं जे तिष्ठति गाम् तत्रे निर्गमप्रतिषेधेन स्यापद्यतो-
त्यथाभिप्रायेऽैवोदाहरणम् । अधिकरणत्वात्त्रिषाभिप्रायेण तदजा-
नतम् रागत्रयं पूर्ववत् । युद्धिकृतोऽप्यपायो नास्तीत्याह

प्रश्नमात्रमिति । (कै)

एवं प्रश्नस्य विशेषाजनकत्वेन शब्धिं प्रति गाणनकस्यापादानत्वं
न प्रमत्तमिति भावः ॥

अनुनयार्थस्यापि याचेरिति । (कै)

भिक्षेरपि उभयार्थत्वेन विनिगमनाविरहात् चिन्त्यमिदम् । किं
चोभयार्थक्याच्चिपक्षणेनैव भिक्षे भिक्षिपक्षणम् अर्थपक्षणाभावे
लिङ्गमेवोचितम् । एवं वृत्तमवचिनोतीत्यपि वृत्तात् फलान्दादत्ते
इत्यर्थं एवोदाहरणम् । तद्विवक्षायामुदाहरणमिति तु न जानाति

आसनान्यात्वस्य यामाशातोपेय तस्याः पक्षणम् । अथवा रीत्या मासमीदर्श
पक्षतीत्यपि भवत्येव आसनाः दमात्रवृत्तौ त्वधिहरत्वात् सप्तमी "समायां

धर्मं प्रते धर्मम् । प्रथमनुशास्ति धर्ममिति । नैतदस्ति । कथितान् पुरां-

कथितेति । भा । माणवकान् मार्गेषुदेर्षं निवृत्तत इति सम्प्रत्ययात् । न
प्रश्नादेवेति । भा । प्रश्नमात्रमनङ्गीकृतापार्थं धात्वर्थं इत्यर्थं भिक्षिपार्थि

उदारचेता गिरमित्कुदारां दैवायनेनाभिदधे नरेन्द्र इति । तथा च
भिक्षेरार्थपरत्वादाचेरपि सिद्धम् । तुस्त्यार्थत्वात् । पौरुषं मामर्थयत
इति यथा । तत्किं याचे एवमर्थेनेति चेत्, अत्राहुः । अनुन-

व्यापारेऽप्यमात्रत्वात् सिद्धं गो. कर्मसंज्ञा । न च वाच्यं प्रथोऽप्यपारेऽप्य-
मात्रस्य परि भवति सत्यर्थं । रिक्तेवैकुण्ठरसुषे नियमादन न प्राप्नोति यथा

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

(अ. २ । पा. ४ । अ. १)

पूर्वपक्षी विषयतामस्यन्भावच्छिघ्रं ज्ञानानुकूलो ववनरूपो व्यापारो
भूजादेरर्थः । सम्रदानत्वाविवचायामुदाहरणमिति तु न जानाति ।
कैयटोक्तार्थं तु कर्तुरिति सिद्धमेव कर्मत्वम् ॥ भाष्ये

तस्माच्चौख्येवेति । (भा)

यदि तेख्यपायाप्रतीतिस्तदा चीणि । अकथितत्वं च सर्वथाऽभाप्ता-
पादानत्वादिकमेव । याचतेस्य स्वल्पनिवृत्तिस्वस्वलोत्पत्त्यनुकूलो
व्यापारविशेषोऽर्थः । तत्र स्वल्पे पौरवस्य जनकतासमानाधिकरणनि-
रूपकत्वेनावयः । पृच्छेस्य जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलव्यापारोऽर्थः ।
व्यापारे च नाण्यकस्य जनकतामापेक्षान्वयः इत्यप्राप्तकर्मत्वार्थ-
मिदम् । यदि तु तेख्यपायप्रतीतिस्तदा तेख्यपि पूर्वविधिविषय-
सत्त्वा तान्यपि नोदाहरणानि परिगणितारिक्ते च तत्राप्येतत्
प्रवृत्तिरनिष्टेति सूत्रमिदमसङ्गतमित्येतत् तात्पर्यम् ॥

समाया विजायते" (समा समा विजायते । ५ । २ । १२) इति यथा ।
ननु यद्यपि पराधीनतया विधं भुङ्क्ते इत्यादौ सुविक्रिया पक्षाश्रयत्वेन

पादानसंज्ञा (१ । ४ । १२) ॥ तस्मात् चौख्येवोदाहरणानि । पौरवं मां

वद् व्याख्येयं । अथ याचिभिर्गोरेकार्थत्वात् किमर्थमुभयोवपादानम् ।
उच्यते । अनुनयार्थस्यापि याचेर्यद्व्याख्येयम् । तेनाविनोतं विनयं याचते

याचोच याचतिः । विनयं याचते । विनयायातुनयनोत्तरार्थम् । अथ
तद्धिं याचेरेव यद्व्याख्येयम् । तस्यानेकार्थत्वाद्भिच्छेदमिति सिद्धमिति चेत् ।

तन्त देवदत्तं प्रपुङ्क्तौ पाचयति देवदत्तेनेत्यत्रेति । एतन्मेव स नियमोऽर्थः
ऽ प्रकृत्यन्तः । नैतदस्ति । यथा एतन्नेषु धातुषु क्रियाविशिष्टस्य प्रपुङ्क्तिः

उदाहरणत्रयवादिनमिति । (के)

सूत्रासङ्गतिवादिनमित्यर्थः ॥

विवक्षाभेदादिति । (के)

अपादानत्वविवक्षायां पञ्चमी तद्विवक्षायामनेन कर्मत्वमित्यर्थः ॥

कर्मसंज्ञैवेति । (के)

तत् त्रितययोगे सर्वदापायप्रतीतेरितिभावः । न हि याचनादेवेत्यादेर्भाष्ये पूर्वं सिद्धान्त्युक्तित्वाद् याचितापीत्यादिना यौद्धापायाभावस्यापि स्वयं कथनादिति तात्पर्यम् ॥

एषा व्यवस्येति । (के)

सिद्धान्तिन. समतेति भावः ॥

उद्देश्यत्वाद् अनेन सिद्धम् ॥ “व्यातश्च विषमोद्भूतं यत्तद् भक्षयतीति” भाष्योक्तेः । तथापि “चेरान् पश्यति ग्राम भङ्गन् ह्यं स्पृशती” त्वादौ

याचते । माण्डवकं पश्यान् पृच्छति । पौरवं गम भिक्षते इति ॥ अथ ये

इत्यत्रापि कर्मसंज्ञा भवति ॥ वृक्षमिति । भा । वृक्षेण व्यापयति फलानौ-
त्यर्थः ॥ कथितेति । भा । वृक्षात् फलान्यादत्ते इत्यर्थवशायात् ॥ पुत्र-
मिति । भा । पुत्रो धर्मं प्रतिपाद्यते । पुत्रं धर्मं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥

अर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शनमाश्रित्यानुगम्यार्थस्यैव याचेरिह ग्रहणात् ।
अत एव हि भयतिग्रहणेनानुवयार्थस्यापि न गतार्थता । स्पृशार्थ

प्रतीयते गमयतीति । नैवमत्र निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहननयनादिषु
विनियोगात् । तथा ह्यदुहानापि गौर्दुहते अगच्छन्तो भारादया शिरसा

अपादानसम्प्रदानसंज्ञे इति । (कै)

अपादानत्वादिविवादायामपीति भावः । अन्ववरुणद्वि गां ब्रज-
मित्यत्राधिकरणसञ्जावाधयेदमुपलक्षणं यदि तु ब्रजोऽपि प्रधानं
तदा तत्र नैव कर्मत्वं स्यादित्यन्वोपलक्षणं बोध्यम् ॥

कर्मसंज्ञेवेति । (कै)

“तथायुक्तम्” इत्यस्याच सम्बन्धो नास्तीति भावः ॥

प्रश्न इति । (कै)

सर्वोदाहरणवादिन इति भावः ॥ सूत्रासङ्गतिवादिन उत्तरम् ।

कर्मत्वं न स्यात् तेषामनुद्देशत्वाच्चोदाविषयेन्द्रियसम्बन्धाद् दृश्यमाना
अपि न दर्शनोद्देश्या अपित्वमिच्छादर्शनं एवेति हेत्याः । द्वयो औदा-
सीन्यादनुद्देश्यत्वमिति चेन्न “तथायुक्तं चानीषितम्” इत्यनेनैव सत्त्वात् ।

धातूनां द्विकर्मकात्तेषां किं कथिते लादयो (१ । ४ । ६६) भवन्त्याहो-
स्त्रिदकथिते । कथिते लादयः ॥ कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि
वा कर्तव्या ।

कथितेति । भा । धर्मैश्च वचनानुशासनकर्मणा सुखस्याभिप्रेयमाशत्वात् ।
अथेति । भा । सर्वोदाहरणवाद्याचार्यस्याकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षा-
भेदाद् गां दोग्धि पय इत्याद्यपि भवति गोर्दोग्धि पय इत्याद्यपि । पूर्वोक्ती

भिद्योः एद्यग्रहणमित्यन्ये । चकारेण पचेयंह इति यन्माधवादिभिर्ब्रह्मं
तन्मतभेदेन । तथा च “कर्मवत्कर्मणेति” सूत्रे “दृष्टिपथोर्ब्रह्मं सकर्म-
कयोरि”तिवार्तिकव्याख्यावसरे पचेदिकर्मकता कैपटेन स्फुटीकृता । यत्

नीयन्ते तस्माद्गोग्धौत्येकस्या एव क्रियायाः अत्राद् गोपयसोर्भेदेन कर्मत्वं
न भवति । यिच्च तु सति प्रकर्त्तव्यस्य प्रकर्त्तव्यस्य च भेदेन द्वे क्रिये वाक्ये

महाभाष्यप्रदीपोद्घोषः ।

८२६

(अ. १ । पा. ४ । धा. ६)

(व्यकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

कथित इति । (भी)

“कर्तुरीप्सिततमम्” इत्यादीनां कृतकर्ममञ्जे इत्यर्थः ॥ तद्भाष्ये

प्रधाने इति ॥ (कै)

तत्र हेतुमाह

प्रधानेति ॥ (कै)

कारकत्वाभावादिति । (कै)

कर्त्वादिषट्कान्यतमत्वाभावादित्यर्थः । इदं तु सूत्रं मूकमेवा-
पूर्वविधावित्युक्तेरिति भावः ॥ भवदाहरणवादी एतत् सूत्रोदाह-
रणत्वेन संमते गुणकर्मणि को कर्त्तव्या इति सूत्रासङ्गतिवादिनां
पृच्छति

अनीप्सितत्वमनुद्देश्यत्वम् । तत्त्वं च प्रत्यासक्त्या यद्वात्वर्थप्रकाशयत्वेन
कर्मत्वं तद्वात्वर्थकर्तुरेवेति बोध्यम् । तेन वारयति योर्मे अग्न्यादीनां-
नेनापि कर्म वा । तथाप्युक्तत्वं प्रकृतधात्वर्थप्रयोज्यप्रकाशयत्वम् । यत्तु

कथिते लादयस्येत्सुः कर्त्तुं कुर्यात्तदा गुणे ।

तुदाहरणत्रये कर्मसंज्ञैवेत्येषा व्यवस्था । अप्रधानवचनाकथितशब्दोपादाने
त्वपादानसम्पदानसंज्ञे वाधित्वा दुष्पादिषु कर्मसंज्ञैव स्यादित्यसंकोचित-
मकथितमिहाश्रितम् । तत्र कर्मणि लादय उत्पद्यमानाः प्राधान्याप्राधा-

कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रे द्वयर्थः पश्चिरित्यादिभोष्यन्तु मतान्तरेण ।
अन्यथा तद्युक्तान्तेन पचतीति प्रयोगस्य यथाश्रुतस्योपपत्तौ किं मुर्धा
मेवेत् । अत एव व्यकथितशब्दो यद्यप्रधानार्थो ऋद्धेत तदा पौढिनां

इति कर्ममेदोपपत्तिः । ‘गमयति यामं देवदत्तमिति’ । यदा तु दुहेः
क्षरणमर्थः क्षरति गोः क्षीरं क्षीरं क्षारयति देवदत्त इति तदा यद्यपि

कथिते लादिभिरिति ॥ (भा)

सूत्रामङ्गतिवादी किं गवादि तवापादनत्वादिना न विवक्षित-
मुत विवक्षितमिति विकल्प्याद्ये आह

पठौमिति । (कै)

गुणे तव गुणकर्मत्वेनाभिमतं यदि त्वदाहरणचयमस्य वादि-
नोऽभिमतं स्यात्तदा पौरवस्य चाच्यते इति षष्ठीकरणमङ्गलतमनेन
कर्मत्वे शेषत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ षष्ठ्या हेतुमाह

अकारकं हीति ॥ (भा)

अकथितादिति । (भा)

भावप्रधानो निर्देगः । कचिद् “अकथितत्वाद्” इत्येवपाठः ।

परसमवेतक्रियाजन्यधार्तर्यप्रलाभयत्वं कर्मत्वम् । परसमवेते विशेषणाच्च
चैत्रसौत्रं गच्छतीति न प्रयोगः । तत्र द्वितीयया सप्रकृत्यर्थापेक्षया परत्वं

कथिते लादयस्येत्यु षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्त्तव्या । दुहते गो
पयः, चाच्यते पौरवस्य कम्बल इति ॥ कथम्

न्याभ्या भिन्नकल्पमनेकं कर्म युगपदभिधातुमसमर्थं किं प्रधान-
कर्मण्युत्पद्यन्ते अथ गुणकर्मणीति प्रश्नः । कथित इति । भा । प्रधाने

कास्यपाच्या दोग्धि पय इति पाणिनास्युपायोरिति प्रसङ्गः करणाधि-
करणयोस्तु पचत्यादिरवकाशः । न हि तत्रास्य प्रसङ्गो दुहादिपरि-
गणनादित्यकथितसूत्रे कथयतः कर्मवत्सूत्रे तु पचेदिकर्मकता भुवतो

गोरपायेऽवधिभावो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तत्वमात्रापेक्षा-
यामुदाहरणोपपत्तिः । एवं भावधित्वविवक्षायामपादानसत्त्वायां भवत्येव

(अ १ । पा. ४ । व्या २)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

अपादानादिषड्भूषत्वाभावात् कारकशेषत्वमित्यर्थः । अस्य सूच-
स्याभङ्गत्याग्नेन कर्मत्वस्याप्राप्तेरिति भावः ॥ तदेवाह

अपादानादिषेवेति ॥ (कै)

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति भाष्ये

कारकं चेत्तुना कथेति । (भा)

एवं चेद सूत्रमसङ्गतमेवेति भावः ॥ अपूर्वविधावित्यस्य च
पूर्वविधिविषयाभावे इत्येवार्थो न तु तद्विषयाविवचायामितीत्य-
भिमानः । अपादानत्वादिरूपेण विवचारूपे द्वितीयपक्षे आह

अथ कारके इति ॥ (भा)

तद्वाचष्टे

धीयते । आख्यातेन तु स्वार्थसंख्यान्यपेक्षया परसमवेतत्वं च धात्व-
र्थक्रियान्वयि । गमिपत्योः पूर्वदेशे त्वनेरुत्तरदेशे स्यन्देश्च पूर्वोत्तरयोः

अकारकं अकथितत्वात्

अकारकं ह्येतद् भवति । किं कारणम् अकथितत्वात् ।

ईप्सिततमे इत्यर्थः । प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानस्यैवाभिधानस्य न्याय्य-
त्वात् । अथवा अथरः कथितस्यैवाभिधानं मन्यते अकथितस्य तु कारक-
त्वाभावादभिधानासम्भवमवैति यद्वक्ष्यति “ यद्यो कुर्यात्तदा गुणे ” इति ॥

हरदत्तस्य न पूर्वापरविरोधः । मतमेदपरत्वात् । अथ एव पचिधा-
तुनिरूपणे तदुल्लासोदनं पचतीति प्रयोगं द्विकर्मकतयैव भाष्ये
उदाहरणमिति दिक् । तथा द्राक्षेदिकर्मकत्वं न ह्येव न मोनिरे ।

गोर्दुच्छते पय इति । यदा तु पयस्यैव विशेषणं गौः तदा शब्दो गो पयो
दोभ्येति । ‘पौरुषं गो याधतइति’ । पुरोरुपार्थ पौरवः । ननु विहित-

यदा विशेषेति । (कै)

अस्ति सामान्यमित्यस्य तदा का कर्तव्या इति शेषस्तदा न शेषत्वमिति भावः ॥

कर्मत्वमिच्छत्येवेति । (कै)

कर्मत्वमेवेच्छतीत्यर्थः ॥

ततो बुद्धिस्तस्येति । (कै)

एव च सूत्रासङ्गतिरेकस्य मते इति भावः ॥

तस्मात् वीक्ष्येवेति (भा)

कर्मत्ववारणाय धात्वर्थेति । तत्र क्रियाया फलस्य च धातुनैव काभाद व्याधेयत्व भेदस्य द्वितीयार्थः । तत्र फले व्यादान्वयः । अन्त्यस्य सामानाधिकरण्येन व्यापारे । भेदे प्रकृत्यर्थस्य फलान्वयि शक्तिविशेषावच्छिन्ने

कारक चेतुना कथा ।

अथकारक नाकथितम् ॥ अथ कारके सति का कर्तव्या ।

कारक चेद्द्विजानीयाद् या या मन्येत सा भवेत् ॥

अकारकमिति । भा । अपादानादिवैव विशेषेषु कारकत्व सामान स्थितं न तु विशेषरहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भावाः ॥ अथ कारक इति । भा । यदा विशेषाश्रयणादस्ति सामान्यमित्यर्थः । यां यामिति ।

अत एव “तमादौ कुलविद्यानामर्धमर्धविदां वरः । पसात्पाधिंरुक्न्यानां प्राणिमयाः ह्यत्पितेति” काण्डिदासश्लोके पूर्वार्धे यहेदुं ह्यर्थतया गतिबुद्धौ तिसूत्रेणाथौ कर्तुर्गौ कर्मत्वात्तमिति शोभयित्वा उत्तरार्धे तेनेति

आपादानसत्त्वा पौरवावस्यौ मामादत्ते । न याचनादेव तत आदत्ते याचितोऽसौ यदि ददाति तत आदत्ते ॥ ननु मा नामादिता ऽऽदित्यते तावत् तदपि

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

(अक्षरितं घ । १ । ४ । ५१ ।)

भाष्ये मदुक्तरौत्या व्याख्येयम् । एवं च भाष्ये षष्ठ्युच्चारण-
वदेवेदं षष्ठ्युच्चारणं पूर्वपक्षिणो न वेतद् वलाद् सिद्धान्ते याचि-
योगे षष्ठ्यभिमतैति भ्रमितव्यम् । न याचनादेव इत्यादेः पूर्वं
सिद्धान्त्युक्तित्वात् । अत एवापादानत्वं मन्यत इत्युक्तम् ॥ सर्वोदा-
हरणवाद्याह भाष्ये

कथिते अभिहिते इति । (भा)

प्रधानकर्मणि स्त्रादिभिरभिहिते गुणकर्मणि तस्य अन्यस्य
षष्ठादेर्विधिरिति तस्यान्यस्य संसारविलक्षणस्य भतिरित्यर्थः ॥

चतुर्थीपञ्चम्याविति । (कै)

प्रतियोगितयान्वयः । एवं च ग्रामं गच्छतोत्यादौ ग्रामाद्येष्वलानुकूल-
यामुमेदसमागधिकरणव्यापारवानिति बोधः । एतेन प्रतियोगिता

कारकं चेद्भिजानोयाद् या या प्राप्नोति सा सा कर्मिणा । दुह्यते
गौः प्रयः । याच्यते पौरवात् कर्मण इति ॥

भा । उद्देश एव षोष्ठाप्रतिपत्तेति सा भवेदिति प्रतिनिर्द्देशेन विवक्षिता ॥
दुह्यते गौरिति । भा । अथदानं गौः ॥ याच्यते पौरवादिति । भा । ननु-
दाहरणव्यपवादो पौरवस्य कर्मत्वमिच्छत्येवेति कथं पौरवादित्युक्तम् ।
अत्रोच्यते । न्यायस्य सामानत्वादवाप्यपादानत्वं मन्यते । तथा हि । याच्यते

विभक्तिविपरिणामेन व्याचष्टुः । अत एव च “अजियहत्तं जनको
घनुस्तपेनादिदहैत्वपुरं पिनाकी । जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्नोर्ह-
सप्रभांश्रीद्रुशन्दनस्तदि” तिमट्टिप्रयोगो जयमङ्गलायामित्यं व्याख्यातः ।

न । यता स्वभावं परिधिच्छित्सुरनादित्समावोऽपि याच्यते । ‘ग्रामवच्यद्वि
वचमिति’ । ननु च मां व्रतं प्रवेशयतीत्ययमन्वयः । ततश्च सिद्धं व्रतस्य

चतुर्थ्यङ्गिर्ब्रूणाभाद्यभिप्रायेणेदमुपलक्षणम् । अजमवरुणद्वि
इत्यत्र सप्तम्यपीति बोध्यम् ॥ ननु तव विधिरित्यमङ्गतमत आह

अस्वपदेनेति ॥ (के)

युष्मच्छब्दोऽप्यहंकारानास्यदेतन्नेनान्यमेवाह इत्याह

युष्मदर्थस्येति ॥ (के)

तदध्वनयन् वक्ष्यति भाष्ये

नैवमन्ये मन्यन्त इति ॥ (भा)

सामान्येनान्ये दिवावच्छिन्नं प्रतियोगिताकषेत्रमेदस्य क्षेत्रे सत्त्वेन
क्षेत्रक्षेत्रं गच्छतीत्यस्यापत्तिः । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताऽ-
न्ये देवदत्तो इयं गच्छतीत्यस्यानापत्तिरिति निरस्तमिति । तत्र । परया

कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिगुणकर्मणि षादिविधिः सपरि ।

पौरवात् कम्बल-षादित्स्यात् इत्यर्थः । ततो बुद्धिहृतस्यापायस्यात्र
सम्भवः । कथित इति । भा । प्रधानकर्मणि षादिभिरभिहिते तत्रेयं
मतिर्गदुक्तं गुणे षष्ठो भवति चतुर्थो पञ्चम्यौ चेति । तव विधिरुव-
मतिरिति । अस्वपदेन विग्रहः । तत्रशब्दास्वन्यवाची । यथोक्तः पाठमिति

अजिग्रहत् । अनेन धनुषा भगवता त्रिपुरदाहः कृत इति बोधि-
तर्कानिति । युक्तश्चेत् । श्रीरघुपतिं प्रति नियोगकथनानौचित्येन स्वरूपो-
पस्थापनस्यैव कर्तव्यत्वात् । एतेन “अयाचितारं न हि देवदेवमदि-
क्षतां-याश्चितुं शक्नोति” व्याख्यातम् यदेहुर्द्व्यर्थत्वान् । यदा ।

कर्मत्वम् । अथ ब्रजे गामवस्थापयतीत्यर्थस्तर्हि कथितायाधिकरणसंज्ञा
यदा सङ्घातरोधनक्रिया प्रति निमित्तत्वमात्रं विवक्ष्यते न कर्मत्वं नाधि-
करणत्वं तदेदमुदाहरणं ब्रजेन हेतुनाऽवस्थापयतीत्यर्थः । “भाष्यवर्कं प्रेक्षानं

अनेनेति । (कै)

परसूत्रमहितैतत् सूत्रविषये दुहादौ गुणकर्मणीत्याचार्यान्त्या
 अग्रधाने दुहादौनाम् इत्याचार्यान्तरोक्षा च सर्वेषामेवैतदुदाहरण-
 त्वमपूर्वविधावित्यस्य च पूर्वविधिविषयाभावे तद्विषयाविवचायां
 चेत्यर्थ इति भावः । अत्र गुणकर्मत्वं प्रधानकर्मभिन्नत्वम् प्रधानकर्मत्वं
 प्रधानकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयत्व तद्देद्य एकव्यापारार्थक-
 दुहादिव्यनेन कर्मत्वे फलाश्रयत्वाभावाद् अन्ते तु धर्मादे प्रधान-
 कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वाभावादिति बोध्यम् । ये त्वद्देश्यत्वानु-
 देश्यत्वरूपे व्यापारजन्यफलाश्रयत्वतदभावरूपे वा प्राधान्याप्राधान्ये
 वदन्ति तेषां दुहादौनां द्युर्धतायामपि गवादावीदृगाप्राधान्यमत्वेन
 पयसि च प्राधान्यमत्वेन तदादायैव एतदुपपत्तावस्य भाष्यस्य
 सर्वदाहरणत्वतात्पर्यानुपपत्तिरेवेति दिक् ॥

कार्त्तव्यया बोधेनोद्देश्यत्वाभावेन च तदुपयोगापत्तेरसम्भवेन मेदे
 शक्तिरूपनम्यव्यर्थत्वात् । न च ततो बोधव्यावृत्त्यर्थं तत्कल्पनम् । तथा
 कथिते लादिभिरभिहिते त्वविधिरेष भवति । किमिदं त्वविधिरिति ।

पक्षशायामुक्तम् । पुत्रदर्शस्यापि त्वपेक्षावशादन्यत्वमस्तौत्वेवमुक्तम् ।
 इदानीं न्याय्य पक्ष दर्शयति गुणकर्मण्योति लादयो "नक्तत्यक्तसकथौ" ।

इतिप्रश्नोस्तनुगन्तसमभिव्याहृतयोर्द्विकर्मकताया भाष्ये स्थितत्वात्किञ्चने
 तदिति नाधवः । याद्द्विकर्मताभ्युपगमपक्षे तु "लायाप्रतिष्ठादितमस्य

एष्वतीति' । पक्ष शोषसायां तुदादिः । 'यद्विषया'दिना सप्रसारणम् ३
 अनु च कथितात्रापादानस्य च वि तक्कादुपदेप्रमापत्ते न प्रप्रमानावापत्ते

निमित्तभावमात्रविवक्षेति । (कै)

क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षेत्यर्थः ॥ परिगणनं फलं दर्शयति

अपादानादिविशेषेति ॥ (कै)

गुणकर्मणि सादिविधिरित्यर्थस्य न्यायसिद्धत्वं दर्शयति

यतश्चेति ॥ (कै)

नन्वेवं पूर्वणैव सिद्धं स्यादत आह

सत्यपि चेति । (कै)

वस्तुत ईषिततमत्वसत्वेऽपि न क्षतिः “आकङ्कार” सूत्रस्य
भाष्योपपत्तिश्च प्रागुक्तैवेति न विस्मर्त्तव्यम् । किं च विभागजसयो-
गानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वं तदुदाहरणे आवश्यकमुभयोः

युत्पत्तिमत्वसत्त्वो बोधस्य दुर्वारत्वात् । किञ्च द्वितीयार्थाधेयत्वान्वित-
प्रज्ञप्रकारकबोध इति द्वितीयान्तार्थवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकव्यापारो-

तव विधिसर्वविधिः । त्वमेति । किमिदं त्वमेतिरिति । तव मेतिस्त्व-
मेतिरिति । नैवमन्ये मन्यन्ते । अथ तद्गान्ये मन्यन्ते । गुणकर्मणि सादिविधि

गौर्दुग्धते मय । गौर्दोग्धया मय । गौर्दुग्धा पथ । गौः सुदोहा मया ।
अनेन दुग्धादय सर्वत्रोदाहरणानीति दर्शितम् । तत्र यज्ञप्यपायो यदा
न विवक्ष्यते निमित्तभावमात्र विवक्ष्यैव तु गोस्तदानेन कर्मत्वा । अपादा
नादिविशेषविनिर्मुक्तं च विद्यते कारकं यथा नटस्य शब्दोत्पत्तिः ।

मात्वाभि” इति न सिध्येत् । तत्र हि “अन्ते कर्तुं च कर्मणः” इति प्रयोगो
धेरुक्ते कर्मणि क्त स्यात् । तथा च जायया गन्धमाल्ये प्रतिपादितता
येति विग्रहे षष्ठ्योच्चारणे न स्यात् । त्रिकत शेषस्य भाष्ये स्मृतत्वात् ।

एतदोऽसौ यद्युपदिशति तत आदत्ते । मा नामादितो व्योदित्येते तावत्

(अ. १ । पा. ४ । व्या ३) (व्यकथित च । १ । ४ । ५१ ।)

प्राप्तये तत्र विभागस्य सम्बन्धिदद्याकाङ्क्षत्वेन पयसोऽविवक्षेति
वक्तुमप्यशक्यं प्रमिद्धेरप्रयोग इति तु अन्यत् । किं च व्यापाराद-
यार्थत्वे मुख्यगोपालत्वापारजन्यफलाश्रयत्वरूपं गोः प्राधान्यमा-
दाय तत्रैव कर्मणि लादयन्तश्च प्रधानकर्मणाख्येये इत्यादिना
वक्ष्यति । यदात्वेकव्यापारार्थत्वं दुहादीनां तदाऽनेन कर्मत्वे तादृ-
शप्राधान्यस्य गम्यभावात् तत्र लाद्यप्राप्तौ गुणकर्मणि लादय इत्यु-
क्तम् । गम्यते याम देवदत्त इत्यादौ देवदत्तस्य मद्रुक्तमेव प्रधान-
कर्मत्वमिति दिक् ॥

पस्थितेर्हेतुत्वकल्पनेन तद्धारणात् । येषामन्ययानुरोधेन तवाप्यावश्यके कार्य-
कारणभावे तादृशव्यापारप्रवेशेन न मे गौरवम् । तव तु भेदे शक्ते
सामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थिति कारणमिति
सपरे । गुणकर्मणि लादिविधयो भवन्ति सद्य परेण योगेन । “ गतिबुद्धि-
प्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकायामणि कर्त्ता स खौ ” (१ । ४ । ५२) ॥

यतश्च पयोऽर्थी प्रथम गवि प्रवर्त्तते ततोऽन्तरङ्गत्वात् दुह्यादियु गुणकर्मणि
लादयो भवन्ति । सत्यपि चान्तरङ्गत्वे गवादीनामौषिततमत्वाभावोऽन्या
र्थत्वात् तत्र क्रिया प्रवृत्ते । पयसस्त्वविवक्षाया गौरवेऽप्यिततमत्वम् । यथो-
सत्यपि वा तस्मिन् पुवद्भावो दुर्लभ । सिद्धान्ते तु प्रतियाहिते
गन्धमास्ये यथेति विग्रह । आयानिष्ठप्रेरणविययीभूत गन्धमास्यक-
र्मकं यत्रतियग्रह्य तत्कर्त्तृमित्यर्थ । अन्यपदार्थान्तर्भावोऽप्येव विशेषण-
विशेष्यवैपरीत्येनैवैकार्थीभावकल्पनात् । मासभातादिवत् । यथेक्षापक्षे

तदपि न । अनादित्समानोपि स्वभावपरिज्ञानाय एच्छति । भिक्षिर्थाचिव
शाख्येय । किमर्थं पुनर्याचिभिश्चौरुभयोरुपादान न ह्यनयोरर्थे भेदोऽस्ति ।
अर्थीश्रया चैव सञ्ज्ञा न दुह्यादिस्वरूपाश्रया समानार्थीपि हि गृह्यते देवदत्त

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

अन्तरङ्गत्वादिति । (के)

प्रधानन्यायान्तरङ्गन्याययोः समत्वात् “गतिबुद्धी”ति सूत्रस्य
नियमत्वपरात् “हेतुमति च” इति सूत्रस्यभाष्यादन्तरङ्गन्यायात्
प्रधानन्यायस्य वल्लवत्वाच्चास्यार्थस्य वाचनिकत्वमेवेत्यपरे ॥

कार्यकारणभावान्तरस्य च कल्पने गौरवं स्पष्टमेव । चैत्रमैत्रौ परस्परं
गच्छत इति तु उभयोः समम् । तव चैत्रमैत्रयोः परस्परपदार्थभेदवन्
मम परस्परपदार्थे व्यापारवद्भेदस्य सत्त्वात् किं च घटं जानातीत्यादौ

ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदगल्पमतेर्वचनं स्मरत ॥

ह्यमपादानमुत्तराणि मां शोभतीति । पयो विवक्षायां च प्राधान्येऽप्यन्त-
रङ्गत्वाद् गुणे लादयः । उक्तं च । गुणकर्मणि सादिविधिः पूर्वं गुणकर्मण
भवति योगात् । मुख्यं कर्मप्रेम्पुर्यस्माद् गत्येव घतते प्राक् । तस्माच्छुद्धस्य
दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव सम्बन्धः । गोर्दुहिना पयसस्तु प्राक्तस्मात्प्रादय-
स्तस्मिन्निति । अपादानविवक्षायां तु पक्षमी भवति ॥ गोर्दुह्यते पय
इति । भा । यदा तु पयो विशेषणत्वेन गोर्विवक्षा तदा यथौ गो पयो

तु अथलौविभक्त्यर्थे बज्रभौक्षौ सर्वत्र व्युत्पन्नन्तरकल्पनास्त्येव । प्राप्नोदक-
मित्यस्य हि उदककल्लकप्राप्तिकर्मोभूतमर्थः । उठरयः । रथकर्मकनह-
नकर्ता । उपहतपशुः । पशुकर्मकोपहारसम्प्रदानम् । उद्भूतौदनः । शोद-
नकर्मकोद्भरणमादानम् । वीरपुरुषकः । वीरपुरुषकल्लकस्थित्यधिकरणमि-
ति दिक् । स्यादेतत् । अपादानाद्यविवक्षायां द्विकर्मकतास्तु तद्विवक्षा-
यान्तु जगयाप्रतिष्ठाहितेत्यादि सेत्स्यति । मैवम् । हरतेत्येति घकारेण

प्रतं प्राधेयतइति । उच्यते । अनुभयार्थस्य याचतेर्ग्रहणार्थम् । तेनाविनीतं
विनयं याचते कुत्रं प्रसादं याचतइत्यत्रापि भवति । सहादुपात्तस्य धोभ-

उक्तं चेति ।

हरिषेति श्रेयः ॥

पूर्वं गुणकर्मणा (कै)

इत्यस्य यत् इति श्रेयः ॥ एवं गुणकर्मयोगे हेतुमाह

मुख्यं कर्मेति ॥ (कै)

शुद्धस्य दुहेः पयोऽनन्वितस्य दुहेस्तदेवाह

द्वितीयानापत्तिः उक्तकर्मत्वाभावात् । न च तत्र विधत्ते लक्षणा । कर्मण्येव
द्वितीयेत्यादिनिग्रहैरन्यत्र लक्षणायाप्यसाधुत्वात् । अत एव सुबुद्धिभक्तौ न

ध्रुवयुक्तिषु चैष्टितयुक्तिषु धाप्यगुणे कर्मणि लादयो भवन्ति । एतद-
नल्पमतेराचार्यस्य वचनं स्मर्येताम् । अपर आह

दोग्धोति । माणवकाय धर्मं ब्रूते इत्यपि भवति यदा धर्मोऽयं कर्मणा माण-
वकस्याभिप्रेयमाणत्वं लक्ष्यते । तदतिव्याप्यां त्वनेन कर्मत्वम् । स पर
इति । भा । उत्तरसूत्रेऽप्ययमेव विधिरिच्छयः । बोध्यते माणवकधर्मः
याद्यते माणवकं श्लोकः भोज्यते माणवकमोदन इति । प्रयोजकस्यापा-
रेणाप्यमानत्वात् माणवकस्य प्राधान्यं धर्मादेस्तु गुणभावः ॥ ध्रुवेति ।
भा । अगुणे प्रधानकर्मणि ध्रुवयुक्तियकर्मकेषु चैष्टितयुक्तिषु च गत्यर्थेषु

समुच्चितानां जयत्यादीनामकथितसूत्रविषयत्वेऽपि तथैव चेति समुच्चिता-
नामर्थौ कर्तुर्गो कर्मताभ्युपगमात् । गत्यर्थः काङ्क्षार्थात् । अत एव
तार्पादयः पृथगेव सङ्गृह्येताम् । युक्त्यैतत् । सङ्गृह्यकर्तव्यस्याविवक्षायां
प्रयोजकस्य हेतुत्वाभावे विधौ दुर्लभत्वात् । न चैवं दीपिमङ्गलवैषर्ष्य-
मकर्मकत्वादेवागौ कर्तुर्गो कर्मत्वसिद्धेरिति वाच्यम् । अन्तासिचि
तत्कार्यकत्वात् । शिष्टाः तत्त्वं दीपयन्ति तान्तौ प्रेरयतीत्यर्थः । नन्वेवं

यस्यपात्रपत्रे भिद्विरपि गृह्यते । 'वृक्षमवधिरोति फलानीति' । यद्य-
प्यवबिन्वन् वृक्षान् फलमादत्तइत्यपादानसंज्ञाया अप्यं विषयकत्वादि यदा

(अक्षयितं घ । १ । ४ । ५१ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ ३)

पूर्वमेवेति । (कै)

पयः सम्बन्धात् पूर्वमेवेत्यर्थः । गोर्दुहिना गवान्धितदुहिना तु
यतः प्राक् गवा सम्बन्धस्तस्मात्तस्मिन् सादयः इत्यर्थः ॥

उत्तरसूत्रे इति । (कै)

“गतिबुद्धी”ति सूत्रे “इकोः” इति सूत्रे चेत्यर्थः ॥

लक्षणा इति त्वद् वृद्धव्यवहारः । बुक्युठमधितिष्ठतीत्यादौ अशान्तिश्च तदु-
क्तलक्षणास्य । संज्ञाया एव तदनियामकत्वे तु किं भेदनिवेशेनानया रीत्या
व्यापारव्यधिकरणध्यात्वर्थफलान्नयत्वं कर्मत्वमित्यादिसर्वगोपमित्यम् ।

प्रधानकर्मण्यप्ये जादीनाहुर्दिकर्मणाम् ।

जादयो भवन्ति । पूर्वाचार्यप्रसिद्धा भ्रुवस्तुतयोःकर्मका उच्यन्ते । तेन
मासमास्यते देवदत्तश्रायते शीघ्रं देवदत्त इति प्रयोगे देवदत्ते प्रयोग-
कथापारम्य तत्रैव पूर्वं संनिपातात्तादयो भवन्ति तथा गम्यते यामं देवदत्त
इत्यत्रापि । अन्वयमतेरिति । भा । मेधादिन व्यापार्यस्य इत्यर्थः । अर-
तेति । भा । आत्ममयाविष्येदमनेन दर्शयति । आत्म एवायं न समति-
पदिष्यतेति दर्शयितुमाह । अपर इति । भा । अन्वयोपते इति । भा ।

अयमेव विधिरिति । (कै)

अयमेव प्रकार इत्यर्थः ।

माणवकस्य प्राधान्यमिति । (कै)

एवं च प्रयोज्यव्यापारजन्यफलाश्रयो गुणकर्मत्वयः । स्वात्मन्येव स्ववानात्मा यस्य तस्मिन्कर्तारौत्यर्थः । स्वसमानाधिकरणफलाश्रयैति यावत् ॥

यद्यपि मीमांसकाः साध्यत्वं द्वितीयार्थः “व्रीहौनवहन्ति” इत्यस्यावहननेन व्रीहौन् भावयेदित्यर्थः । यद्यपि व्रीहयः सिद्धा एव क्रियायाः साधनानि च तथाप्यदृष्टविशेषसाधनत्वरूपसंस्कार्यत्वमेवात्र साध्यत्व बोध्यम् । “सक्तान्

प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणा धातूना कर्मणि लादयो भवन्तीति

अजायाः धान्यान्नेतुश्च अस्यामेव पूर्वं क्रिया प्रवर्त्तनादन्तरङ्गत्वाच्च तस्यामेव लादयः ॥ ख्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति । भा । कर्तुः सतो ख्यन्ते धातौ कर्मणो वाचका लादयो भवन्ति । “गतिबुद्धि” (१ । ४ । ५२) इत्यनेन यस्य प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते तस्मिन् वाच्ये सर्वेषु गत्यर्थादिषु धातुषु लादयो भवन्तीत्यर्थः । पूर्वश्लोके तु भेदेनोक्तं गत्यर्थाकर्मकेषु प्रधाने कर्मणि

तथा त्वग्नोपसर्जनं व्याजनं दुहेः । दापनं याचेः भिक्षेश्च । अङ्गोका-
रणमपि याचे । प्रवेशोपसर्जनमवस्थापनं रुधेः । आस्थापनं पृच्छेः ।
मोघनं चिभः । प्रतिवादनं ब्रूजः । तद्विशेषस्तु प्राप्तेरित्यादि । एवञ्च
धातूपान्तव्यापारविधयाश्रयत्वं गवादेः स्पष्टमेवेति । अत एवाकठारसूत्रे
उपादानमुत्तराखि । गान्दोग्धौत्वञ्च परत्वात्मसंज्ञेति भाष्यं सङ्गच्छते ।

ददातिकर्माभावात्संप्रदानसंज्ञाया अपसङ्गः । ये तु तत्र ददातिकर्मण्येति
नाश्रयन्ति तेषामपि निमित्तत्वमात्रं विविचिर्त नाभिप्रेयमाश्रयत्वमित्यु-
दाहरणोपपत्तिः ॥

न तु कर्मर्येति । (कै)

न कर्मनिष्ठफलार्थित्यर्थः ॥

अकर्मको धात्वर्थ इति । (कै)

तेन युक्तिः सम्बन्धो येषामित्यर्थः । एवं चेष्टितयुक्तिपदमपि व्याख्येयम् ॥

जूहोति" इत्यत्र तु सक्तूनां भूतभाष्यपयोगभावेन प्रागुक्तसाध्यत्वासम्भवेन तत्र "अत्ययो बहुलम्" इति वचनात् द्वितीयाद्ये द्वितीया "सक्तुभिर्भावयेद्" इत्यर्थे इत्याहुः । तेषामयं भावः । वेदे कर्मत्वशक्तिः प्रागुक्तसंस्कार्यत्वसमानाधिकरणवैद्येयानता तस्य द्वितीयाद्येत्वमिति । दुहि याचि ऋधि वक्तव्यम् । अनां नयति ग्रामम् । अजा नीयते ग्रामम् । अजा नीता ग्राममिति ॥

बुद्धिप्रत्यवधानार्थशब्दकर्मकेषु तु अपर इत्यनेन वचनेन लादयो गुणकर्मणि प्रयोज्यकर्मण्येव लादयो दृश्यन्त इत्येकेषां मतम् । माणवकं धर्मं बोधयतीत्यादावभियतो गुणपदानभाव इत्याहुः । धर्मप्रतिपादानपरत्वे वाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्यं माणवकस्य गुणभावः । माणवकसंस्कारपराया तु प्रवृत्तौ माणवकस्य प्राधान्यं धर्मस्य गुणभावः । तथाऽभिधानव्यापारेण प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात् प्रयोज्यस्यैव कर्मणः प्राधान्यम् । गुणभूतपञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे ऽवधित्वमलाश्रयत्वयोर्गुणपदिविचारायां चेदम् । अविधिभूता या गौस्तत्रिष्ठो यः क्षरयानुकूलव्यापारस्तद्विधियिषी गोपनिष्ठा प्रेरणेत्यर्थात् । अत्रोच्यते । कर्मणः श्रेयत्वेन विवक्षायां न भाषाणामत्रोपादितिषत् षष्ठीं वाधितुं सूत्रम् । अपादानत्वमात्रविवक्षायां तु पञ्चमेव । गोः क्षीरविशेषणत्वे तु षष्ठी भवत्येवेति न कश्चिदोषः

अथान्येऽपि द्विकर्मकाः ।

नीवह्योर्हरतेखापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं दृष्टव्यमिति निश्चयः ॥

तत्रैव पूर्वमिति । (कै)

अनेनान्तरङ्गत्वमपि तस्य दर्शितमनया युक्त्वा बुद्धिप्रत्यवसानार्थ-
व्यपि प्रधान एवापत्तिरित्यस्यार्थस्य वाचनिकत्वमेव युक्तम् ॥ आगमस्य
परम्परोपदेशस्य प्रधानकर्मणि प्रवृत्तौ युक्तिमाह

प्रच्छि भिच्छि चि ब्रूयासां योगे अपादानत्वसंप्रदानत्वाधिकरगत्वात्वा विषया-
भावे कारकं कर्म । “अकथितं च” इति सूत्रात् । तद्विषयाभावश्च सर्वथा
तदप्राप्त्या प्राप्तस्याविवक्षया चेति बोध्यम् । तत्र अन्तानां योगे कर्तुरिति
विहितकर्मसंज्ञकेन धात्वर्थव्यापारोत्तरं यदुक्तकर्मणा सम्बद्धं तत्कर्म ।

अप्रधाने दुहादीनाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । दुह्यते
गौः ययः ॥

प्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभावः । आर्येण तु न्यायेन प्रयोज्यव्यापारस्य
प्राधान्यम् । तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य तत् प्राधान्यात् तत् कर्मणोऽपि
प्राधान्यमिति वदन्त आचार्याः ॥ दुह्यादिपरिगणनात् अन्यत्र द्विकर्मकत्वं ।
न प्राप्नोति दृश्यते चेति मत्वा पृच्छति । के पुनरिति । भा ॥ इदं वा-
नामिति । भा । उत्तरसूत्रोपात्तधातूपलक्षणं गत्यर्थग्रहणम् । तद्यैव वेति ।

तथा चेह षष्ठीसम्बन्धमात्रं द्वितीयार्थं इति स्थितम् । कर्तुं द्वि-
यन्ते । कर्मणि विधीयमाना लक्ष्यलक्षणाः किं द्विकर्मकत्वं नृन्वे
कर्मणि स्युर्गौणे वेति । अथ भाष्यम् । “प्रधानकर्मणस्तदने कर्तुं
द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां लक्षणे कर्तुं द्विकर्मकत्वं इति ॥”
अभिधाने इति शेषः । अथ द्विकर्मणामित्यनेन दोषोद्देशेन कर्तुं द्विकर्म-
मुचितः कर्मिण्यत्यादयस्य त्रय उच्यन्ते । कर्तुं द्विकर्मकत्वं उच्यते ।

गत्यर्थानामित्युत्तरसूत्रोपात्तलक्षणं, दो, कर्तुं द्विकर्मकत्वं इति,
वहति भारं ग्रामं, हरति, भारं इति कर्तुं, कर्तुं द्विकर्मकत्वं इति, कर्तुं

अजाया इति । (कै)

ध्रुवचेष्टितयुक्तिविति पूर्वश्लोकेऽपि चेष्टितयुक्तिवित्त्वेन नयत्यादीना-
मपि यद्वहणमिति न तस्य न्यूनता प्राधान्यं चाजायाः कर्तव्यापार-
जन्यफलाश्रयत्वाच्च व्यापारद्वयार्थकतया “कर्तुरीप्सिततममि”त्य-
नेन येषु द्वयोः कर्मत्वं ते ऽच द्विकर्मका उच्यन्ते ऽन्यादीनां च
नैव द्विकर्मकतेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

इतद्विहितं कर्म गौणं कर्म इत्युच्यते । पूर्वोक्तप्राधान्यानाश्रयत्वात् । गा
दोग्धि पयः । इवद्रव्यविभागानुक्रमणव्यापारो दुहेरर्थे अपादानत्वगोः तद-
विवक्षायामनेन कर्मत्वम् । अत्र गौणकर्मणि गवादौ जादयः । वलिं याचते
वसुधाम् । स्वामि स्वत्वनिरतिस्वस्वत्वोत्पत्युभयानुक्रमो दीयतामित्यभिजा-

ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

जादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । गम्यते देवदत्तो ग्रामं यच्चदत्तेन ॥ कै
पुनर्धातूनां द्विकर्मकाः ।

भा । चकारेण जयत्यादयः समुच्चोयन्ते इत्याहुः ॥ शतं जयति देवदत्तम् ।
शतं भूष्याति देवदत्तम् । शतं दण्डयति देवदत्तम् । सिद्धं वेति । भा ।
अन्यस्याश्रयमाणस्य क्रियाविशेषस्य कर्मण्य सम्भवादित्यर्थः । अथवा कर्म-
शब्देन कर्मत्वमुच्यते । अन्यकर्मत्वादित्यर्थः । “विभाषा गुण” (२ । १ । २६)
इति पञ्चमो । यथा प्रविश प्रियद्रीमिति भक्षणापेक्षां प्रियद्याः कर्मत्वं
त्वात् । तथा दुष्टादीनामित्यनेन कारिकोपासाः । अशब्दसमुचितव्यङ्गि-
तुमस्यन्ता दण्डादयश्चोच्यन्ते । अन्तइत्यनेन तु गत्यादिस्त्वोपासाश्च श-
ब्दसमुचितास्तापार्पादयश्च । तत्र अग्नौ कर्मं तस्याभिधाने जादय इत्यर्थः ।
तत्रापि बुद्धिप्रत्ययवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणीति मतांतरम् । तथा
यन्ते । शतं जयति देवदत्तम् । शतं भूष्याति देवदत्तम् । शतं दण्डयति देव-
दत्तम् । अर्थति ग्रामं प्रास्ताम् । इदं विचार्यते । द्विकर्मकेभ्यो धातुभ्य कर्मणि

ग्यन्ते कर्तुंश्चेति । (भा)

यद्यपि प्रधानकर्मणीत्यनेनैवेदं सिद्धं तथापि गुणकर्मणि
लादिविधिः सपरे इत्युक्तिर्दुहादीनामित्यनेन तस्य ग्रहणमिति
भ्रमवारणार्थं पुनरिदमुक्तं तच्च भामान्योक्तैर्बुद्ध्यादिविषयमपि
ध्वनयन्नाह

पूर्वश्लोके त्विति । (कै)

प्रधाने कर्मणि प्रयोज्यरूपे कर्मणि गुणकर्मणि प्रयोज्यनिष्ठ-
व्यापारजन्यफलाश्रये प्रयोज्यकर्मण्येवेति बुद्धिप्रत्यवमानार्थादिष्व-
पौत्यादिः ॥

पादिरूपो व्यापारो दिदापविषा व्यङ्ग्यो याचिरर्थ । अत्र बलौ पूर्वविषयस्य
कस्यापि न प्राप्तिरिति कर्मत्वम् । याचनामात्रादपायाभावेन बनेर्वसुधा

नौवहोर्हरतेष्वपि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

तथाऽजा ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रहणापेक्षमजायाः कर्मत्वम् । नयतिस्तु प्राप्ति-
मात्रं वाची तेनाज्ञां गृहीत्वा ग्रामं प्राप्नोतीति वाक्यार्थः सम्पद्यते । पर-
साधन इति । भा । नौयते इति नयतेः परेषु लकारेण नयति कर्मैवा-
भिधानीयम् । लक्षणस्य त्वजा, कर्म न नयतेरिति कथं सा लेनाभिधीयते

च भाष्यम् । “कथंतेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिगुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ।
भ्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाद्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरतेति” ॥ अत्र प्रधान-
कर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि षष्ठ्योत्प्रेक्षीयमतदूषणपरः प्रथमः
पादः । त्वस्याः षष्ठाः विधिरितीयं त्वस्य अन्यस्य मतिर्न तु ममेत्य-
र्थात् । सपरे गत्यादिसूत्रोपासासहिते दुहादौ गुणकर्मणि लादयः ।

लादय उत्पद्यमानाः किमौपहिततमे कर्मणि प्रधान उत्पद्यन्ते आहोस्तिद-
नेन यस्य कर्मत्वं तस्मिन् गुणकर्मण्येति । तत्रोक्तम् ।

एकेषां मतमिति । (कै)

एवं च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु विकल्पः फलित इति भावः ॥ तत्र विकल्पे युक्तिमाह ॥

माश्वकमित्यादिना । (कै)

वस्तुत इदं सर्वं वाचनिकमिति तत्त्वम् ॥

अभिधानव्यापारेणेति । (कै)

शाब्देनेत्यर्थः । एतच्च द्वैविध्यं गत्यर्थेष्वन्तव्यतिरिक्तविवयमिति नातिप्रसङ्गः । इदमत्रावधेयम् । अकर्मकथतिरिक्तद्वेषप्रकृतिकण्यन्त-
याचते इति नेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम् । यत्तु खोदेशक-
दानेष्वा याचनमिति । तत्र । पुत्रार्थं कन्यां याचते इत्यनापत्तेः । स्वसम्-
बन्धा नयति यामम् । भारं वहति यामम् । भारं हरति यामम् ।
गत्वर्थानाम् । गमयति देवदत्तं यामम् । यामयति देवदत्तं यामम् ।

तस्मादन्यकर्मत्वमत्राया नैष्टयम् ॥ कालेति । भा । मासादय एव काल-
वाचित्वेन लोके प्रसिद्धाः न तु गोदोहनपाकादय इति सत्यपि भावस्य
काण्डत्वे पृथगुपादानं कृतम् । निर्घातपरिमाणा हि क्रिया चनिर्घात-
परिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदायोऽदीयमाना मासगोदोहादिशब्द-
वाच्या काल इति दर्शनम् । अध्वाचासौ गन्तव्योऽध्वगन्तव्यः । अत एव
गुण कर्मेति । पुरुषप्रवृत्तेः पयःप्रभृत्यर्थत्वाद् दुहादावप्रधानं गवादुच्यते ।
अन्ते तु शब्दतः प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यम् । प्रयोज्यव्यापारस्य
त्वप्रधानमिति तदार्थधर्मादुच्यते । भ्रुवमुक्तयो ऽकर्मकाश्चेष्टितयुक्तयो
गत्यर्थाः । शब्दगुणे प्रयोग क्ये । न च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु
गुणकर्मवे स्यात् अन्ते कर्तुंश्वेत्यस्य सपरइत्यनेन बाधादिति वाच्यम् ।

प्रधानकर्मण्याख्ये जादौगाड्डर्बिकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादोर्गा अन्ते कर्तुंश्च कर्मणः ॥

नयति साधने यामादावित्यर्थः ॥ तदयं निष्कर्षः

“गौणिकर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीदृष्टव्यहाम् ।

बुद्धिभक्तार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ष्यन्तानां लादयो मताः ।

इक्रोर्निजेच्छया किं वा प्रयोज्ये वज्रदशिभिः ॥

लक्ष्ये दृष्टा निर्णयोऽच कर्त्तव्यो भाष्यपारगैः” ।

इति ॥ नन्वकर्मकाणां ष्यर्थकर्मसर्वेऽपि द्विकर्मकत्वाभावाद्

ध्रुवयुक्तिष्वगुण इत्यसंगतमतो भाष्ये

याचनमात्रेण विनयसम्बन्धाभावाद्वात्र सम्प्रादानत्वमिति स्पष्टं भाष्ये ।

विनये न च तद्विषयज्ञानत्वं सम्बन्धः । अत्रमवश्यमिति गाम् । निर्गमप्रति-

ष्यन्वकर्मैति चेद् ब्रूयाद्धादौनामविधिरयं भवेत् । अत्रा नीयते

मासः । स्वासो मासः । एवं प्रथ्यते क्रोश इत्यादिप्रकृतम् । यदा त्वङ्गी-

कृतसकर्मकधात्वन्तरार्थे आसनादावास्यादयो वर्त्तन्ते तदा पूर्वेणैव कर्मत्वं

सिद्धम् । तथा हि । मासमास्त इत्यस्यायमर्थः । मासमासनेन व्याप्रोतीति ।

गमयितव्यः गमितः सुगम इति । यत्तु कौमुद्यां दुह्याप्यर्थत्यादिना

दुह्यादीन् न्यादीन् द्वैराश्रयेण पठित्वा न्यादयो मुख्ये दुह्यादयो गौण-

इत्युक्तम् । तत्र ग्रहेः पाठो निर्मुक्त एव । जयाद् सुतवं प्रकथित्यदा-

हरणघायुक्तम् । इतरेषान्तु द्विकर्मकतामात्रतात्पर्यकः पाठः । न्यादयो

दुह्यादयस्त्वेत्युभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे इति सिद्धान्ताविरोधेन व्याख्ये-

सुहरः । कृत्, कथ्यते प्राणा यामम् । कृष्ट्या, कृष्टा, सुकर्षा । अप्रधाने

दुह्यादीनामिति । अत्र दक्षिणप्रभृतयोऽपि ऋद्धानो न तु दुहियापीति श्लोक-

पठिता एव, एतेषां दुह्यादीनामप्रधाने कर्मस्थान्त्वे न्यादीनाञ्च । एतदपि

न्याककिद्धम् । यतः पयोर्थां पूर्वं गवि प्रवर्त्तते ऽतः शुद्धस्य दुहेर्गवाभिसम्बन्धो

नयति साधने यामादावित्थयः ॥ तदयं निष्कर्षः

“गौणिकर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नौघृह्यहाम् ।

बुद्धिभचार्ययोः शब्दकर्मणां च निवेक्षया ॥

प्रयोज्यकर्मण्येषां प्यनानां सादयो मताः ।

इकोर्निजेच्छया किं वा प्रयोज्ये वज्जदर्शिभिः ॥

सद्ये दृष्ट्वा निर्णयोऽच कर्त्तव्यो भाष्यपारगैः” ।

इति ॥ नन्वकर्मकारणां प्यर्थकर्मसत्वेऽपि द्विकर्मकत्वाभावाद्
ध्रुवयुक्तिष्वगुण इत्यसंगतमतौ भाष्ये

याचनमात्रेण विनयसम्बन्धाभावाद्वात्र सम्प्रदानत्वमिति स्पष्टं भाष्ये ।
विनये न च तद्विषयज्ञानवत्वं सम्बन्धः । ब्रजमवस्थाद्वि गाम् । निर्गमप्रति-

ष्वन्यकमेति चेद् ध्रुवाद्यादौनामविधिरयं भवेत् । अत्र नोपते

मासः । स्वासी मासः । एवं प्रथ्यते क्रौञ्च इत्यादिद्रव्यम् । यदा त्वङ्गी-
कृतसकर्मकधालन्तरार्ये आसनादावास्यादयो वर्तन्ते तदा पूयेणैव कर्मत्वं
सिद्धम् । तथा हि । मासमास इत्यस्यायमर्थः । मासमासनेन व्याप्नोतीति ।

गमितव्यः गमितः सुगम इति । यत्तु कौमुद्यां दुह्याच्चर्थाद्यादिना
दुह्यादौन् न्यादीन् वैराश्येन पठित्वा न्यादयो मुखे दुह्यादयो गौण-
इत्युक्तम् । तत्र ग्रहेः पाठो निर्मुक्त एव । अथाह सुतहं शकभित्यदा-
हरणच्चायुक्तम् । इतरेषाम्, द्विकर्मकतामात्रतात्यर्थकः पाठः । न्यादयो
दुह्यादयस्त्वभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे इति सिद्धान्ताविरोधेन व्याख्ये-

सुहरः । ह्य, ह्यथते शाखा ग्रामम् । कृष्या, ह्यथा, सुकर्षा । अप्रधाने
दुह्यादौनामिति । अत्र दण्डिप्रभृतयोऽपि गृह्यन्ते न तु दुहियाधीति श्लोक-
पठिता एव, एतेषां दुह्यादौनामप्रधाने कर्मण्यस्थेये चादौनाः । एतदपि
न्याससिद्धम् । यतः पयोर्धी पूर्वं गवि प्रवर्तते इतः शुद्धस्य दुहेर्गौवाभिसम्बन्धो

निर्ज्ञातपरिमाणेति । (कै)

इदं “कालाः परिमाणिना” (१।१।५) इति सूत्रस्यभाष्य-

विरुद्धम् ॥

लादिविधानार्थमिति । (कै)

अनत्यन्तसंयोगे द्वितीयाथमित्यपि बोध्यम् ॥ द्वितीयाविधान-
मपि मासं गुडधाना इत्यादावक्रियायोगे चरितार्थम् ॥ इदम-
पूर्वकर्मसंज्ञाविधायकमिति मत्वा ह

यदा त्विति । (कै)

पूर्वेष्वै “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” (१।४।४५) इत्यनेन ॥

यार्थज्ञानानुसूत्रेण केन पथा गन्तव्यमित्यभिलाषादिरूपो व्यापारः पृच्छेरर्थः ।
माणवकस्य व्यापारे सम्बन्धसामान्येवान्वयः । ज्ञानविषयत्वेन पथं कर्मत्वम्
माणवकेन च तज्ज्ञानाश्रयत्वं सम्बन्धः । कस्यापि पूर्वविषयस्याप्राप्तावनेन
कर्मत्वम् । भिन्निर्याचिना व्याख्यातः । उक्तमवधिरोति फलानि । विभाग-

कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ।

लादिर्देश इह गृह्यत इति भाष्य उदाहरणाद्विज्ञापते । इदानीमक्षयितस्य
पूर्वाचार्य्यंस्तं संज्ञान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति । विपरीतमिति । भा ।
कर्मधर्मणा विपर्ययन्तत्वाद्विपरीतमुच्यते । ईप्सिततमं द्वेष्यमितरच्चेति पूर्व

निराहार्यं । अत एव ह्यत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिः । गुणानुरोधेन
प्रधानावृत्ते सम्भवात् । तथा मय्येवंपि प्रधाने स्यात् । इत्यते तु गौणे ।
तथा च भारविः । “येनापविद्धसलिलः स्फुटभागसद्भा देवासुरैरन्तमम्बु-

धर्मम् । वक्तव्यं, उक्तं, सुवच । शासु, अनुश्रियते माणवको धर्मम्, अनुशा-
सितव्यं, अनुश्रियतः, अनुशास । दण्डि, गंगाः शतं दण्डान्ते, दण्ड्या,
दण्डिता सुदण्डा । जि, शतं जीयते देवदत्त, जेतव्यो, जितः, सुजयः ।

वक्ष्यतीति । (कै)

कालाध्वनोः (१ । २ । ५) इति सूत्रे इति शेषः । यथा कट-
मिति दृष्टान्तेन कर्तुरित्येव तत्र प्राकृतशब्देन विवक्षितमिति
भावः ॥ अस्य प्रकारस्यावश्यकत्वमित्याह

सकर्मकाणामपीति ॥ (कै)

न चेयमपि कल्पना अकर्मकविषयैव न सकर्मकविषयेति वाच्यम् ।
अनया रीत्या सकर्मकाकर्मकसाधारणकालाध्वनोरित्येतद्विषयस्य
न तर्हीदानीमिदं वाच्यमितिप्रत्यक्ष यत्राक्रियथा इत्यन्तसंयोगस्तदर्थ-
मित्युत्तरस्य च “कालाध्वनोः” (१ । २ । ५) इतिसूत्रभाष्यस्यसा-
ङ्गत्यापत्तेः । इत्यते च मासमधीते इत्यादौ कालस्य कर्मत्वमनया
पूर्वकमादानं चैरर्थ । उच्चात् पक्षान्यादन्ते इत्यर्थात् । अर्थात्वाविवक्षाया-
मनेव कर्मत्वम् । माणवक धर्मं प्रते प्राप्ति वा । ब्रह्मो विषयतया ज्ञानानु-
कूलशब्दप्रयोगरूपो व्यापारोऽर्थः । प्रवृत्तिपर्यवसामो प्राप्तेः अर्थं स च

कालभावाध्वनन्त्या अकर्मकाणां धातूनां कर्मसंज्ञाभवतीति

त्रिविधं कर्म निर्दिष्टमिदं तद्विपरीतम् । कपिलकादित्याद्य एते कञ्जेति
भवति । अपरिसमाप्तमिति । भा । इच्छाप्रकर्षाभावादित्यर्थः न भवेति । भा ।
कलावक्तव्यकथयानामविधानात्प्रधानकर्मण्यभिधेये इति पूर्वमुक्तत्वात् ।
विधिर्ममञ्च” इति । अमृतं इत्यत्रोद्देश्यतया मुख्यम् । अम्बुभिधिक्षु गौणः ।
अवपि अन्ये तु यथावचोक्त्या गोपीदावमकार्दतभावस्यैनामगन्तेत्युदा-
हृतम् । तदपि न । ख्यन्ते कर्तुंश्च कर्मण्य इति सिद्धान्तात् । यद्वा
लविज्ञाने इतिपुरादावात्कामेपदौ शेषदेवेन पठित । तस्येदमुदाहरणम् ।
सुप्ति, मुच्यते देवदत्त शतं, मोक्षितयो, मोक्षित, सुमोषः । ख्यन्ते कर्तुंश्च
कर्मण्य इति । अविधानइति शेषः । अण्यन्तावस्थायां कर्तुंश्र्यन्तावस्थायां
कर्मण्य सतोऽभिधाने ज्ञादीनाहुइत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । ये माण्यारवो

(अ. १ । पा. ४ । षा. ३)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

रीत्या ऽकर्मकधातुयोगे कटोदीनां कर्मत्वं तु नापाद्यमनभिधाना-
दित्याहुः । वस्तुतो ऽन्यैव कल्पनार्थैषां सकर्मकत्वं न त्वचत्यभिदं
वचनं विधायकं हिशब्दयोगात् । ध्याख्यानभाष्यस्यापि कालादयो
ऽकर्मकधातूनां कर्मसंज्ञा यथा भवन्ति तथा धात्वर्थरूपं वक्तव्यमुक्त-
युक्तेरिति भुवयुक्तिव्यशुणं इति सम्यगेवेत्यर्थं इति युक्तमाभाति ।
अन्यथा वचनस्य “ यदा त्वि ” त्यादिनोक्तया “ कालाध्वनी ” रिति
सूत्रभाष्यसंमतया रीत्या प्रत्याख्याने आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदा-
पत्तिः । आरम्भेऽपि तदावश्यकत्वे नानारम्भपरतयैवैतद्द्वयन्यव्याख्याया
व्यायस्वात् ॥

धर्मं कुरु इत्यादि विधिघटितोपदेशरूपः । अत्रोभयत्रापि कर्तृश्यापारा-
नन्तरं तन्ध्यानाश्रयत्वरूपो माणवकतेन सम्बन्धः । वचनादि कर्मणा धर्मेश
माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात् प्राप्तसम्पदानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वमिति

वक्तव्यम् । काल । मासमास्ते । मासं स्रपिति ॥ भाव । गोदोहमास्ते ।

दुहादोना लपधातुकर्मणि णादिविधानात् तुच्छं एतार्यं पक्षः । तथा च
परस्माद्दुमपिष्यते । तस्यैव विपरीतकर्मणो कक्ष्यं द्रव्यं यति यक्तिस्त्विति ।
भा । यक्तिन् गीवादौ कर्मणि सत्यन्यत् पयः प्रमथ्युपजायते तत्कर्म कल्प ।

बुद्धयेषु पक्षद्वयस्योपपादितत्वात् । यत्तु श्रोत्र्यः प्रयुङ्क्ते । “सक्रीडाहंस-
मोहयार्हकशिशुभ्रशप्रार्थितोन्निरचन्नेति” तच्चिन्त्यम् । शिशुना चन्द्रं
प्रार्थितेत्यप्रधाने कृतवत्ये ब्रह्मग्रीहशयोगात् । वक्षति हि ।

ऽग्न्य तावस्यायामपि सकर्मका ख्यन्तावस्यायानुत्तरसूत्रेण द्विकर्मका जाता-
स्तेषु ख्यन्तावस्यायां यदुत्तरसूत्रेणोपजातं कर्म तत्र णादयो भवन्तीत्यर्थं ।
गमयति यामं देवदत्तम् । गम्यते यामं देवदत्तः, गमयितव्यः, गमितः,
सुगमः । बुध्यर्थं, बोध्यते माणवको धर्मम् । बोधयितव्यः, बोधितः, सुबोधः ।

संख्याविशेषः । (कै)

यामादीनां समूहाविशेषः ॥

इतरदिति । (कै)

उदासीनमित्यर्थः ॥

इदं तद्विपरीतमिति । (कै)

धात्वर्थफलाश्रयत्वाभावादिति भावः ॥ श्लोकस्यविपरीतग्रहं
व्याचष्टे भाष्ये

अपरिसमाप्तमिति ॥ (भा)

अपरिसमाप्तत्वं व्याचष्टे

स्पष्टं भाष्ये । अन्वयोर्योगे सर्वथा पूर्वविधिविषयाप्राप्तियोग्ये विषयेनानेन
कर्मत्वमनभिधानात् । तेन माणवकाय धर्मोपदेशकात्वे शूद्रेणापि अरवे
शूद्रं धर्मं ब्रूते इति न प्रयोगः । अन्वयमिधानं च ततः शिष्टश्लोकस्य बोधा-

गोदोहं स्वपिति । अध्वगन्तव्य । क्रोशमास्ते । क्रोशं स्वपिति । देशव्या-
कर्मणां कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । क्रुद्धन् स्वपिति । पञ्चालान् स्वपिति ।

धात्वर्थयोगेति । भा । धातुशब्देन धात्वर्थ उच्यते । तस्यार्थः प्रयोजनं पयः
प्रमत्ति तेन योगो पन्थाः सा यत्नी यत्र भवति गोदुग्धते-पयः पौरुषस्य
कर्मणो याचते इति प्रधाने तु न भवति यत्नी दुग्धते पयसो गौरिति ।

अप्रथमाविभक्त्यर्थं चायमिति । न च पन्थे त्तः । अप्रधाने दुहादीना-
मित्युक्तम् । अत एव काकपक्षधरमेव याचित इति काण्डिदास ।

एतयत्नो गुणगुण्याभ्यां कर्मण्यं प्राप्यते एयक् । अविशेषाद् द्वितीयावप्रतिता
प्रत्यवसानार्थं, भोज्यते माणवक श्योदनम्, भोजयितव्यो, भोजिता, एभोज ।
शब्दकर्म, याच्यते माणवको वेदम् । पाठयितव्यः, पाठिता, एपाठ ।
अश्रमैका, आश्रयते माणवको मानम्, आशयितव्या, आशयिता, आशः ।
मुद्रियतवसानार्थंशब्दकर्मैकेद्दु गृह्यकर्मणि लादय इति मतान्तरम् । बोध्यते

नवेति । (भा)

कल्पकर्मणोर्द्वितीयेतिकार्यम् । अत्र पक्षे ईप्साप्रकर्षाभावाद-
परिसमाप्तत्वं तु न युक्तमुदासीनेऽपि तथात्वापत्ते । भाष्येऽन्यस्य
वोक्तेश्च ॥ सर्वकर्मकार्याभावे हेतुमाह

प्रधानकर्मणीति ॥ (कै)

कथिते लादय इति । (भा)

येनोक्तं स एवायं वादीति भावः ॥ तदेतत्स्वयं दूषयति ।

भावरूपमिति "तदस्य तस्मिन् स्यादिति" (५।१।१६) इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । तत्र हि "इयं विवक्षा प्रायोक्तौ लौकिको च" इत्युक्तम् ।

विपरीतं तु यत् कर्म तत् कल्पकवयो विदुः ।

इदानीं सञ्चान्तरमनारम्भमानं व्याह कल्पं नोक्तमिति । यस्मात् तत् कर्मैव
तस्मात् एयक् कल्पेति नोक्तमस्मिन् शास्त्रे दुष्टादौनामप्रधाने कर्मणि लादि-
धामस्य गोरिति । यत्रत्यैकेन शब्देन भिन्नकल्पद्वयाभिधा । न शक्यते
तत्र युक्तमेकस्यैवोपजीवनम् । प्रधाने निपता यथै गुणे ह्युभयथा
भवेत् । इत्याह गौणिकोऽपि इति भाष्येऽपि गुणद्वयम् ॥ नेताश्वस्य

भाष्यवक्तं धर्मं भोज्यते भाष्यवक्तमोदन, पाठ्यते भाष्यवक्त वेद इत्यादि ।
तदयमर्थं निर्णय । नोवहिद्ब्रह्मिभ्य प्रधानकर्मेणि लादय, तत्सम्बन्धस्य

१ विवक्षा च इयं । अस्यैव प्रायोक्तौ विवक्षास्ति लौकिकी । प्रायोक्तौ
विवक्षा । प्रयोक्ता हि ऋक्षा स्निग्धया स्रक्षणाया जिह्वया मृदून् स्निग्धान्
श्लक्ष्णान्शब्दान् प्रयुक्ते । लौकिकी विवक्षा यत्र प्रायस्य सप्रत्यय । प्राय
इति लोको व्यपदिश्यते । न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य
स्यादित्यत्र उत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य सप्रत्यय स्यात् ॥ यद्येव नार्थ
स्यात् यद्येन । न हि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्य इत्यत्रोत्प-
द्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य सप्रत्यय स्यात् ।

तेन योग इति । (कै)

तेन योगो वाच्यो यस्याः सा षष्ठीत्यर्थः । धात्वर्थव्यापारप्रयो-
जनफलविशिष्टपथ आदिनिरूपितमन्वर्थार्थिका यत्र षष्ठीत्यर्थः ।
एवं च दुहादियोगे पथसो गत्यन्वयं कृत्वा षष्ठीप्रयोगो न दृश्यते
किं तु गोः पथसन्वये सा दृश्यते इति भावः ॥

शास्त्रप्रवृत्तौ प्रयोजिकेति तदर्थं इति तत्र कैयटे स्पष्टम् । 'श्रियथा शब्द-
तत्त्वविद साक्षात् कृतपरावरा इति "एषोदरादीनि" (१ । १ । १०८)

यस्मिंस्तु कर्मण्युपजायतेऽन्यद् धात्वर्थयोगापि च यत्र षष्ठी ।
तत् कर्मकस्मैति च कल्पनोक्तं धातोर्हि इत्तिर्न रक्तसोऽस्ति ॥

संज्ञाभेदेनेत्यर्थः । एतेनेति । भा । अकथितं कर्म इत्येवास्तु माभूत् पूर्वं इयं
तद्विषयेऽनेनेव कर्मसंज्ञाया सिद्धत्वात् परिगणनं च न करिष्यत इति
वाप्यगुण इति प्रलोके भुवग्रहयश्च व्यर्थमिति चेन्न । कालभावाध्वगन्त-
व्याः कर्मसंज्ञा हरकर्मणाम् । देशश्चाकर्मकाणामिति भाव्याद्रन्तयोऽध्वा
अथ गन्तव्यं । अस्मादेव निपातनाद्रन्तव्यशब्दस्य परनिपातः । गन्तव्यतया
प्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभाव आर्धेन न्यायेन प्रयोज्यव्यापारप्राधान्यं,
तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य । तत्राधान्याच्च तत्कर्मणोऽपि प्राधान्यमित्यन्ये ।
सर्वथा सादयः प्रयोज्यकर्मणोऽस्ति स्थितम् । अकर्मकाणां च धातूनां काल-

१ कै पुनः श्रिया । वैयाकरणाय कुत एतत् । शास्त्रपूर्विका हि
श्रियिर्वैयाकरणाच्च शास्त्रश्चा । यदि तर्हि शास्त्रपूर्विकं श्रियि श्रियिपूर्वकं
च शास्त्रं तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । एवं
तर्हि निवासत आश्रयतश्च । स चाचार आश्रयवर्त एव । कः पुनराश्रयवर्त
प्रागादर्थात् प्रत्यक् कालकृत्वाद् दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् ।
एतस्मिन् आश्रयनिवासे ये शास्त्रणा कुम्भीधान्या अलोलुपा अष्टहमाह-
कारणाः किं षिदन्तरेण कस्याश्चिद् विद्याया पारशास्त्रं भवन्तः श्रिया ॥

कर्मकार्येति । (कै)

द्वितीयादीत्यर्थः ॥

रसत्वत इति । (भा)

सार्वविभक्तिकस्तसिः । रस्य सत्वमात्रेणेत्यर्थः ॥ ननु परिगण-
नस्य सत्तात्सर्वं न सिध्यतीत्यत आह

अकथितम् इत्यादि । (कै)

एवं चाकथितेन “अकथितं च” इति सूत्रेणैव सर्वां सर्ववि-
धया कर्मसंज्ञा सिद्धा किं पूर्वसूत्रद्वयेनेति श्लोकार्थः । अनेन

इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भाष्यप्रदीपोद्घोते विस्तरः । अत्रापि कर्मत्व-
शक्तित्वेनैव द्वितीयया बोधः । कर्मसंज्ञा विधायकशास्त्रैस्तत्तदर्थं कर्मत्व-

एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन ।

तत्रेष्वितस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः ।

प्रश्नार्थः ॥ अस्त्विति । भा । यवेभ्यो गां वारयतीति गवां कथितत्वात् कर्म-
संज्ञा न स्याद् वारयतीत्यामित्यपादानसंज्ञैव तु स्यादिति “कर्तुरीप्सित-
तमम्” इत्यारब्धम् । तस्मिन् ध्यारब्धे अनौप्सितस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नो-

त्तौके प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशंयोजनादिरेव यद्दृश्यम् । तेना-
ध्वानं स्वपितौति न भवति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । यावता
कांक्षेन गौर्दुहते तावन्तं कालमास इत्यर्थः । क्षोशमास्ते । कुम्हन् स्वपिति ।
अन्यमात्रं काकोपाधिरिति मत्ते गोदोहादेर्यद्यपि कालत्वात्सिद्धं तेषामपि

भाषाभ्यगन्तव्यदेशः कर्मसंज्ञका इत्यन्ते । उक्तं च, “कालभावाभ्यगन्तव्याः
कर्मसंज्ञा ह्यकर्मण्याम् । देशस्याकर्मकार्या तु कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्य-
मिति” । अर्ध्वेगन्तव्येति, गन्तव्योऽर्ध्वाः उभ्वगन्तव्यः, कर्होरादिभ्वभ्यश्च्यो

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

सूत्रत्रयविहितसंज्ञासंज्ञिनी शक्तिरेकैवेति सूचयति । आद्यसूत्र-
द्वये फलाश्रयताजनकतोभयसमानाधिकरणा इह तु जनकतामात्रस-
मानाधिकरणेत्यन्यत् ॥ उत्तरमाह

यत्त्विति । (भा)

यत्पुरस्ताद् “वारणार्थानामि”ति सूत्रेण कौर्त्तितं यदीप्सितेन
यवादिना युक्तां गवादि तस्य संज्ञार्थमाद्यं सूत्रमावश्यकमित्यर्थस्तद्-
व्याचष्टे ।

शक्तिबोधनात् । अत एव “अकथितं च” इति सूत्रशेषे भाष्ये अनेनैव सर्वत्र
कर्मत्वे सिद्धे आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशङ्कितं सति “वारणार्थानाम्” (१ ।

यत् कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्ध्यर्थम् ।

ईप्सितमेव तु यत्स्यात् तस्य भविष्यत्यकथितेन ।

तीति तथा युक्तमित्यारब्धम् । ननु तथा युक्तग्यानेन भविष्यति । नैत-
दस्ति । दुह्यादिपरिगणनं नटस्य शृङ्गोतीत्यादावतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवश्यं
वक्तव्यम् ॥ ईप्सितयुक्तं चेति । भा ईप्सितेन यवादिना युक्तं यद् गवादिर्वा-
च्यंमाद्यं तस्य कर्मसंज्ञा सिद्ध्यर्थं पूर्वसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । चशब्दात् कर्मा-

लोके मासादेरेव तथात्वेन प्रसिद्धत्वात्पृथग्भावग्रहणम् । देशशब्देन च
ग्रामसमुदायविशेषा कुरुपञ्चालादयो गृह्यन्ते इति कैयटः । तेनाधि-
श्रीङ्स्थासामित्वादेर्वैयर्थ्यं नेति ध्येयम् । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति
तु गुणद्वययोरर्थे चारम्भणीयम् । क्रोशं कुटिला । मासङ्गुडधाना ।

प्रवृत्त्य । गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशादेर्ग्रहणार्थं गन्तव्य-
ग्रहणम् । तेनाध्वानं स्वमित्तीति न भवति । ननु च कालाध्वनोरिति सिद्धा
द्वितीया किं कर्मसंज्ञया, देशस्य तावदक्तव्य । कालाध्वनोरधि लादिविधा-

ईप्सितमेव तु (भा)

इत्यादिना विनिगमनाविरहेणेप्सितमेव कर्मसमीप्सितमस्यैश-
पादान्तं च्यादिति भावः ॥ तदेवाह ।

अवधारणेनेति । (बै)

एतेनैतद्वाच्यबलेन "अहर्षितं च" इति श्रुते ईप्सितमस्यैव-
तर्पणस्यैवमेवैवमेव कर्मसंज्ञां यदन्तः परात्माः ॥ ननु अहर्ष-
यत्पदं च पश्यन्ति भविष्यतीत्यस्य च ।

प्रधाने (कै)

इत्यादि ॥ ननु षष्ठीवत्तदभावस्य न्यायेनाप्राप्तेरुभयथेत्युक्तमत

आह

गुणकर्मणीति ॥ (कै)

ननु स्नादिवत् षष्ठ्यपि प्रधानकर्मण्येव न्यायेत्यत आह ।

यत्र हीति ॥ (कै)

गोणिकापुत्रः (भा)

भाष्यकार इत्याहुः ॥

कर्मता शक्तिमत्वम् । धातूनां सकर्मकत्वमपि कर्मत्वशक्तिभेदार्थान्वय्यर्थकत्व-
मिति दिक् ।

ल्लोकेनैव शब्देन भिन्नकक्षयोर्गुणप्रधानयो कर्मणोरभिधानं न सम्भवति
तत्र प्रधानकर्मण्य एवाभिधानं न्याय्यम् । षष्ठी तु एधगुणप्रधानाभ्यां
द्वितीयावद् विधीयते विरोधाभावाद्गुणभ्या प्राप्ता शिष्टस्वरणाद् गुण-
कर्मणि विकल्प्यते ।

धर्मादिप्रिष्यते । क्रियासु कालयोगोतः प्राग्योगो इत्यकर्मणेति ॥
“अतस्तेः कर्मभिर्धातुर्युक्तो इत्यैरकर्मकः । अस्य कर्मणि भावे च निमि-
त्तत्वाय कल्पतइति च ॥” एतेन “सस्तेमाघमघाभिधानि यमुना गङ्गौघ-
सङ्गे यये”ति धौष्टर्धप्रयोगो व्याख्यातः ।

ईप्सितमेव तु (भा)

इत्यादिना विनिगमनाविरहेणैप्सितस्यैव कर्मत्वमीप्सिततमस्यैवा-
पादानत्वं स्यादिति भावः ॥ तदेवाह । -

अवधारणेनेति । (कै)

एतेनैतद्भाष्यवलेन “अकथितं च” इति सूत्रे ईप्सिततममित्यनु-
वर्त्यफलाश्रयस्यैवानेन कर्ममंज्रां वदन्तः परास्ताः ॥ ननु सहात्यक्र-
वत्पर्यवत् पश्यपि भविष्यतीत्यत आह ।

(१ । ४ । ३२) इति सूत्रात् तद्भाष्यसाधकतमस्य कर्मत्वकरणत्वोभय-
शक्तिमत्त्वं बोध्यम् । शतं श्रुतेन वा दीक्ष्यति । एवं च सर्वसंधारणकर्मत्वं
ग्रहणं न्याय्यम् । अथ प्रकारे तदा यद्यपि आदियद्येन गृह्यते इति
प्रधानकर्मण्येव सा भवतीति मत्वा प्रश्नः । उभयधेति । भा । गणकर्मणि
षष्ठीद्वितीयादर्शनादुभयमपि स्मर्यते । वाचनिकं चेदं न तु न्याय्यम् । यत्र
प्रत्ययम् । अघिशोडित्यादिशापकं वा बोध्यम् । इह च कर्मणि भूते
च लकारे देवदत्तेनास्यते मासो मासं वेति रूपद्वयमधीष्टम् ।
स्यादेतत् । भाषेपाकर्मकेभ्य इति यचनान्मायादिकर्मकाल्पयं भाषे च
इति चेतुः । उच्यते । अकर्मकेभ्य इत्यनेनान्तरङ्गं इत्यकर्मं व्युद्गयते न
तु बहिरङ्गं कानादिकर्मं । कर्मण्येव तु अक्षिपद्याश्रयणादन्तरङ्गासतिधौ
बहिरङ्गे कानादिकर्मण्यपि प्रतिरविरुद्धा । नातिशक्तिपक्षयोर्लक्ष्यागुरो-
धेन व्यवस्येति सिद्धान्तात् । उक्तञ्च हरिणा । “शक्तिप्रमाणमन्त्यादेर्प्रत्य-
येदमधीयते मामं वेदाध्ययनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । अथ “कर्मकर्मणोः
कर्मो”ति षष्ठी द्विकर्मकेषु किं प्रधाने कर्मणि भवति आहोषिदृष्टे
भवति आहोषिदुभयो, उभयोरिति प्राप्तं द्वितीयावृद्धाद्यकारे यचनान्
गुणकर्मणि विरुध्येन षष्ठी प्रधानकर्मणि नित्या, नेता उच्यते सुप्रत्य

प्रधाने (कै)

इत्यादि ॥ ननु षष्ठीवत्तदभावस्य न्यायेनाप्राप्तेरुभयथेत्ययुक्तमत
आह

गुणकर्मणीति ॥ (कै)

ननु सादिवत् षष्ठ्यपि प्रधानकर्मण्येव न्यायेत्यत आह ।

यत्र हीति ॥ (कै)

गोणिकापुत्रः (भा)

भाष्यकार इत्याहुः ॥

कर्मता शक्तिमत्वम् । घातुना सकर्मकत्वमपि कर्मत्वशक्तिमदर्थान्वय्यर्थकत्व-
मिति दिक् ॥

ह्येकेनैव शब्देन भिन्नकक्ष्ययोर्गुणप्रधानयो कर्मणोरभिधानं न सम्भवति
तत्र प्रधानकर्मण एवाभिधानं न्याय्यम् । षष्ठी तु प्रथमगुणप्रधानाभ्या
द्वितीयावद् विधीयते विरोधाभावादुभाभ्या प्राप्ता शिष्टस्मरणाद् गुण-
कर्मणि विकल्पते ॥

धर्माद्विशिष्यते । कियाम् कालयोगोत् प्राग्योगो द्रव्यकर्मणेति ॥
“अतस्तैः कर्मभिर्घातुर्युक्तो द्रव्यैरकर्मकः । तस्य कर्मणि भावे च निमि-
तत्वाय कल्पतइति च ॥” एतेन “सस्तेमाघमघाभिधानि यमुना गङ्गौघ-
सङ्गे यये”ति धौर्ध्वंप्रयोगो व्याख्यातः ॥

क्षुभ्रमिति वा । इहाक्षयितं कर्मण्येतावदस्तु मास्तु पूर्वसूत्रद्वयं तद्विषय-
स्याप्यक्षयितत्वात् । सत्यम् । नटस्य शृणोतीत्यत्र माभूदिति दुह्यादिपरि-
गणनमवश्यं कर्तव्यं तस्मिंश्च क्रियमाणे व्योदनं पचति । अन्नमूलान्युपसर्पती-
त्यत्र न स्यादिति पूर्वमपि योगद्वयमारभ्यत इति ।

६२४ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 (गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म- (अ. १ । पा. ४ । आ. १)
 काणामणि कर्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-
 काणामणि कर्ता स यौ ।

२ । ४ । ५२ ॥

ननु क्वचिन्मत्वात् कर्मकारकस्यैव ग्रहणमुचितमत आह
 कर्मशब्देनेति ॥ (कै)

ननु शब्दस्य गुणत्वात्क्रियात्वं कथमत आह
 द्वयत्यादय इति ॥ (भा)

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।
 शब्दकर्मेति कथमिदं विज्ञायते शब्दो येषा क्रियेत्याहोसिष्कब्दो

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ॥
 कथमिति । भा । कर्मशब्देन क्वचित् क्रिया गृह्यते । यथा “कर्तारि
 कर्मव्यतिहार” इति । क्वचित् साधनं कर्म यथा वेः शब्दकर्मण इति ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ॥
 गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चायौ यः कर्ता स यौ कर्म स्यात् ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ॥
 ‘ममयति माणवकं याममिति’ । कथमत्र यामस्य कर्मत्वं यावता कर्तुरौ-
 चित्ततमं कर्मव्युत्थते । न च संप्रति माणवकः कर्ता इनेन कर्मसंज्ञकत्वात् ।
 तत्र यथा माणव्यं बभ्रातीत्यत्र वस्तुतो भक्षणेनेप्सिततमानामपि माषाणां

(गतिबुद्धिप्रयवसानार्थशब्दकर्मकर्म- (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)
कायामयि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

न ज्ञानमात्रेति । (कै)

ज्ञानसामान्यवचना एव बुद्ध्यर्थान्तश्च गृह्यन्ते न तु तद्विशेष-
वचना इति भावः ॥

शब्दविषयान्नेवेति । (कै)

श्रोत्रेन्द्रियज्ञानरूपामित्यर्थः । एवं च ज्ञानविशेषार्थत्वेन न
बुद्ध्यर्थत्वात्सिद्धिरिति भावः ॥

बुद्ध्यर्थत्वादिति । (कै)

ज्ञानसामान्यर्थत्वमाश्रित्य बुद्ध्यर्थत्वादपि सिध्यतीत्यभिमानः ॥

ह्यत्यादौना प्रतिषेधो वक्तव्यः । कै पुनर्ङ्यत्यादयः । ङ्यति क्रन्दति शब्दा-
यते । ह्यति देवदत्तः । ह्यायति देवदत्तेन । क्रन्दति देवदत्तः । क्रन्दयति

पुत्रादेः कर्मणो भावादकर्मकत्वं ह्यतेर्नाशङ्कनीयम् । शब्दायते इति । भा ।
शब्दं करोतीति “शब्दवैरे”ति कण् । शब्दलक्षणस्यात्र कर्मणोऽन्तर्भावात्
कर्मन्तरायोमात्राकर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः । शृणोत्यादौनामिति ।

“गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यत्प्रेषणे कर्मताकृतः ।

नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयतइति” ॥

ग्रामं गच्छेति । अतो यस्यामवस्थायां ग्रामस्य कर्मत्वं न तस्यां माणवकस्य
कर्मत्वं यस्यां च गृह्णन्तावस्थायां माणवकस्य कर्मत्वं न तस्यां ग्रामस्य
कर्मत्वं पूर्वप्रवृत्तत्वाद् माणवत्वमित्यत्र तु नैवं संभवति । ‘यापयतीति’ ।
या प्रापये इत्यत्र प्राप्या गतिर्लक्ष्यत इति यातिर्गत्यर्थः ॥ ‘दीवञ्चोरिति’ ।
अन्वेषणोर्गतिफलं प्रापयामर्थो न गतिः ‘न गतिर्हिंसार्थेभ्य’ (१ । ३ । १५)
इत्यत्र च भाष्यं न वद्विर्गत्यर्थ इति स्वयम् । गुणभावेनापि गतिः प्रतीयतइति

चिन्त्यमेतदिति (कै)

चिन्ताबीज तु यदा जानात्यादिना शब्दविषये श्रावणज्ञाने
वृत्तिस्तदाप्यणौ कर्तुणौ कर्मत्वमिष्टं न च तदा बुद्ध्यर्थत्वेन सिद्धि-
ज्ञानसामान्यार्थत्वाभावात् । एवमेवेदृशेऽनुपमस्थानं क्रियते । अतः
एव यदा रूपादिविषयकचातुषज्ञाने वृत्तिस्तदा न भवति । यथा
विजानातिरूपतर्कं कार्याणं विज्ञापयतिरूपतर्केणेतिभाष्याग्रय
इति ॥

पुत्रं जल्पतीति । (कै)

लाडनपूर्वके जल्पने जल्पेष्टेति भावः ॥ एतेनाकर्मत्वा-
त्किदिरित्यप्यपास्तम् ॥

देवदत्तेन । शब्दायते देवदत्त । शब्दाययति देवदत्तेन । शृणोत्यादीनामुप-
सख्यानमशब्दक्रियात्वात् । वा । शृणोत्यादीनां चोपसख्यानं कर्तव्यम् । के पुन

भा । शब्दोपलब्धिर्विषयेऽर्थे वर्तमाना शृणोत्यादयः शब्दक्रिया न भवन्ति
शब्दसाधनकर्माणस्तु तद्विषयत्वेन प्रयोगात् । न चैषा बुद्ध्यर्थत्वम् । शृणो
त्यादयो हि न ज्ञानमात्रावचना । बुद्ध्यर्थौ तु जानात्युपलभत इत्येतौ

कर्तुं स्वधर्मेण हतौषयेत्यर्थः । गमयति माणवकं ग्रामं ग्रामकर्मकं यद्गमनं
तदनुकूलव्यापाराशय इत्यर्थः । नीवह्यो प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ यद्यप्येतयो

मत्वा प्रतिषेध उक्तः । 'वह्नेरनियन्तकस्येति' । वा । वक्ष्यामीति चोपलब्धिः
वाहयति वशीवर्दान्यवानित्यत्राणौ वशीवर्दा कर्त्तारं ख्यन्ते तु नियन्ता
सारथि कर्त्ता तत्र प्रतिषेधप्रतिषेधाद्विधिरिव भवति । बुद्ध्यर्थमहखेन
ज्ञानमात्रवाचिनामेव यद्यप्य न तु तद्विशेषवाचिना स्मरत्यादीनामित्याहुः ।

(गतिबुद्धिप्रत्ययसामार्थशब्दकर्माकर्म- (अ. १ । पा ४ । ध्या. १)
काण्डामण्य कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

सर्वत्र दृशेरिति । (कै)

ज्ञानसामान्यार्थकत्वादिति भावः ॥ ननु पश्यार्थज्ञानालोचन-
इतिदर्शनाद् दृशेज्ञानसामान्यार्थकत्वाद् बुद्ध्यर्थत्वेन सिद्धिरत आह

चक्षुरिति ॥ (कै)

दृशेरिति । (कै)

ज्ञानसामान्यार्थत्वे इति शेषः । चाक्षुषज्ञानार्थकार्यं तु वचनमा-
वश्यकमेवेति बोध्यम् । इदमेव ज्ञापयति ज्ञानसामान्यार्थकानां तत्र
ग्रहणमिति ॥

श्रद्धयोत्यादयः । श्रद्धोति विज्ञानात्युपलभते । श्रद्धोति देवदत्त । आवयति
देवदत्तम् । विज्ञानाति देवदत्त । विज्ञापयति देवदत्तम् । उपलभते देवदत्त ।

यद्यप्युपलब्धिमात्रवचनौ तथापि प्रयोजकत्वापारविवक्षाया प्रकरणादि-
वशात्तदा शब्दविषयमेवोपलब्धि प्रत्यापयतस्तदा साधनकर्मग्रहणे सिध्यति
न तु क्रियाग्रहण इत्युपसख्यान कर्तव्यम् । एव तु बुद्ध्यर्थत्वादनयो

प्रापणमर्थो न तु गतिस्तथापि विशेषणतया गतिरपि वाच्यकोटिनिविष्टे-
त्येतावन्मात्रेण प्राप्ति मत्वा प्रतिषेध उक्तः । नाययति वाहयति वा भारं देव-
दत्तेन । वहेरनियन्तृकर्त्तृकस्यैव प्रतिषेधः । नियन्तृकर्त्तृकस्य प्रयोष्य कर्मेति

सत्तावपि तथैवोदाहृतम् । 'व्यादिखाद्योरिति' । वा । अपरं व्याहृ सर्वमेव
प्रत्यवसानकार्यमदेर्भं भवति नावश्यमियमेव कर्मसत्तेति 'निगरणापलना-
द्येभ्यश्चे' (वा) ति पदमपि न भवति । इदमेकमिष्यते 'स्तोधिकरत्ये च ध्रौव्य-
गतिप्रत्ययसामार्थेभ्य' इदमेषां जग्धमिति । 'भत्तेरिति' । वा । गत्यार्थादिषु
प्रायेण हेतुमस्ति च एव सभवाद् हेतुमस्ति चो विधिरिति प्रतिषेधोपि

इत्युक्तं भाष्ये इति । (कै)

तच्च तत्रैव निरूपितमत एव "न वेति" (१ । १ । ४४) सूत्रे
इकोरित्यस्योभयत्र विभाषात्वमुक्त्वा ऽप्राप्ते हरति भारं देवदत्तो
हारयति भारं देवदत्तमिति प्रापणार्थं उदाहृतः । विपूर्वो हर-
तिर्गव्यर्थ इति च कैयटः । एवं च वहेः प्रतिषेधो नापूर्वः ।

तथापीति । (कै)

एवं च नियन्तृकर्त्तृकवहेरुपमंख्यानं कार्यमिति तात्पर्यम् ।
नयतेस्तु गत्युपसर्जनं प्रापणमर्थं इति गत्यर्थकत्वमस्त्वेवं प्रापयतेस्तु
शब्दु प्रापणमेव वहिवदर्थं इति न स गत्यर्थ इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

उपलभयति देवदत्तम् । किं पुन कारय न सिद्ध्यति । अशब्दक्रियात्वात् ।
अस्तु तर्हि शब्दो येषां कर्मैति । शब्दकर्मण्य इति चेज्जल्पतिप्रभृतौनामुप-

सिध्यतीति चिन्त्यमेतत् । जल्पतिप्रभृतौनामिति । भा । जषपत्यादय
शब्दनक्रियाया वतन्त इति क्रियाग्रहणे सिध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे ।
पुन जषपतीत्यादौ शब्दकर्मत्वाभावात् । दृष्टे सर्वत्रेति । भा । यदि

वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः । वहन्ति वाहा वाहयति वाहान् रथिन सृत् ।
या प्रापय इत्यत्र तु गतिरेव प्रापणशब्दार्थः ॥ याति गच्छतीत्येकार्थप्रतीतिः ।
तेन कार्त्तं पाचयतीत्यादौ प्रयोष्यस्य कर्मता बोध्या । बुध्यर्थग्रहणेन ज्ञान-

प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्य इति चुरादिशिषन्तोऽप्यख्यन्त एवेति भक्ते प्राप्ति ।
'भक्तयति बलोवर्दान् सस्यमिति' । श्लेषस्याना यवाना वच्यमाणाणा हिंसा
भवति तस्यामवस्थाया कौश्लिचैतन्याभ्युपगमात् । स्वामिनो वा हिंसा
द्रष्टव्या । इह कर्मशब्देन क्वचिक्त्रिया गृह्यते यथा 'कर्त्तरि कर्मवति-

(गतिदुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मार्थम्- (अ. १ । पा. ४ । ध्या. १)
काणामणि कर्ता स गौ । १ । ४ । ५२ ।)

इदमेकमिध्यते इति (भा)

एवं च सर्वमेवेत्यसङ्गतं परस्मैपदकभलयोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥

सारथिरिति । (कै)

पशुप्रेरक इत्यर्थः ॥ अन्यथा रथप्रेरक एव सारथिशब्दस्य प्रसिद्धत्वेन भाष्योदाहरणासङ्गतेरिति बोध्यम् ॥ ननु भवत्यतो-
नित्यप्यन्तत्वेनाणौ कर्त्तृभावादाह

अणि कर्तेति । (कै)

णावित्यत्र सर्वगत्यर्थादिभ्यो हेतुमण्डिच एव संभवेन तस्यैव पद इति भावः । भवेः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः । वार्तिके प्रतिषेध

संख्यानम् । वा । शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतौनास्यपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः । जल्पति विकल्पति आभाषते । जल्पति देव-

क्रियासङ्ख्यानमयसाधनसङ्ख्यानयोभयगत्याश्रयणं सर्वत्र वृत्तेर्न प्राप्नोतीति
भावः । पश्यतिरूपतर्क इति । भा । चक्षुः प्रणिधानद्वारक उपलम्भे यदा
वृत्तिर्वर्तते तदैतदक्तव्यम् । अन्यत्र तु बुद्ध्यर्थत्वात् सिध्यति । तत्र साधन-

सामान्यवाचिन एव गृह्यन्ते न तु तद्विशेषवाचिनः स्मरत्यादयः । अत एव
शुद्धश्रोत्रपसङ्ख्यानं करिष्यते । बोधयति माणवकं धर्मम् । प्रत्यवसानं

हार' (१ । ६ । १४) इति । क्वचित् साधनकर्म 'वेः शब्दकर्मण' इति । इह
शब्दक्रियाणामिति चेत् ज्ञयत्यादीनां प्रतिषेधः । ज्ञयति पुत्रं देवदत्तः
ज्ञापयति पुत्रं देवदत्तेन । क्रन्दति पुत्रं देवदत्तः । क्रन्दयति पुत्रं देवदत्तेन ।
शब्दायते देवदत्तः । शब्दययते देवदत्तेन । अकर्मकत्वादयात्र प्रसङ्गः । शब्द-

इति शेषः । पिण्ड्या अप्राणित्वादुदाहरणे भक्षेरहिंसार्थत्वम् ॥ ननु
यवानामप्यचेतनत्वात्तद्विषयस्यापि कथं हिंसार्थत्वमत आह

क्षेत्रस्थानामिति । (कै)

इदमुपलक्षणं बीजावस्थानामपि भक्षणे हिंसामत्वात् ।

हिंसाङ्ग इति । (कै) .

इदमुभयसाधारणं तत्राद्ये यवान् हिंसन् भक्षयतीत्यर्थः । द्वितीये
तु परानित्यध्याहार्यम् । परान् हिंसन् मवान् भक्षयतीत्यर्थः ।
अत्राद्यमेव युक्तं भाष्यस्वरसादित्याहुः । उदाहरणकचायां भक्ष-
यन्तीतिवद्भवचनपाठे तत्त्वामिन इति शेषः ॥

दत्तः । जल्पयति देवदत्तम् । विलापयति देवदत्तः । विलापयति देवदत्तम् ।
ध्याभाषते देवदत्तः । ध्याभाषयति देवदत्तम् । वृशेः सर्वत्र । वा । वृशेः स्व-

कर्मग्रहणमित्येष पक्षे ध्याश्रयते । क्रियाग्रहणे कर्मग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्मकाणामित्येव सिद्धत्वात् । पुत्रादिकर्मत्वे
जपपतिप्रभृतौनामुपसंख्यानं कर्तव्यमेव । श्लोकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु

भक्षणम् । भोजयति ध्याश्रयति माणवकमोदनम् । ध्यादिखाद्योः प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ ध्यादयति खादयत्यत्रं षट्ठना । भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

लक्षणकस्य कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरायोगाच्च । “प्रद्वयोतेषोपसङ्ख्यानम्”
अशब्दक्रियत्वात् प्रद्वयोति श्लोकं देवदत्तः । आवयति श्लोकं देवदत्तम् । न च
बुद्ध्यर्थत्वाच्च सिद्धिः । चेतत्यादयो हि ज्ञाननात्रवचना बुद्ध्यर्थाः । अस्तु तर्हि
साधनकर्मणो गृहणम् । “शब्दकर्मण्य इति चेत् जल्पतिप्रभृतौनामुप-

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म - (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)
काश्यामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

तुल्यत्वादेति । (कै)

वाशब्दस्यार्थे ॥ नन्वकर्मकवद्भावे कर्मणि लो न स्यादत आह

स्वाश्रयमिति । (कै)

यकर्मकेत्यत्र कर्मभावस्य ग्रहणादिति भावः । अकर्मकेत्यत्र
निषेधकोटौ त्वन्तरङ्गद्रव्यकर्मण एव ग्रहणमिति तात्पर्यम् ॥

गृह्यन्त इति । (कै)

इह शास्त्र इत्यर्थस्तदेवाह

अन्यथेति ॥ (कै)

चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पश्यतिरूपतर्कः कार्षापणं दर्शयतिरूपतर्कं
कार्षापणम् । आदिखादिभौवक्षीनां प्रतिषेधः । वा । आदिखादिभौवक्षीनां

शब्दकर्मत्वात् सिद्धिः । दृष्टेर्बुद्ध्यर्थत्वादेव ग्रहणं सिध्यति । आदिखादीति ।
भा । आदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थत्वात् प्राप्तिः । भौवक्षोर्मत्वर्थत्वात् । यद्यपि
न गतिहिंसार्थेभ्य इत्यत्र न वहिर्गत्यर्थे इत्युक्तं भाष्ये । तथापि बहिरनियन्तु-

हेतुमस्मिजन्ते विधिरिति प्रतिषेधोऽप्यणावित्ययं सन्निधानात्तद्विषयः । तेन
पुरादिष्विजन्तेऽपि भक्षयतौ प्राप्तिस्तत्प्रतिषेध उपसङ्घातः । भक्षयत्यन्नं
वंटुना । आहिंसार्थेति किम् । भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यम् । भक्षयति

संख्यानम्" (वा) । जल्पति पुत्रं देवदत्तः । अल्पयति पुत्रं देवदत्तम् ।
विक्रयति पुत्रं देवदत्तः । विलापयति पुत्रं देवदत्तम् । आभाषयते पुत्रं देवदत्तः ।
आभाषयति पुत्रं देवदत्तम् । दृष्टेः सर्वत्र । यद्यपि क्रियाग्रहणमेवापि
साधनग्रहणमयाप्युभयग्रहणं सर्वथा दृष्टेरुपसंख्यानम् । पश्यतिरूपतर्कं
कार्षापणम् । दर्शयतिरूपतर्कं कार्षापणम् । यदा वाचं दृष्टिः चक्षुः-

(अ १ । पा ४ । धा ३) • (गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म-
काणामणि कर्ता स खौ । १ । ४ । ५२ ।)

कर्माविवक्षायामिति । (कै)

तदविवक्षा हि हेधा तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागात् सत्येव
तस्मिन्नर्थे तत्र कर्मत्वेनान्वयविवक्षाया समन्वित्वेनान्वयस्य विवक्षणा-
द्वेति कार्याणि स्यादय । अचरुचिबीज तु स कर्मणीत्यादिशस्त्रे ।
एव वक्रुमगक्य छतपूर्वी कटमित्यत्र ऋस्याविवचितकर्मतया भावे
साधनस्य कर्तृकर्मणोरितिभाष्यादौ स्पष्टत्वात् ॥

अकर्मकशब्दस्य च (कै)

इत्यादि तदुपपादनमप्यनुचित कर्मसजाया अर्थसजात्वेनार्था-
भासेवान्यपदार्थत्वस्यौचित्याद् अर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति

प्रतिषेधो वक्तव्य । अस्ति देवदत्त । आदयति देवदत्तेन । अपर आह ।
सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेन भवतीति वक्तव्य परस्मैपदमपि । इदमेकमिष्यते ।

कलंकस्येत्यभिधानाय वहेरुपक्षेप । परस्मैपदमिति । भा । निगरणचल-
नार्थेभ्यश्चेति प्राप्तम् । वहेरिति नियन्ता सारथि । भक्षेरिति । भा ।
अधिकर्तेति हेतुमण्डिचो निषेधाधुरादिष्यन्तोऽप्यण्यन्त एवेति प्राप्ति ।

बलौवदान् सस्यम् । लोत्रस्थाना यवानां भक्ष्यमाणानां हिसाद्रष्टव्या तस्या
भवस्थायान्तेषां चेतनत्वाभ्युपगमात् । शब्द कर्मकारक येषान्ते शब्द-
कर्माण्य न त्विह “कर्तरि कर्मथतिश्चर” (१ । १ । १०) इत्यत्रैव

साधनके ज्ञानविशेषे वर्तते तदैतद्वाक्य आरमाभवचनत्वे तु बुद्ध्यर्थादेव
सिद्ध तदेवमुभयोरपि पक्षयोर्दोषान्त भाष्य नान्यतर पक्षो निरुपपत्ति ।
वृत्तिकारस्तु ये शब्दक्रिया शब्दसाधनकर्माण्यथ तानविवादसिद्धानुदा-
हरति । ‘अधोतइत्यादि’ । ‘अध्यापयतीति’ । ‘क्रीडन्तीनां अवि’त्यात्वम्

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म- - (अ. १ । पा. ४ । षा. ३)
काणामणि कर्मा स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

दर्शनमप्यसङ्गतमेव धातूनां नानार्थत्वाच्चेदापत्तेः । तस्माद्यमर्थः ।
किमकर्मकशब्दे कर्मपदस्य कर्मसंज्ञाप्रयोजके लक्षणया न विद्यते
कर्मसंज्ञाप्रयोजकोऽप्येवं येषां धातूनामित्यर्थ उत कर्मरहितार्थप्रति-
पादकानामित्यर्थः ॥ लक्षणोभयत्र तुल्या नाद्य इत्याह भाष्ये

न च केचिदिति । (भा)

तथा च कर्मसंज्ञाप्रयोजकार्थरहितानामित्यर्थं सर्वेषां तदर्थ-
सम्भवेनाकर्मकाणामित्यस्योदाहरणसम्भव इत्यर्थः । अन्त्ये ऽविवचित-
कर्मतयोदाहरणसम्भवो वाच्यः । न च कालस्य क्रियामाशेषा-
काङ्क्षिततया तदविवक्षाऽसम्भवः । आख्यातार्थकालेनैव तदाकाङ्क्षा
शान्त्या बाह्यकालकर्मणो ऽविवक्षासम्भवात् । एवं च सति गत्यादि-

क्तोऽधिकरणे च प्रौढ्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य । इदमेवा जग्धम् । खादि ।
खादति देवदत्तः । खादयति देवदत्तेन । नी । नयति देवदत्त' । नययति देव-

भक्षयन्ति यवानिति । भा । क्षेत्रस्थाना प्ररोहाद्यवस्थायाम् यवाना
भक्षणाङ्घ्रिंसा भवति । तदवस्थायाम् कैश्चित्तन्यस्याभ्युपगमात् । परकीय-
यवभक्षणे वा परो हिंसितो भवति । हिंसाङ्गे भक्षणेऽत्र भक्षिर्वर्तते ।

कर्मशब्द क्रियापर' । गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थेति वक्तव्ये ऽर्थशब्दा-
त्कर्मशब्दस्य एयगुपादानात् अध्यापयति पाठयति माणवकं वेदम् ।

“धर्तिङ्गौ” (० । १ । ३६) त्यादिना पुक् । निर्णयस्तु साधनकर्मणो यद्दण्यं
कर्मयद्दण्दान्धया गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्मकाणामित्येव सिद्धे ।
जल्पादीनां रूपसंख्यानं कर्तव्यमेव । धन्यस्त्वाह । जल्पति देवदत्त इति ।
वपनेन बोधयतीत्यर्थः । एवमन्यथापि । तत्र बुद्धार्थत्वादेव सिद्धम् । यद्यप्यन्या

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) • (गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-
काणामणि कर्त्ता स औ । १ । ४ । ५२ ।)

सूत्रे तुल्यजातीयापेक्षतया नियमस्य सकर्मकविषयतया ऽकर्मक-
विषये “कर्तुरीप्सिततममि”त्यनेन तदुपपत्तावकर्मकग्रहणं व्यर्थं
स्यात् । तस्मात्त्वामर्थं मनसि निधायाह

त एवम् इत्यादि । (भा)

एतच्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं शास्त्रे ऽकर्मकपदमात्रे ईदृशार्थ-
ग्रहणमिति । क्व चिदित्येतद् व्याचष्टे ।

द्रव्य एव कर्मणि सतीति । (कै)

सतीत्यस्य प्रतियोगिनि सतीति शेषः । एवं च कालाद्यतिरिक्त-
कर्मप्रतियोगिकाभाववन्त इत्यर्थः । तादृशाश्च सर्वथा द्रव्यकर्माभाव-
वन्तः शत्यादयो ऽविवक्षितकर्मणश्चेत्युभयेऽपि प्रयोगानुसारित्वाच्च

दत्तेन । वहैरनियन्तृकर्त्तृकस्य । वा । वहैरनियन्तृकर्त्तृकस्येति वक्तव्यम् । वहति
भारं देवदत्तः । वाहयति भारं देवदत्तेन । अनियन्तृकर्त्तृकस्येति किमर्थम् ।

कालकर्मणामिति । भा । कालग्रहणेन साहचर्यात् पूर्वं सद्यनिर्दिष्टत्वा-
द्भावाभ्यदेशानामपि ग्रहणम् । वक्ष्यमाणान्यायस्य तुल्यत्वाद् वा । सिद्धं
त्विति । भा । तेन मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमाना

अल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ अल्पयति विलापयति आभाषयति पुत्रं
देवदत्तं । दृष्टेस्योपसंख्यानम् ॥ दर्शयति हरिं भक्तान् । यद्यपि दृष्टे-

बुद्धिरन्या बोधना उपसर्जनीभूतापि तावद्बुद्धिरस्तीति बुद्ध्यर्थत्वमस्देव उप-
सर्जनीभूतोऽपि च गत्यादिरर्थो गृह्यते ऽन्यथा जमयतीत्यादीनामगत्यर्थ-
त्वादेवाप्रसङ्गादण्यग्रहणमनर्थकं स्यादिति । अस्त्येतनविषये एवमचेतन-
विषये कथम् । यत्किञ्चिज्जल्पति तमन्यो जल्पयति नद्यच्च प्रबोधनाप्यस्ति ।

(मतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म- (अथ २ । पा ४ । ष्या १)
कायामणि कर्ता स खौ । १ । ४ । ५२ ।)

विवक्षायाः । यवादिष्वविवक्षया नाकर्मकत्वमिबन्धनकार्याणि । न
चैवमपि तुल्यजातीयतया सकर्मकविषयनियमेन भिद्भावकर्मकग्रहणं
व्यर्थं सकर्मकत्वेन कालादिकर्मकाणामपि ग्रहणेन तद्विषयनियम-
स्थाप्यापत्तौ मासमासयति देवदत्तमित्यभिज्ञापत्ते । प्रतियोगि-
समर्थककर्मपदेन तु न कालादीना ग्रहणेनेतत्सामर्थ्यादिति न
दोषः ॥ वस्तुतो भाष्ये

क्वचिद् (भा)

इत्यस्य कालादीना कर्मत्वप्रयोजकव्याख्यादिरहितेऽर्थ इत्यर्थः ।
कैयटोक्तव्याख्याया हि कालभावाध्वभिरिति पूर्वं तृतीयानिर्देशात्
केनचिदित्येव वदेत् । एव च तदवस्थायामकर्मकत्वेनाकर्मकत्व-

वहन्ति बलीवर्दा यवान् । वाहयति बलीवर्दान्यवान् । भक्षेरहितसार्धस्य । वा ।
भक्षेरहितसार्धस्येति वक्तव्यम् । भक्षयति पिण्डान् देवदत्त । भक्षयति पिण्डान्

लादय सिद्धा भवन्ति । सान्प्रय धाव्यावृत् कर्मत्वम् । तेन मास व्यास्यते
देवदत्तेनेत्यादौ कर्मण्यपि भवन्ति । न च केचिदिति । भा । ननु क्रिया-
मात्रविवक्षाया कालादीनामविवक्षितत्वात् तैरप्यकर्मकत्व भवत्येव । यथा

ज्ञानसामान्यपरत्वे बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्धं तथापि ज्ञानविशेषार्थताया न
सिध्यतीत्युपसख्यानमारब्धम् । श्रावयति श्लोक देवदत्तमिति तु शब्द-

‘अकर्मकायामिति’ । कालभावाध्वगन्तव्यदेश्यतिरिक्तकर्मरहितानामित्यर्थो-
ऽत्र ग्राह्य’ अथवा मासमास्ये देवदत्त । मासमासयति देवदत्तम् । गोदोहमा
सयति । शोशमासयति । कुरुनासयतीत्यत्र न स्यात् कालादिकर्मणा सकर्म-
कत्वात् । एव “अ कर्मणि चि’ (१ । ४ । ६६) त्यादावपि यत्राकर्मकग्रहणं तत्र

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म-
काणामपि कर्त्ता स खौ । १ । ४ । ५२ ।)

व्यहारो धातूनामकर्मकपदसामर्थ्याच्च तदवस्थायां कर्मरहिता
गृह्यन्ते इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

न चैतेनेति । (भा)

कालादिनेत्यर्थः ॥ तद्भाष्ये

सम्भवेति । (कै)

कालादीनां तु व्यभिचारो नास्त्युक्तरीत्या व्यापनादिरूपधात्वर्थे
पूर्वके स्वार्थे सकर्मकाणामपि वृत्तेस्तेषामपि तत्सम्भवादिति भावः ।
अयं भावः । कालादेरपि प्रतियोगिभूतकर्मपदेन कर्मग्रहणे ऽकर्मको
धातुरसम्भवेति सामर्थ्याद्द्रव्यकर्मण एव प्रतियोगित्वेन ग्रहणमिति ॥
ननु तदविवचायां तत्सम्भव इत्यत आह

देवदत्तेन । अहिंसार्थस्येति किमर्थम् । भक्षयन्ति यवाश्वलीवर्दाः । भक्षयन्ति
बलीवर्दान् यवान् । अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानम् । वा । अकर्मक-

शेते देवदत्तो न सुद्धो इति । अत्राहुः । अत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवो-
ऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते न त्वविवक्षितकर्माणः । अन्यथा पचादीनामपि
कर्माविवक्षायामकर्मकत्वनिवन्धनानि कार्याणि भवेयुः । अकर्मकशब्दस्य

कर्मत्वान्तिद्वयम् । शब्दक्रियाणामिति व्याख्याने तु ष्टणोतेरुपसंख्येयं
स्यात् । ह्यतिक्रन्दत्योश्च प्रतिषेध्यं स्यात् । ह्याययति क्रन्दयति वा देव-

सर्वेषु प्रत्ययान्तेषु मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादौ भावे लादयः सिद्धा भवन्ति ।
उक्तञ्च सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवक्षणादिति । कालग्रहणमुपलक्षणं
वत्करणात्स्वायपमपि भवति मास व्यास्यते देवदत्तेन सासकर्मणि लो भवति
स तर्ह्यकर्मकवचनाद् भावे वक्तव्यो न वक्तव्यो ऽकर्मकाणामित्युच्यते न च

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म-
कायामणि कर्त्ता स गौ । १ । ४ । ५२ ।)

(अ. १ । पा. ४ । अ. १)

वस्तुस्थित्येति । (कै)

धातुरेवान्यपदार्थ इति भावः ॥ वस्तुतो व्याख्यादिविचामले-
ऽप्यकर्मकत्वोपपत्तिर्दर्शते ।

अथवेति । (भ०)

भाष्येणोपपत्तिस्त्वैव । न चैतेनेत्यादिना भाष्येण व्यभिचारा-
भाव उच्यते पूर्वस्माद्देव्युत्पादनायान्तरङ्गत्वतात्पर्यकतया योजयति ।

अकर्मकेति ॥ (कै)

पूर्वं क्रियाया इति । (कै)

तद्दृष्टेर्नैव क्रियाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

यद्यप्ये कालकर्मणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । मासमास्ते देवदत्तः । मासमासयति
देवदत्तम् । मासं श्रेते देवदत्तः । मासं प्रापयति देवदत्तम् । सिद्धं तु काल-

च धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते न स्वर्थाः । अर्थान्श्रयणो हि कर्माविवक्षाया-
मर्थस्याकर्मकत्वपदेशः स्यात् । धातुष्वाश्रीयमाणेषु क्वचिदपि कर्मसंबन्ध-
दर्शनेन सारूप्यात् एवैत इति तत्त्वप्रत्ययविषया नाकर्मत्वेन व्यपदिश्यन्ते ।

दत्तेन । वृष्टेस्तूभयथाप्युपसंख्येयं स्यात् । शब्दायतेष्वोभयथा प्रतिषेधम् ।
अकर्मकत्वादपि ह्यत्र प्रसंगः । शब्दलक्षणस्य कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरा-
योगाच्च शब्दाययति देवदत्तेन । अकर्मकयद्यप्येन तु येषां कालादिभिर्भ्रं

कालादिभिः केचिदकर्मकाः कालादिभिरप्यकर्मका यदा ते न विवक्ष्यन्ते
तद् यथा श्रेते देवदत्तो न सुदुक्ते इति । भाष्यविवक्षितकर्माणोऽकर्मकाः
किं तर्हि येऽन्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवोऽकर्मकाः नार्थाः । यस्य धातोः
सारूपावधिकमकर्मकत्वं न च कालादिकर्मणा सारूपाधिकमकर्मकत्वं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(अ १ । पा ४ । ध्या १)

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म
काणामणि कर्मा स खौ । १ । ४ । ५२ ।)

‘शक्तिप्रमाणेति । (कै)

द्रव्यधर्मरूपात् शक्त्वादे सकाशात् क्रिया सकालयोग प्रवर्तते
इत्यर्थ । तत्र शक्तेर्यथा वसन्तादिकालयोग पञ्चवज्रमादे प्रमाण-
वशाद् यथा दीर्घगङ्गुल्यादिचर्वणस्य दण्डादिकालयोग सञ्ज्ञावशाद्
यथा नानाद्रव्यकर्मकपाकस्य सकर्मकपदे तु कालादे कर्मसञ्ज्ञा-
विधानसामर्थ्यात् कालादिकर्मणोऽपि घट्टणम् । अत एवास्यते माम
इति कर्मणि ल सिध्यति । अत्रैतत्सूत्रस्याकर्मकपदवत्सकर्मकपदे
कालादिकर्मणोऽप्यहणे तात्पर्यपाहकाभावादिति तत्त्वम् । “न

१ “शक्तिप्रमाणेति” इत्यारभ्य “इति दिक्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

कर्मणामकर्मकवद्वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । कालकर्मका अकर्मका
वद्ववन्तीति वक्तव्यम् । तच्चिह्नं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते ।

अर्थास्तु कारकादिमेदाद्भिन्ना एवेत्यन्ये सकर्मका अन्य एवाकर्मका इति
स्याद् व्यपदेशः । यदा त्वर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शने तदार्येष्व
प्यन्यपदार्थेष्वदोषः । क्वचिदिति । भा । अथ एव कर्मणि सत्यकर्मका इत्यर्थः ।

कर्म न सम्भवति ते गृह्यन्ते । न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासय-
ति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्व सिद्धम् । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ च न भवति ।
गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेऽप्येवम् । अत एवाविवक्षितकर्मकेभ्य पचिददातिप्रभृ

कस्यापि सम्भवतीति सामर्थ्यात्तदतिरिक्तेन कर्मण्या ऽकर्मकत्व विज्ञा
यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । यावता स्व्यापारे स्वतन्त्रस्यापि प्रयोज्यस्य
प्रयोजकस्यापारे विवक्षिते तेन प्रधानभूतेनाप्यभागत्वाद् अन्तरङ्गत्वेन
पूर्वप्रवृत्तामपि कर्तृसञ्ज्ञां बाधित्वा कर्मसञ्ज्ञा भविष्यतीति । एव तर्हि

(गतिबुद्धिप्रत्ययसामानार्थशब्दकर्मकर्म- (अ. १ । पा. ४ । धा. ३)
काणामपि कर्त्ता स यौ । २ । ४ । ५२ ।)

चैतत्कर्मति” भाष्येण द्रव्यकर्मणो व्यभिचार एव दर्शयते न त्वन्त-
रङ्गत्वमिति चिन्त्यम् । वस्तुतो द्वितीयपक्षोक्तमेवार्थं भङ्गान्तरेणाह
अथवेति । (भा)

न च तेनेत्यादेः कश्चिदप्यकर्मक एतेन कर्मणा रहितो नेत्य-
र्थेन सकर्मकाणामेतत्कर्माभावादिषामपि व्यभिचारित्वमिति कश्चिद्
भ्राम्येत्तद्गमनिवृत्त्यर्थं तस्यार्थस्य पुनः कथनम् एवं चाकर्मकपदेन
व्यभिचारिद्रव्यकर्मरहितानामित्यर्थबोधनं मासादिकर्मसत्त्वेऽप्यकर्म-
कत्वमित्येतत्पक्षेऽर्थः । न त्वेतद्भाष्यबलेनात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणा-
मेवात्र ग्रहणमिति वक्तुं युक्तम् । “कालाध्वनोः” इति सूत्रे “लः

न च केचित्कालभावाभ्रभिरकर्मका त एवं विद्यास्यामः क्वचिद्ये अकर्मका
इति । अथ वा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणाम् ।

अथवा येनेति । संभवव्यभिचाराभ्या विशेष्यविशेष्यभावे सर्वत्र वस्तुस्थित्या
ऽविवक्षिता अपि काणादयः सन्तीति न तैः केचिदकर्मका इत्यर्थः । अथ-
वेति । भा । अकर्मकस्युत्पत्तरङ्गद्रव्यकर्म निषिध्यते न बहिरङ्गं कालादिकर्म ।

तिभ्यः कर्त्तरि ङो न । अन्यथा यज्ञान् दत्तवानित्यर्थे यज्ञो दत्त इति
स्यात् । “लः कर्मणोति” सूत्रे तु अविवक्षितकर्मणां असम्भवत्वकर्मणां वा
ग्रहणम् । अत एवाविवक्षितकर्मणां न भावे लादय इतीह सूत्रे वदतो

सिद्धे सद्यारम्भो निप्रमार्थः । प्रयोजकयापारेणाप्यमानस्य यदि भवति
गन्धर्पादौगमेव गान्धेयामिति । तेन पाद्यपयोदणं देवदत्तो यज्ञदत्तेत्यत्र
पूर्वे ग्रहणाय एव कर्तुंसंघा या अत्रच्छानात् कर्त्तरि ङीष् भवति ।
उक्तं च

(अ. १ । पा. ४ । धा. ३)

(गतिबुद्धिप्रत्ययसामानार्थशब्दकर्मकर्म-
काणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

कर्मणीति” सूत्रस्याकर्मकपदविषयेऽपौदृशस्यैव भाष्यस्य सत्त्वेन
तत्राप्यत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणापत्तौ पूर्वोक्तकृतपूर्वीत्यादि-
भाष्यासङ्गत्यापत्तेः । किं चात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामत्र ग्रहणमिति
पक्षे क्षुनातेर्निवृत्तप्रेषणाखिचि लावयति केदारं देवदत्त इति
“खेरणाविति” (१ । ३ । ६०) सूत्रस्यकैयटप्रयोगे केदारस्य
कर्मत्वानापत्तिरिति दिक् ॥

न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः । अथवा यत्कर्म भवति न च भवति
तेनाकर्मकाणाम् । न चैतत् कर्म कश्चिदपि न भवति ॥

तथाहि । पूर्वं क्रियाया द्रव्याकर्मणा सह संबन्धो भवति यच्चात् कालादिभिः
परिमाणनिर्धारणाय । तथा चोक्तम् । “शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्यधर्मात्
प्रवर्तते । क्रियासु कालयोगोऽतः प्राग्योगो द्रव्यकर्मणा” इति । सूत्रं चेदं
नियमार्थमिति “आकडार”सूत्र उक्तं तत्र श्वावधार्यम् ॥

“खेरणावि” (१ । ३ । ६०) त्वत्र तु नेष्ट पच्यत इति भावे लकार इति
ब्रुवती ष्टदत्तस्य मतभेदपरत्वात् पूर्वापरविरोध इति दिक् ॥

शुण्यक्रियाया स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मत्वां गतः ।

नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मैणाभिधीयते ॥

इति । कर्त्तुः स्वधर्मस्तृतीया । अथ कथम् ।

“अथाहितारं न हि देवदेवमग्निः सुतां ग्राहयितुं शशाक”

इति । स्वतन्त्राः कवयः । यदा सुतां प्रति किञ्चिदुद्वाहविवये
ग्राहयितुं बोधयितुं न शशाकित्वेवं थास्येयम् । तत्र बुध्यर्थत्वात् सिद्धम् ॥

हृकोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥

इत्यवोक्तमिति । (कै)

वार्तिककृतेति श्रेयः ॥ भाष्ये

कथं चाचात्मनेपदमिति । (भा)

एतद्वार्तिकोदाहरणयोरित्यर्थः ॥ अभिवादयतावणौ कर्मणौ णौ
कर्त्तृत्वाभावाद्दर्शयतावणौ कर्मातिरिक्तकर्मणः सत्त्वादिति प्रश्नः ।

हृकोरन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ५२ ॥ हृकोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्मने-
पदउपसंख्यानम् । वा । हृकोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसंख्यानं

हृकोरन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ५३ ॥ उभयत्र विभाषेयमिति "नवेति

हृकोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥ हा घ का चैति विग्रहः । ऊच
कुचेति वा । धनयोर्यौ कर्त्ता यौ वा कर्म स्यात् । नवेतिविभाषासूत्रे उ-
भयत्रविभाषास्त्विदं वार्तिककृता पठितम् । तथाहि । अभ्यवहारयति माणव-

हृकोरन्यतरस्याम् १ । ४ । ५३ ॥ गत्यर्थोदयो निवृत्ता । तेनोभयत्र
विभाषेयम् । यदा हरतिर्यतौ वर्तते । हरति भारं देवदत्त इति ।
अभाववाचे वा । अभ्यवहरति माणवकमीदृगमिति । करोतिस्त्रायमकर्मिकः ।

एकस्येति । (भा)

आद्यान्यस्य दृशेरित्यर्थः । अणौ कर्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावो
विवक्षित इति भावः ॥

कर्तव्यम् । अभिवदति गुरुं देवदत्त । अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन । अभि-
वादयते गुरुं देवदत्तम् । पश्यन्ति भृत्या राजानं दर्शयते भृत्यै राजा दर्शयते

विभाषे" (१ । १ । ४४) त्यत्रोक्तम् । अभिवादिदृशोरिति । भा । अभि-

कमोदनं माणवकेन वेत्यत्र क्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्ते विकुर्वते ह्यत्रा विकार-
यति ह्यत्रान् ह्यत्रैवेत्यत्राकर्मकत्वात्प्राप्ते इतरत्र त्वप्राप्ते विभाषेयम् । अभि-
वादिदृशोरात्मनेपदे वेति वक्तव्यम् ॥ अभिवादयतेरप्राप्ते विभाषा । दृशेस्तु
बुद्ध्याद्यर्थत्वादुपसङ्ख्यानान्ना प्राप्ते । अभिवादयति गुरुं देवदत्त अभि-
वादयते गुरुं देवदत्ते देवदत्तेन वा । यिञ्चस्येत्यात्मनेपदम् । परस्मैपदे तु

ओदनस्य पूर्णाः ह्यत्रा विकुर्वतइति । तदा पूर्वेण प्राप्ते । यदा हरतिः
स्त्रेयादौ वर्तते । हरति सुवर्णं चोर इति । करोतिश्च सकर्मकस्तदा
ऽप्राप्ते । नन्वनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा इति नियमस्यैव
विकल्पो युक्तः । गत्याद्यादिष्वेवेति योऽयं नियमः स हृकोरन्यतरस्यामिति ।
ततश्च पक्षे नियमाभावात् गत्याद्यर्थान्दन्त्यत्र पक्षे कर्मत्वं पक्षान्तरे
च कर्तृत्वं भवतु गत्याद्यर्थत्वे तु नित्यवत् कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । एवं
तर्हि वातिककारेणोभयत्रविभाषास्त्रियं पठिता तस्यामर्थादनन्तरस्य

(हृक्कोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५९ ।) (अ १ । पा. ४ । ध्या. ३)

अपरस्येति । (भा)

आशस्याभिवादयतेरित्यर्थः । उक्त आशयः ॥

भक्त्यान् राजा । कथं चात्मात्मनेपदम् । एकस्य “श्लेरणाविति” (१ । १ । ६७) ।
अपरस्य शिचश्चेति (१ । १ । ०४) ।

चादयतावप्राप्ता कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते दृशेर्बुध्यर्थात्प्राप्तौ प्राप्ते पक्षे
निवर्त्यते ॥

अभिवादयति गुरुं देवदत्तेन । दर्शयते राजानं भक्त्यान् भक्त्यैर्वा । कर्मसंज्ञा-
भावपक्षे कर्मान्तरस्याभावात्श्लेरणावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु शिचश्चेतीति
प्राप्तः । वस्तुतस्तु शिचश्चेत्येव युक्तम् । श्लेरणावित्यस्य तु नायं विषयः ।
शिञ्वाथप्रयुक्तिभेदादिति तत्रैवोपपादितम् ॥

विधिरिति नाश्रीयते । अविशेषेण हृक्कोर्विकल्पः प्रवर्तते । ‘अभिवादि-
दृशोरिति’ । अभिवादयतेरप्राप्ते विभाषा दृशेर्बुध्यर्थात् दृशेः सर्वनेति
वा प्राप्ते । ‘अभिवादयतइति’ । ‘शिचश्चे’ त्यात्मनेपदं परस्मैपदे त्वभिवादयति
गुरुं देवदत्तेनेति कर्तृसंज्ञैव भवति । ‘दर्शयत इति’ । कर्मसंज्ञाभावपक्षे
कर्मान्तरस्याभावात् श्लेरणावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु शिचश्चेति ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥

भाष्ये

स्वतन्त्रमिति । (भा)

विततास्तन्त्रवस्तन्त्र किमयं बज्रनीहिरिति प्रश्नतात्पर्यं विशेष-
 विहितत्वादित्यभ्युच्चय । निरवकाशत्वाभावात् ॥

अपादानादिसंज्ञेति । (कै)

तन्नुवायाद् गृह्णातीत्यादौ आघ्राणादेनेति । तन्नुवाय इत्यस्य
 भाष्यस्य तत्रैवेत्यर्थ इति भाव ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ द्वितीयाया कर्तृकरणे अर्थ "कर्तृ-
 करणयोस्तृतीया" (२ । ३ । १८) इति द्वितीयेति सूत्रात् । कर्तृत्व च
 कर्तृसञ्ज्ञाबोधित कर्तृत्वशक्तिमत्वम् । सा शक्तिश्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे
 व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्भात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रय-

स्वतन्त्र कर्ता ॥ १ । ४ । ५४ ॥ किं यस्य स्व तन्त्र स स्वतन्त्र । किञ्चित् ।
 तन्नुवाये प्राप्नोति । नैव दोष । अथ तन्त्रशब्दो ऽस्यैव विताने वर्तते । तद्य

स्वतन्त्र कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ किं यस्येति । भा । तन्नुवायस्य स्वतन्त्र
 शब्दवाच्यत्वादिशेषानुपादानाच्च प्रश्न । तन्नुवायइति । भा । यद्यपि तन्नुवायो

स्वतन्त्र कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थं कर्ता

स्वतन्त्र कर्ता १ । ४ । ५४ ॥ स्वतन्त्रशब्दोऽयं तन्नुवायवचनोप्यस्ति स्व
 तन्त्रमस्य स्वतन्त्रः । विततास्तन्त्रवस्तन्त्रमिति लुप्यते । अस्ति च सा-

वितन्वत इति । (के)

स च मन्त्रिवेगविशेषविशिष्टस्तनुमूहः सूतन्त्र उच्यत इति यथा कथं चिद् व्युत्पन्नो ऽयं प्रधानार्थं हृद इति भावः ॥ प्राधान्ये वर्तमानस्यैव यदणं कुत इत्यत आह

तत्रेति । (के)

क्रियामिद्वौ यः सूतन्त्र इत्यर्थं प्राधान्यस्यैवान्वयार्थागतम् ॥

तद्वात्वर्थाश्रये वर्तते । “सूतन्त्रः कर्ता” (१ । ४ । ५४) इति सूत्र-
सरसात् । उक्ततद्वात्वर्थाश्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यम् । स्यात्तोस्ये यत्रे कथ्यमाने
स्यात्तो सूतन्त्रेति “कारक” (१ । ४ । २३) इति सूत्रे भाष्ये उक्ते ।
कालिकादिसम्बन्धेन व्यापाराश्रये ऽतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धविशेषनिवेगः ।
एतेन साम्योसाध्यायां क्रियायां स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् सूत्रे सूतन्त्र
इत्यव्यावर्तकमित्यपास्तम् । प्रागुक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत् सर्वेषु स्थभावात् ।
रूपवन्तं गच्छतीत्यादावुत्तरदेशसंयोगरूपे काले रूपादौ च न तादृशधात्व-
र्थत्वमिति तदाश्रये रूपवति नातिव्याप्तिः । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यनेन
पक्षस्तण्डुलो देवदत्तेन इत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्व-

था । आस्तौयं तन्त्रं प्रोत तन्त्रमिति । तत्रेति तन्त्रमिति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये

वयति मुदत्त इत्यादावुत्तरदेशसंयोगरूपे काले रूपादौ च न तादृशधात्व-
र्थत्वमिति तदाश्रये रूपवति नातिव्याप्तिः । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यनेन
पक्षस्तण्डुलो देवदत्तेन इत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्व-

स्यात् । धातुपात्तव्यापाराश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । आह च । “धातुनोक्तक्रिये

धारणद्वये पुरधे वर्तते । साधारणं भवेत्तन्त्रं संधर्मं तन्त्रं साधार-
णमस्य सूतन्त्रः । अस्ति च प्रधानवचनः स आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(सतन्त्र' फर्ता १।४।५०।)

अ. १। पा. ४। ध्या. १)

तन्तुवायरूपतयेति । (कै)

कारक इत्यनेन क्रियामात्रस्योपस्थितेऽस्मिंश्च तत्त्वेनानुपयोग
इत्यर्थः । यद्बलक्ष्यमंस्कारानुरोधाच्च प्रधानस्यैव यदणमित्यपि
बोध्यम् ॥ ननु किं प्राधान्यं कर्तुरित्यत आह
अनेकेति । (कै)

सकलकारकप्रवर्तकत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं स्यात्तौ यत्पतीत्यादि
न स्यादत आह

यस्य धातुनेति ॥ (कै)

सिद्धिः । ननु सति सम्भवे तद्वात्वर्यं कृतिव्यापारोभयाश्रयत्वसमानाधि-
कारणैव कर्तृताशक्तिरसौ गुदतरभारयोत्तोलनादिविषयकयत्नसत्वेऽपि
सत्क्रियाया अपि न सन्न कर्तृत्वव्यवहारः । तत्र यत्नसत्वेन मान-
मित्यन्ये । धात्वर्यं कृतिश्च साध्यत्वात् विषयतया क्रिया विषयैव याह्या ।
असौ-मसौभूतं न तु मयाकृतमिति व्यवहारस्य मानुपपत्तिः । गान्तरीयक-
कृतिसाध्यपिष्टकमध्यस्थप्रकारा भोक्तारि च न तत्कर्तृत्वव्यवहारः । एतेन

वर्तते । तद्यथा । स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते स्वप्रधान इति गम्यते ।

ब्राह्मणादेर्न प्राप्नोतीति दौषः । वितानइति । भा । वितन्यत इति वितानम् ।
स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इति । स्वशब्द आत्मवाची । स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानं

मित्यं कारके कर्तृतेष्यत इति" कर्मकर्तृर्यप्यन्तीदम् । यल्लयापारयोर्वैयधि-

स्वतन्त्र इति । तत्राद्ययोर्ग्रहणे तयोरेपादानादिविषये कर्तृसंज्ञा स्यात्प-
रस्वादिशेषविहितत्वाच्च तन्तुवायादागच्छतीत्यादौ । इह च न स्यात्

श्रगुणभावेन । (कै)

प्राधान्येन ॥

स्वतन्त्र इति । (कै)

स्वातन्त्र्येण विवक्षित इत्यर्थः । तद्यारोपितमनारोपित वेत्यन्यत् ।
 कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधातुर्ध्व्यापाराश्रयो हि सः ।
 तादृश एव च सकलकारकप्रवर्त्तक प्रायेण कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे
 फलव्यापारयोर्बन्त्यामदगंनात्मभिव्याहारे इत्यन्तमित्यादिनिरूपितं
 मञ्जूषायाम् ॥ ननु हेतुमच्छब्देन प्रयोजकव्यापार उच्यते न च
 तत्र सञ्ज्ञेयते इति आह

कृतिर्नाम न काचिद्व्यापारतिरिक्तव्यापारम् । ध्यान्तरचेष्टा विशेष एव वा
 कृतिरिति दिक् । तत्र व्यापारस्य धातुत एव काभात् । कर्त्तृत्वशक्तिमत्त्वेन
 कर्त्ता द्वितीयार्थस्तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदान्वयः । स च धातुर्थे व्याधेयतयात्वेति
 तेन चैत्रेण सूच्यते इत्यत्र चैत्राभिन्न कर्त्तृत्वत्तिस्त्वाप इति बोध इति प्राप्तः ।
 द्वितीयप्रकरणोक्तदिशा कर्त्तृत्वैवैव स्त्वाप इति चैत्र कर्त्तृक स्त्वाप इति

तत्र प्राधान्ये वर्तते तन्त्रशब्दस्तस्येदं गृह्यम् । स्वतन्त्रस्य कर्मत्वशापां

यस्य स स्वतन्त्र उच्यते । तत्र कारकाधिकारात् क्रियासिद्धौ प्राधान्यस्यो-
 पयोगात्तन्तुवापस्यापि तन्तुवापरूपतया तत्रानुपयोगात् प्रधानवाचिनः

करणाभासस्य यथावोत्सर्गिकस्य पर त्यागः । विश्वकवितशक्तिपक्षे विशिष्ट-

देवदत्तो गच्छतीति इममाद्ययोर्यहणे दोष दृष्ट्वा द्वितीयमर्थमाश्रित्याह ।
 'स्वतन्त्र इति' । 'प्रधानभूत उच्यते इति' । स्वतन्त्रशब्दस्य तथैव प्रसिद्ध-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(अ. १ । पा. ४ । श्लो. ३)
(मतन कर्ता । १ । ४ । ४० ।)

प्रयोज्य इति । (कै)

अ एवाप हेतुमच्छब्दापत्तेन विवक्षित इत्यर्थः ॥

स्वातन्त्र्यमिति । (कै)

उद्धृतमिति श्रेयः ॥ दूयणान्तरमाह

तत्प्रयोजक इति । (कै)

तत्र हि यत्पदेन स्वतन्त्र एव पूर्वसूत्रोपात्तः परामृश्यते ॥

बोध इत्युचितम् । यस्तु तत् तत् क्रियासुक्लृप्त्याश्रयः कर्त्ता । इत्यर्थे-
कत्वेन श्रमप्रतिश्लेषा तथैव लाभात् । तत्राश्रयस्य प्रकृत्यानाभात् इति-
ज्ञातीयार्थ इति । तत्र । इतरेरपि धातुलभताया उक्तत्वात् । एतेन मन्थते
इत्यादावचेतने ऽसम्भवाच्च । विभक्तौ लक्षणा भौतिक्यस्य प्रागेव निवेदितत्वात्
तत्राश्रयलक्षणेत्युक्तं इत्यर्थः इतिमात्रवाचकत्वाभावाच्चेति दिक् । यस्तु धातु-
र्यथेतनमात्र वर्त्तते । तत्राचेतनस्य कर्त्तृत्वं चेतनत्वारोपेयं तन्निष्ठक्रिया-
रोपेणैव वेति "दामहायनान्ताच्च" (४ । १ । २३) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
यदे तु तत्तद्धातुर्धर्मकारकप्रयोजकत्वं सूत्रे स्वातन्त्र्यम् । तदुक्तं "कारक"
(१ । ४ । २३) इति सूत्रे भाष्ये प्रधानेन समवाये स्थानी परतन्त्राश्रयत्वाये

हेतुमन्थुपसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात् । वा । स्वतन्त्रस्य कर्त्तृसंज्ञायां हेतुमन्थुप

स्वतन्त्रशब्दस्येह मह्यम् । अनेककारकसाध्यायामपि क्रियायां यथा कस्य
षिव् स्वातन्त्र्यं तथा "कारक"सूत्रे प्रतिपादितम् । यस्य धातुना व्यापारो-
प्रतिपक्षे चेदं तुल्यम् । निवृत्तप्रेषणं कर्म सक्रियावपये स्वतन्त्रमिति पक्षे तु

तरत्वादिति भावः । किं च कारकाधिकारात् क्रियाविषयं स्वातन्त्र्यं
मह्यते न च तन्नुवाचस्तन्नुवाचतया क्रियायामुपपुन्यते किं तर्हि प्र-

क्रियासिद्धाविति । (कै)

स्वक्रियासिद्धावित्यर्थः । अर्थं भावः । स्वक्रियाकारकप्रवर्तकत्वरूपस्वातन्त्र्यमस्यास्त्वेव परप्रवर्तनेऽपि ॥ ननु प्रेरणायाः क्रियाविषयत्वात्कथमकुर्वति कारयतीति प्रयोगो ऽत आह

यदीति । (कै)

साधनान्तरविनियोगेन क्रियासाधकत्वमेव हि स्वातन्त्र्यमूले आदिपदार्थः क इति चिन्त्यम् ॥

स्वतन्त्रा किंपुनः प्रधानं कर्ता कथं ज्ञायते कर्ता प्रधानमियत् सर्वेषु कारकेषु सन्निहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवतीति । एवं स्वच्छाधान प्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमपि स्वातन्त्र्यं तच्च प्रयोजकसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्य । तत् सन्निधानेऽपि स्वार्थसत्त्वे पक्षतेस्तदभावेऽप्रवृत्तेः । एतच्च "स्वतन्त्रः कर्ता" इति सूत्रे भाष्ये । तच्चारोपितमनरोपितं च संज्ञा निमित्तम् । अद्यं स्यात्त्यादौ । अन्त्यं पुरुषे । यस्य च स्वतन्त्रविवक्षा तद्व्यापार एव च धातुना प्राधान्येनोच्यते शब्दशक्तिसमाभावात् । स्यात्तौ स्वतन्त्रेति भाष्ये चारोपित स्वतन्त्रवतीत्यर्थः । तत्त्वं विना तद्व्यापारे धातोः प्राधान्येन शक्यसम्भवात् । प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वमेव न स्वतन्त्रत्वम् । स्वतन्त्रपदस्य तत्रापरिभाष-

संख्यानं कर्तव्यम् । पाचयत्योदनं देवदत्तो यच्चदत्तेनेति । किं पुनः कारणं न

ऽगुणभावेनोच्यते सर्वोक्तौ स्वतन्त्र इत्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता प्रतिपादितम् । हेतुमतीति । भा । अपोच्यइत्यर्थः । यथा कर्त्तृसन्निधौ करणादीनां शक्ति

प्रधानभूतधात्वर्थ एवैह क्रिया धातुत्वं तु भूतपूर्वभावनार्थत्वात् । एतेन

धातुपैवेति 'तद्वाधिग एव ऽपह्वयं युक्तम् । यदि प्रधानभूत उच्यते एवं सत्यप्रधानापेक्षत्वात् प्रधानभावस्य पञ्चाधिकरणादीन्प्रधानानि कारकाणि

व्यपदिश्येतेति । (के)

तदापि तस्यौपसंख्यानिककर्तृत्वेन कर्तुः प्रयोजकत्वात्तस्य
हेतुत्वे षिजापत्तिः । एवं औपसंख्यानमतिव्यापकमिति भावः ॥
भाष्ये

न चेदमकुर्वति तस्मिन् कारयतीत्येतद्भवति (भा)

इत्यनन्तरं किं तु कुर्वत्येवेति शेषः ॥

यात् । लोके उक्ताथयोरेव तत्प्रवृत्तेरिति । अत एव प्रयोज्यस्य स्वतन्त्र-
त्वात् । कर्तृसंज्ञा न प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे तस्यापि खेच्छाधीनप्रवृत्तिकतरूपं
स्वातन्त्र्यं साधितं कर्तृसंज्ञासूत्रे माय्ये इति दिक् । हरिरप्याह—

“प्रागन्यतः शक्तिजाभाङ्गभावापादनादपि ।

तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवर्ताना निवर्तनात् ॥

अदृष्टत्वात् प्रतिनिधे प्रविवेके च दर्शनात् ।

प्यारादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तुमथ्यते ॥”

सिध्यति । अस्वतन्त्रत्वात् । न वा स्वातन्त्र्याद् इतरथा ह्यकर्तृत्वमपि कारयतीति

स्वातन्त्र्यं तथा प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्याभावात्

कर्तृसंज्ञाया अप्रसङ्गात् पाद्ययज्योदनं देवदत्तेनेति कर्तृत्वतोया न प्राप्नोति ।

तत्रप्रयोजक इत्यत्र च तच्छब्देन परामर्शो नोपपद्यते । न वेति । भा । प्रदे-

कारकाया कियान्वयनियमोऽपि हेधा धार्यातः । देवदत्त पचति । अन्ते

सन्ति काष्ठे स्यात्स्यामोदन पचतीति अथैव स्यात् न तस्ते इ-

इत्यादावित्याशङ्क्य प्राधान्येनागुणभावो लक्ष्य इति दर्शयति । ‘अदृष्टेः’

इति । तेन यस्य गुणभावो नास्ति स कर्ता कारकात्कारकत्वमिति

स्वतन्त्रो ऽसाविति । (भा)

असावुपसंख्यानलभ्यकर्तृसंज्ञकः स्वतन्त्र इत्यर्थः । एवं चोपसंख्या-
नातिप्रसङ्गवारणाय वार्तिकेऽपि स्वतन्त्रपदमनुवर्त्य तत्सामर्थ्या-
द्गौणार्थकत्वमाश्रित्य कुर्वतः स्वतन्त्रलात्तत्रैव कर्तृसंज्ञा नाकुर्वत
इति वाच्यमित्याह

शक्यं तावदिति । (भा)

एवं च सूत्र एव गौणमुख्यसाधारणस्वतन्त्रपदार्थमाश्रित्य
वार्तिकं न कार्यमिति भावः तदाह

उपसंख्यानवादीति ॥ (कै)

करणादिव्यापारात् पूर्वमेव करणादिसंपादकतया शक्तिमत्त्वेन कर-
णादीनामात्माघोनत्वसंपादनेन च तेषां तदायत्तव्यापारवत्त्वेनातिप्रवृ-
त्तानां तेषां निवर्त्तनेन च दुरादुपकारित्वेऽपि कर्तुः स्वातन्त्र्यमिति तदर्थः ।
वस्तुस्थित्यैषां धर्माणामभावेऽपि शब्देन यस्यैते प्रत्याख्यन्ते स कर्ता । घटो
भवतीत्यादौ वीद्मघटस्य कर्तृत्वम् । यदा घटपदेनोपादानकारणं गृहे
स्यात् न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । स्वातन्त्र्यात्स्वतन्त्रोऽसौ भवति । इतरथा

जकसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्य करणादिषाधनविषयोऽदिना स्वातन्त्र्यस्य क्रिया-
सिद्धौ सद्भावादिनर्थः । अकुर्वन्त्वपीति । भा । यदि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यं न

पश्यति । अगन्तव्यस्य शब्दार्थत्वादाश्रयो जकारार्थः । देवदत्तेन पश्यते ।

चागुलभायो ऽप्येव । कः पुनरत्र कारकाया गुणगुणिभावः । यदा
रकापायेऽपि क्रिया न निवर्त्तते । उक्तमत्र—

प्रागन्तः शक्तिजाभास्रग्भावापादनादपि ।

तदघोनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानो निवर्त्तनात् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(अ. १ । पा. ४ । ध्या. ३)
तेन चेदमिति । (कै)

८५३

(सतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ।)

उक्तदोषवारणाद्येत्याशयः । अकुर्वन्नेतीत्यन्तमभ्युपगमे कर्म ॥
एवं चेदिति । (कै)

प्रेरणोत्तरमप्यकरणं चेदित्यर्थः ॥

स्वातन्त्र्यमस्यैवेति । (कै)

अन्यथा स्वार्थाभावेऽपि कुर्यादित्यर्थः । एवं च सूत्रेणैव सिद्धे
उपसंख्यान व्यर्थमिति भावः ॥ भाष्ये
ज्ञापकम् (भा)

अनुमापकम् ॥

कार्यात्मना भवतीत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदस्य स्वीकारात् । यदा ब्रह्मण्य
एवाविद्यावशादुपघरितनानात्वभावाभावरूपवत्तद्रूपगतजन्मनाशयवहारो-
ऽप्यविचारितरमणीयः सिद्ध इति बोद्धम् । पाष्यति चैत्रेण मैत्र इत्यादौ
प्रयोज्यस्य प्रयोजकत्वापाराधीनत्वेऽपि साधनान्तरविषये उक्तं स्वातन्त्र्यात्
कर्तृत्वमव्याहृतम् । प्रेरणा पारतन्त्र्ये उक्तं स्वातन्त्र्यस्योपायत्वात् । धातु-
वाच्यक्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्तृपरतन्त्रकरणार्थेन स्वयापार-

ह्यकुर्वन्त्यपि कारयतीति स्यात् । वा । यो हि मन्यते नासौ स्वतन्त्र अकुर्वन्त्यपि

स्यान्नेवासौ साधनान्तरविनियोगादिना क्रियां कुर्यात् तथा चाकुर्वन्त्यपि

देवदत्तरूपो य आश्रयस्तद्विशिष्टो विस्त्रियतुकूलव्यापार इत्यर्थः । वैशिष्ट्यं
वाच्येतरूपं संसर्गमर्यादया भासते ॥

अदृष्टत्वान्प्रतिनिधेः प्रविवेकेऽपि दर्शनात् ।

आरादप्युपकारित्वात् स्वातन्त्र्यं कर्तुरिच्छते ।

अयम् (भा)

उपसंख्यानवादी ॥

प्रेषिते । (भा)

पुरुषे ॥

क्रियाम् । (भा)

क्रियाप्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगम् ॥

अक्रियाम् (भा)

तदप्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगाभावं च दृष्ट्वा निश्चिनोति
कुर्वन् खतन्त्रो ऽकुर्वन्नेतीत्यर्थः ॥ एतेन प्रेषिते क्रियादर्शनादेव

मादाय कर्त्तृत्वम् । किं च करणादीना कर्त्तृधीनत्ववत् न प्रयोज्यस्य प्रयोज-
काधीनत्वं प्रयोज्यस्य स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रवृत्ते । न हि करणादीना तादृशी
पद्यन्ति । तदुक्तम्—

“निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्वं एव लभ्यते ।

अभिप्रायादुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये” इति ।

निमित्तं मृत्वादि । तन्निमित्ताभि स्वार्थसाधनत्वविकैव सेति खान्दा-
प्रयानुवर्तनमात्रेण तु प्रयोज्यत्वमिति दिगित्याहुः । केचित्तु धात्वर्थ-
स्थापाराश्रयत्वं साक्षात् परम्परया वा । तत्रार्थं प्रसिद्धम् । द्वितीयं पञ्चभि-

तस्य कारयतीत्येतत्प्रात् । नाकुर्वतीति चैत्त्वतन्त्रः । वा । न चेदमकुर्वन्ति

प्रयोज्ये प्रयोजकः कारयतीति कथमिच्छेत् । शक्यं तावदिति । भा ।
उपसंख्यानवाद्यापि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छतीति प्रतिपाद्यते ।

इति । काष्ठादीनि कर्त्ता प्रवर्तितानि करणादिशक्तिं प्रतिफलमन्तं
कर्त्ता तु प्रागेव कर्त्तृसनिधौ च करणादीनि न्यग् भवन्ति तदधीने

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(सूतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ।)

(अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

तस्य पारतग्व्यनिर्णय इति स एव कथं स्वातग्व्ये हेतुरित्यकुर्वन्न
सूतन्त्र इत्यस्य प्रकृतेऽनुपयोगश्चेति परास्तम् । एवमुपमंस्थानारम्भे-
ऽतिप्रसङ्गवारणाय सूतन्त्रपदमंबन्धाद्यभिधायैवं सति मुख्यस्वातग्व्य-
ग्रहणेऽपि प्रयोज्यस्य तदस्तीत्याह

यदि चेति (भा)

भाष्ये ॥ अस्त्रेष्वायामसत्यामिति श्रेय तदाह

स्वार्थादर्शनादिति । (कै)

एवं च यद्ययं सूतन्त्रः स्वात्मवंधा कुर्यादेव कदा चिन्न करो-
त्यपि तस्मात्सूतन्त्र इति भावः । एवं च स्त्रेष्वाधीनप्रवृत्तिनिवृत्ति-

हंलैः कर्तव्येति । तत्र हि स्वाश्रयप्रयोजकत्वसम्बन्धेन कर्तुं धात्वर्थव्यापारा-
ध्यत्वम् । अन्यथा प्रयोज्यव्यापारस्य धात्वर्थत्वे तदाश्रयाणां बहु-
वचनापत्तिः प्रयोजकव्यापारस्यापि धातुवाच्यत्वे तु शिशापत्तिः । अन्त-
र्भावित्त्वार्था इति प्रवादस्याप्यमेवार्थ इति आहुन्तम् । अन्तर्भावित्त्वर्थ-
त्वेन सकर्मकत्वोच्छेदापत्तेः । इत्यते चान्तर्भावित्त्वर्थत्वेन सकर्मकव्यापारमपि
द्विकर्मकया । तस्माद् धातूनामनेकार्थत्वाद्दृष्टार्थान्तर्भावेनापि धातोर्हन्तिः ।
परन्तु यत्र शिषोभावेऽपि तदर्थद्योतकमस्ति तत्रैव । यथा प्रकृते पञ्चभि-

तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवति सूतन्त्रोऽसौ भवति । शक्यं तावदनेनोपसंस्थानं

प्रयोजस्य स्वातग्व्येण स्वव्यापारं प्रत्यप्रवर्तनाद् किलोपसंस्थानमारभ्यते ।
तेन केदमवश्याभ्युपगन्तव्यं यः करोति स सूतन्त्र न त्वकुर्वन्नित्येवं चेत्

च तेषां प्रवृत्तिनिवृत्तौ । प्रधानकर्तुश्च प्रतिनिधिर्न दृष्टः कारणादीनां
तु दृष्टः । शीघ्रपचारे नोवादैरिज्यते । प्रविवेको ऽभावः । कारणाद्यभावे-
प्यास्ते श्रेते इत्यादौ केवलः कर्ता दृश्यते न तु कर्तुरभावे कारणादीनि दृश्य-

(स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

कत्वं स्वातन्त्र्यमित्युक्तं तस्यैव च प्रागुक्तं सकलकारकप्रयोजकत्वं
 तच्चारोपितमनारोपितं च संज्ञोपयोगि । तच्चारोपितं स्यात्स्यादा-
 वक्त्यं पुरुषे । यस्य च स्वातन्त्र्यविवक्षा तद्भाष्ये एव च धातुना
 प्राधान्येनोच्यते शब्दशक्तिस्वभावात् । तदुक्तं “कारके” इति सूत्रे
 भाष्ये । संभवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्यात्सी पचतीति
 यदोच्यते तदा तत्र व्यापारे पचिर्वर्तते स्यात्सीस्ये च यत्रे कथ्य-
 माने स्यात्सी स्वतन्त्रेति । आरोपितस्वातन्त्र्यवतीति तदर्थः । कर्तुं-

इत्येति । क्वचित् एकान्ते तुष्णीमासौमत्वादिकं तद् घोतकम् । यदि तु
 द्वितीयकर्त्तरि तत्र प्रयोग इत्यन्तदा प्रयोजकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्व-
 माश्रित्यसमाधेयः । कर्त्तृत्वं च विवक्षा निबन्धनम् । तेन स्यात्स्यादिव्यापा-
 रस्य धात्वर्थत्वे स्यात्सी पचतीत्याद्यपि । तदुक्तं “कारके” इति सूत्रे भाष्ये
 स्यात्सीस्ये यत्रे कथ्यमाने स्यात्सी स्वतन्त्रेति । यत्रो व्यापारः । एवमेकस्यैवो-
 पाधिभेदेन कर्त्तृत्वकर्मत्वकारणत्वानि भवन्ति “यथा आत्मानमात्मनाहृजसि”
 इति । तदुक्तं हरिणा—

कुर्वता वक्तुं कुर्वंस्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । साधोपो ज्ञापकम् । प्रेषिते च

प्रयोजकसन्निधानेऽपि स्वार्थदर्शमान् प्रयोज्यः करोति नान्यथेति तस्य
 स्वातन्त्र्यमन्वयेन तथा घोतकं भाष्यकृता । न हि कश्चित् परोऽनुग्रहोत्तथ
 इति प्रवर्तते सर्व इमे सभूत्यर्थं यतस्त इति । प्रेषित चेति । भा । कर्तुंरधि-

न्ते । आरादप्युपकारित्वादिति । यद्यप्यसौ तटस्थः प्रवृत्तिहावुपकरोति न
 तु कस्यादिवदनुपविश्य तथापीत्यर्थः । एतच्च प्रायेण चेतनेष्वेव सम्भवति
 चाप्येतनेषु इयो यातोत्यादी । नैव दोषः । उक्तमप्ये कर्त्तरि इयं पृष्टे
 मापान्दमगुदभावश्च तथागुदभावो ऽप्येतनेषु चेतनेष्वपि सम्भवति च

(अ १ । पा. ४ । व्या ३)

(सतन्त्र कर्ता । १ । ४ । १४ ।)

रधिकरणत्वेनेत्यादि चिन्त्यम् । नह्यत्र वाक्ये प्रेषितो दर्शनक्रिया-
मध्यवस्यति क्रियायां वा कर्ता ऽथमित्यस्य कर्तुंरुपादानात् क्रिया-
मित्येतत्कर्मनिरूपितं तस्याधिकरणत्वं स्यास्यां तण्डुलमित्यादिवत् ।
अन्यथा देवदत्ते पचतीत्यस्याप्यपत्तिः । कर्तृकर्मद्वाराक्रियाश्रय-
स्यैवाधिकरणत्वाच्च । न च क्रियामित्येतन्निरूपितकर्तृत्वं तस्य
सत्त्वभूतार्थप्रतिपादकत्वात् ॥

“एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदेन परिकल्पने ।

कर्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं घोषजायते” इति ।

योऽपि “गोरसौ” (१ । ३ । ६०) इति सूत्रे माय्ये शरीरात्मान्त-
रात्मा इत्यादि भेद उक्तः । सोऽपि व्यावहारिको बौद्ध एवेति बुद्ध्यवस्था-
भिरित्युक्तम् । वृद्धि कल्पितावस्थाभिरित्यर्थकम् ।

क्रियायं क्रिया चाक्रिया यद् वृद्धा ऽध्यवस्यति कुर्वन्सतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । यदि
च प्रेषितोऽसौ न करोति सतन्त्रोऽसौ भवतीति ।

करणत्वेन विविक्षितत्वात्सप्तमी । क्रियामिति । भा । स्वार्थदर्शनादिष्टायां
सत्या क्रियां तददर्शने त्वक्रियाम् । यदि चेति । भा । स्वार्थदर्शनादिष्टाया-
मसत्त्वामित्यर्थः ।

घातमगुणभावो न प्रतिनियतविषयो यस्मैव तु विवक्ष्यते तस्मैवेत्याह
“स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यत इति” । विवक्ष्यत इत्यस्योदाहरणं स्थानो पचतीति ।
अन्ये तु व्याचक्षते । अगुणभावेनाभिधीयमानथापारो गुणभूतो गुणभू-
तघातूपात्तथापारः कर्तृत्वर्थः । कस्य च थापारो घातुना अगुणभावेनोपा-
दीपते यस्य विवक्ष्यते तस्येति सर्वत्र सिद्धमिति ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ।

शेषषष्ठ्या समासः प्रवर्तनात् स्वातन्त्र्यमित्यस्यास्तु नामेति शेषः ॥

समाश्रितो (भा)

विवक्षितः ॥ ननु न वा सामान्येत्यादे "हेतुमति चे"त्यत्र वक्ष्य-
माणतया ऽपरसुप्रमित्यसङ्गतमत आह

तत्प्रयोजको हेतुश्च १ । ४ । ५५ । प्रैषे ऽस्तन्त्वप्रयोजकत्वाद्हेतुसंज्ञा-
प्रसिद्धिः । वा । प्रैषे ऽस्तन्त्वप्रयोजकत्वाद्हेतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिं प्राप्नोति ।
स्वतन्त्वप्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासौ स्वतन्त्रं प्रयोजयति ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ । प्रैष इति । भा । न तु पूर्वसूत्र
एव प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादितं तत्किमर्थं चोच्यते । एवं मन्यते ।
"प्रैषादूर्ध्वं प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवर्तनात् । स्वातन्त्र्यं प्रैषकाले तु स्वव्यापारा-
प्रवर्तनात् । प्रकृतौ प्रैषवैयर्थ्यात्स्वतन्त्र्यं भान्ति तस्य च । प्रयोजको न हेतुः
स्यात् ततश्चात्र न खिन् भवेत् । प्रैषग्रहणमध्येयानिदृश्यर्थमिति केचित् ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ । तस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः

तत्प्रयोजको हेतुश्च १ । ४ । ५५ । 'तदित्यनेन कर्त्ता सम्बध्यत इति' ।
कर्त्तृसंज्ञाविशिष्टः स्वतन्त्र इत्यर्थः । ननु च प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य
पारलम्भ्यं कर्त्तृसन्निधाविव करणादीनान्तत्वात् स्वतन्त्रः पराम्भ्यस्यते
कथन्तरां च कर्त्तृसंज्ञाविशिष्टः कथन्तमां च पाद्ययत्योदनं देवदत्तो
यश्चक्षतेनेति प्रयोज्ये तृतीया भवति पूर्वमेव च स्वतन्त्रस्य कर्त्तुः सतः
प्रयुक्तिरपि किमर्था । मायं विरंसौदिति प्रयुक्ते इति चेद भवत्वेवं
प्रकृतप्रवर्तने यत्र तु कलात्कारेण प्रवर्तते तत्र कथम् । उच्यते । अप्र-

वक्ष्यमाणस्यापीति । (कै)

अयं हि न वा सामान्येति वार्त्तिकार्थः ॥ कं घातयतीत्यादौ हेतुमति चेत्येव सिद्धत्वादुपसंख्यानं न कार्यम् । कयं सामान्य-
कृतत्वमत आह

स्वतन्त्रत्वात्सिद्धम् । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमेतत् । स्वतन्त्रमसौ प्रयोजयति । स्वतन्त्र-
त्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वं विप्रतिषिद्धम् । भा । यदि च स्वतन्त्रौ न
प्रयोज्यः । अथ प्रयोज्यो न स्वतन्त्रः प्रयोज्यः स्वतन्त्रश्चेति विप्रतिषिद्धम् ।

अध्येषणे क्लिब्यापार्यमाणस्य गुर्वदिः स्व्यापारे स्वातन्त्र्यमस्तीति । तन्त्र-
युक्तम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् । तस्मादत्र प्रेषग्रहणेन नियोगमात्रमुच्यते न तु
निष्कृष्टविषय एव नियोगः । स्वतन्त्रत्वादिति । भा । दृष्टसामर्थ्या वा
सम्भावितमर्थो वा क्रियायां स्वातन्त्र्येण समाश्रित एव नियुज्यत इत्यर्थः ।
स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वमिति । भा । प्रयोजकसन्निधौ परतन्त्र्येण स्वातन्त्र्यस्य

स्यात्त्वात्संज्ञः । संज्ञासमावेशार्थश्चकारः । कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति
हरिः । हेतुत्वात्तद्यापारे हेतुमतिचेति शिच् । कर्त्तृत्वात्कर्त्तरि लकारः ।

वृत्तप्रवर्तनेऽपि चावत्स्वार्थादर्शनात् प्रयोज्ये न प्रवर्तते तावत्प्रयोजकः
पाचयतीति न यथादिश्यते प्रयोज्यप्रवृत्त्युत्तरकालमेव तु यथादिश्यते
तदागौमपि च स्मृत्याखटा प्रयुक्तिर्विद्यत इति अनुवर्तमाना हि प्रसक्तिः
प्रयोज्यस्यापकनिष्पत्तेः प्रवृत्तौ हेतुर्न मध्ये विच्छिन्ना । लोढादिवाच्यस्तु प्रैष
प्रयोज्यस्याप्रवृत्तावपि भवति । उक्तं च—

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादर्शोऽनुधीयते ।

प्रवृत्तस्य यदा प्रैषस्तदा स विषयो शिचः ॥

इति । तदेवं शिञ्जाद्या प्रयुक्तिः प्रवृत्तप्रवर्तनारूपेण प्रतीयतइति
प्रहात्यर्थं कर्तुः सतः प्रयोजक इत्यविशदम् । इममेव चार्थं दर्शयितुं

(तत्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ।) (अ. १ । पा. ४ । धा. ३)

हेतुत इति । (कै)

मुख्याद्धेतुतः पौराणिकादिरविशिष्ट इत्यर्थः । स्वतन्त्रप्रयो-
जकस्य हेतुत्वादयमप्रयोजको हेतुरिति चेदित्यर्थः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य चतुर्थे
तृतीयमाह्निकम् ॥

उक्तं वा । किमुक्तम् । एवं तावदुक्तम् । न वा स्वातन्त्र्यादितरो ह्यकुर्वन्त्यपि
कारयतीत्येतस्यादिति । अथपरमुक्तम् । न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुमतो ह्यवि-
शिष्टम् । स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यमिति ।

तिरस्कृतत्वाद्योगदानुपपत्तिरिति भावः । उक्तं वेति । वक्ष्यमाणस्यापि
बुद्ध्या विधयौ कृतत्वाद्भूतत्वसमारोपादुक्तं वक्ष्यमाणं चाभेदेनोक्तं वेति
निर्दिष्टम् । न वा सामान्यकृतत्वादिति । भा । “हेतुमति चे”त्यत्र
वार्तिककारेणैतदुक्तम् । मुक्तसंशयेनेति । भा । अथमुक्तो यः स्वयं करोति
तेन तुल्यप्रयोग्योऽपीत्यर्थः ।

तच्छब्दोपादानम्, अन्यथा कस्य प्रयोजक इत्यपेक्षायां प्रकृतत्वादेव
कृतत्वस्य प्रयोजक इति नाभादनर्थकं तत् स्यात् । ‘तस्य प्रयोजकत्व-
स्यप्रयोजक इति’ । ननु ‘अज्ञकार्या कर्तरि’ ‘कर्तरि च’ इति प्रतिषेधात्
कथमत्र नमास इत्यत्र आह । ‘निपातनात्मना इति’ । अत्र विधा-
यंमति नमासप्रकारस्य एव विचारविषयात् । ‘संज्ञानमावेशार्थस्वकार
इति’ । अस्मिन् हि तस्मिन् एकसंज्ञाधिकारात् कर्तृसंज्ञा न स्यात् ।
‘कर्तृसंज्ञा पशुइति’ । कर्तृसंज्ञायां या प्रपत्तिः स्यात्तदा नैव विधा-
येऽर्थः (सपह) । हेतुत्वादिवादिना समावेशस्य प्रयोजनं वर्तयति ।

	Rs	8	0
Padmawati: Fasc 1-4 @ 2/		1	14
Parvata Purana (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		2	10
Prakṛita P : galam Fasc 1 7 @ /6/ each		1	14
Prithi virej R sa (Text) Part II Fasc 1 5 @ /6/ each		0	12
Ditto (Engl sh) Part II Fasc 1		1	8
Prakṛita Lakṣanam (Text) Fasc 1			
Paraṣara Smṛiti (Text) Vol I Fasc 1 8; Vol II, Fasc 1 6; Vol III Fasc 1 6 @ /6/ each		7	8
Paraṣara Institutes of (English)		0	12
Prabandhi acintan au (E -l sh) Fasc 1 3 @ /12/ each		2	4
*Sama Veda Saṁhitā (Text) Vols I, Fasc 5 10 II, 1 6 III 1 7 IV 1 6 V 1 8 @ /6/ each Fasc		12	8
Senkalya S tra Vṛtti (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each		1	8
Ditto (Engl sh) Fasc 1 3 @ /12/ each		--	1 8
Śraddha Kr ya Kaumudi Fasc 1-4		0	12
Suṣṛ ta Saṁhitā (Engl) Fasc 1 @ /10/		12	0
*Ta itereva Saṁhitā (Text) Fasc 14 45 @ /6/ each		7	8
Tanaya Brāhmana (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each		0	12
Trantra Vart ka (English) Fasc 1			
Taitva C ntama : (Text) Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 2-10 Vol III Fasc 1 2 Vol IV Fasc 1 Vol V Fasc 1-5 Part IV Vol II Fasc 1-12 @ /6/ each		14	4
Tattvārthad igama Saṅgama Fasc 1		0	6
Tr kaṇḍ Maṇḍana (Text) Fasc 1 3 @ /6/		1	2
Tul s Saṁhitā (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Upam ta Vāya prapā ca kathā (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		2	4
Uvaśagadaśa (Text and Engl sh) Fasc 1 6 @ /12/		--	4 8
Varaha Pur āna Text Fasc 1-14 @ /6/ each		5	4
*Vāya Pur āna Text Fasc 1 6 @ /6/		2	4
Vidhano Parigata Fasc 1-3		4	8
Vishnu Smṛiti (Text) Fasc 1 2 @ /6/ each		1	2
Vivadarāṇakara (Text) Fasc 1 7 @ /6/ each		0	12
Vyāharaśāstra P rānā (Text) Fasc 1 6 @ /6/		2	10
Vyāhat Svavānṭha Pur āna Fasc 1 6		2	4
<i>Tibetan Series</i>			
Paśu Saṁhitā Saṁhitā Fasc 1 4 @ /1/ each		4	0
Sher Phyin Vol I Fasc 1-5 Vol II Fasc 1 3, Vol III Fasc 1-5 @ /1/ each		13	0
Rtogs brjed dpag Akhri Śāhā (Tib & Sans) Vol I, Fasc 1 5; Vol II Fasc 1 5 @ /1/ each		10	0
<i>Arabic and Persian Series</i>			
*Alam ṛi smāh with Index Text Fasc 1 13 @ /6/ each		4	14
Al Muḥaddasī (English) Vol I Fasc 1 3 @ /12/		2	4
Ā n : Akbar Text Fasc 1 2 @ /1/ each		22	0
Ditto (Engl sh) Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1 5 Vol III Fasc 1 6 @ /12/ each		29	1
Akbarnamaḥ with Index (Text) Fasc. 1-37 @ /1/ each		37	
Ditto Engl sh Fasc 1 8 @ /1/ each		8	0
Arab c Bibliography by Dr A Sprenger		0	6
Budal al-namah with Index (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each		7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts		1	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal Fasc 1 3 @ /1/ each		3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix Fasc 1 21 @ /1/ each		21	0
Fārḥīn : Rash d Text Fasc 1 14 @ /1/ each		14	0
Fihrist al-nus or luy a list of Shy ah Books (Text) Fasc 1-4 @ /12/ each		3	
Futu ḥ al-Ḥimā of Wāḥid (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		3	
Ditto of Azad (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each		1	8
Haft Asman H aṣr of the Persian Masnavi (Text) Fasc 1		0	12
History of the Cal iphs (English) Fasc 1 5 @ /12/ each		4	8
Ishān Dān : Jabāngir (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		1	2
Ishān h with Supplement (Text) Fasc 51 Fasc @ /12/ each		38	4
Masā'ir ul Umara Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1 9; Vol III 1 10; Index to Vol I Fasc 10 11; Index to Vol III, Fasc 11 12			
Index to Vol II Fasc 10 12 @ /6/ each		13	2
Maghāzi of Wāḥid (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		1	14

* The other Fasc cals of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied

Muntakhabat Tawarikh (Text) Fasc 1-15 @ /6 each	Rs 5
Muntakhabat law rikh (English) Vol I Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1 & 3 Inderes, Vol III Fasc 1 @ /12 each	12
Muntakhabat Lubab (Text) Fasc 1-13 @ /6/ each	7
Ma'ani : 'Alamgiri (Text) Fasc 1 @ /6/ each	2
Nuktat al Iktar, (Text) Fasc 1	0
Nizam-e-Khudadnamah : Iskardari (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each	1
Riyazu Salatin, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-3	2
Tabaqat-i-Najiri, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each	10
Ditto Index	1
Tarikh-i-Firoz Shahi of Layan d din Bains (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each	2
Tarikh-i-Firozshahi of Slama-i-Sir'j Aif, (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each	2
Ten Ancient Arabic Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each	3
Wasit Khamin (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1
Zafarnamah, Vol I, Fasc 1-9 Vol II Fasc 1-8 @ /6/ each	6
Tuzak-i-Jahangiri, (Eng) Fasc 1	0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

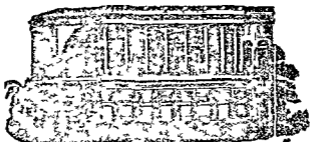
1 ASIATIC RESEARCHERS Vols XIX and XX @ 10/ each	20
2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No ; and from 1870 to date @ /8/ per No	
3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12) 1845 (12) 1846 (5) 1847 (12) 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6) 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8) 1874 (8) 1875 (7) 1876 (7) 1877 (8) 1878 (8) 1879 (7) 1880 (8), 1881 (7) 1882 (6) 1883 (5) 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8) 1895 (7) 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members	
<i>N B—The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each Volume</i>	
4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	3
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R B Shaw (Extra No J A S B 1878)	4
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No, J A S B 1868)	2
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah by E Blyth (Extra No J A S B., 1875)	4
Introduction to the Manthili Language of North Siber by G A Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B 1883)	4
5 Anis ul Mustarrain	3
6 Catalogue of Fossil Vertebrata	3
7 Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal by W A Bion	3
8 In-yah a Commentary on the Hidayah, Vols II and IV, @ 10/ each	32
9 Jawami ul Himari Riyazi 168 pages with 17 plates 4to Part I	2
10. Khiznat ul ilm	4
11 Mahabharata Vols III and IV, @ 20/ each	40
12 Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I III with 5 colored Plates 4to @ 6/ each	18
13 Sharayaool Islam	4
14 Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös	10
15 Ditto Grammar	8
16 Kaqm raqat dal rta Part I and II @ 1/8/	3
17 A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c, in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C L Wilson	1
18 Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by M A Stein, 1 h D, Ji Extra No 2 of 1899	4
Notices of Sanskrit Manuscripts Fasc 1-20 @ 1/ each	9
Nepalese Buddhist Sanskrit literature by Dr K L Mitra	5
<i>N B—All Cheques Money Orders &c, must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only</i>	

2-11-03

Books are supplied by V.-P.F

BIBLIOTHECA INDICA :
COLLECTION OF ^AORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1075

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।
MAHĀBHĀSYAPRADIPODDYOTA

BY
NĀGEṢA BHATṬA
EDITED BY
PANDIT BĀHUVALLABHA ḠĀSTRĪ
VOL II FASCICULUS XI

CALCUTA
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS
AND PUBLISHED BY THE,
ASIATIC SOCIETY 57 PARK STREET

1904

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्षदर्शिना ।
सर्वेषां व्यापञ्जीलानां महाभाष्ये निवस्यते ॥
अस्यैवाधे गाम्भीर्याद्गुस्तान इव सोऽष्टवात् ॥

प्राग्रीश्वराग्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥

“अधिरीश्वर” इति सूत्रस्य “ईश्वरे” इति पदे प्रकृतिभागस्य
पूर्वान्तरेफेण सहानुकरणं

रीश्वरादिति ॥ (भा)

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ । किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो
मृच्छते । रीश्वरादीश्वराग्ना भूत् । रीश्वरावित्युच्यते वीश्वराग्ना

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ । किमर्थमिति । भा । प्राग्रीश्वरा-
दित्येव क्लियता प्रत्यासत्त्याधिरीश्वर इतीश्वरशब्दो मृच्छीयत इति प्रश्नः ।

प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ १ । ४ । ५६ ॥ “अधिरीश्वर” इत्यतः प्राक् प्राङ्-
निपाता इत्यधिक्रियते । तन्वाद्याश्रयणात् । तेन पूर्वं निपातसंज्ञाः सन्तः

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥ प्राचि काले देशे वा प्राक् ।
‘अधिरीश्वर इति वक्ष्यतीति’ । ईश्वरप्रकृतिभागस्य पूर्वपदान्तेन रेफेण

नन्वन्यस्यापौश्वरशब्दस्यावधिल स्यादत आह

प्रत्यासत्त्येति ॥ (कै)

ननु प्रथमोपस्थितत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादत आह

व्याप्तीति ॥ (कै)

वीश्वारादिति । (भा)

तत्रापौश्वरशब्दोऽस्तीति भावः ॥ वीश्वरशब्दस्य क्वाप्यश्रवणादाह
 यदेति ॥ (कै)

भूदिति । शक्तिगमुल्कमुलावीश्वरेतोसम्भ्रसुनाविति । नैतदस्ति प्रयोजनम्
 व्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति । यदय

वीश्वरादिति । भा । व्याप्तिन्यायाद्वीश्वरात्वाक् स्यात् । यदा संहितया
 सूत्रपाठस्तदा वकारसहित ईश्वरशब्दोऽस्तीत्येतदभिप्रेत्यैवमुक्तम् । यदय-
 मिति । भा । सेकसेन् प्रभृतीना गमुल्कमुलोश्च निपातत्वादेवाव्ययसञ्ज्ञाया
 सिद्धाया "हन्नेजन्त" इत्यव्ययसञ्ज्ञाविधानाज्ज्ञापकाद्यातिर्वाध्यत इत्यर्थः ॥

पथाद्रत्यादिसञ्ज्ञा इत्यर्थात्सञ्ज्ञासमावेश स्थितिः । अन्यथा गत्युपसर्ग-

सञ्ज्ञानुकरण इत्यर्थम् । अनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात् विभक्त्युत्पत्तिः, च वा
 इत्यत्र निपातत्वे सति 'स्वरादिनिपातमथय' मित्यव्ययसञ्ज्ञा भवति
 'निपाता व्याचुदात्ता' इति तु स्वरो न भवति उदाहृतानामनुदात्ताणां गणे
 पाठात्, अन्येषां तु तदपि भवति, ननु यथा 'प्रत्यय' इत्यादिरधिकारो
 विनाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथाप्यमपि प्रवर्तिष्यते निपाता
 इत्येवास्तु नार्थोऽवधिनिर्देशेनेत्यत आह । 'प्राग्वचनमिति' । प्राग्वचन-
 क्षारेणावधिनिर्देशस्य प्रयोजनमुक्तम् । अथमर्थः । अस्त्यवधिनिर्देशे निपाता

(अ. १ । पा. ४ । णा. ४) (प्राचीनश्राद्धनिपाताः । १ । ४ । ५१ ।)

ननु नियमापेक्षया ज्ञापकत्वं युक्तमत आह

तुल्येति । (कै)

न्यायबाधकल्पने वङ्गपु शास्त्रबाधः कल्प्यः । नियमे तु मजा-
तीयविषय एवेति स्नाघवनियमे इति भावः ॥

समासे एतज्ज्ञापकमिति (भा)

भाष्ये ज्ञापकशब्दो नियमपर इति बोध्यम् ॥ ननु लोकन्यायस्य
शास्त्रे कथमाश्रयणमत आह

शास्त्रे चेति । (कै)

“कृन्मेजन्त” इति कृतो मान्सस्यैजन्तम्याद्यपसंज्ञां प्राप्तिः । कृन्मेजन्तः
परोऽपि सः । स । परोऽप्येतस्मात्कृन्मेजन्तस्यास्ति तदर्थमेतत्स्यात् ।

परोऽपीति । भा । “कृत्यार्थे तवैकेनि”त्यादिरेजन्तः खमुष्वादिषु मान्तो-
ऽस्ति तदर्थमेतत्स्यादित्यु ज्ञापकं व्याप्तेर्बाधस्य ॥ यत्तर्हीति । भा । व्याप्तावा-
श्रीपमाणायां निपातत्वादव्ययीभावस्याथयसंज्ञासिद्धैव किं तद्विधानेनेति
ज्ञापकं सं पद्यते । समासेष्विति । भा । तुल्यज्ञातीयव्यावृत्तये नियमाद्यं-

कर्मप्रवचनीयसंज्ञानां निपातसंज्ञायाश्च पर्यायः स्यात् । तन्नादौ

इत्यस्य प्रतियोगमनुवृत्तौ सत्यामप्येकसंज्ञाधिकारात् पर्यायः स्यात् न तु
समावेशः, सति तु तस्मिन् ईश्वरात् प्राग्यावन्तः संज्ञिनः सर्वांस्तान्निष्कथ-
मिहापेक्ष्य सकृत्संज्ञा विधीयते प्रतिसूत्रमधिकारात्त्वपरावृत्तिसत्तस्याथ
समावेशः प्रयोजनमिति । अथ वा प्राग्वचनं किमर्थं यावता पक्षमैव
प्रागिति दिक्शब्दोऽप्याहरिष्यते, परागित्यस्य त्वध्याहारो न भविष्यति,
‘चादयो ऽसत्ते’ ‘प्रादय’ इत्यनयोर्विधेयासम्भवेनानर्थक्यप्रसङ्गात्, अत

प्रथमातिक्रमे इति । (कै)

सकलकपिञ्जलासम्भवात्केषु सिदासथ्येषु चयो वा ऽथ
चतुरादय इति मन्दिहे इति भावः ॥ व्याप्तिन्यायाश्रये बाधकमाह

नियेधावतारादिति । (कै)

“यज्ञेषु न हिंसादिति” नियेधकल्पनाभिया प्रथमातिक्रम-
न्यायस्यैव तच्चाङ्गीकार इति भावः ॥ “पर्यग्निकृतानारणानुत्सृजन्तौ”-
त्युक्तेर्हिंसाप्रसक्तभावादाद्यैव युक्तिरिति बोध्यम् ॥ ननु “न लोके”
(१ । २ । ६८) तिसृषु लोकादिपक्षमिह व्याप्तिन्यायबाधकं
स्यादत आह

स्यादययौभाव एव समाप्तो ऽय्यसंज्ञो भवति नान्य इति । एवं तर्हि
लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके । आ वनान्तादा उदकान्तात्
प्रियं पान्थमनुव्रजेदिति । य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तर

न चतुरादय । शास्त्रे च लोकव्यवहारोऽङ्गीक्रियते इति भावः । लौकिक
मिति । भा । लौकिकं प्रत्यासत्तिपक्षं न्यायं लोक एव परित्यजति
क्षेत्रादिवशाद् द्वितीयमध्यदुकान्तं प्राप्य निवर्तते । कपिञ्जलानित्यत्र ।
प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् “हिंसात्सर्वा भूतानीति” चतुर्थादि

स्योपातिकं तेन । न च परशब्दात्तेषुप्रसङ्गः । चादयोऽस्त्ये प्राद

तेन निमित्तमेव निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञानामिति समावेशसिद्धिरिति
श्रीश्रुतिरिति सह रेपेयानुकरणे प्रयोजनमाह । ‘श्रीश्रुतिश्रीश्रुति-
माभुदिति’ । श्रीश्रुतिरित्युच्यते अधिश्रीश्रुति इत्ययमश्रीश्रुतिशब्दोऽवधिर्पथा
स्यात् ‘शक्ति यमुक्तमुक्तौ’ ‘श्रीश्रुते तोसुक्तसुना’ इत्ययं मा भूद् इत्ये

(ध. १ । पा. ४ । आ. ४) (प्रायोश्चरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ।)

न लोकेति । (कै)

एवं चात्र रेफोच्चारणमेव ज्ञापकमत्र शास्त्रे प्रथमातिक्रम-
न्यायानाश्रयणस्येति बोध्यम् । अत एव “निजां वयाणामि”
त्यादौ (७ । ४ । ७५) वयाणां ग्रहणं चरितार्थम् ॥ ननु
प्राक्ग्रहणाभावे परग्रहोऽप्यधाह्रियेत्यत आह

प्राग्ग्रहणेति ॥ (कै)

नन्वियमपि निरवकाशेत्यत आह

चादिधिति । (कै)

ततोऽनुव्रजति । लौकिकं चातिवर्तते ॥ द्वितीयं तृतीयं च वनान्त-
मुदकान्तं धानुव्रजन्ति तस्मादेकाधिक ईश्वरशब्दो ग्रहीतव्यः । अथ

निषेधावताराक्षय एवालभ्यन्ते । इह तु विरोधकाभावाद्द्वामिन्यायाश्रयः
स्यात् । “न लोकाव्यये”त्यव्ययत्वस्य लोकादीनां सिद्धे षष्ठीनिषेधे पुनस्तेषा-
मुपादानमव्ययसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत् । निपातसंज्ञा तु स्यादेव ।
ततश्चिकीर्ष्वर्थमित्यादौ “निपात एकाजिति” प्रष्टव्यसंज्ञा स्यात् ।

इत्येतयोर्विधेययोर्लभेनानन्वयापत्तेः । रेपविशिष्टग्रहणं किम् । ईश्वरे

मर्थमित्यर्थः । यदा संहितया सूत्राणि पठ्यन्ते तदा रौश्वरशब्दोऽन्तो-
त्यभिप्रेत्य रौश्वरादित्युक्तं, ज्ञापकात् सिद्धं, यदयं ‘हृन्मेजन्त’ इति हतो
मान्तस्यैजन्तस्य वाऽव्ययसंज्ञा शक्ति तन्ज्ञापयति अतन्तर ईश्वरशब्दो-
ऽवधिर्न व्यवहित इति, अन्यथा सेसेनृप्रभृतीनां कमुक्कमुलौच निपात-
त्वादेवाव्ययसंज्ञायाः सिद्धत्वादनर्थकं तत्प्रात् । नैतदस्ति ज्ञापकं, ‘हृन्मे-
जन्तः परोऽपि स’, ‘ईश्वरे तोसुक्कमुनावित्यस्मात्परोऽपि हृन्मान्त एजन्त-

(प्राचीनराक्षिपाताः । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । श्लो. ४)

चादिषु सावकाशा क्रियायोगे प्रादिषु सावकाशेत्यादि-
क्रमेणान्वयः ॥

वाध्येतेति । (बै)

तत्तद्विधेयमंशाविषये चस्था अनुपस्थितिरेव च्यादिति भावः ॥

भाष्ये

अथ क्रियमाणेऽपीति । (भा)

प्राचीनरादित्युक्तावपि विधेयमंशाऽविषय एवोपस्थितिः च्यादि-
त्यर्थः ॥ मगाधत्ते

क्रियमाणो षीति । (भा)

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ४) (प्राचीश्वराभिपाता । १ । ४ । ५६ ।)

अवधिनिर्देशमार्थ्यात्विति सूचमुपस्थितौ तत्सामर्थ्यात् समावेश
इति भावः ॥ नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह

रीश्वरादीति ॥ (भा)

असंबद्धत्वेति । (कै)

विधेयानिर्देशादिति भावः ॥

निपाताः सन्त इति । (कै)

प्राक्पक्षणसामर्थ्यादितदर्थस्त्वाभस्तेन गत्यादिसंज्ञानां निमित्तमेव
निपातसञ्ज्ञेति समावेशसिद्धिरिति भावः ॥

गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञा. निपातसञ्ज्ञा बाधेरन् । ता मा बाधियतेति
प्राग्वचनं क्रियते । अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावता अन्वकाशा एता.

गतिसंज्ञामावपक्षे सावकाशा निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञाभिर्बाध्येतेत्यर्थः ।
क्रियमाय इति । भा । ईश्वरादिति पक्षस्या प्राक् शब्दाध्याहारे लब्धे दुर्
श्रुति प्राग्यहयं संपद्यते । परशब्दाध्याहारेण तु पक्षमी न भविष्यति ।
“चादयो ऽसत्वे” इत्यादीनामसंबद्धत्वप्रसङ्गात् । तन्नेत्येव वा द्वौ प्राक्शब्दौ

(प्रायोश्चरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ।) (अ. १ । पा. ४ । धा. ४)

विशिष्टावधीति । (के)

रौश्वररूपावधिपरिच्छिन्नसमुदायस्येत्यर्थः ॥

अवयवसंज्ञा इति । (भा)

षठीतत्पुरुष इति भावः ॥

संज्ञा कस्मादेव न बाधन्त इति । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपात-
संज्ञापामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात् समावेशो भवति ॥

चाप्येते । तेनापमर्थ । प्रायोश्चराद्ये व्यवस्थितास्ते प्राङ्निपातसंज्ञा भवन्ति
निपाताः सन्ती गत्यादिसंज्ञा इति समावेशः सिद्धः केवले तु निपाता
इत्यधिकारे क्रियमाणे सत्यामपि प्रतियोगमनुवृत्तावेकसंज्ञाधिकारा-
त्यर्थाय स्यात्तु समावेशः ॥ अवयवसंज्ञा इति । भा । विशिष्टावधि-
परिच्छिन्नस्य समुदायस्यान्तरालपतिता गत्यादिसंज्ञाभाजोऽवयवा भवन्ति
तेषा संज्ञा इत्यर्थः ॥

न । अत एव “न लोकेति” सूत्रे अत्ययात्पृथक् लोकादीना ग्रहणमप्युपपद्य-
त इति दिक् ॥

ननु च न लोकाद्येत्यत्र लोकादीनामव्ययत्वादेव षष्ठीप्रतिषेधे सिद्धे
पुनरुपादानं ज्ञापकं भविष्यति अन्तरस्य ग्रहणमिति । नैतदस्ति ।
अवयवसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत् निपातसंज्ञा तु स्यादेव, ततश्च चिकी-
र्ष्यं इत्यादौ ‘निपात एकाग्रतादिति’ प्रष्टव्यसंज्ञा स्यात् । ‘प्रोथ-
मिति’ । पर्याप्तमित्यर्थः । प्रोथ पर्याप्तौ पचाद्यचि क्रियाविशेषणत्वात्
नपुंसकत्वम् ॥

चादयो ऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥

सौदन्त्यस्मिन्निति । (कै)

विशेषणत्वेनावतिष्ठन्ते ऽस्मिन्नित्यर्थः ॥

'सदेरौणादिकस्त्वः ॥ (कै)

१ "सत्त्वम्" इत्यत्र ।

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ अयं सत्त्वशब्द अस्त्येव प्रथमपदार्थक ।

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ अयमिति । भा । अर्धदयेऽपि सत्त्व-
शब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विशेषावगतौ प्रमाख्यानुपलम्भात्प्र । तत्र सौदन्त्यस्मि-
न्नातिगुणक्रिया इति सत्त्व प्रथमुच्यते यदा तु सत्त्वो भावः सत्त्वमिति तदा

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ चादयो निपातसंज्ञा स्युः न तु इत्ये ।
निपातत्वादव्ययत्वम् । च वा इत्यादिवस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
अयमित्युच्यते सोऽर्थो भेदत्वेन विवक्षित । लिङ्गसख्यान्वयि प्रथमिति वा ।
असत्त्वे किम् । पशुना यजेत, पशुशब्दश्चादि । च समुच्चय इत्यपि प्रकृता
हरणम् । न चात्र प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् निपातत्वदुर्वारमिति

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ 'न चेत्यत्वे वर्जित इति' । सत्त्वे ई-
वर्जते तदा संज्ञा न भवतीत्यर्थस्तदाह । प्रसज्यप्रतिषेधोऽपमिति' । अ-
पर्युदासे को दोषः पशुशब्दोऽत्र पश्यते स जातिविशिष्टे इहे इ-
सस्य निपातत्वं स्यात् जातिप्रथममुदाहरणो ह्यर्थः केव-
न्-
न्-

साध्यमानेति । (कै)

वस्तुतः साध्यमानावस्तुः क्रियारूपापन्नो योऽर्थः सत्तारूपः स
सत्त्वपदेनोच्यत इत्यर्थः ॥

चाद्यनुकरणार्थानामिति (कै)

पाठे चादीनामनुकरणं स्वरूपबोधनमर्थः प्रयोजनं येषां
तेषामित्यर्थः ॥

तद्यथा । सत्त्वमयं ब्राह्मण्यः । सत्त्वमियं ब्राह्मण्यीति । अस्ति क्रियापदार्थकः

साध्यमानतया क्रियारूपापन्ना सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते ॥ एवं च कृत्वेति ।
भा । यदि सत्त्वशब्देन सत्तोच्येत तदा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अहि
चादिषु सत्तावाची कश्चिच्छब्दोऽस्ति यदर्था निषेधः स्यात् । पशुर्वै पुरश्च

वाच्यम् । अतिदेशस्यानित्यतायाः अलक्ष्णव्यवोपपादितत्वात् । प्रसज्य-
प्रतिषेधः किम् । वातीति वाः विप्रातीति विप्रः । इह क्रियाविशिष्ट-
द्रव्यवाचकतया क्रियायाश्चासत्त्वरूपत्वाद्भिपातता स्यात् ततश्च विप्रशब्दस्या-
प्यथ्यसंज्ञा स्यात् । प्रयोजनं सर्वनामाथ्यसंज्ञायामित्युक्तत्वात् । अथ
चादयः । च वा च अच एव एवं नूनं शश्वत् युगपत् भूयत् क्रूपत् प्रद्वितर्क-
प्रशंसाक्षयम् । एवं स्युपदमि । कुविदिति भूयोऽर्थे योगप्रशंसास्ति भावेषु
च । नेदिति शङ्कायाम् । निष्पिच्छायन्तो नरकं यताम् । नेदेवसापुनश्च देवा

तथा प्रादय इत्यत्र विप्रातीति विप्रः 'आतथ्योपसर्ग' इति का, अत्र प्रशब्दः
क्रियाविशिष्टे द्रव्ये वर्तते तत्र क्रियाद्रव्यसमुदायस्य द्रव्यादन्यत्वात्नि-
पातत्वे सत्यथ्यसंज्ञायाम् तदन्तविधेरभ्युपगमात् विप्रशब्दस्याप्यथ्यसंज्ञा
स्यात् प्रसज्यप्रतिषेधे तु यत्र द्रव्यमन्यस्तत्र सर्वत्र प्रतिषेधो भवति,
अ तर्हि वर्तमानः पशुशब्दो ऽसत्त्ववचनो भवति, कृशब्दो, लोभं

इत्यादावपीति । (कै)

निपातसंज्ञा स्यादित्यनुषज्यते ॥

विधिनिषेधाविति । (कै)

अस्येति हेतोरित्यादिः ॥

यथाभिमतविषयमिति । (कै)

अनुकार्यं निपातत्वं नानुकरणेनापि गवादिपरपश्चादावित्या-
दौति भावः ॥

सद्भावः सत्त्वमिति । कस्येदं ग्रहणम् । द्रव्यपदार्थकस्य । कुत एतत् । एवं

इत्यत्र च निपातसंज्ञा न्यात् । चाद्यनुकरणानां च पठितो हिर्यस्मादर्थं
इत्यादावपि विधिनिषेधौ यथाभिमतविषयं न व्यवतिष्ठेयातां द्रव्यग्रहणे तु
व्यवतिष्ठेते । द्रव्यशब्देन चात्र सिद्धावस्थारूपं वस्त्वभिधीयते । तदुक्तम् ।

इत्यादौ तु न इदिति पदद्वयं पठ्यते । तस्मान्निपातसमुदायो ऽयं बोध्यः ।
“निपातैर्यद्यदौति” निघातनिषेधः । प्रतिषेधविधारसमुच्चयेष्वयमिति तु
शाकटायनः । चेत् चण् ष्यं चेदर्थे शित् समुच्चयादौ त्वननुबन्धः । इदं
च “निपातैर्यद्यदौ”त्यत्र स्फुटीभविष्यति । कश्चित् । यत्र । नह निश्चित-
निषेधे । इन्त इर्येऽनुकम्पायां च । माकिः माकीं एतौ निषेधे । माकिर्नेश-
न्माकीरियन्माकीसंश्राशिके वटेत् किस्मम्भावितनिषेधेन किश्चिन्मत्त्वदुत्तरः ।

नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यत्र दृश्यर्थेन मननं विशेष्यते दर्शनमेतन्मननं,
सम्यक् मन्यमाना इत्यर्थः सत्त्वशब्दोऽयं सतो भावः सत्त्वमिति सत्ताजाति-
वधनो गृह्यत इति भ्रान्तिमपनयति ‘सत्त्वमिति च द्रव्यमुच्यतइति’ ।
इदं यदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु द्रव्यमुच्यते, उक्तञ्च ।

सिद्धरूपमिति । (कै)

तत्त्वं च लिङ्गसंख्याकारकान्वयित्वेन सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वेन
वा तदाह

वस्तूपेति ॥ (कै)

सञ्चणान्तरमाह

भेद्यत्वेनेति । (कै)

लिङ्गसंख्याविशेष्यत्वेनेत्यर्थः ॥

च ह्यत्वा विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च । किं पुनरयं पर्युदासः । यदन्य-

“वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः” इति ॥

नकिरेवावधात्वं द्विकं नुकम् । सुकम् साहिकम् व्याकोम् नकोम् नकिः ।
माकीं माकिः । व्याकृतमिति वेदनिघण्टुः । ध्यामिश्चाणि नवोत्तराणीति
तद्वाख्यायां यास्तु । माङ् । माङिलुङितिविशेषणार्थो छकारः । मा
भवतु मा भविष्यतीत्यत्र निरनुबन्धो माशब्दः । नच् । चकारो “नलोपो
नच्” इति विशेषणार्थः । नस्येत्युक्ते तु पामनपुत्र इत्यत्रापि स्यात् । न च
सिद्धान्तेऽपि स्त्रैणपुत्रेतिप्रसङ्गं वारयितुम् “अलुगुत्तरपद” इत्युत्तरपदादिभेदेन

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः ॥

इति । स्वार्थेनेति शेषः । सिद्धरूपो योऽर्थः स्वार्थेन विशेष्यतया
विवक्षितस्तद् द्रव्यमित्यर्थः । उक्तं च,

स्वार्थस्य यत्र विश्रान्तिर्वाच्यं द्रव्यं तदुच्यते ।

उभययेति । (के)

द्रव्यभिधेऽर्थे वर्त्तमानायादय इति पर्युदासे ऽर्थः । सत्त्वे वर्त्तमानं चादिस्वरूपं तु निपातसंज्ञमिति प्रसव्यप्रतिषेधे ऽर्थः ॥ चादिस्वपाठात्कथं प्राप्तिरित्यतो भाष्ये

अस्ति च प्रादिभिरिति ॥ (भा)

त्सत्त्ववचनानादिति आहो स्त्रियसन्वयायं प्रतिषेधः सत्त्ववचने नेति । किं चातः ।

किं पुनरिति । भा । उभयथा शास्त्रे दर्शनात्प्रः ॥ विप्र इति । भा । विप्रातीति विप्रः । “व्यातस्योपसर्ग” (१ । १ । १३६) इति कप्रत्ययान्तः क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात् केवलाद् प्रथात् क्रियाद्रव्यसमुदायस्यान्यथाद्

पूर्वपदेन नलोऽवश्यं विशेषणोपत्तानेव पामनपुत्रस्यापि सिद्धेः किं अकारणेति वाच्यम् । नैकधागमिकर्मोक्तनैकनोदतेत्यादौ निषेधार्थेन नशब्देन “सहसुपेति” समासेऽतिव्याप्तिं वारयितुं अित्त्वस्याप्यावश्यकत्वात् नशा पूर्वपदस्य विशेषणेऽपि अग्न्यर्थमित्त्वस्य निपातस्यैव ग्रहणं न तु वृद्धया चरितार्थअकारस्य तद्धितस्यापेति तु प्राचां ग्रन्थस्योक्तिसम्भवो बोध्यः । यावत् तावत् । त्वै न्वै एतौ वितर्के । औषट् । वौषट् । स्वाहा वषट् । स्वाहा । ॐ । तथा । हिरण् । खनु । किल । अथ । सुष्टु ।

इति । एवं च कृत्वा सीदति निविशते यत्र जात्यादिकं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं विशेषणभावेनेति सत्त्वं द्रव्यं, सदेरीणादिकस्वप्रत्ययः ‘ताभ्यामन्यत्रोखादय’ इत्यधिकरणसाधनः । धयिति पश्यते, स चेदर्थे वर्त्तते, यकारस्वयङ्घिस्यत्रयुक्तमिति विशेषणार्थः । नलो अकारो ‘नलोपो नञ’ इति विशेषणार्थः । नलोपो नस्येत्युच्यमाने वामनपुत्रः,

निपातत्वेनेति । (कै)

एवं चोत्तरसूत्रविषये ऽयं दोष इत्यर्थस्तथापि समुदाये कथं प्राप्निरतो भाष्ये

तदन्तविधिनेति ॥ (भा)

यदि पर्युदासः विप्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । कियाम्यवचनोऽयं संघातो इत्या-

इत्यादन्यस्मिन्नर्थे वर्तते ॥ प्रादिभिरिति । भा । निपातत्वेनाभिमतेः ॥
सामान्यमिति । भा । साख्यम् ॥ तदन्तविधिनेति । भा । ननु विशेष्या-
सन्निधानात्कथं तदन्तविधि । एवं तर्ह्ययमर्थः । निपातस्य संज्ञा निपात-

त्वादेहेति हि सोपक्रमकुल्लनेषु । आदहस्य धाममित्यत्र तु पदकारा
त्वादिति पृथक् पठन्ति । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति वैद्यते ॥

“अथ उपसर्गान्त” इति घोषात्वं न भवति । उपसर्गप्रतिरूपकत्वेऽप्यनुपस-
र्गत्वात् । विभक्तिप्रतिरूपको यथा । अङ्गम् । शुभम् । अहंयुः ।
अहंयुः । अहंशुभमोर्गुस् । चिरेण । अन्तरेण । चिराय । अचिरात् ।
अकस्मात् । चिरस्य मम । ममत्वं गतराज्यस्य । वेलाया मात्राया-
मित्यादि । एतेन गीये केव विनीतौ वामिति व्याख्यातम् । वामित्यस्या-

अत्रापि प्राप्नोति, पाक्षिक एव दोष, “अनुगुत्तरपद” इति वर्तते, तत्र
यदोत्तरपदेनाक्षिप्तं पूर्वपदं नस्य विशेषणं तदा पूर्वपदभूयस्य नस्य
षोड इत्युच्यमाने नैवात्र प्राप्नोति नञ्शब्देन पूर्वपदे विशेष्यमात्रे तदन्त-
विधिसङ्गावादापि स्यात् । अथासिद्धे नञ् इत्युच्यमाने ऽपि

निपातस्य संज्ञेति । (कै)

सकलनिपातमुद्दिश्यैकवाक्यविहिता संज्ञेत्यर्थ ॥ षष्ठ्यमञ्जा तु
न तन्मात्रोद्देशेन विहितेति भावेनाह

सा चाव्ययेति । (कै)

“तस्यां चाप्तीति प्रयोजनमि’त्यादेर्गमकाच्छब्दरूप विशेष्य-
मादाय तदन्तविधिरिति भाव ॥ अवेद बोध्यम् । एव

दन्यश्च विधिनाश्रीयते । अस्ति च प्रादिभि सामान्यमिति कृत्वा तदन्त-

सञ्ज्ञा सा चाव्ययसञ्ज्ञा तस्या चास्ति “तदन्तविधि प्रयोजन सर्वनामा
व्ययसञ्ज्ञायामिति’ । तत्र विप्रशब्दे प्रशब्दस्य निपातसञ्ज्ञाया सत्यां यथा
परमोच्चैरिति खरादन्तस्याव्ययसञ्ज्ञा भवत्येव निपातान्तस्यापि स्यात् ।

व्ययस्य युवानित्यर्थात् । आह आसेत्यादीनि तु तिङन्तप्रतिरूपकाणि ।
खरास्तु सम्बोधनभर्त्सनानुकम्पापादपूरणप्रतिषेधेषु यथासम्भव बोध्या ।
अ अपेहि ध्या एव मन्यसे । इ इन्द्र पश्य । ई ईश । ऊ ऊपरे बीज
वपति । ए इतो भव । ओश्रावय । ऋ ऋ ह रे औ एते मन्त्रस्तोमा ।
पञ्चिति सन्धगर्थे । लोध नयन्ति पशुमन्यमाना । शुक्रमिति शौब्रले ।
यथा कथाचेत्यनादरे । पाट प्याट व्यङ्ग हे हे भो अये इत्यादय

स्त्रैणपुत्र इत्यत्र नञ कस्मान्न भवति, अतुल्यत्वात्प्रत्ययस्य, अकारो
वृद्धिसरयोश्चरितार्थ, निपातस्य लचरितार्थ । तथेति पठ्यते, सोऽप्यु-
त्पन्न समुच्चये वर्त्तते, तस्य तु यालन्तस्य लिङ्खुरेणाद्युदात्तत्व सिद्धम्
अव्ययत्वमपि ‘तद्धितश्चासर्वविभक्ति’ रित्येव सिद्धम् । नन्वशुत्पन्नस्यापि

(चादयो ऽसत्त्वे । १ । ४ । ५० ।)

(अ. १ । पा. ४ । ध्या ४)

हि पशुशब्दस्य जातिविशिष्टद्रव्यवाचिनोऽप्यसत्त्वभूतार्थत्वादसत्त्व
इत्यस्य व्यावर्त्यां प्रभिद्धिस्तस्मात् “क्लिंपुनरि”त्यादिभाष्यमेकदेशिनो-
रुक्तिरित्याहुः ॥

विधिना (१ । १ । ०२) निपातसंज्ञा प्राप्नोति । अथ प्रसज्यप्रतिषेध । न
दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥

ततो लुक् प्रसज्येत । विप्रकम्बल इत्यत्र च निपातान्तस्य पूर्वपदस्य
कृतिस्वरः स्यात् ॥

सम्बोधने । चेति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । विष्णु इति भागार्थे ।
एकपदे इत्यकस्मादथ । निहन्त्यरीनेकपदे । पुत इति कुत्सायाम् ।
कुत्सितमवयववञ्छादयति इति पुष्क । ड । पुलिति लान्तमिति प्राकटा-
यन । कुत्सितं कसति गच्छतीति पुष्कस । अस्मीत्यहमर्थे । त्वामस्मि
वधि विदुषा समवायोऽत्र तिष्ठति । ध्यात इति इतोऽपीत्यर्थे । इत्यादि ।
आकृतिगणस्थायम् ॥

विभक्तिप्रतिरूपका इत्येव सिद्धं, सत्यं, प्रपञ्चार्थं पाठ, एवं वेलाया
मात्रायामित्यादेरपि, ‘स्वरप्रतिरूपका इति’ । “ऋति ऋवा”वचनमि-
त्यादयस्तेषां निपातसंज्ञाविधानद्वारेण सद्भाव एव प्रतिपाद्यते न
पुनरेषां निपातत्वे किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति ॥

(ष. १ । पा. ४ । ध्या. ४) (प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८, ५९ ।)

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥

ननु विभक्त्यैव पाठात् कर्त्तव्य इत्यनुपपन्नमत आह

यदेति ॥ (कै)

प्रागेवेति । (कै)

सूचकता सूचप्रणयनकाले एवेत्यर्थः । एवं व्याख्याने भाष्यस्य-
कर्त्तव्यपदस्वरस्यभङ्गः ॥ ननु निपाता इत्यस्याधिकारादेकयोगेऽपि
निपातत्वं सिद्धमत आह

अक्रियेति ॥ (कै)

प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८-५९ ॥ प्रादय इति योग-
विभागः । वा । प्रादय इति योगविभागः कर्त्तव्य' । प्रादयोऽसत्त्ववचना निपात-

प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८-५९ ॥ यदा प्रागेव प्रादय
इति योगो विभाव्यते तदा योगप्रयोजनकथनाय वार्तिकम् । यदा तु प्रादय

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥ एते निपातसंज्ञाः स्युर्न तु सत्त्वे । प्र परा

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः ॥

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥ अयं योग उत्तरस्माद्धिभज्यते पूर्वस्माच्च, यदि
धुनः प्रादय उपसर्गाः क्रियायोग इत्युच्चेत नैवं शक्यमित्याह । 'पृथ-

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥ 'क्रियायोग इति' । सहयोगे
द्वितीया निपातनात् समासः, कर्मकरणे कृतेति बहुलवचनात्, यदा क्रियाया
करणभूतया प्रादीनां धातुभिर्वागात् करणे द्वितीयाया एव समासः ।

(प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८, ५९ ।) (अ १ । पा. ४ । ध्या. ४)

तदाह भाष्ये

यस्मिन्नेव विशेष इति । (भा)

क्रियायोगरूपे इत्यर्थः ॥ ननु प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गा
गतय इतिवत् प्रादयः कर्मप्रवचनीया इति वचनाभावादाह

सुः पूजायामिति ॥ (भा)

ननु “अथ उपसर्गाद्” (०।४।४०) इत्यत्र ‘त’ इति द्वित-
कारकनिर्देशात्प्रवचिगन्तत्वमनजन्तत्वेऽपि संज्ञाविधानमामर्थ्याद्भवति
तच्च नित्यमिति मरुत्त इत्ययुक्तमत आह

प्रक्रियायामिति ॥ (कै)

संज्ञा भवन्ति । तत उपसर्गाः क्रियायोग इति । किमर्थो योगविभाग ।
निपातसंज्ञार्थः । वा । निपातसंज्ञा यथा स्यात् । एकयोगे हि निपात-

उपसर्गाः क्रियायोग इत्येवो योग पद्यते तदा योगविभाग कर्तव्यत्वेन षोडशे ।
एकयोगे हीति । भा । अत्रियायोगे निपातसंज्ञा न स्यात् । क्रियायोग एव
मरुत्तसंज्ञावक्तव्यम् । ततश्च प्रथम आचार्यं प्राचार्यं इत्यत्र पूर्वपदप्रकृति

अथ तम् अन्तु अथ निम् निर दम् दुर वि व्याप् नि अधि अयि अति ए

श्लोकहरमिति । उक्तव्या उपसर्गसंज्ञाया एव क्रियायोग इति विशे-
षतं यथा स्यात् निपातसंज्ञाया माभुदित्येवमर्गसंज्ञाया योगस्य

‘प्रवचनीति’ । उपसर्गसंज्ञामप्येति इत्यम् । ‘प्रवच इति’ । अन्-
थापि इति क्रियायोगोऽस्तेन, कर्म, प्रादयः प्रवचनीयतायाः यदुत यथापि
विषयापि ताभेद विद्मन्ति, अयथापि तु कथापि विषयामातिपत्ति
तत्र विशेः श्लोकहरमिति । अन्विषयः प्रादयः प्रवचनीयता

(ध. १ । पा. ४ । धा. ४) (प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८, ५९ ।)

नन्वलौकिकप्रक्रियावाक्यं मरुत्दात इति दर्शयितुमुचितं न तु दत्त इतीति चेद्वाङ्मः । मरुद्भिर्दत्त इत्यर्थकलुप्तविभक्तिकमरु-
च्छब्देन श्रुतो मरुत्तशब्दस्य विग्रहप्रदर्शनं कृतं तथैव भगवतोक्त-
मिति ॥

इष्यत इति । (कै)

द्वितीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरैणेत्यर्थः ॥ मृगोरुतिप्रत्यया-
न्तलादन्तोदात्तः सः । एवं च मरुत्तपदं मथोदात्तमिति भावः ॥

संज्ञाभावः । वा । एकयोगे हि सति निपातसंज्ञाया अभावः स्यात् ।
यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसंज्ञा

स्वरो न स्यात् ॥ यस्मिन्नेवेति । भा । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा “सुः पूजामि”-
त्यादिभिर्योगैः प्रादीनां विहिता ॥ मरुद्दत्त इति । भा । प्रक्रियायां रूपम-
लौकिकमिदमुपात्तम् । तत्त्वेन हि नित्यं भाष्यम् । उपसर्गसंज्ञैव चास्येय्यते
तेन निपातसंज्ञा । तस्यां हि सत्यां निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं

उत् षभि प्रति परि उप एते प्रादय । तत्र निस्दुस् इमौ सान्तौ ।

विभाग इत्यर्थः । अथ वा धादिभ्येव प्रादीनपि पठित्वा पूर्वस्माद्योगात्
किमर्थं विभज्यते तत्राप्याह । ‘उपसर्गाः क्रियायोग इति’ । ‘वादीना-

भवतीत्यथमर्थो भवति, अत्र च यत्क्रियायुक्तं प्रादिः स गमिर्न प्रयुज्यते,
यस्य प्रयुज्यते न सत् क्रियायुक्त इति नास्ति कावप्रसङ्गः । ‘मरुच्छब्दस्येति’ ।
उपसर्गसंज्ञेय्यते न निपातसंज्ञा, तस्यां हि सत्यां निपाताद्युदात्तत्वं
द्वितीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरैः स्यात् अन्तोदात्तस्य मरुत्तशब्द
इष्यते । ननुपसर्गसंज्ञायामप्युपसर्गाच्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वं स्यादेव, न,
वानेनापूर्वमाद्युदात्तत्वं विधीयते किं तर्हि निपाता इत्येव सिद्धे ऽमेः

(वाच्यः उपमर्गं विद्यायोगे । १ । ४ । ५८, ५९) (अ. १ । पा. ४ । श्लो ४)

अव्ययसंज्ञा च स्यादिति । (३)

तदा च महद्भिर्दत्त इति मन्त्रार्थोपपत्त्यभाष्यप्रयोगे
विभक्तियुक्तं न स्यादिति भावः ॥ मन्त्रोपमर्गत्वे "उपमर्गं घोः
किः" (३।३।८७) "आतस्योपमर्गं" (३।३।१०६) इति ऋक्-को
स्यात्तामस आह

अनभिधानादिति । (३)

एतेन व्याप्तेन धातुवचनसाम्यं कथ्यते ॥

(अ १ । पा ४ । व्या ४) (प्रादय उपसर्गा क्रियायोगे । १ । ४ । ५८, ५९ ।)

तस्मात्तत्त्व एवेति । (कै)

अत एव “उपसर्गाद्याभिवर्जमि”त्याद्युदात्तत्वमपि न । नन्वेव तत्त्वविधावेव मरुत उपसख्यान व्यर्थ स्यादिति चिन्त्यम् । केचित्त-
चोपसख्यानेन निपातत्वमित्यते एव तेनाद्युदात्त एव मरुत्शब्दो
निपातसजापि तत्त्वविषये एवेति मरुद्भिर्दत्त इति पाश्चमिकभाष्य-
प्रयोगस्य नानुपपत्ति । पञ्चमेऽपि तन् पर्वमरुद्भ्यामिति निर्देव
पाठ इत्याहुः । कैयटखारखेन तु स पिदिति बोध्यम् ॥

व्युत्पादयिष्यत इति । (कै)

मत्वर्थीयप्रकरणे इति शेष ॥

वा । अच्च्दस्योपसख्यानम् । (१/१।१०६) अच्च्दस्योपसख्यान कर्तव्यम् ।
अद्वा ।

तस्मात्तत्त्व एवोपसर्गसञ्ज्ञा वक्तव्या । प्रकारान्तरेण्यपि मरुत्शब्दो
निपात्यते तत्पर्वमरुद्भ्यामिति ॥ अच्च्दस्येति । भा । तेन भिदादिषु
अद्वाशब्दो न पठितव्यो भवति ॥

वृत्ति । “निर कुष” “सुदुगोरधिकरणे” इत्याद्यनुरोधाद्रेषान्तावपीति
तत्रैव सूत्रे हरदत्त । अद्रव्ये किम् । वि पञ्ची । परा सेना ॥

ब्दस्य न भवति यत्र त्वेकवचन पठ्यते परा जयति सेनेति तत्र रूपोदा-
हरण द्रष्टव्यम् इलङ्कारविति सुलोपात्, पराशब्दस्याद्युदात्तत्वाच्च ॥

प्राप्नोति तस्मात्तत्त्वविधावेवेत्यते ‘अच्च्दस्येति’ । अडविधावेवेत्यते कि
प्रत्ययो हि न भवति तदाह । ‘व्यातस्योपसर्ग इति’ । भिदादिपाठात्
प्रज्ञाअद्वाचैति निपातनादा सिद्धम् ।

गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥

कारिकेति । (कै)

भावे णुम् । श्लोकादौ तु कारके ॥

श्लोकवाचीति । (कै)

टामौवाचिनोऽप्युपलक्षणम् ॥

क्रियायोगेति । (कै)

क्रियारूपे युज्यमाने वर्त्तमानादित्यर्थः ॥ पुनः शब्दस्य गतित्वे
स्वयं फलं दर्शयति

ततश्चेति । (कै)

एतेन

पुनरुत्स्यूतमिति (भा)

भाष्योदाहरणे “सुसुपे”तिषमासेनैव सिद्धे पुनः शब्दस्य गति-
संज्ञा ध्यर्थत्वपास्तम् । तद् ध्वनयन्वक्ष्यति

इति । गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम् । वा ।
गत्युपसर्गसंज्ञा क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति
वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं घञ् घत्वणत्वे वा । घत्वम् । घञ् ।
प्रदृढो भावः प्रभाव अनुपसर्ग इति प्रतिषेधो मा भूत् (३ । ३ । २४) ॥

शब्दस्तस्य यच्छब्दं न भवति । क्रियायोगयच्छब्देन कारिकाशब्दस्य विशेषणात्
क्रियादत्तेर्यच्छब्दात् । पुनश्चानसाविति ततश्च पुनराधेयमित्यत्र छदन्तो-

छञ्घर्थविशेषकत्वे तु स्यादेव । तथा प्रदृढो भावः प्रभाव इत्यत्र “श्रियो
भुवोऽनुपसर्ग” (३ । ३ । २४) इति घञ् सिद्धं । एवं प्रणाययव्यभि-
षाघयतोत्यादौ प्रकृत्यर्थंगनप्रकर्षाभिमुख्यद्योतकतायां गत्वघत्वे स्तः ।
श्रयोविशेषकत्वे तु नेति बोध्यम् । निपातसंज्ञा तु क्रियायोगं विनाप्यस्ति ।
एतदर्थमेव हि प्रादय इति योगो विभक्तः । तेन प्रगत ध्यार्थाः
प्राधार्थं इत्यत्राद्यपूर्वपदप्रकृतिल्लरः सिध्यति । उपसर्गसंज्ञायां मर-
च्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ मरुतः । उपसर्गसंज्ञाविधानसामर्थ्यादजन्तत्वा-

न भवति, ‘प्रकृत्येति’ । अत्र गतित्वात् कृतस्वरौ भवति समासस्तु प्रादि-
त्वादेव सिद्धं । प्रादिभ्योऽन्यत्र समासोऽपि प्रयोजनम् । ‘प्रकृतमिति’ ।

स्वरस्त्विति । (कै)

“सप्त सुपे” (२।१।४) तिसूत्रे भाष्ये लसमस्तलाभिप्रायेण

“गतिर्गतावि” (८।१।००) तिनिघात इत्युक्तम् ॥

शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनमिति (कै)

शाकलम् ।

कृत्यकः (पा)

(६।१।१२८) इति योगविभागेन पुनर्विधानद्वारेति भावः ॥

“उपसर्गाच्छन्दसि” (५।१।११८) इति वतिः । “अञ् नासिकाया”

विगताः सेचका अस्माद् ग्रामादिसेचको ग्राम । उपसर्गादिति (८।३।६५)

श्लवं मा भूत् । शत्वम् । प्रगता नायका अस्माद् ग्रामात्प्रनायको

ग्रामः । उपसर्गादिति (८।४।१४) श्लवं मा भूत् ॥ वृद्धिविधौ च धातु-

यद्दृशानर्थक्यम् । वा । वृद्धिविधौ च धातुयद्दृशमनर्थकम् । उपसर्गादिति

त्तरपदप्रकृतिस्वरेण “यतो ऽनाव” (६।१।२१३) इति धेशब्द उदात्तः ।

पुनरुक्त्युत्तमिति । भा । गतित्वात् समास । खरश्च प्रवृद्धादेः (प्रवृद्धादीना

भावेऽपि “अथ उपसर्गात्” इति तत्त्वं प्रवर्तते इत्याहुः । एव च

मरुत्प्रतीत्यञ्च शत्वमपि प्राप्नोति । तस्मात्तत्र एव संज्ञा वक्तव्या । अत

एव क्विविधिरह् च न भवति । निपातसञ्ज्ञा तु नास्त्येष्टा । तेन

“दृशीपाकर्मणौ”ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे छते मरुच्छब्दो मथोदान् ।

निपातस्ये त्याद्युदात्ताः स्यात् । न च “उपसर्गाश्चाभिवर्जसि”ति षिट्छत्रा

शेषणादवश्यं शक्यम् । “निपाता आद्युदात्ता” इत्येव सिद्धे ऽपि

भित्तियेपमात्रार्थे तत्पूजारम्भादिति हरदत्तादयः । अत एव नाभिरित्येव

गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे ‘यत् प्रकरोतीति’ । तिङ्प्रकृत्यस्य

निघातस्य निपातैर्धेयतीति नियेधे त्रिपः पित्वादिशुदात्तत्वं, विकरणस्य

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ४)

(गतिश्च । १ । ४ । ६० ।)

(५ । ४ । ११८) इति वर्त्तमाने “उपसर्गाच्चि” (५ । ४ । ११९)
 त्यज्जन्मभावौ “द्व्यन्तरूपसर्गभ्योप ईदु” (६ । ३ । ८७) “उपसर्गा-
 त्स्वाङ्गमि” (६ । १ । १७७) त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वरूपः स्वर “उपसर्गा-
 दङ्गलमि” (८ । ४ । १८) ति एत्वम् ॥ ननु धात्वर्थे वतेर्विधानादस्यैव
 क्रियायोगोऽत आह

क्रियाशब्दस्येति । (कै)

धात्वर्थे वर्त्तमानात् स्वार्थे च इति भावः ॥ प्रत्ययार्थत्वेऽपि
 तद्ग्रायां तस्य क्रियात्वाभाव इत्यन्ये ॥

धाताविति (६ । १ । ६१) । तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह, मा भृत् ।
 प्रथमं, वनमिति । क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे प्रकृतं इत्यत्र प्राप्नोति ।
 यत्क्रियायुक्तान्तं प्रतीति वचनाद्भवति । वद्विधिनसमावाचीत्त्वस्वाङ्गादि-
 स्वरणत्वेषु दोषो भवति । वद्विधि (५ । १ । ११८) । षदुत्तौ निवृत्तौ याचि

(८ । ६ । २ । १७७) भा । राकृतिगणत्वादनोदात्तत्वम् ॥ घनो हित इति ।
 भा । निपातत्वादाद्युदात्तस्य घनः शब्दस्य गतिरनन्तर (६ । २ । ४६) इति

सूच्यताम् । नास्तु वा तदपि । एवादियु श्चमिः सुपठत्वादित्यवोघाम ।
 एवं च “तत्पर्वमरुदभ्यामिति” (पर्वमरुद्गां - ५ । २ । १२२) मरुतशब्द-
 व्युत्पादने उपायान्तरं बोध्यम् । तत्र च तपः पितृमेव सम्पत् ।
 तन्निति नित्यपाठश्च षाघित्तः, प्रामादिकः । अन्वया मरुतशब्दस्या-
 द्युदात्ततापत्तौ प्रकृतसूत्रस्थकैयटादिविरोधापत्तेः । मत्वर्थीयप्रकरणे
 तनो नित्तं मरुतशब्दस्याद्युदात्ततां धावजम्भ्य प्रवृत्तो हरदत्तमन्थस्तु
 चिन्त्यः । पर्वतस्त्रिन्मदि वृद्धो विभाषेत्यादौ पद्यमानं पर्वतशब्दस्या-

प्रत्ययसूत्रो धातोः, ‘निडि घोदात्तवती’ ति प्रशब्दस्यानुदात्तत्वम् ।
 एतच्च प्रयोजनघतुष्टयं गतिसंज्ञाप्रकरणे सर्वत्र दृश्यम् । चकारः

उद्धत (भा)

इत्यादेरुद्धतान् निगतान् इत्यर्थः ॥

प्रेपमि (भा)

त्यादेः प्रगता आपो यस्मिन्नित्यादिरर्थः ॥

प्रणः (भा)

इत्यादेः प्रकृतानामस्माकमित्यर्थः ॥

वस्यत् । वहिधि ॥ नस्भाव (५७।११६) । प्रणसं मुखम् । उन्नसं मुखम् ।
 नस्भाव ॥ अवीत्त्व । (६ । १ । ६१) प्रेपं परेपम् । अवीत्त्व । खाद्गादिस्वर ।
 प्रस्किक् (७ । २ । १७७) प्रोदर । खाद्गादिस्वर ॥ ऋत्वं (८।४।२८) । प्रण
 शूद्रः प्रण व्याचार्यं प्र णो राजा प्र णो वृषहा ॥ उपसर्गादित्येते

प्रकृतिस्वर ॥ गत्युपसर्गसंज्ञा इति । भा । क्रियायोग इति सामान्येनोपादा-
 नादिशेषावधारणार्थं वचनम् । अथ वा प्रत्यासन्नैव क्रिया गृह्यते इति

द्युदात्तत्वं तु द्वेषामि सिध्यति । “नन्विषयस्यानिसन्तस्येति” (फिट् सूत्रं-२६)

पर्वतशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । अशब्दस्याष्टविधायुपसंख्यानं ॥ अडा । भिदा-

दिपाठात्प्रज्ञाशब्देतिनिपातनादा सिद्धम् । “अन्तशब्दस्याद्विविध्यात्वेषूप-

संख्यानम्” । वा । एतच्च “अन्तरपरियहे” (१ । ४ । ६५) इत्यत्र भाष्ये

स्थितम् । अन्तर्धा । अन्तर्दिः । अन्तर्हृष्यात् । “हन्नेरत्पूर्वस्येति”

(८ । ४ । २२) ऋत्वं । एवं च “अन्तरदेश” (८ । ४ । २४) इति न कर्तव्यम् ।

देशे तु क्षुधादित्वात्स्वाभाव । अयनं चेत्यपि न कर्तव्यम् । “हृत्त्वश्च”

इति सिद्धेः । देशे तु क्षुधादित्वात् बोध्येति कैयटः । देशे नियेधार्थं

सूत्रद्वयमिति तु हरदत्तः । पञ्चद्वयेऽपि अन्तर्यायति अन्तर्भवात्कीत्यादौ

संज्ञासमावेशार्थं इति । अन्यथैकसंज्ञाधिकारादेकत्र संज्ञाद्वयविधानाच्च

पर्याय स्यादिति भावः । ‘कारिकाशब्दस्येति’ कारिका क्रिया

इत्यर्थ इति । (कै)

तत्र सर्वलोपसर्गग्रहणं प्राद्युपसर्गमिति भावः ॥ ननु सधुना
गुरोः प्रत्याख्याने क्रियते एवेत्यसंगतमत आह

केवलाभ्यामितीति ॥ (कै)

विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥ वद्धिधिनसम्भावाभौत्वसाङ्गादिस्वरणत्वेषु वधन-
प्रामाण्यात्सिद्धम् । वा । धनवकाशा एते विधयस्ते वधनप्रमाण्याद्भविष्यन्ति ॥
सदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वत्वत्वेषु । वा । सदुरोः प्रतिषेधो नुम्वि-
धितत्वत्वत्वत्वेषु वक्तव्यः । नुम्विधि । सुलभं दुर्लभम् । उपसर्गादिति नुम्भा

न्यायव्युत्पादनार्थम् । वद्धिविधौ चेति । भा । उपसर्गोऽथैव धातोराद्येपात् ॥
प्रवृत्त इति । भा । प्रगता ऋच्छुका अस्मादिति बहुव्रीहिः । तत्र धातुय-

यथायथं कृतं बोध्यम् । सदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वत्वत्वत्वेषु ॥

सुलभं । दुर्लभम् । उपसर्गात्पञ्चमोरिति नुम् न । एतच्च प्रयोगन-
मापातत । "नसदुर्भां केवलाभ्यामिति" सूत्रस्यावधारणत्वात् । धन्यथा-

ऽतिसुलभमित्यत्र नुम् न स्यात् । तत्त्वं, सदत्तम् । "अथ उपसर्गादि"ति
तत्त्वं मा भूत् । घत्वं, दुःस्थितिः । प्रक्रियाणाञ्जदुःस्थम् । सुसिक्तम्

सुस्तम् । "स-पूजायामिति" तु कर्तव्यमेव पूजायामिति विशेषणार्थम् ।
तेन सुसिक्तं किं तवात्रेत्यादौ कृतं भवत्येव । कथं तर्हि

"सुलवद्भावोद्भूतकथम्भावतिरोहिताः ।

नैवाङ्गानां कथं भावाः प्रदुष्यन्ति कथं च नेति ।"

सत्यम् । नेदमुपसर्गत्वप्रादुर्भ्यामित्यत्र प्रादुसः एतद्यच्छब्दप्रयुक्तम् । एतेन
प्रादुष्यन्तीति पठित्वा प्र च्याष्ट् दुर् इत्युपसर्गत्रिकपूर्वस्य स्यतेरुपसर्गा-

मर्यादास्थितिरित्यर्थः । यत्र इत्यपरे, धात्वर्थनिर्देश इति श्वृणु,
यस्य कर्तरि कारिकाशब्द कारिका दास्यति यच्च श्लोकवाच्यो तयोर्थग्रहणं
न भवति क्रियायोग्यहमेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रियावृत्तैर्यह्यात् ।

अवश्यमिति । (कै)

वाचिंककृतापीति भावः ॥ इत्यत्रोपसर्गत्वे तुम् भवत्येवेति
घोरुपसर्गत्वे सतीत्यर्थः । निषेधाभावादित्याशयः ।

इत्यतेरुपसर्गत्वे (कै)

इति पाठे ऽतेः परस्य घोरुपसर्गत्वे इत्यर्थः ॥

भूदिति (७।१।६०) । न सुदुर्भा केवलाभ्य (७।१।६८) इमिद्येतन्न वक्तव्यं
भवति । नैतदस्ति प्रोयोजनम् । क्रियत एतस्यास एव । तत्त्वम् । सुदत्तम् ।
अथ उपसर्गात्तः (७।४।४०) इति तत्त्वं मा भूदिति ॥ यत्त्वम् । सुचित्तं
घटप्रतेन । सुसुत्वं श्लोकप्रतेन । उपसर्गादिति यत्त्वं मा भूदिति

इत्यस्य शाकषनिवृत्तिः प्रयोजनं वक्ष्यते ॥ उद्धत इति । भा । क्रियाशब्द-
स्याप्रयोगादुपसर्गत्वाभावः ॥ अनवकाशा इति । भा । येषां हि क्रियाशब्दप्र-
योगे तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा ते संप्रत्यनुपसर्गसंज्ञा अपि गृह्यन्त इत्यर्थः ॥

तुनोतीत्यादिना यत्वमिति याचच्छायाः पराक्ताः । दुर उपसर्गताया ।
यत्वविधौ निषेधात् । स्यतेरर्थस्य प्रकृतासम्बन्धात् । यत्त्वम् । दुर्नतिम् ।
दुर्नयः । एतेन दुरः परस्य यत्त्वं नेति केचिदिति पठित्वा सिद्धान्ते यत्वमिति
आम्यन्तः पराक्ताः । गतिसंज्ञायं कारिकाशब्दस्योपसङ्ख्यामम् ॥ कारि-
काकृतम् । कारिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति । तिष्ठिचोदात्तवतीति
गतेर्निघातः । निपातत्वादय्यपत्वे सति विभक्त्यैक्ये । कारिका क्रिया ।
मर्यादा स्थितिरित्यर्थः । यत्न इत्यपरे । यत्त्वर्थनिर्देशे इति खल् । यत्न
कार्तरि गृह्यन्तः कारिका दासतीति । यत्न श्लोकवाची तयोर्नेह यद्दृशम् ।

‘यत्कारिका करोतीति’ । निपातत्वादय्यपत्वे सति विभक्त्यैक्ये ।
‘यत्नस्युत्वमिति’ । गतित्वात्प्रमासः । ‘गतिसंज्ञा’ विति निघातो
भवतीति । यद्यप्यत्र प्रष्टव्यादीनां चेतुस्तरपदान्तोदात्तत्वेन शेषनिघातः

इत्यन्तेः परसौरुपसर्गत्व (कै)

इति पाठस्तु युक्त एव ॥ “सु पूजायामि” (१।४।८४)
त्येतत्कर्मप्रवचनीयसञ्जाविधायकम् ॥ भाष्ये

णत्वं मा भूदिति । (भा)

न च दुममादाय णत्व दुवार कृतरौर्दुमोऽप्यवानुकरणेन
तस्यापि निषेधान् ॥

(८।३।६५) सु पूजायामि (१।४।८४) त्येतन्न वक्तव्यं भवति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । क्रियत एतच्चासएव । णत्व । दुर्नय दुर्नीतमिति । उद-
सर्गादितिणत्व मा भूदिति ।

क्रियत इति । भा । केवलाभ्यामिति विशेषणाभिधानार्थमवश्य कर्तव्यम् ।
तेनातिमुलम्भमित्यन्तेरुपसर्गत्वे नुम् भवत्येव । क्रियत इति । भा । पूजाया-
मिति विशेषणोपादानार्थम् । तेन सुशिक्ष किं तवापेत्यादौ णत्व भवत्येव ।

क्रियायोगइति कारिकाशब्दस्य विशेषणात् । क्रियादत्तेरेव यद्दद्यात् ।
पुनश्च न सौ कृन्दसि गतिसञ्जाविति वक्तव्यम् । पुनराधेयम् ।
गतित्वात्समास । कृदुत्तरपदप्रकृतिसखरेण “यतो नाव” इति धेपशब्द उदात्त ।
पुनश्चत्यूत वास । इहापि गतित्वात्समास । खरस्तु प्रकृद्भादेराकृति
गणत्वादन्तोदात्तत्वम् । काठके कृतोदात्त पथ्यते । शेषनिघातेन
युग शब्दो ऽनुदात्तः । “गतिर्गताविति” निघात वदन् वृत्तिकारस्तु
परत्वात्तस्य न्यायतां मन्यते । “चनो हित” । “चायेरमे हृष्यथे”त्यसुन्नत्वा-
न्निपातत्वाद्वा ऽनुदात्तस्य चनाशब्दस्य “गतिरनन्तर” इति प्रकृतिसखर ।

सिद्धस्तथापि परत्वादयमेव निघातो युक्त इति भाव । ‘इह च
पुनराधेयमिति’ । गतित्वात्समासे कृते कृदुत्तरपदप्रकृतिसखरेण ‘यतो
नाव’ इति धेपशब्द व्यानुदात्त । ‘चनो हित इति’ । निपातत्वादाद्युदात्तस्य
चन शब्दस्य ‘गतिरनन्तर’ इति प्रकृतिसखर ।

ऊर्णादिच्चिडाचक्ष । १ । ४ । ६१ ॥

च्चिडाचोः केवलयोः प्रत्यययोः क्रियायोगसंभवात्सामर्थ्येन सञ्जा-

ऊर्णादिच्चिडाचक्ष ॥ १ । ४ । ६१ ॥ क्तभक्तियोग इति वक्तव्यम् ।

ऊर्णादिच्चिडाचक्ष । १ । ४ । ६१ ॥ ऊरौ पक्तेति । भा । प्रयोगापर्या-

ऊर्णादिच्चिडाचक्ष १ । ४ । ६१ ॥ एते गतिसंज्ञा स्यु क्रियायोगे । क्तभक्तियोगे चिडाचौ विहितौ । तत्साहचर्याद्रूपादयोऽपि तद्योग एव प्रयुज्यन्ते मान्यत्र । अत्रभिधानाच्च । तत्राप्यावि प्रादु शब्दौ मुक्ताऽन्वेषा करोतिगैव योग इति माधवादयः । यद्यपि सञ्जाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति तथापीह सामर्थ्यात् चिडाजन्तग्रहणम् । न हि प्रत्यय- मात्रस्य क्रियायोग संभवति । सार्थिकत्वेनानर्थकत्वात् । चेरश्रावित्वाच्च । ऊरौकृत्य शुक्लौकृत्य पटपटाकृत्य । इहेदमवधेयम् । श्रीषडादीना चादिष्वपि पाठादक्रियायोगेऽपि निपातत्वम् । व्यावि शब्दस्य साक्षा- त्प्रवृत्तिषु पाठावृत्तौ योगे विकल्प । भवक्तियोगे त्वनेन नित्यमिति । कथ तर्हि वारुणीमदविशंकमथाविश्वस्युषोभवदसाविव इति माध ।

ऊर्णादिच्चिडाचक्ष । १ । ४ । ६१ ॥ 'त्यन्ता ङाजन्ताच्चेति' । यद्यपि पदसंज्ञायामन्तग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति ज्ञापितं तथापि क्रियायोगइत्यनुवृत्तेस्तदन्तग्रहणमिति भाव । न हि प्रत्ययमात्रस्य क्रियायोग संभवति सार्थिकत्वेन स्वयमनर्थकत्वात् चेरश्रावित्वाच्च ।

(अ. १ । पा. ४ । अ. ४)

(ऊर्यादिच्छिडास्य । १ । ४ । ६१ ।)

विधावपि तदन्तविधिः । वक्ष्यमाणरीत्यास्य प्रयोगस्यैवाभावादाह

इहैव यथा स्यात् । ऊरीकृत्य ऊरीभूय । इह मा भूत । ऊरी पक्ता ॥

लोचनेन संभवमात्राश्रयेणैतदुदाहृतम् ॥ न चान्येति । भा । च्छिडानौ

अभवद्युगमद्विलोचिज्ञायुगलौडोभयस्यैवभागमाविरिति च । निरंजुषाः
कवय इति हरदत्त । वस्तुतस्तु नेह दोषलेशमपि पश्यामः । तथाहि ।
गतित्वाद्धातोः प्राक् प्रयोगः प्राप्नोतीति त्वदीयपूर्वपक्षसर्वस्वम् । तच्च
भाष्यवातिकयोरेव निराकृतप्रायम् । “ते प्राग्धातोरिति” सूत्रं हि देधा
व्याख्यातं प्रयोगनियमार्थं संज्ञानियमार्थं चेति । तत्रान्यपक्षे प्राक् चाप्राक्
च प्रयोक्तव्याः । प्राक्तु प्रयुज्यमानाः संज्ञां लभन्त इति स्थितम् । इममेव
च पक्षमाश्रित्य “व्यनुकरणं चेति” सूत्रेऽनितिपरमिति प्रत्याख्यातम् ।
एवमेव “कृन्दसि परेऽपि” “थवद्वितास्येति” सूत्रद्वयमपि प्रत्याख्यातम् । अत
एव “ते प्रागिति” सूत्रे मुकटं कराणि वीर्यानीति भाष्यं “कटं कर्मणोश्च”
भूहचोरिति सूत्रे स्थायम्भुवमिति दृत्तिग्रथश्च सङ्गच्छते । एतेन एतेः
प्रामादितां वदन् ष्याल्लेन सुभूयत इति पाठः कर्तव्य इति शिष्ययन्
हरदत्तोऽप्यपाक्तः । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीति न्यायेन
संज्ञानियमपक्षे सर्वस्य सामञ्जस्यात् । एतेन पुरोरामस्य जुहवाश्चकार
क्वचने वपुरिति भट्टिः । तस्य स्थित्वा कथमपि एर इति कार्त्तिकदासश्च

‘ह्यस्त्वित्ययोग इति’ । न केवलं संज्ञाप्रयोगोऽप्यन्यत्र भवति नहि भवति
ऊरीसंपद्यत इति, श्रौषडादीनां स्थापामर्यन्तानां चादियु पाठाद्
अक्रियायोगेऽपि निपातत्वम् । ष्याविशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु पाठात्
ह्यो योगे विकल्पः, ह्यस्त्वित्ययोगे त्वनेन नित्यं कथं तर्ह्याविश्वत्तुषो

प्रयोगेति ॥ (कै)

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियायोग इत्यनुवर्तते । (१।४।६६)
न चान्यथा क्रियोर्यादिचिडाषा योगोऽस्ति ॥

सावत् ह्यम्बुस्त्रियोग एव विहितौ ऊर्यादयोऽपि ह्यम्बुस्त्रिविषया एव
प्रयुष्यन्ते नान्यत्र ॥

समर्थित ! न च पुरोऽव्ययमित्यस्य ह्यमात्रविषयत्वमिति भमित्यम् ।
ह्योऽनधिकारात् । तुरासाह पुरोधायेत्यादिप्रयोगाच्चेति दिक् । ञरी
ऊरी उररी एते षपोऽङ्गीकारे विस्तारे च । वितानी भूसी एतौ
विस्तारे शकला खसकला भ्रसङ्गला भ्रसकला एते चत्वारो हिसायाम् ।
शकला ह्येत्यादि । हिसित्वेत्यर्थं । गुलुगुधा षोडश्या । गुलुगुधाह्य ।
षोडशित्वेत्यर्थं । सजू सद्यर्थे । फलफली चिक्ली ध्याक्ली एते विकारे
थलोष्टी केवली सेवली भ्रैवली वर्षाली मसमसा भस्मसा एते
हिसायाम् । वषट वीषट खाहा खधा पापी करुणाविनापे
पापीह्य । करुण विषयेत्यर्थं । प्रादुः प्राकथ्ये । अत् शीघ्रार्थे । अत्कथ्य
व्याधि प्राकथ्ये । आविष्कृत्य । गणरत्ने त्वन्येऽपि समृद्धीत्वा । तथाहि
पापानी सङ्गला केवासी एते हिसायाम् । वार्दानी यार्दानी ध्यालम्बी
एते प्राकाशे हिसायां च । इत्यूर्धादयः ॥

ऽभवदसाविव राग, अभवन् युगपद्विज्ञानजिज्ञा युगलीढोभयत्कधार
माविरिति, सुतन्त्रा कवय । 'शुक्लीह्येत्येति' । अस्य चावितौत्वम् ।
पटपटाशब्दो 'वा क्वथ' इत्यत्र व्युत्पादित ॥

इति खाट्कृत्येति । (कै)

इति हेतोः खाट् कृत्य गत इत्यर्थः ॥ भ्रुवितेः परत्वमत्वेन
कथमत्र प्राप्तिरत आह

श्रौषडिति । (भा)

एवं गतिसमासस्य नित्यतादयं प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥
“तन्निश्चिति” (१।१।६६) सूत्रे निर्दिष्टपक्षणाद् व्यवहितसाधारण
एवायमित्यतो दूषणान्तरमाह

खाट्कृत्येतीति । (भा)

निरस्त्रीवदित्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायते इति परो यस्मान्तदितिपरं न
इतिपरमनितिपरमिति । श्रौषड्रौषडिति कृत्वा निरस्त्रीवदित्यत्र प्राप्नोति ।
अस्तु तावदिति परो यस्मान्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । ननु
घोक्तं श्रौषड्रौषडिति कृत्वा निरस्त्रीवदित्यत्र प्राप्नोतीति । नैष दोषः ।

न भवति वीषटा व्यवधानादिति गतिसञ्ज्ञाप्रसङ्गः ॥ ननु व्यवहितेऽपि
परशब्दस्य दर्शनाद्भवत्येतिपरत्वम् । नैष दोषः । अव्यवधान एवास्य
सुखाट्कृतिः । अन्यत्र त्वन्तराक्षस्यमसमौख्याव्यवधानमेवाश्रित्य प्रयुज्यते ।
इह तु वीषटो व्यवधायकस्योच्चारणादयुक्तमनपेक्षकम् ॥ खाट्कृत्येति

प्रयोगनिधमपक्षे धातो प्राक् प्रयोग स्यात् । अनुकरणत्वजात्याक्रान्तस्येति-

परत्वेऽपि भवति । ‘खाडिति कृत्वा निरस्त्रीवदिति’ । अत्रासति प्रतिषेधे
गतिसञ्ज्ञाया समास स्यात् धातोश्चानन्तर प्रयोग इति रूपमेवैतन्न

(अ. १ । पा. ७ । व्या. ७) (अनुकरणं घानितिपरम् । १ । ७ । १६९)

इति हेतोः खाट्कृत्य निरुधौवदित्यर्थः ॥ वस्तुतः “इतेः पर-
मिति” विघट्टवाक्ये उत्तराङ्गविकल्पे तस्मादितिपरिभाषोपस्थित्या-
ऽप्यवहितपरत्वयोधादृक्तावपि तदन्तर्भाषेणैकार्थ्यभाव इति भाष्या-
शयः ॥ अयं पदार्थो न गम्यति ।

य इति ॥ (कै)

१ तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६० ॥

इदं तावदयं प्रकृत्य । अथेह ते प्राग्धातोरिति (१ । ७ । ८०) कथं गतिमात्रस्य
पूर्वप्रयोगो भवति उपोद्घरतीति । गत्याकृति प्रतिनिर्दिश्यते । इहापि
तस्मानुकरणाकृति प्रतिनिर्दिश्यते ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अनुकरणस्येति-
करणपरत्वप्रतिषेधोऽनियुक्तशब्दनिवृत्त्यर्थः । वा । अनुकरणस्येतिकरणपरत्व-
प्रतिषेध उच्यते । किं प्रयोजनम् । अनियुक्तशब्दनिवृत्त्यर्थः । अनियुक्तशब्दता

निरुधौवदित्यत्र धातुव्यवधानेऽपि प्रतिषेधप्रसङ्गात् ॥ इदं तावदिति । भा ।
यो यत्तयाश्रयेण व्यवधानं मन्यते ॥ गत्याकृतिरिति । भा ॥ तस्याश्च
भिन्नास्तपि यत्किमु अभिन्नाया भास्यत्र व्यवधानम् । किमर्थमिति ।
अनितिपरमित्येतदित्यर्थः । संज्ञानियमपक्षे सिद्धिं भत्वा प्रश्नः । अनियु-
क्तशब्दनिवृत्त्यर्थ इति । खाडितिवृत्तेति प्रयोक्तव्ये इति खाट्कृत्येति प्रयोग

शब्दे परे ऽयं निषेधः । तेन औषडवौषडितिकृत्वा निरुधौवदित्यत्र

सिधेत् । छिबु निरसने ‘छिबुक्तमुषमा श्रितौ’ ति दीर्घः, मृतकालोवन्यास
किमर्थं कस्य चित्कवेर्यं प्रयोग उदाहृतः ।

तस्याथेति । (कै)

गतिशब्देन तत्संज्ञकानेकव्यक्तेर्घृणं सद्य्यानुभारादित्याशयः ॥

गतिसंज्ञार्थं सूत्रमावश्यकमिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

अनितिपरमित्येतदिति ॥ (कै)

संज्ञेति । (कै)

प्राक् प्रयुक्ता एव गत्यादिसंज्ञा इति तदर्थः ॥

मा भूदिति । इदं विचारयिष्यति तेषाम्घातुवचनं प्रयोगनियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वेति (१। ४। ८०) । तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदानिष्ठ-
शब्दनिष्ठत्वर्यमिदं वक्तव्यम् । यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो
भवति ॥

स्यात् । प्रयोगनियमे चायं दोषः । तत्र ह्ययमर्थः । गत्युपसर्गसंज्ञा घातो
प्रागेव प्रयोक्तव्या इति ततो व्यवहितस्य प्रयोगाप्रसङ्गः । संज्ञानियमे तु
न दोषः । तेनैव नियमेन खाडिति ह्येत्यत्र व्यवहितस्य संज्ञानिवाण्यादस्य
प्रयोगस्य सिद्धत्वात् ॥

श्लोषट्शब्दस्यापि निषेधः । संज्ञानियमपक्षे तु अनितिपरस्य ह्यं न
कर्तव्यमिति । परस्परसंज्ञाप्राप्तेरेवाभावात् ॥

सुम्बनसक्त सोऽस्या ह्युत्सूत्रं दशनमात्मनो वदने ।

जिह्वामूलस्पृष्टं खाडिति ह्यत्वा निरस्तौवत् ॥

आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ॥

आदरः । (कै)

प्रत्युत्थानादिविषयस्तराख्य' ॥

अनादरः । (कै)

परिभव औदासीन्य च तच्चावग्नकोत्थानादिविषयोपेक्षकार्या-
र्थादिति तेनासच्छब्देन समासादिसिद्धिः । गतिसञ्जा तु सच्छब्द-

आदरानादरयो सदसती । १ । ४ । ६३ ॥ इदमतिबहु क्रियते आदरे
अनादरे सद् असदिति । आदरे सदित्येव सिद्धम् । कथमसत्कृत्येति ।

आदरानादरयो सदसती १ । ४ । ६२ ॥ कथमसत्कृत्येति । भा । यदि
न सत्कृत्यासत्कृत्येति नञ्समास क्रियते तदा सति श्रियत्वात्कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्रष्टं बाधित्वाऽप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्रष्टरेणाद्युदात्तत्वं स्यात् । अथ न
सदसदिति समास क्रियते तदा सच्छब्दस्य विधीयमाना गतिसञ्जा-

आदरानादरयो सदसती । १ । ४ । ६२ ॥ क्रमाद्रतिसञ्ज्ञेत् । सत्कृत्य ।

आदरानादरयोस्सदसती ॥ 'प्रौतिसभम इति' । प्रौतिपूर्विका
प्रत्युत्थानादिविषया त्वरेत्यर्थः । 'परिभवौदासीन्यमिति' । अवज्ञया
कर्त्तव्यं प्रत्युत्थानादिकं प्रत्युपेक्षेत्यर्थः । असदनादरग्रहणं किमर्थमसत्कृ-
त्येत्येषामि यथा स्यात्, भा भूदसच्छब्दस्य गतिसञ्जा सत्कृत्येत्यनेन नञ्-
समासो भविष्यति । नैवं शक्यं, सति श्रियत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्रष्टं

(आदरानादरयोः सदस्यो । १ । ४ । ६१ ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. ४)

स्यैवेति भावः ॥ सुचिति प्रकृतमिति समर्थं इति प्रकृतमित्यपि
योध्यम् ॥ ननु तदन्तविधिना कार्यप्रभवेऽप्यनादर इत्यस्यासत्त्वे
कथमत्र तत्प्रतीतिरित्याह भाष्ये

केनेदानीमिति ॥ (भा)

नन्वनादर इत्यस्यासत्त्वं कथं नना ऽऽदरप्रतिषेधो विज्ञास्यते-
ऽत आह

अनेनेति । (कै)

आदरप्रतिषेध इत्यस्य सदर्यादरप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

तदन्तविधिना भविष्यति (१ । १ । ७२) । केनेदानीमनादरे भविष्यति ।
ननाऽऽदरप्रतिषेधं विज्ञास्याम । न आदरे ऽनादर इति । नैवं शक्यम् ।

ऽसच्छब्दस्य न स्यादिति भावः ॥ तदन्तविधिनेति । भा । यद्यपीह प्रकृतं
वेश्यं नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्तद्विज्ञाया कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना
वेश्यत्वात्तदन्तविधिर्भवति । तत्र समासविधौ सुचिति प्रकृतं गतिरन्तर
इ । २ । ४६ इत्यत्र पूर्वपदं गतिर्गतावित्यत्र पदस्येति (८ । १ । ७०) ।

पसकृत्य । प्रीतिपूर्विका प्रत्युत्थानादिविषया त्वरादरा । अथञ्चया

प्राधित्वा ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिसर्रेणाद्युदात्तत्वं स्याद्, असत्कृतमित्यत्र तु
उत्कृतशब्दे गतिरन्तर इति सर्रे प्रवृत्ते पश्चात्तन्समासेऽपि तस्यैव
सर, असच्छब्दस्यापि कृतशब्देनापि समासे तस्य निपातत्वादाद्युदात्तस्य
गतित्वात्प्रकृतिभावेऽपि स एव सर इति नास्ति विशेष । इह च
पदसत्करोतीत्यसच्छब्दस्य निघातो न स्याद् अथयसञ्चापि तस्य न स्या-
दित्यसच्छब्दस्यैव गतिनिपातसञ्चे रयित्ये, न चात्र सच्छब्देन तदन्त-

(अ. १ । पा. ४ । श्लो. ४) (आदराणादयोः सदसती । १ । ४ । ११)

इत्यादौ तु न स्यादिति । (क)

नञ्मामे सदृशस्येव प्रतीतेर्गुर्वादिविषये ष्व प्रयोगः प्यात्
पायण्णादिविषये तु प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥ प्रपञ्चाभावे
चेति पाठः ॥ नञ्नादस्यहणे ऽसदृशहणमपि कार्यमेवान्यथा
मञ्चब्दस्यानादरे ऽवृत्तेरच तदन्तविधिभावात् कस्य तत्र वर्त्त-
मानस्य संज्ञा स्यात् त आद

आदरेत्यादि ॥ (क)

आदरप्रसङ्गे एव हि स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात् । अनादरस्यहणे पुन-

अथयसंज्ञायामस्येव तदन्तविधिः ॥ न आदर इति । भा । अनेनासञ्चब्द-
स्यानादराद्यर्थवृत्तित्वात् दर्शयति । ततश्चानादरस्यहणेन यत्कार्यं तदन्यथापि
सिध्यतीत्येवं परमेतत् । आदरप्रसङ्ग इति गुणमसत्कृत्यादौ स्यात्
पायण्डिनमसत्कृत्यादौ तु न स्यात् । तथाहि । अत्राह्वय इति अत्रि-

प्रत्युत्थानादावुपेक्षा त्वनादरः । एतयोः क्तिम् । सत्त्वात् । असत्त्वात् ।
शोभनमशोभनं च श्लोकेत्यर्थः ॥

विधिर्भ्यते विशेष्यस्याभावात् । अन्यत्र सञ्चब्दस्यैव संज्ञास्तु कार्यप्रदेशेषु
प्रकृतस्य तेन तदन्तविधिर्भविष्यति, अथयसंज्ञायां तावदस्येव तदन्त-
विधिः परमोचैरिति, यथा कुम्भप्रदाय इत्यत्रापि सुभिति प्रवर्तते सुपे-
त्येव निवृत्तं तद्गतिना विशेष्यते 'गतिरनन्तर' इत्यत्रपूर्वपदं 'गतिर्गता' वि-
व्यत्रापि पदस्येति प्रकृतं भवतु तदन्तविधिना कार्यम् अनादरावगतिस्तु
कुनः असत्त्वनादरस्यहणे, न सदसदित्यादरनिषेधात्त्रैव-शक्यम् आदर-

. सामर्थ्यादिति । (कै)

प्रकृतविशेषाभावेऽपि शब्दरूपं विशेष्यमादायेत्यर्थः ॥

क्रियमाणे बहुव्रीहिरयंविज्ञायते । अविद्यमानादरे अनादरे इति ।
तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् । असतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम् ॥

यादिरेवोच्यते न तु गोलोकादिः । बहुव्रीहिरिति । भा । स घात्यन्ताभावेऽपि
प्रसक्ताभावे भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिध्यति । असतस्त्विति । भा ।
आदरागारयोः सदित्येव वक्तव्यं तत्रानादरे सच्छब्दस्य अत्यसंभवा-
त्तदन्तविधिना ऽसच्छब्दस्य गतिसंज्ञा भविष्यति । यथा गोप्यदं सेविते-
त्यत्रासेविते गोप्यदशब्दस्य अत्यसंभवादगोप्यदार्थमसेवितग्रहणम् ॥

प्रसक्त एव हि स्यात् गुणमसत्कृत्येति चायडालमसत्कृत्येत्यत्र न स्यात्
यथा ऽप्राज्ञस्य इति क्षत्रियादिरेवोच्यते न लोकादिः, अनादरग्रहणे तु
सति बहुव्रीहिर्विज्ञायते अविद्यमानादरोऽनादर इति । बहुव्रीहिस्यात्य-
न्ताभावे प्रसक्ताभावे ऽप्रसक्ताभावे च भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिध्यति,
तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् असदग्रहणं तु शक्यमकर्तुम् । आदरागारयोः
सदित्येवास्तु तत्र यथा गोप्यदं सेवितेत्यत्रासेविते गोप्यदशब्दो न सम्भ-
वतीत्यगोप्यदार्थमसेवितग्रहणम् । एवमनादरे ऽपि सच्छब्दो न सम्भ-
वतीत्यसच्छब्दार्थमनादरग्रहणं भविष्यति । 'सत्कृत्वा ऽसत्कृत्येति' ।
श्रीभगवत्पुत्रो विद्यमानवचनो वा सच्छब्दः, तद्विपरीतवचनोऽसच्छब्दः ॥

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥

ननु समासस्य सूत्रेणैव सिद्धेर्वान्तिके समामपहणं व्यर्थमत आह
सामान्येनेति । (कै)

एवं चोपसंख्यानशब्देनापूर्ववचनमेव नोच्यते किं तु विधान-
मात्रम् । एवं चोपसर्गसंज्ञाविषयमपूर्ववचनं गतिसंज्ञाविषयसूत्रं
चोपसंख्यानशब्देनोच्यत इति न समासपहणं व्यर्थमिति भावः ॥
ननु गतिसंज्ञांऽग्रेऽप्यपूर्वत्वमस्त्वित्यत आह

गतिसंज्ञाया इति ॥ (कै)

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ अन्त' शब्दस्याङ्किविधिसमासकालेषूप-
संख्यानम् । अन्त'शब्दस्याङ्किविधिसमासकालेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अङ् ।

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ अन्त' शब्दस्येति । भा । अङ्किविधिगत्वानि
उपसर्गसंज्ञाश्रयाणि । समासस्तु गतिसंज्ञाश्रय इत्यपूर्ववचनं सूत्रोपादानं च
सामान्येनोपसंख्यानमुच्यते । गतिसंज्ञाया अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाभावात् ।

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ स्पष्टम् । अन्तर्हृत् । मध्ये हृत्वेत्यर्थः ।
अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हृत्वा भूषिकां श्लो गतः । परिग्रह्य गत
इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । हृत्वा गमनं द्विधा । हृतं त्यक्त्वा परिग्रह्य

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ अन्तर्हृत्वा मध्ये हृत्वेत्यर्थः । 'अन्त' शब्द-
स्येत्यादि' । उपसर्गसंज्ञायामेवैतन्नोक्तम् अन्त'शब्दप्रसङ्गेन वक्ष्यामीति यदा-
चोपसर्गसंज्ञोच्यते तदान्तर्हृत्पत्नीत्यादिवदन्तर्हृत्वात् अन्तर्हृत्त्वमित्यादावपि

अनेनैवेति । (कै)

सूत्रेणैवेत्यर्थः । तदतिरिक्तविषये, त्वनेनापि नेयतइति भावः ॥
नन्तरदेशे इत्यादिनैव सिद्धेर्णत्वे उपसंख्यानं व्यर्थमत आह

इन्ते इत्यादिः ॥ (कै)

तथैवेति । (कै)

अन्तरग्रणमित्यस्यानेनैव सिद्धेर्देशे प्रतिषेधोऽपि 'दुभादिना-
त्सिद्ध इति भावः ॥ तदारभेऽप्यस्यवश्यकतां दर्शयति

अन्तर्णयतीति ॥ (कै)

१ अ ० । पा ४ । सु २६ ॥

अन्तर्डां । किविधिः । अन्तर्द्धिः । समासः । अन्तर्हृत्य । गत्वम् । अन्तर्हृणाद्
गोभ्यो माः ॥

अन्तर्हृणादिति । मा । इन्तेरत्पूर्वस्थितिकत्वस्य सिद्धत्वाद् अन्तरदेशे इति न
वक्तव्यं भवति । देशे तु दुभनादिनासुत्वाभावः । तथैवायनं चेति न
वक्तव्यम् । कृत्यच इति सिद्धत्वात् । अन्तर्णयतीत्यत्राप्युपसर्गादिति
गत्वं सिध्यति ॥

चेति । आद्यमुदाहरणम् । द्वितीयं प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रहे इति च
प्रयोगोपाधिर्न तु वाचकोटिनिविष्टमिति ॥

इन्तेरत्पूर्वस्थिति गत्वं सिद्धम् अन्तरग्रणमित्यत्रापि 'कृत्यच' इत्येव सिद्ध-
मिति अन्तरदेशे अयनं चेति सूत्रद्वयमपि देशप्रतिषेधार्थं प्रत्ययम् ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥

साक्षाद्भूता इति । (कै)

प्रत्यचा इत्यर्थ ॥ तदुक्त भाष्ये

यदा हि साक्षादेव सत् किञ्चित्क्रियते इति । (भा)

“लवणमि”त्यादिगणपाठान्मान्ता अपि ॥ एते शब्दा स्वतन्त्रा इति भ्रम व्यावर्तयति भाष्ये

मकारान्तत्वं चेति । (कै)

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात्प्रभृतिषु इत्यर्थवचनम् । साक्षात्प्रभृतिषु इत्यर्थवचनं कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य । यदा हि साक्षादेव सत् किञ्चित्क्रियते तदा मा भूदिति ॥ मकारान्तत्व च गतिसञ्ज्ञासन्नियुक्तम् । वा । मकारान्तत्व च गतिसन्नियोगेन वक्तव्यम् । लवण

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात्प्रभृतिष्विति । भा । अमूल-
तद्भावविषयानामेव तथा स्याद् यदा तु साक्षाद्भूत रूपान्तरेण क्रियते तदा

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ एतानि क्वचि वा गतिसञ्ज्ञानि
स्यु । इत्यर्थ इति वक्तव्यम् ॥ साक्षात्कृत्य साक्षात्कृत्वा । असाक्षाद्भूते
साक्षात्क्रियते चेत्तदाय प्रयोग । ननु साक्षाद्भूतस्यैव रूपान्तरापादाने ।
प्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधादूर्यादिचित्ति नित्यैव सञ्ज्ञा । तेन लवणी
कृत्येत्यत्र मान्तत्व न भवति । तद्विकल्पसन्नियोगेनेह गणे निपाद्यते ।
यदा लवणशब्दस्य लवणमिति मान्त आदेश । तथा च मास्तु

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ ‘साक्षात्प्रभृतिष्विति’ । असाक्षाद्भूत
यदा साक्षात्क्रियते तदा यथा स्यात् यदा यत्तु साक्षाद्भूतमेव रूपान्तरेण
क्रियते तदा माभूदित्येवमर्थम्, मिथ्याप्रभृतिष्वपि दृश्यम्, एतच्चान्तरङ्ग-
त्वात्सम्भते, तथाहि साक्षात्कृतमित्युक्ते श्रुतस्य तस्यैव रूपस्य करण

पुनः प्रसङ्गेति । (भा)

परत्वाद्विकल्पेऽपि तदभावे नित्यविधिप्राप्त्या न दोष इति भावः ॥ न च प्राप्तविभाषाविषये वैकल्पिकाभावे नित्याङ्गीकारे विकल्पशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरच्यन्ते चारितार्थात् ॥ भाष्ये

गतिसंज्ञासन्नियुक्तमिति । (भा)

वैकल्पिकगतिसंज्ञानियुक्तमित्यर्थः ॥

छाद्य ॥ तत्र च छिप्रतिषेध । वा । तत्र च छन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लवणीकृत्य । न वा पूर्वेण कृतत्वात् । वा । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् पूर्वेण कृतत्वात् । अस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण (१ । ४ । ६१) नित्यो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्तमित्युक्तं

मा भूदित्यर्थः । लवणीकृत्येति । भा । अत्र हि परत्वाद्नेन विभाषा प्राप्नोति । नित्या च गतिसंज्ञेय्यते ॥ पूर्व्येति । भा । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति

पूर्वविप्रतिषेधः । नैशब्द हि न साध्यम् । लवणं कृत्य लवणं कृत्वा लवणीकृत्येति । तत्र छन्ताछन्तयोः पात्तिके लवणमादेशे समं रूपम् । परेणापि शिल्पेन सुक्ते तु छन्तस्य नित्या संज्ञेति न कश्चिदोषः । इहामौवशेप्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका निपाता । प्रादुराविशब्दयो-र्यादित्वात्प्राप्ति विभाषा । साक्षात् मिथ्या चिन्तेति मगोथ्यापारे । चिन्ताकृत्य । भद्रा व्यालोचनाप्रशंसामङ्गलेष्वपम् । रोचनेतीतिशब्दोत्पादे

प्रतीयते न त्वश्रुतरूपान्तरस्य । नन्वसत्यामपि प्रकृतिविवक्षाया तस्यैव रूपस्य करणं प्रतीयते अथ च च्यर्थवृत्तित्वा नास्ति तस्माच्च्यर्थमह-यमेव कर्तव्यम्, अथ च्यन्तेष्वपि साक्षादादिषु व्यर्थं विकल्प कस्मात् भवति अस्त्वेनेन सुक्ते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादूर्वादिच्छिदाद्यर्थेयथा भवत्यति । नैवं शब्दं यदेतल्लवणादीनां मकारान्तत्वनिपातनं तदपि च्यन्तेषु स्यात्, एवं लवणादीनां मान्ता लवणादय आदेशाः करिष्यन्ते तत्र यथैकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्तल्लवणीशब्दस्यापि पक्षे लवण आदेशः क्रियते

एकदेशेति । (कै)

एवं च लवणीकृत्येत्यनिष्टं स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

लवणं शब्द इति । (भा)

लवणमिति गणपाठस्तस्य लवणशब्दस्य लवणमित्यादेश इत्यर्थः ॥

गतिसंज्ञासंनियुक्त्वाद् गतिसंज्ञाभावे आदेशाभाव इति भाष्ये

“विभाषे”त्युक्तम् । (भा)

अनेन गतित्वाभावे च लवणशब्दे पूर्वेण गतित्वमिति भावः ॥

तच्च घ्यन्तस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लवणशब्दस्याय विभाषा लवणं शब्द आदेश क्रियते । यदि च लवणीशब्दस्यापि विभाषा लवणं शब्द आदेशो भवति न किं चिद् दुष्यति । चैशब्दं चेद् साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवतीति ।

भाव । घ्यन्तस्य मा भूदिति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्राप्नोति । चैशब्द-मिति । अथ एव शब्दाच्चैशब्दम् । लवणं कृत्वा लवणं कृत्य लवणीकृत्येति ॥

प्रशंसायाम् च । अमेति रद्द साहित्ययोः । आस्रा अद्वा प्राजर्षा वीजर्षा जरसुश्रियायाम् । प्राजरुहा बीजरुहेति रद्दिक्रियायाम् । लवणम् उष्यं शीतम् । उदकम् । अर्धं, लवणादीनां पञ्चाना गतिसंज्ञासन्नियोगेन मान्तत्वं निपात्यते मान्तादेशो वेत्तुम् । अघ्नौ । वशे विकल्पने विकल्पने प्रहसने सन्तपने । प्रादुस् नमस् आविस् । आह्वतिगयोऽपम् ॥

न कश्चिद् दोष, चैशब्दं हि न-साध्यं लवणं कृत्य लवणं कृत्वा लवणी-कृत्येति तच्चैवं सति सिद्धं दृष्टिकारस्तु मकारान्तत्वं निपात्यत इति वदति स मन्यते घ्यन्तेषु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्या संज्ञा भवति विकल्पेन तु सन्नियुक्त मान्तत्वं निपातनमिति । अघ्नौवशे प्रहृतयो विभक्तिप्रतिरूपका निपाता, प्रादुरावि शब्दयोरेक्यादित्वात् प्राप्ते विभाषा ।

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥

ननु ते इत्यनेन यदि लब्धसञ्ज्ञाना परामर्शस्तदा द्वितीय-
पदानुत्थितिरेव केवलाना परामर्शं लेतस्सञ्चारहितानामथाद्यप्ये
व्यवहितप्रयोगानापत्तिरत आह

तत्र यदेति ॥ (के)

ते प्राग्धातो १ । ४ । ८० ॥ किमिदं प्राग्धातुवचन प्रयोगनियमार्थमेते
प्रागेव धातो प्रयोक्तव्या आद्योस्त्रित्सञ्ज्ञानियमार्थमेते प्राक् चाप्राक् च
प्रयोक्तव्या प्राक्प्रयुज्यमानाना गतिसञ्ज्ञा भवतीति । कश्चात्र विशेषः ।

ते प्राग्धातो १ । ४ । ८० ॥ किमिदमिति । भा । नियमद्वयसभवा
त्तत्र । तत्र यदा प्रयोगनियमस्तदा त इत्यनेन लब्धगत्युपसर्गसञ्ज्ञा परामर्शश्च
न्ते । यदा तु सञ्ज्ञानियमस्तदा प्रादय उपनियत्यर्थन्ता स्वरूपेणैव प्रत्यवसृश्यन्ते

ते प्राग्धातो १ । ४ । ८० ॥ ते गतिसञ्ज्ञा धातो प्रागेव
प्रथेय्या ॥ इन्द्रसि परेऽपि ॥

ते प्राग्धातो १ । ४ । ८० ॥ नियमार्थमिदम् । स पुनर्नियम सञ्ज्ञा
नियमो वा स्यात्प्रयोगनियमो वा स्यात् । तत्र सञ्ज्ञानियमे तेष्वब्देन प्रादय
उपनियत्यर्थन्ता स्वरूपेण परामर्शश्चान्ते, न गत्युपसर्गसञ्ज्ञाविशिष्टेन रूपेण,
सञ्ज्ञयोरनियमादनात्, अनेनैकवाक्यतापन्नै पूर्वसूत्रैस्तयोर्विधानात् । ते
प्रादय उपनियत्यर्थन्ता धातो प्रागेव प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसञ्ज्ञा भवन्ती
त्यर्थः । प्रयोगनियमे तु लब्धगत्युपसर्गसञ्ज्ञा परामर्शश्चान्ते । ते गत्युपसर्गस
ञ्ज्ञा धातो प्रागेव प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । तत्राद्यो पक्षे स्वरूपेण परामर्शः
प्रादीनामिव चादीनामपि म्यात् । ततश्च निघातसञ्ज्ञाया अपि नियम

अनिष्पादादिति । (के)

संज्ञानियमपत्ते इत्य परिभाषात्तेनैकवाक्यतयैव संज्ञाविधाना-
दिति भावः ॥ प्रत्यासत्तेय गत्युपसर्गसंज्ञाविषय एव नियमो न
निपातसंज्ञाविषयक इति बोध्यम् ॥ ननु संज्ञानियमे इदं व्यर्थ-
मप्राक् प्रयुज्यमानानामपि संज्ञायां जातायामनिष्पाभावाद् न आह

अनित्येति । (के)

एवं चैवमाद्यकरणमेवाप पत्ते सूत्रस्य फलमिति भावः ॥

प्राग्घातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येति करणपरप्रतिषेधो-
ऽनियतशब्दनिवृत्त्यर्थः । वा । प्राग्घातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरण-
स्येति करणपरप्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अनियतशब्दनिवृत्त्यर्थः ।
अनियतशब्दता मा भूदिति । छन्दसि पठ्यवहितवचनं च । वा । छन्दसि

संज्ञाया अनिष्पादात् । अनेनैकवाक्यतामापन्नै पूर्वसूत्रैस्तस्याविधानात् ।
अनुकरणस्येति । भा । अनुकरणं चानितिपरमित्यत्रैतदभाष्यात्वम् । संज्ञा-
नियमे सिद्धमिति । भा । अनितिपरमिति न वक्तव्यम् । अनेनैव नियमेन
खाडितिहत्वव्यञ्ज संज्ञानिरासस्य सिद्धत्वात् । उत्तरं च सूत्रद्वयं न कर्तव्यं

स्यात्, अद्यापि गत्युपसर्गसञ्चयोरेव नियमः, एवमप्यनर्थकं वचनं प्रयोग
एव हि तेषामप्राप्ते नेष्यते न पुनरप्राक्प्रयुज्यमानानां संज्ञायां किं
चिदनियतमापद्यते, छन्दसि परेऽपि 'व्यवहितान्ते' ति सूत्रद्वयं चानर्थकं,
परव्यवहितानां सञ्चैव निषिद्धा न तु प्रयोगः, न च तेनापि सञ्चैव विधीयते,
निष्प्रयोजनत्वात् । किं चा 'नुकरणं चानितिपर' मित्यनितिपरस्य ह्यमनर्थकं
स्यात्, खाडिति हत्वा निरलौबधित्यञ्ज व्यवहितस्यानुकरणस्य गतिसञ्चैव
निषिद्धा प्रयोगस्तु केन वार्यते, प्रयोगनियमे तु धातो प्राग्घातुवचनस्य
प्रयोगः स्याद् न त्वितिशब्देन व्यवहितस्येति चानितिपरमिति वक्तव्यम्,

न तु प्रयोगस्येति । (कै)

न चाप्राप्तसंज्ञानां परव्यवहितानां संज्ञार्थमुत्तरसूत्रं फलाभावात् परव्यवहितानामेकाकिनामेव ह्यन्वसि प्रयोगेण “गतिर्गताविति” फलस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एव च संज्ञानियमे प्रयोगनियमपक्षीय-फलसिद्धिस्त्रितयाकरणलाघव चेति भावः ॥ नन्वापाद्यमानव्यवहित-परप्रयोगनिवृत्तये सूत्रं स्यादत आह

भाषायामिति । (कै)

एव चानभिधानेन प्रत्याख्यानमिति भावः ॥

परेऽपि व्यवहितास्येति वक्तव्यम् । संज्ञानियमे सिद्धम् । वा । संज्ञानियमे सति सिद्धमेतद्भवति । अस्तु तर्हि संज्ञानियमः । उभयोरनर्थकं वचनमनिष्ठादर्शनात् । वा । उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अनिष्ठादर्शनात् । नहि कश्चित्प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचति प्रेति प्रयुङ्क्ते यदि

भवति । परव्यवहितानां गद्युपसर्गसंज्ञयोर्निवारणान्न तु प्रयोगस्येत्यर्थः । अस्त्विति । भा । लाघवात्स्यैव पक्षस्य युक्तत्वात् । उभयोरिति । भाषाया परव्यवहितप्रयोगो न दृश्यते तत्र किं प्रयोगनियमेन वा संज्ञानियमेन वा । यत्र हि लोके सकीर्यं प्रयोगो यथा गौर्गावौति तत्रासाधुपरिचाराय

अतः प्रयोगनियम एवाय युक्त इति मत्वाह । ‘ते गद्युपसर्गसंज्ञका इति’ । अथास्मिन्नपि पक्षे निपातानामपि तेष्वन्वये परामर्शं कस्मान्न भवति, व्यवहितत्वात् । कथं तर्ह्युपसर्गाणां परामर्शं, नोपसर्गास्तेन रूपेण परामर्शयन्ते किं तर्हि गतिरूपेण तेषामपि गतित्वात्, अनेनैवाभिप्रायेण वृत्तावुपसर्गाणां एवम् गृह्यते, चादयस्तु नैवमिति न ते परामर्शयन्ते ॥ ननु यत्र लोके सकीर्यं प्रयोगो गौर्गावौति तत्र साधुपरिचाराय प्रास्त्रमर्थवत्, यत्र त्वसकीर्यं एव प्रयोगो न तत्र शास्त्रकृत्यमस्ति, न च

न दृश्यतदिति । (कै)

प्रिष्टानां यञ्जकर्मणो ऽन्यत्रापौति गेषः ॥

द्वयोरप्युपपदत्वादिति ॥ (कै)

यद्यपि ममामः क्रमेणैव तथापि कदाचित्पूर्वं कूलग्रन्थेन समासे तत उदेति विपरीतः प्रयोगः स्यादिति भावः । तथा च सूत्रसार्थक्याय प्रयोगनियमपक्ष एवादर्त्तव्यस्तस्मिंश्च कृते ऽनि-
तीत्याद्यपि सर्वकार्यमिति तात्पर्यम् ॥ मनु सुस्मितं कटं कुर्व-
न्तीत्यर्थाच्चायं गतिरुपसर्गो वेति न दोषो ऽत आह

यानिद्यं दृश्येत ततो यत्रार्हं स्यात् । उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरख्यवस्यार्थम् । वा । उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरख्यवस्यार्थमेतद्वक्तव्यम् । अथमं
कूलमुदुग्रन्थमं कूलमुदुग्रम् । अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो यथा स्यात् ।
अनुपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरख्यवस्यार्थमिदमुच्यते सकृत्करादि वीरयानोद्यत्र

साधनुषानं कर्तव्यम् । न त्वसंकीर्णं एव प्रयोगे स्थिते शास्त्रस्य किं
चिदस्ति प्रयोजनम् । इन्द्रसि तु परख्यवहितप्रयोगो दृश्यत एव ।
उपसर्जनसन्निपात इति । भा । यद्यपि लोके विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते

कश्चित् प्रपचतीति प्रयोह्यथे पचनीति प्रेति प्रयुङ्क्ते । यद्यपि लोके
प्रयोगो न दृश्यते विपरीतश्चन्द्रसि तु परख्यवहितप्रयोगदर्शनाद् भाषा-
यामपि तथा प्रयोगः शङ्कोत, दर्शितश्चाद्यत्वेऽपि भाषायामेव गतेराविश्व-
स्य परख्यवहितप्रयोग ऊर्षादिसूत्रे । किं च 'उदिकूत्ते वज्रिवहोः'
कूलमुदुग्र इत्यत्र उदि कूल इति द्वयोरपि सप्तमीनिर्देशादुपपदत्वात्समासे
कृते 'उपसर्जनं पूर्व' मिति शास्त्रवशात्पर्यायेण पूर्वनिपातं मन्देरन्
इत्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरख्यवस्यार्थमिदं वक्तव्यं, यद्येवं 'कटं कर्मणोश्च
भूषणोः' सूत्रेण कटः कियते सकृत्करादि वीरयानि दुष्कटं करादि,

सुखेनेति । (कै)

उत्तरसूत्रे एव खलः खित्त्वस्य सफलत्वादिति भावः । ईषच्छ-
ब्दयोगे तु स खल् नानभिधानात् । अन्येषुपदाब्जं भवं भवता ।
ईषदाब्जं करो मैत्रो भवतेत्यादावौपतो ऽगतित्वेन खित्त्वस्य चारि-
तार्थाद्वाय्याभंगतिरेव स्यादिति बोध्यम् ॥ नन्वजन्तत्वात्सोर्मुमः
प्राप्तिरस्येवेत्यत आह भाष्ये

अस्त्वचेति । (भा)

प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥

गतेः प्राग्धातोः प्रयोग प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र गतेः
प्राक्प्रयोगो भवतीति । यदयमौषद्दुः सयु छच्छ्राह्छ्कार्येषु खलिति
खकारमनुबन्ध करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । खित्त्वरथे एतत्प्रयोगं
खित्तीति मुम् यथा स्यात् । यदि चात्र गतेः प्राक्प्रयोग स्यात्

तथापि क्लृप्तमुद्रुमिन्त्वादी ह्योरप्युपपदत्वात्समासे कृते "उपसर्जनं पूर्व-
मिति" शास्त्रदर्शनात्पर्यायेण पूर्वनिपातेन भावं क्लृप्तमुद्रुमउत्कूलं खञ
इत्येवं यो भाग्येत्तं प्रतीदं सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । सुकटंकराद्येति । सुखेन

अत्र सुदुसो प्राग्धातो प्रयोग प्राप्नोति कटं सुकराणीति, खल
खित्त्वरथमिदानी किमर्थं स्यात्, अन्यथयस्य हि मुमुच्यते खित्त्वरथसाम-
र्थ्याद् अथयस्य भवतु, यदि वा क्लृप्त्वरथे गतिकारकपूर्वस्यापि यदथमिति
सुकरशब्दे परतः कटस्य भविष्यति, कर्तव्योऽत्र यत्र । धातुग्रहणमनवर्थकं,
कुत, प्रागित्यपेक्षाया यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्तत प्रागिति विज्ञास्यते,
नैवं शक्यमिह स कर्तुं प्रेच्छति प्रतिकीर्षतीति सन्वायया इच्छया
प्रशब्दस्य योग इति सन्न एव प्राक् प्रशब्दः प्रयुज्येत धातुग्रहणात् तु
धातोरेव विकीर्षते. प्राक् प्रयुज्यते । 'तिग्रहणमुपसर्गार्थमिति' । ननु

प्रत्यक्षत्वादिति । (कै)

विधिनादित्यर्थः ।

प्रयोगनियमस्येति । (कै)

एवं च विधिबाधापेक्षया अन्यत्र चरितार्थस्य परिभाषारूपत्वेन गुणभूतस्य बाध उचित इति भावः ॥ भाष्ये

एवमर्थेनेति । (भा)

प्रयोगनियमार्थेनेत्यर्थः । सुकटं कराणीत्यसिद्धेरिति भावः ॥ ननु सूत्राभावे संज्ञानियमेऽपि वोत्कूलं रुज इति विपरीतप्रयोगापत्तिरत आह भाष्ये

खित्कारणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र सुम् । अन्यथस्येति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यः नात्र गतेः प्राग् धातोः प्रयोगो भवतीति ततः खकारमनुबन्धं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । यद्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात् । स्यादेवत्र सुमागमः । कथम् । छद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि

कटा क्रियन्त इति कर्तृकर्मणोश्च भूहृजोरिति खल् । तत्रास्मान्निपमात्कटं सुकराण्येति प्राप्नोति । अस्त्वत्रेति । भा । आस्त्रेण प्राप्नोतु प्रतिषेधात्तु नैव प्रयुज्यत इत्यर्थः । खित्कारणादथयस्यापि भवत्विति चेत् । नैतदस्ति । अन्य-

यदि गतिसंज्ञारहिताः केवलोपसर्गसंज्ञा एव प्रादयः स्युः ततो ऽसति तेग्रहणे गतीनामनन्तरत्वात्त एव संबन्धेर्न न तूपसर्गा इति तदर्थं तेग्रहण-कर्तव्यं, तेपि तु गतिसंज्ञकार, तत्रानन्तराणां गतीनामपि सम्बन्धे प्रादीनामपि गतित्वादेव ग्रहणं सिद्धम् । स्यादेतत् असति तेग्रहणे गतिसंज्ञैव केवला येषां तेषामेव स्याद् गोभयसंज्ञकानां प्रादीनामिति । न । केवलगतैरभावात् । ननु घायमस्ति 'घानुक्करयं घानिति पर' मिति । न । तस्यापि निपातत्वात् । उच्यते । असति तेग्रहणे प्रकृतैर्यपेक्षा चेत् कतिपये

नैष उदिरिति । (भा)

तस्मात्प्रयोगनियमार्थं संज्ञानियमार्थं वोभयथापि सूत्रं न कार्यमेव । आद्ये सुकटं कराणीत्यसिद्धेरन्त्ये कटं सुकराणि सुकटं कराणीत्यस्याप्यपत्तेरनभिधानेन वारणे तु व्यर्थमेव सूत्रमित्याशयः । यत्तु भ्रमनिवृत्त्यर्थेऽपि सूत्रे संज्ञानियमपत्र एवादत्तैः कटं सुकराणि सुकटं कराणीत्युभयविधप्रयोगसिद्धये इति स्थितमिति । तत्र । कटं सुकराणीत्यस्येष्टत्वे मानाभावात् । अत्र गतेः प्राग्घातोः प्रयोगः प्राप्नोति । यद्यप्यत्र गतेः प्राक् प्रयोगः स्यादित्यादिशब्दैस्तदनिष्टत्वस्यैव साभादिति दिक् ॥

यद्व्यर्थं भवतीति । तस्मान्नाद्यं एवमर्थेन प्राग्घातुवचनेन । कथमप्यम कूल-
मुद्गुजम्वभंकूलमुद्गहम् । नैष दोष । नैष उदिरुपपदं किं तर्हि विशेष-
णम् । उदि कूले खजिवहो । उत्पूर्वाभ्या खजिवह्निभ्या कूले उपपदे इति ॥

व्ययस्येति निषेधस्य प्रत्यक्षत्वाद् बाधितुमशक्यत्वात् प्रयोगनियमस्यान्यत्र
सावकाशत्वाद्वाधेऽपि न का चिच्छति । स्यादेवेति । कटं सुकराणीत्येव-
मपि प्रयोगे स्यादेवमुमित्यर्थः ॥

सबध्येरन् भोपसर्गपर्यन्ता, ध्याप्तिन्यायात्तु भूयसामपेक्षाया न प्रादिश्वेव
ययंवसाने कारय्यमस्तीति घादयोऽप्यपेक्ष्येरन्, तेयङ्गे तु सति गतिसञ्ज्ञाया
ध्वनन्तरत्वात्तेन रूपेण परामर्शो न कतिपयानामेव भवतीति प्रादीनपि
व्याप्नोति प्रादींश्च परिसंचय इति तेयङ्गमुपसर्गार्थं भवति, तत्पर्यन्तानां
च तथा स्यात् तेवामेव च यथा स्यादित्यर्थः । 'गतयो ध्वनन्तरा इति' ।
येऽनन्तरास्त एव कतिपये ऋद्धेरन् प्रत्यासत्ताविति भावः । ध्याप्तौ तु दोष
संघानत्वान्न कञ्छोक्तः ॥

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥

ननु संज्ञां विना तत्प्रयुक्तकार्याभिद्धिरत आह
लाघवार्थत्वादिति ॥ (कै)

ननु सर्वापि संज्ञायं प्रयोजनमनुगतैवेत्यत आह
अर्थमिति । (कै)

अर्थशब्दो ऽभिधेयपर इति भावः ॥

अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

अङ्गीकृतयोगार्थप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः । एवं च योगरूढा संज्ञा-
ऽन्वर्थसंज्ञोच्यते ॥ भाष्ये

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ । किमर्थं महतोसंज्ञा क्रियते ।
अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति ।

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ । किमर्थमिति । भा । लाघवार्थत्वासंज्ञा-
करणस्य लाघवप्रकर्षाय एकाक्षरा द्वाक्षरा वा संज्ञा कार्येति भावः ।
अन्वर्थसंज्ञेति । भा । अर्थमनुगता अर्थेन वा अनुगता अङ्गीकृतप्रवृत्ति-

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ । रौश्वरात्यागिदमधिक्रियते । कर्म
क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः बाहुलशात्कर्तव्यनीयम्, स च भूते । तेन
सम्पत्ति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते । व्याह च ।

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ । बक्ष्यमाणानां संज्ञिनां बहुत्वाद्बहु-
वचनं यथा निपाताः ह्यत्या इति । क्व चित्तु सामान्यविवक्षयैकवचनम्,
गतिश्च, प्रत्ययः, छदिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं कर्म क्रियां

कर्म प्रोक्तवन्त इति । (कै)

कर्म क्रिया क्रियागतविशेषमित्यर्थ । भूते “हृत्यल्युटो बङ्गल-
मि”ति कर्त्तर्यनीय ॥ ननु निपाताना घोतकत्वात् प्रोक्तवन्त
इत्यसगतमत आह

प्रयुज्यमाने इति । (कै)

सुखमनुवभूवेत्यादौ घोतकेऽपि प्रोक्तवत्त्वमस्येवेत्यर्थ ॥ ननु
निपाता कदापि क्रिया न वदन्तीति सप्रतीत्ययुक्तमत आह
क्रियाविशेषमिति । (कै)

यदि सप्रति क्रियागत विशेष न घोतयन्ति किं तर्हि
घोतयन्तीत्यत्राह भाष्ये

के पुनः कर्म प्रोक्तवन्त । ये सप्रति क्रिया नाहुः । के च सप्रति क्रियां
नाहुः । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुः ते कर्मप्रवचनीया ॥

निमित्ता या सञ्जा साऽन्वयसञ्जा । कर्म प्रोक्तवन्त इति । भा । प्रयुज्यमाने
क्रियापदे क्रियाविशेष घोतितवन्त इत्यर्थ । क्रिया नाहुरिति । भा
क्रियाविशेष न घोतयन्तीत्यर्थ । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति । भा
शाकल्य सद्धितामनुप्रावर्षदिति वाक्ये ऽप्रयुज्यमानस्य निश्चयेयां क्रिय

क्रियाया घोतको भाय सम्बन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाद्येपो सम्बन्धस्य तु भेदक इति ॥

प्रोक्तवन्त कर्मप्रवचनीया इति, भूते हृत्यल्युटो बङ्गलमिति कर्त्तरि हृत्यः
के च कर्म प्रोक्तवन्त, ये प्रयुज्यमाने क्रियापदे ऽनुभूयते कम्बल इत्यादं
क्रियाविशेष घोतितवन्तो न सप्रति क्रियाविशेष घोतयन्ति किन्तु
सम्बन्धविशेष तद्यथा शाकल्यस्य सद्धितामनुप्रावर्षदिति, नद्यानामनु

ये ऽप्रयुज्यमानस्येति । (भा)

तद्वाच्यां क्रियां तद्वाचक्रियाकृतसंबन्धविशेषं तदेवोपपादयति

शाकल्यस्येति ॥ (कै)

तच्च संबन्धावच्छेदप्रकारमाह

विशिष्टक्रियेति । (कै)

निश्चयमक्रियाजनितसंबन्धेन संहितासंबन्धिवर्षणमिति बोध
इति भावः ॥ एवं योधाननुभवादाह

हेतुमदिति । (कै)

संहिताहेतुकं प्रवर्षणमिति बोधः । वस्तुतः क्रियाद्वारकोऽर्थः
संबन्धः स हेतुत्वादिना भासते इति तत्त्वम् ॥

क्रियायाः । (कै)

क्रियागतविशेषस्य वाचको द्योतक इत्यर्थः ॥

तत्कृतो वर्षसंहितयोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणं संबन्ध इत्ययमर्थो ऽनुशब्दसन्निधौ
प्रतीयते । तदयमनु संहितामिति द्वितीययाभिहितं संबन्धमवच्छिनत्ति ।
विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेन हेतुहेतुमद्भावलक्षणविशेषरूपतया वा तन्निधौ
संबन्धस्य संप्रत्ययात् । तथा हि । क्रियायास्तावदर्थं न वाचकः ।

तथाहि । शाकल्यस्य संहितामनुप्रादेश्यदित्यत्रानुना न क्रियाविशेषो
द्योत्यते । अतुभूयते सुखमित्यादौ यथा । नापि षष्ठेव संबन्ध उच्यते ।

भूयत इत्यादाविव क्रियाविशेषं द्योतयति क्रियापदाभवात्, नापि षष्ठेवत्
संबन्धमाधत्ते संहितामिति द्वितीयायास्तदर्थत्वात्, नापि क्रियापदमात्ति-
यति यथा प्रादेशं विपरिक्षिखतीति, विशब्दो विमात्रक्रियां प्रादेशं विमात्र
परिक्षिखतीति, तथाहि सति प्रादेशमितिबत् कारकविभक्तिप्रसङ्ग, शेष

कारकविभक्तिप्रसङ्गादिति । (भा)

वृत्तं वृत्तं प्रति सिद्धतीत्यादावुपपदविभक्तेरितिन्यायेन कर्मणि द्वितीयैव स्यादित्यर्थः । मम तु प्रतिघोत्यसबन्धेनान्वये कारक-विभक्तेरप्राप्तावियमिति भावः ॥ ननु को विशेषो ऽत आह
शेषेति । (कै)

शेषविभक्त्यर्थसंबन्धस्येत्यर्थः । अनेन कारकविभक्त्यर्थस्यापि संबन्धत्वं सूचितम् ॥ संबन्धस्यापि न वाचको द्वितीयैव तत्प्रवृत्तेः ॥ अत एवेति । (कै)

संबन्धाप्रतीतिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः ॥ तदाच्चेपे तां प्रति कर्मत्वादिनैवान्वयसंभवादिति भावः ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यस्य वैधर्म्यं च स्यादित्यपि बोध्यम् ॥ क्रियागतविशेषघोतकत्वाभावे युक्त्यन्तरमप्याह क्रियाविशेषे इत्यादि । (कै)

कारकविभक्तिप्रसङ्गात् । शेषविभक्तिसंबन्धस्याप्रतीतिप्रसङ्गाच्च । अत एव न क्रियापदाच्चेपकः । यथा प्रादेशं विपरिनिखतौति विशब्दो विमान-क्रियाया आच्चेपक इति प्रादेशमिति कर्मणि द्वितीया । क्रियाविशेष-घोतकत्वमपि क्रियापदसन्निधाने दृष्टमिति अत्र न संभवतीति पारिशे-ध्यात्संबन्धावच्छेदहेतुरनुः संपद्यते । तथा चोक्तं हरिणा

द्वितीयैव तस्योक्तत्वात् । नापि प्रादेशं विपरिनिखति विमाय परिनिखतौत्यत्र विशब्देन मानक्रियेव क्रियान्तरमाक्षिप्यते, कारक-

सम्बन्धस्य वा प्रतीतिप्रसङ्गं, तदेवमनुः संहिताप्रवर्धणयोः शेषसम्बन्धो द्वितीयाभिहितस्तं विशेषेऽवस्थापयति हेतुहेतुमद्भावेन रूपेण विशिष्टक्रिया-नमितत्वेन वा सम्बन्धस्य तत्संनिधौ सम्प्रत्ययात् संहितामनुनिग्य प्रावर्ध-दिति । उक्तं च

न संभवन्तीति । (कै)

अनु हरिं सुरा इत्यादौ क्रियापदमधिधानादिति भावः ॥

पारिशेष्यादिति । (कै)

एवं च संबन्धमामान्ये प्राप्तपठोबाधाय द्वितीयार्थमयमारम्भ इति भावः ॥ कारिकायां

क्रियायाः (हरिः)

इत्यस्य क्रियागतविशेष्येत्यर्थः ॥

भेदको (हरिः)

द्योतकः ॥

“क्रियाया द्योतको भाग्यं संबन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाक्षेपो संबन्धस्य तु भेदक इति ।”

तत्र क्रियामाहुरिति क्रियाशब्देन सदुपजनितसंबन्धविशेष उपचारादुच्यते ।
आहुरित्यस्यापि द्योतयन्तीत्यमर्थः । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि
वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते । यथा “सुः पूजायामिति” इत्यादि-
निवृत्तये गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनायां ।

विभक्तिप्रसङ्गात् । किन्तु संज्ञितासम्बन्धिवर्षणमिति द्वितीयावगतः सम्बन्धो
लक्षणक्षयभावरूप एवेत्यवगमात्सम्बन्ध एवानुना विशेषेऽवस्थाप्यते । क्वचित्तु
क्रियागतविशेष्यद्योतकोऽपीयं संज्ञा वचनात्प्रवर्तते । “सुः पूजायाम्”
“मतिरतिशमये चे”ति यथा ।

क्रियाया द्योतको भाग्यं सम्बन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाक्षेपो सम्बन्धस्य तु भेदकः ।

इति । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा
प्रवर्तते यथा ‘सु पूजाया’ ‘मतिरतिशमये चे’ति ।

अनुसंज्ञणे । १ । ४ । ८४ ॥

जात्युत्तरम् । (कै)

असदुत्तरम् । तत्त्वं च "लक्षणेत्यमि"त्यनेनैव गत्यादिसंज्ञा-
बाधविद्धेरिति भावः ॥

नहि प्रादेश इति । (कै)

किं तु तत्परिच्छिन्नं भूत्यादीति भावः ॥

धातुं प्रतीति । (कै)

अप्रयुज्यमानधातुबोधकक्रियया योगे इति फलितोऽर्थः ॥ ननु
या काचित् क्रियाक्षेपेत्यत आह

अनुसंज्ञणे । १ । ४ । ८४ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
यथा स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । किं च स्यात् । शाकल्यस्य
संहितामनुप्रावर्धत् । गतिर्गताविति निघातः प्रसज्येत । यद्येवं वेरपि
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या । वेरपि निघातो नेष्येते । प्रादेशं विपरि-

अनुसंज्ञणे । १ । ४ । ८४ ॥ किमर्थमिति । भा । लक्षणेत्वंभूताख्याने-
त्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः । इतरा शिष्यबुद्धिपरौच्छाद्यं जात्युत्तरं ददाति ।
कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति । भा । निघात इति । भा । निघातत्वादाद्युदात्तोऽज्ञा-

अनुसंज्ञणे । १ । ४ । ८४ ॥ लक्षणे घोत्रे ऽमुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः
स्यात् । लक्षणेत्वंभूतेत्यादिना सिद्धे हेतौ तृतीयां बाधितुमिदं सूत्रम् ।

अनुसंज्ञणे । १ । ४ । ८४ ॥ 'यावतेति' । यावताशब्दो निघातो नित्यव्यय ।
अप्येवार्थ इत्यन्वे । 'लक्षणेत्वंभूताख्यानेति सिद्धेति' । तत्र चावगमनोप-
सर्गं कर्तव्यमित्यंभूताख्यानादिषु यथा स्यात् लक्षणेत्वं च प्रत्याप्यंम्,

प्रादेशे चेति । (कै)

प्रादेशान्वये इत्यन्वयार्थः ॥ एव च “गतिर्गतौ” इत्यत्र प्रत्या-
सत्कक्रियानिरूपितगतित्ववतोर्घञ्फेन नाच निघातप्राप्तिरिति
भावः ॥ ननु “शाकल्यस्य मंहितामि” त्याद्युदाहरणे भवन्वावच्छेद-
कताया अन्वादीनामुक्त्वेन क्रियापदाच्चेपो ऽमङ्गतो द्वितीया यया
स्यादित्युत्तरग्रन्थामङ्गतिद्येत्यत आह

अत्र वाक्ये इति ॥ (कै)

शाकल्येन सुकृतामिति (भा)

वाक्ये

प्रतिपाद्यते इति । (कै)

“शाकल्यस्य मंहितामि” त्याद्युदाहरणे इति शेषः ॥ गत्यादिसंज्ञा-
पवादत्वं त्वस्या एकशेषस्य द्वन्द्वापवादत्ववद् बोध्यम् ॥ “शाकल्येन

लिखतीति । अस्यत्र विशेष । शात्र वेलिखित प्रति क्रियायोग किं
तर्ह्यप्रयुज्यमानम् । प्रादेशे विमाप परिलिखतीति । यद्येवमनोरपि
कर्मप्रवचनीयसंज्ञया गार्थः । अनोरपि न त्विं प्रतिक्रियायोगः ।

शुचिथते । शात्र वेरिति । भा । नहि प्रादेशो लिखते किं तर्ह्यिति ।
घातुं प्रतीति वाक्यशेषः । प्रादेशे च योग्या क्रिया वेराच्चेप्येति सामर्थ्या-
दिमानक्रियाया आच्चेपः । शाकल्येन सुकृतामिति ; भा । अत्र वाक्ये या

तथाहि । लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः । यो न हेतुः, तच्च-

अतोऽर्धान्तरसंज्ञान्तरसाधारणत्वात्तदेवास्तु इदं तु न कर्तव्यमिति भावः ।
‘हेतुर्व्यन्विति’ । तुश्च मच्चं व्यावर्तयति । हेतुः कारणम् अर्थं
प्रयोजनं प्रयोजकोऽस्य वचनस्येत्यर्थः । ननु च तत्र चात्र च लक्ष्य-

सुहृतामि" त्युक्त्वा तत्तद्वृत्तिवृत्तत्वं 'शाखास्वभ्युपैति । स्पष्टं वेदं "तेन प्रोक्तमि" (४।३।१०१) ति सूत्रे भाष्ये ॥

नास्ति वर्षेति । (के)

एवं च "गतिर्गतौ" इत्यस्य न प्राप्तिः क्रियायोगस्य तद्गतविशेष-
द्योतकतारूप एव गतिसंज्ञानिमित्तमिति भावः । एवं चैतद्द्योत्य-
संबन्धस्य क्रियान्वयेऽपि न चतिरिति तात्पर्यम् ॥

अत उत्तरमिति । (भा)

"सर्वविभक्तिकस्तुषिर" श्लोत्तरमित्यर्थः ॥ नचतुरितिप्रथमान्तस्य
वचनमनर्थकमित्यनेनान्वयो ऽनुचित इत्यनोरिति वक्तुमुचितमत आह

किंतुलंक्षणे प्रयुज्यमानम् । शाकल्येन सुहृतां संहितामनुनिशम्य देवाः प्रावर्षत् ।
इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति ।
अत उत्तरं पठति । व्यतुलंक्षणे वचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात् । व्यतुलंक्षणे
वचनानर्थक्यम् । किं कारणम् । सामान्यकृतत्वात् । सामान्येनैवान् कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति । "लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवोष्पासु प्रतिपर्यन्व"
इति । हेत्वर्थं तु वचनम् । हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम् । हेतुः शाकल्यस्य

निशमनक्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोः संबन्धावच्छेदो ऽनुना प्रतिपाद्यत इति
नास्ति वर्षक्रियायोगोऽनोरित्यर्थः । व्यतुलंक्षणेति । भा । सूत्रानुकरण-
मेतत् । सामान्यकृतत्वादिति । भा । सामान्यं साधारणं यत्तूत्रमर्थान्तर-

मनुविद्योतते विद्युदिति । हेतुद्वितीयाया अवकाशो धनेन कुलमिति ।

यद्व्यमेव क्रियते तद्यदि हेतुलंक्षणे न भवति इहापि न गृह्येत, अथ
भवति तत्रापि गृह्येतेति पुनरपि नार्थ एतेन तत्राह । "हेतुद्वितीयामिति" ।
सत्यम्, लक्षणेऽनेन तद्व्ययं चिह्नं ज्ञापकं, कारणमपि नियतं
कार्यविशेषावगतिहेतुत्वात् लक्षणं भवत्येव, उक्तं भाष्ये । लक्षणेन हेतुरपि

सूत्रेति । (कै)

अनुर्लक्षणे इत्येतद्वचनमित्यर्थः ॥ ननु तस्यापि विशेषत्वात्सामान्येनेत्ययुक्तमत आह

सामान्यमिति ॥ (कै)

ननु साध्यतया ऽस्य हेतुः प्रयोजनं नेत्यत आह

हेतुरिति ॥ (कै)

प्रयोजक इति । (कै)

प्रयुज्यते ऽनेनेति व्युत्पत्तेः ॥ भाष्ये

हेतुः शाकल्यस्येति । (भा)

“लक्षणेत्यमि”तिसूत्रे शापकस्यैव लक्षणग्रन्थेन यद्वाद् हेतोश्च तत्त्वाभावात् तेन भिद्धिरित्यर्थः ॥ तत्र हेतुत्वमुपपादयति । भाष्ये

येन पुनःपुनरिति । (भा)

गृहीतसंबन्धेनेति शेषः ॥

संहिता वर्षस्य न लक्ष्यम् । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुप्यमानं गंस्यते । लक्ष्यं हि नाम स स भवति येन येन पुन पुनर्लक्ष्यते । न यं सहादपि निमित्तत्वाय कस्यते । सहाचासौ शाकल्येन सुहृतां संहितामनु-

संश्रुन्तरनिर्देशात्तेनैव हृतत्वात्सिद्धत्वादित्यर्थः । हेत्वर्थमिति । भा । हेतुरर्थ-
प्रयोजनम् । प्रयोजक इत्यस्य वचनस्येत्यर्थः । हेतुरिति । भा । व्युत्प-
त्तिरेकाभ्यां वर्षं प्रति संहितायां कारणत्वावगमादित्यर्थः । किं वक्तव्य-

संहितामनुप्रावर्धदित्यत्र तु हेतुभूतसंहितोपलक्षितं वर्षमितिर्थाद्देतुभूते

व्याप्तौ नावश्यं तदेव लक्ष्यं येन पुनःपुनर्लक्ष्यते किं तर्हि सहादपि निमित्तत्वाय कस्यते तदपि लक्ष्यमिति, किन्तु देव नाप्राप्तिन्यायेन

लक्ष्यलक्षणभाव इति । (कै)

तदुच्यवहार इत्यर्थः ॥

न यः सहदपीति । (भा)

ग्रहीतसंबन्ध इति श्रेयः ॥ निमित्तत्वाय तेन तत्कारणमेवेत्यर्थः ॥

स तर्हीति । (भा)

इतिऽपि सूत्रे हेतोर्लक्षणशब्देन व्यवहाराभावादिति भावः ॥
ननु हेत्वर्थमिदमित्युक्तवन्त प्रति हेतोर्लक्षणत्वाभावादनुर्हताविति
वक्तव्यमित्यन्येनोक्ते "अपेदानौमि"तिशब्दः स्वरसतो हेत्वर्थवादिन
इति लभ्यते तच्च युक्तं नार्थो ऽनेनेति वाक्यश्रेयविरोधात् । नापि
सूत्रप्रत्याख्यानवादिनस्तस्य विच्छिन्नत्वात् आह

येनोक्तमिति ॥ (कै)

निश्चय देव प्रावर्धदिति । स तर्हि तथा निर्देश कर्तव्यः अनुर्हताविति ।
अपेदानौ लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो भवति नार्थोऽनेन । लक्षणेन हेतुरपि
व्याप्तो न ह्यवश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुन पुनर्लक्ष्यते किं तर्हि

निति । भा । हेतोर्लक्ष्यत्वं नास्तीति किं परिभाषितव्यमिति मत्वा
पृच्छति । येन येन पुन पुनरिति । भा । पौन पुन्येन साहचर्यावगमे
लक्ष्यलक्षणभावो भवतीति भावः । अपेदानौमिति । भा । येनोक्तं स तर्हि

लक्षणे परत्वान्तृतीया स्यात् । पुन सञ्जाविधानसामर्थ्यात् द्वितीयैव
भवति । आह च ।

कर्मप्रवचनीयशुक्ते द्वितीया षष्ठा एवापवादः, ततश्च लक्षणेऽप्यभूतेऽप्यनोर्ल-
क्षणे कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया अवकाशो यो हेतुर्न भवति तच्चमनु
विद्योतते विद्युदिति, हेतुत्वतीयाया अवकाशो घनेन कुलमिति हेतुभूते

ननु हेतुत्वं विना लक्षणत्वस्य विद्युद्दृष्टविषये मत्त्वेन लक्षणत्वं विना हेतुत्वस्य च दण्डादौ दर्शनेन लक्षणेन हेतुर्व्याप्त इत्यमङ्गतमत आह

हेतुविषयत्वादिति । (कै)

प्रकृतोदाहरणे इति शेषः ॥ “व्याप्त” इत्यस्य संबद्ध इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ ननु भूयो दर्शनाभावात्कथं ज्ञापकत्वमत आह भाष्ये

नह्यवश्यमिति ॥ (कै)

तद्विशेषावगमेति । (कै)

कालविशेषावच्छिन्नवृष्टयवगमे इत्यर्थः ॥ यो मे कमण्डलुपाणि-
श्लाघः पूर्वं दृष्टः सोऽद्य त्वया दृष्ट इत्यपि भवानिति वाक्यार्थः ।
लक्षणेत्यं न व्याप्यत्वापरपर्यायमेव । किं त्वूलक्षकत्वहूपमपीति
भावः ॥ एवं च “लक्षणेत्यमि”त्यत्रापि लक्षणशब्देन हेतोरभि-
धानादिदं व्यर्थं स्यादत आह भाष्ये

तदेवेति ॥ (भा)

यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा । अपि भवान्
कमण्डलुपाणिं ह्यत्रमद्राक्षोदिति । सकृदपि यसौ कमण्डलुपाणिश्लाघो
दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति । एतदेव तद्विं प्रयोजनम् । द्वितीया यथा स्यात् ।

तथेति स एव सन्दिहानः पृच्छति । व्याप्त इति । भा । हेतुविषयत्वा-
लक्षणस्य तेन हेतुर्व्याप्तो भवति । लक्षणेनेति । भा । सिद्धान्तवादी ।
तदपि लक्षणमिति । भा । कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषावगमहेतुत्वा-

“हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदेऽनुना कृते ।

आरम्भाद्वाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणेति” ।

तु लक्षणे उभयप्रसङ्गे परत्वात्तृतीया स्यात् तामपि बाधित्वा द्वितीयैव यथा
स्यात् पुनः संज्ञाविधाने कच्चान्तरप्राप्तत्वाद् द्वितीयैव तृतीया बाधते । उक्तं च

ननु विधन्तपूर्वकत्वेन द्वितीयाया अपवादत्वात्कथं तृतीया-
बाधत्वमत आह

येन नेति ॥ (कै)

बाधेतेति । (कै)

यत्र हेतुत्वं न भासते तत्र “लक्षणेत्यमि”त्येतत्संज्ञाप्रयुक्ता
द्वितीया सावकाशा यथा वृत्रमनु विद्योतत इत्यादौ धनेन कुक्ष-
मित्यादौ चानोरभावाद्देतुतृतीया सावकाशेति भावः ॥ ननु
हतेऽप्यस्मिन् द्वितीयया कथं बाधो ऽत आह

पुनः संज्ञेति । (कै)

पुनः संज्ञाविधानेन पुनर्द्वितीयाविधानं कल्प्यते तच्च तृतीया-
प्राप्त्युत्तरकालत्वात्स्थानान्तरप्राप्तमित्युच्यते इति बोध्यम् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सिद्धाच्च द्वितीया
कर्मप्रवचनीययुक्ता इत्येव । न सिध्यति । परत्वाद्देत्वाश्रया तृतीया प्राप्नोति ॥

लक्ष्यं भवतीत्यर्थः । परत्वादिति । भा । येन नाप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवच-
नीययुक्ते द्वितीया यथा एव बाधिका ता तु परत्वात्तृतीया बाधेत पुनः
संज्ञाविधाने तु स्थानान्तरप्राप्त्या द्वितीया हेतुतृतीयां बाधते ।

न च तृतीयार्थे इति सूत्रेण शङ्क्या । तस्य पुरस्तादपवादन्यायेन
“सहयुक्ते ऽप्रधान”इत्येतन्मात्रबाधकत्वात् ॥

हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदेऽनुना हते ।

आरम्भाद्बाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणा ॥

इति । तृतीयार्थे इत्यनेन तु पुरस्तादपवादन्यायेन सहयुक्तेऽप्रधान
इत्यस्यैव बाधो न हेतुतृतीया इति वक्तव्यमेतत् ॥

आङ् मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ॥

ननु परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादेति सिद्धमेवाभिविधावपीत्यत आह

अत्यवेति ॥ (कै)

अवान्तरेति । (कै)

मर्यादाविशेष एवाभिविधिः ॥ मर्यादैव यदा कार्येण युज्यते
तदा ऽभिविधिर्यदा तु न तदा मर्यादेति विशेषाविवक्षणादिति
भावः ॥ तदुक्तं भाष्ये

‘एषा ऽस्य यशसो मर्यादेति । (भा)

“अस्य” पाणिनेः ॥ “एषा” कुमाररूपा ॥

मर्यादा (भा)

परिच्छेदहेतुरित्यर्थः ॥

आङ्मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरिति वक्त-
व्यम् । वा । इहापि यथास्यात् । आकुमारं यशःपाणिनेरिति । तत्तर्हि वक्त-
व्यम् । न वक्तव्यम् । मर्यादावचन इत्येव सिद्धम् । एषास्य यशसो मर्यादा ॥

आङ्मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ॥ अन्यत्र मर्यादाभिविध्योर्भेदेन
निर्देशदर्शनाद् “विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिरिति”त्यर्थभेदं
मत्वा वार्तिकं पठति । आकुमारमिति । भा । कुमारानपि यशः प्राप्त-
मित्यर्थः । मर्यादावचन इत्येवेति । वचनग्रहणस्येदं प्रयोजनमवान्तरभेद-
परिहारेण परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादा यथा गृह्येत ॥

आङ् मर्यादावचने १ । ४ । ८६ ॥ आङ् प्राखत् । मर्यादाशब्दो
यस्मिन्शब्दे उच्यते तत्रत्यथेत् । आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यधोपात्तो दार्ढ्यं
इत्यर्थः । आमुक्तो संसारः । आवालेभ्यो हरिभक्तिः ॥

लक्षणेत्थं भूताख्यानभागवोप्यासु प्रतिपर्यन्वः । १ । ४ । ६० ॥

प्रत्यादीनां वेति । (कै)

तेषां तद्विषयत्वं च तद्दृष्टितसंबन्धपरिच्छेदकत्वाद्बोधम् भाष्ये

वृक्षादीनामिति । (भा)

तदुत्तरविभक्तौनामित्यर्थः ॥ प्रत्यादयस्तु तद्घोतका इति
भावः ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवोप्यासु प्रतिपर्यन्व । १ । ४ । ६० ॥ कस्य
लक्षणादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते । वृक्षादीनाम् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवोप्यासु प्रतिपर्यन्व । १ । ४ । ६० ॥ कस्येति ।
भा । किं यथा विभक्तिसमोपादयो ऽव्ययार्थास्तथा लक्षणादय

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवोप्यासु प्रतिपर्यन्व । १ । ४ । ६० ॥ एवमेतेषु
विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे । वृक्षं प्रति परि ष्यु वा
विद्योतते विद्युत् । कश्चित्प्रकारं प्राप्त इत्यंभूतस्तदाख्याने यथा । साधुर्देवदत्तो
मातर प्रति पर्यन्तु वा । भागे । यदत्र माम्भति स्यात् । परिस्यात् ।

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवोप्यासु प्रतिपर्यन्व । १ । ४ । ६० ॥ लक्षणे
येन तल्लक्ष्यं चिह्नं चापहम्, अथ प्रकार इत्यं, प्रथमान्तादिदमस्यमुः,
इह लिदमा प्रत्यवमृश्यस्य सद्भिदितस्य कस्य विभभावात्प्रकारविशेष
मात्रवृत्तिरित्यशब्द, भू प्राप्तादात्मनेपदो, या घृषादेति विभभावपक्षे

संबन्धविशेषेति । (कै)

वृत्तविद्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितो लक्षलक्षणभाव इति भावः ॥ महासंज्ञाकरणेन क्रियाजनितरुबन्धद्योतकताया एव प्रायेण कर्मप्रवचनीयानामुचितत्वादिति तात्पर्यम् ॥ ननु द्वितीयार्थमिदमावश्यकमत आह

वृत्तं वृत्तं प्रतीति ॥ (भा)

कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् । गद्युपसर्गसंज्ञे सा भूतामिति ।

प्रत्यादौनामथ पदान्तरवाच्या सन्तो विषयभावेन संज्ञाया प्रत्यादौना वा निर्दिष्टा इति प्रश्नः । वृत्तादौनामिति । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युदिति वृत्तो विद्योतनस्य लक्षणम् । प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितसंबन्धविशेषाव-

बन्धुस्यात् । योऽत्र मम भाग स दीयतामित्यर्थः । स्वस्वामिभावो द्वितीयार्थः । वीष्णा यामुमिच्छा साकल्यप्रतिपिपादयिषेति यावत् । भूतंभूतं प्रति पर्यन्तु वा प्रभु । सकलभूतानामित्यर्थः । न चेत्यभूताख्यान इत्येव सिद्धम् । इदं तच्छ्रुंदाहरणं वृत्तं वृत्तं प्रतिसिद्धति

गम्यर्थत्वात्कतंरि क्त । तत इत्यर्थव्वाद्ययापि वृत्तिविषये सत्त्वधमापादानात्कर्मणि द्वितीया, श्रितादिषु गम्यादौनामिति समास, कश्चित् प्रकारं प्राप्त इत्यंभूत, इत्यभूतस्याख्यानमित्यंभूताख्यानं, खौकियमाणोऽश्रो भाग, यस्त्वंशमात्रे प्रयोग प्रियङ्गोर्भाग इति स भागसादृशात् । यामुमिच्छा वीष्णा, सा चाष्टमे स्पष्टयिष्यते, एते लक्षणादयो यथा विभक्तिसमीपादयोऽव्ययार्था नैवं प्रत्यादौनामर्थाः किं तर्हि संज्ञाया प्रत्यादौना विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याह । 'वीष्णाया च विषयभूतायामिति । एतच्च लिङ्गविपरिणामेन लक्षणादिभिर्हि सम्बन्धनीयम् । 'वृत्तं प्रतीति' ।

क्रियायोगाभावादिति । (कै)

तेषां समभिव्याहृतविभक्त्यर्थसम्बन्धमाचक्षोतकत्वादिति भावः ॥

भाष्ये

न च वृक्षादीन्प्रतीति (भा)

प्रतियोगे वृक्षादीनिति द्वितीयासम्बन्धार्थिका वृक्षाद्युत्तर-
विभक्त्यर्थसम्बन्धिनामेषामित्यर्थः । तत्सम्बन्धश्च तदर्थसम्बन्धपरिच्छेद-
कत्वेनेति बोध्यम् ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंक्षेपे भवत ।
न च वृक्षादीन्प्रति क्रियायोग । इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा

च्छेदहेतव । किमर्थमिति । भा । वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यत्रकर्मत्वाद
द्वितीया सिद्धेति तद्विधानार्थं तावदिदं न भवति । प्रत्यादीनां च
क्रियाविशेषानवद्योतनात् क्रियायोगाभावाद्गत्युपसर्गसंक्षेपाबाधनार्थमपि

परिसिञ्चति अनुसिञ्चति । इह वीष्माद्विर्वचनेनैव द्योत्यते । परिशब्दस्तु
क्रिययैव सम्बध्यते । न चैवन्तस्य कर्मप्रवचनीयत्वं न स्यादिति वाच्यम् ।
वोष्ठाया विषयत्वानपायात् । अत एव वोष्ठाया विषयभूतायामिति
वृत्तियश्यामवतारयश्चरदत्त आह । एते च लक्षणादयो यथा विभक्तिसमी-

अत्र वृक्षो लक्षणं विद्योतनस्य, प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितो लक्ष्यलक्षण-
भाव इत्येव सम्बन्धविशेषेऽवस्थापयन्ति वृक्षं प्राप्य विद्योतते वृक्षे प्रदेष्टे
विद्योतत इत्यर्थः । 'साधुरिति' । अत्रापि प्राप्तिक्रियाजनित एव
विषयविषयिभावसम्बन्ध, यथा वृक्षे वृक्षे विद्योतनं लक्ष्यते नैवमत्रा-
साधत्वापत्तिरित्येवंभूताख्यानग्रहणम् । 'यदत्र मामिति' । यो मम भाग
स दीयतामित्यर्थः । अत्र स्त्रीकरणक्रियाजनित स्वस्वामिसम्बन्धः ।

अकर्मकत्वादिति । (कै)

एवमर्थमर्थं प्रति शब्दनिवेश इत्यादौ निविशत्यधिकरणे
द्वितीयार्थमपीदं बोध्यम् ॥ सकर्मकयोगेऽपि कर्मत्वाविवक्षायां
सम्बन्धत्वेन विवक्षायां प्रत्यादीत्यसम्बन्धेनान्वयविवक्षायां च
द्वितीयार्थमित्यपि बोध्यम् । एतेनाकर्मकत्वाद् द्वितीया नास्तीति
कैयटोक्तेः सकर्मकधातुयोगे कर्मणि द्वितीयैव सिद्धमिति
भ्राम्यन्तः परास्ता ॥

स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । उच्च प्रति विद्योतते उच्चमनु
विद्योतते इति ॥

नोपयुज्यत इति प्रत्य । उच्च प्रतीति । भा । अकर्मकत्वाद्द्युते कर्मणि
द्वितीया नास्ति ॥

पादयो ऽथयार्था । नैव प्रत्यादीनामर्थः । किन्तुहिं सञ्ज्ञाया प्रत्यादीना
विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याहेति । द्वितीया तु कर्मणि । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा
तूपसर्गात्स्वनिरुद्धया । तेनोपसर्गात्सुनोतीति घत्वं न । परिशब्दयोगे
पञ्चमो तु न भवति । “पञ्चम्यपाडि”त्यत्र वर्जनाद्यर्थेनापेक्ष्यनेन साहचर्यात् ॥

‘उच्चउच्चमिति’ । बोधा दिवंधनेन द्योत्यते परिशब्दस्तु क्रिययैव
सम्बन्धते द्वितीया चेह कर्मणि, कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा तूपसर्गसञ्ज्ञानिरुद्धया
तेनोपसर्गात्सुनोतीति घत्वं न भवति । ‘अपशब्दसाहचर्यादिति’ ।
परिशब्दोऽयन्दृष्टापचारो वर्जने घावर्जने च कर्मप्रवचनीय, अपशब्दस्तु
वर्जने एव, कर्मप्रवचनीयाधिकारे पञ्चमो विधीयते तत्र साहचय
थवस्याहेतु ॥

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥

ननु गत्यादिमञ्जावाधनं फलमित्यत आह

अनर्थकयोरिति ॥ (कै)

पञ्चमीति । (कै)

“पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति” (१ । ३ । १०) सूत्रेणेति शेषः ॥
किञ्चाधिश्च्योगे पञ्चम्यविधानेऽपि यथा ऽपादानत्वात्वा तथा
परियोगेऽपीत्याह

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६१ ॥ किमर्थमधिपर्योरनर्थकयो
कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसञ्चे
मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोगनम् । यत्क्रियायुक्तौ तं प्रति गत्युपसर्गसं

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥ किमर्थमिति । भा । अनर्थकयोः
क्रियायोगाभावात्सञ्ज्ञान्तराधनार्थं सञ्ज्ञाविधानं नोपयुज्यते । नापि
परियोगे पञ्चमीविधानार्थम् । अपेन साहचर्याद्वर्जनविधयपरियोगे तस्या

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥ उक्तसंज्ञौ स्त । कुतो ऽध्याग-
च्छति । इहार्थकार्यविरहादनर्थकत्वमधिपर्यो, धात्वर्थमात्रानुवर्तित्वात्

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥ ननु चानर्थकयो क्रियायोगा-
भावाद् गत्युपसर्गसंज्ञयो प्रात्यभावान्न तद्बोधनार्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञा-
विधानमुपपद्यते, नापि परिशब्दयोगे पञ्चमीविधानार्थं तद्विधौ वर्जनार्थम्य

अपादानेति । (कै)

आगमनादिक्रियानिरूपितेत्यर्थः । द्वितीयाद्यंमपि गार्थाभावेन कर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥

पूर्वापरितोषेणेति । (कै)

“नेसावनर्षकाविति” भाष्येण स्फुटं तदा वेदनादिति भावः । किं शोकार्थं ज्ञापितेऽपि न चारितायं क्रियागतविशेषघोतकत्व-रूपक्रियायोगाभावेन गतिमंज्ञाद्यप्राप्तेरिति बोधम् ॥

प्रयोगानुपपत्तिरिति ॥ (कै)

तस्माद् घोत्यार्थनार्थवत्त्वमभ्याष्येपित्यव्यमित्यर्थः ॥ मन्वेवमनर्षका-वित्यसङ्गतमत आह

शौ भवतः । अधर्षकौ धैमी । इदं तर्हि प्रयोगं पद्यमो यथा स्यात् । “पद्यस्यपाङ्परिभिरिति” । कुतः पर्यागम्यत इति । सिद्धं तु पद्यस्यपादान इत्येव । आतस्यापादानपद्यमेव । आत्माधिग्रन्थेन योगे पद्यमो न

विधानात् । अपादानसङ्गात् आधिग्रन्थस्य प्रयोग इव परियोगे तन्नि-मित्तायाः पद्यस्या सिद्धत्वादिति प्रश्नः । अथवेति । भा । पूर्वापरितोषेणे-दमुच्यते । यस्य शब्दस्य वार्थं घोत्यं वा वस्तु न संभवति तस्य वार्थार्थे

प्राप्त गतिसञ्च । तद्वाध संज्ञापकम् । तेन “गतिसंज्ञाविति” निघातो न भवति ।

यद्यथाद् अपादानत्वाच्च सिद्धा पद्यमो यथा ऽधिग्रन्थस्य प्रयोगे, कुतो-ऽध्यागम्यतीति, अथ एव द्वितीयाविधानार्थमपि शोषपद्यते तस्मादनर्षकयो-

तस्मादिति ॥ (कै)

अर्थान्तरबोधकत्वाभावात्त्रिप्युोजनावित्यर्थः ॥ ननु धातुना क्रियोक्तावपि तद्गतोपरिभावसर्वतोभावरूपविशेषघोतनमनयोः फलमत आह

प्रकरणेति ॥ (कै)

पूर्वं क्रियाप्रक्रमेण तदिति नपुंसकमनुपपन्नमत आह

तदिति । (कै)

एवं च क्रियायोगसत्त्वात्प्राप्तगत्यादिसंज्ञाबाधनार्थमिदमावश्यकमिति भावः ॥ ननु विपरीतं कुतो न शङ्कितमत आह

विधीयते तत्रापि च श्रूयते कुतो ऽध्यागम्यते इति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनर्थक्रयोरपसर्गसंज्ञा बाधिका कर्मप्रवचनीयसंज्ञां प्राप्तिं तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्वर्थकानामप्येषा भवत्यर्थवत्कृतमिति । किमेतस्य

ऽनुपयोगात् प्रयोगानुपपत्तिः । तस्मादर्धशब्द इह प्रयोजनवाचो तेन योऽर्थो ऽनयोर्द्योत्वस्तस्य प्रकरणादिवशात्संप्रत्ययान्निष्प्रयोजनावेतावुच्येते । धातुनोक्तात्वदिति भा । प्रकरणादिसामर्थ्याविगतविशेषां धातुनोक्ता क्रियामित्यर्थः । आहत्तुरिति । भा । द्योतयत इत्यर्थः । तद्विधिष्टमिति । भा । तत् क्रियालक्षणं वस्त्वविधिष्टम् । अधिपरिसन्निधानेऽप्यनाहितविशेषमित्यर्थः । यथेति । शब्दे न्यस्तं क्षीरं शौक्तेनाभिन्नं शब्दादित्यर्थः । यद्येव-

संज्ञाविधानमन्वर्थकमित्यत आह । 'अन्वर्थान्तरवाचिनाविति' । यथा तिष्ठति वितिष्ठति परिभवतीत्यादी धातुमाप्तादर्यादर्थान्तरवाचित्वं नैव-मपार्थान्तरवाचित्वं किन्त्वामच्छतीतिप्रयोगे योऽर्थः स एवाधिपरियोगे

धातोरिति ॥ (कै)

धातोः प्रयोगं व्यर्थत्वेन नाक्षिपतीत्यर्थस्तदेवाह

तेन विनेति । (कै)

तयोर्वाचकत्वाभावादित्यर्थः ॥ नन्वनयोरुपमर्गत्वाभावादुपमर्गत्य-
नुपपन्नमत आह

उपसर्गेति । (कै)

आगच्छत्यध्यागच्छतीत्यादि पाठः । अत्रेदं बोध्यम् । कैयटोक्त-
यावपावकदृष्टान्तेन भाष्योक्तेनापूर्वौ द्वाविति दृष्टान्तेन वा ऽऽगच्छ-
तीत्यर्थोपेक्षया ऽधिकोऽर्थो नानयोर्द्योत्यो नापि प्रकरणादिभाष्या-
गच्छतीत्यस्योपरिभावसर्वतो भावार्थकत्वं किं त्वागमनमाधार्यकत्व-

ज्ञापने प्रयोजनम् । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं घोदितं तन्न वक्तव्यं
भवति । अथ वा नेमावनर्थकौ । किं तद्ध्यानर्थकावित्युच्यते अन्वर्थो-
न्तरवाचिनावनर्थकौ धातुनोक्तां क्रियामाह तु । तदविशिष्टं भवति ।

मिति । भा । धातोर्वाचकत्वात्तस्य प्रयोगं नाक्षिपति तेन विना तयोः
प्रयोगासंभवादुपसर्गदृष्ट्यं चाधिपर्योखपलकार्थम् । उक्ताद्योनामपीति ।
भा । प्रकरणादिवशाद्गताद्योनामपि स्फुटतरावगत्यर्थः प्रयोगो लोके
भवति । न चानियमप्रसङ्गः । येषामेव हि गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते तेषु
प्रयुज्यन्ते न तु वृत्तस्तत्र पादप इति तथा प्रयोगदर्शनात् । अपूर्वौ

ताभ्यामुच्यते तदत्र विषये धातोरधिपर्योख सहाभिधायित्वं, यथा गजशब्दे
घोर्धः स एव मतङ्गज इति सर्वैः सहाभिधीयते, एवं वृषशब्दे घोर्धः स एव
वृषभशब्दे, तदेवमनर्थान्तरवाचित्वादनर्थकस्यत्वादनर्थकावित्युक्तं न त्वभा-

(अधिपरौ व्यनर्धकौ । १ । ४ । ६३ ।) (व्य. १ । पा. ४ । व्या. ४)

मेवाध्यागच्छतीत्याद्यप्यागमनमात्रार्थकमेव किं तु बोद्धुस्ततो मिलि-
तादेवार्थबोधने तस्याप्यनुवादकत्वेन धात्वर्थघोतकतेति व्यवहारः
फलं तु न किं विदिति तत्त्वम् । एतेन प्रकरणादिसामर्थ्यावगत-
विशेषमित्यादिकैयटश्चिन्त्यः सर्वत्र प्रकरणसत्त्वे तद्विषये एव
वैतत्प्रयागे मानाभावाच्च ॥

अपूपौ द्वाविति । (भा)

अत्र द्विशब्दापूपशब्दयोर्वाचकयोः प्रत्यययोर्वाचकघोतकयोर्द्वा-
वित्यत्र तयोर्वाचकानुवादकयोश्च समुच्चयो दृश्यत इत्यर्थः ॥

यथा शब्दे पयः । यद्येवं धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति
उक्तार्थानामप्रयोग इति । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा ।
अपूपौ द्वावानय प्राप्स्यथौ द्वावानयेति ।

द्वाविति अपूपौवित्यत्र एवावगते द्वित्वे द्विशब्दस्यापि प्रयोगो लोके दृश्यते ।
एतदुक्तं भवति । यथा यावशब्दो वाक्यान्तरविषयोऽन्य एव । अन्यस्य
यावशब्दः । यथा च ज्ञपशब्दो ज्ञपशब्दा इति च । तथैवागच्छत्या-
गच्छति पर्यागच्छतीति च । तदत्र विषये धातो अधिपरयोश्च महाभि-
धाधित्वमङ्गीकर्तव्यम् ।

चात् । तयोश्च गतिर्गन्तावाधाय कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधेयेति दर्शितं
भवति । 'कुभोऽध्यागच्छतीति' । किंशब्दादपादाने पाक्षीपक्षोरिति सति,
तस्य तमेवेति सतिश्चादेशः, 'गतिर्गन्ता' इति निघाताभावः ।

अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हा- समुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥

ननूपसर्गत्वप्रयुक्तषत्वस्य "स्याटि"त्यत्र निवृत्तये एतत्संज्ञाप्रवृत्तिर-
स्येवेत्यत आह

यथेति ॥ (कै)

इत्याहेति । (कै)

इत्याशयेनाहेत्यर्थः ॥

यद्यपीति । (कै)

यदि अपिशब्दार्था इति श्केदः ॥

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥
इह कस्मान्न भवति । सर्पिषोऽपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥ कस्मान्न
इहेति । यथा ऽपिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया सत्या स्यादित्यत्रो-
पसर्गाश्रय इत्यत्र न भवत्येव सर्पिं शब्दाद्वितीया भवतीति ग्रन्थ । इतरौ

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु १ । ४ । ६६ ॥ एषु
द्योत्येव्यपिशक्तसञ्ज्ञ । सर्पिषोऽपि म्यात् । प्रार्थनाया लिङ् । तस्या एव

अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥ 'पदा
न्तरस्थेत्यादि' । स्वार्थस्त्रावदयभिचारान्न गृह्यत इति पदान्तरस्यार्थं पदार्थं ,
तत्रापि पदान्तरप्रयोगे सत्यपि प्रयुज्यमानस्तदर्थे काश्चिद्विशेषमाधत्ते यथा

(अपि' पदार्थसम्भावनान्ववसर्गसर्गा- (अ. १ । पा ४ । अ. ४)
समुषयेयु । १ । ४ । ६६ ।)

स्वपदार्थेति । (कै)

स्वपदार्थेन पदस्याव्यभिचारादित्यर्थः ॥

सम्भवनादीनां चेति । (कै)

तेषामप्यपिरूपस्वपदार्थत्वादिति भावः । एषु वर्तमानो ऽपिरिति नार्थस्तथासति प्रत्यासत्त्या पदार्थशब्देनापेः स्वपदार्थ एव गृह्येतेति तद्वैयर्थ्यम् । अपिः कर्मप्रवचनीय इत्येव वदेदिति तात्पर्यम् ॥

यदा सामर्थ्यादिति । (कै)

अपिशब्दसामर्थ्यादित्यर्थः । अयं भावः । कर्मप्रवचनीययुक्तं तद्घोत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमिव तद्घोत्यबोधकत्वमपि तच्च स्यादित्यस्यैव न सर्पिष इति न ततो द्वितीया । कर्मप्रवचनीयानां संबन्ध-

स्यात् । किं च स्यात् । द्वितीया प्रसज्येत' कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति ।

भवत्येवात्रापे' सञ्चीत्याह । किं च स्यादिति । नेमे इति । यद्यपिशब्दार्था इमे निर्दिष्टेभ्यः पदार्थघट्टमनर्थकं स्यात् । स्वपदार्थाव्यभिचारात् । संभावनादीनां घोषादानमनर्थकं स्यात् तेषामपि पदार्थत्वात् । परपदार्था इति । स्यादित्यादे परस्य पदस्यामो अर्था इत्यर्थः ।

विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रपुक्त दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्द' स्यादित्यनेन सम्बध्यते । अनुपसर्गत्वात् य । सर्पिष इति यद्यौ तु अपिशब्दबलेन

नोलशब्द उत्पले न तु तस्मिन्नेवान्मूनाभतिरिक्ते वर्तते तथा सति पर्यायत्व-प्रसङ्गेनाप्रयोगार्हत्वात्, अत' पदान्तरस्याप्रयोग एव तदर्थे प्रयत्नो भवतीति भावः । 'सर्पिषोऽपि स्यादिति' । प्रार्थनायां लिङ्, तस्या एव दुर्लभविषयता-मपिशब्दो द्योतयन् स्यादित्यनेन सम्बध्यत इति यत्प्रसङ्ग', दुर्लभत्वं च

द्योतकत्व तु प्रायिकमधिपर्यादौ व्यभिचारादिति । स्यादित्याख्या-
नेन विन्दुत्वेनाश्रयत्वेन वाश्रयोपस्थितिरित्येतत्पक्षतात्पर्यम् ॥ भाष्ये

अथवेति । (भा)

अथ भाव । अपिना परपदार्थो विन्दुस्तद्वैर्लभ्यप्रयुक्तद्वैर्लभ्य
सम्बन्धश्च द्योत्यते तत्रापि । द्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वस्य विन्दौ
सत्त्वान्तस्यैव कर्मप्रवचनीययुक्तत्वमिति तदाह

विन्दुकर्तृकत्वमिति । (कै)

तद्वैर्लभ्यप्रयुक्तद्वैर्लभ्य चेत्यपि बोध्यम् । पृथग्विन्दूपस्थितिरस्य
चाख्यातार्थे ऽभेदान्वय इत्येतत्पक्षतात्पर्यम् । यदत्र कर्मप्रवचनीय-
युक्त कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगीति भाष्याचरार्थं ॥

नेष दोष । नेमे व्यप्यर्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि । परपदार्था इमे
निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यत्पद वर्तते तत्प्रत्यपि कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञो

तदयमर्थं । स्यादित्यादिपद कर्तृसामान्यवाच्यपि यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे
विन्दौ वर्तते तदा तत्प्रत्यपि कर्मप्रवचनीय । सर्पिणशब्दस्तु समुदायरव वर्तते
नावयवभावे । अत एवावयवोपजनितव्यतिरेके षष्ठी भवति । अथवेति ।
विन्दुकर्तृकत्व क्रियाया द्योतयितुमपि प्रयुज्यते इति विन्दु प्रति कर्मप्र

गम्यमानस्य विन्दोरवयवदाबयविभावसम्बन्धे । इयमेव क्षपिणशब्दस्य पदार्थ
द्योतकता नाम । कर्मप्रवचनीयतुक्ते द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिणो

विषयस्यैव भवति, यदि तस्य विन्दुमात्रमपि न लभ्यत इत्यत्रापिशब्द-
सामर्थ्याद्विन्दुरिति गम्यते तदाह । 'मात्राविन्दुक्तोकमित्यस्यार्थेऽपिशब्दो
वर्तत इति' । तदुपजनिते च व्यतिरेके सर्पिण इति षष्ठी, द्वितीया तु न

(अयं पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हा (अ १ । पा ४ । ध्या ४)
समुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ।)

उपलक्षणार्थमिति । (कै)

यत्पदप्रयोग विनापि तदर्थेऽपिशब्देनावश्यं द्योत्यते तादृशापे-
कर्मप्रवचनीयत्वमित्यर्थस्तत्फलितमाह

तेन यस्मिन्निति । (कै)

पदान्तरस्य तदाचकत्वेन प्रसिद्धातिरिक्तस्थाभिधानशक्तिर्ना-
स्त्यपिशब्दसमभिव्याहार विनेति शेष । अर्थात्तत्समभिव्याहारे-
ऽस्तीति लक्ष्यम् । एव च सर्पिष इत्येतत्तत्सम्बन्धिविन्दुपर बोध्यम् ।
वागादिशब्दे स्त्रीत्वस्य प्रकृतिवाच्यत्वेऽपि द्योतकटावादिप्रयोगवत्
तस्य द्योतकत्ववच्च विन्दुशब्दप्रयोगेऽप्यपेक्षद्व्योतकत्वावतिरित्याह

ततश्चेति ॥ (कै)

भवतीति । अथवा यदत्र कर्मप्रवचनीयमुक्तं, तदा प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् ।

वचनीयो ऽपि न तु सर्पिं प्रतीति भाव । विन्दोस्तुर्हीति । ननु यदा
विन्दुशब्दो न प्रयुज्यते तदापि कर्मप्रवचनीय । तदुच्यते वृत्तिकारै ।
पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थं पदार्थं इति न चाप्रयुक्ते द्वितीया विधातु
शक्या अत्राहुः । पदार्थयदृशमिदोपलक्षणार्थमुपात्त तेन यस्मिन् पदाद्य

विन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । सम्भवन नाम शत्रुत्कार्यमाविष्कर्तुं
मत्युक्ति । अपिसिद्धेन्मूलसदृशम् । अपिस्तुयादियुम् । अन्ववसर्गं काम-
चारानुज्ञा । अपिसिद्ध । अपिस्तुद्धि । गर्हायाम् । धिद्वेवदत्तमपि-

भवति अपिना योगाभावात् स हि स्यादित्यनेन सम्बध्यत इत्युक्तम् । 'अधि
कार्यवधनेनेति' । यावत्पर्येऽस्य सामर्थ्यं ततोऽधिकमर्थं भवन् यत् सेकादौ
शक्तिमाविष्करोति तत्सम्भावनमित्यर्थं । 'अपि सिद्धेदिति । सम्भावने
लिङ्गा तस्यैव दुष्करविषयतामपिग्राह, कामचार इच्छाप्रवृत्ति, 'अपि

ननु प्रथमायाः कारकाधिकारे ऽपठितत्वात्कथं कारकविभक्ति-

त्वमत आह

सर्वत्रैवेति । (कै)

क्रियाजनकार्यकत्वमेव कारकविभक्तिव्यमिति भावः ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

अपिद्योत्यो विन्दुरिति तस्य कथमपि संबन्धो बहिरङ्ग इति
चिन्त्यम् । अपिना द्योत्यद्योतकभावः संबन्धः स्वाभाविक इति तस्य
कथं स्यादित्येतत्सम्बन्धोत्तरकालिकता तस्मादाचनिको ऽयं न्याय
इति तत्त्वम् ॥

विन्दु । विन्दोन्तर्हि कस्मान्न भवति । उपपदविभक्ते कारकविभक्ति-
वंक्षीयसीति प्रथमा भविष्यति ॥

पदान्तरस्याभिधानशक्तिर्नास्ति तत्रापि कर्मप्रवचनीय । ततश्च गतार्थो
विन्दुशब्दो यदा विस्पष्टप्रतिपत्तये प्रयुज्यते तदाप्यपि कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञो
भवति । उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तिरत्र प्रथमा । सर्वत्रैव
वाक्येऽवश्यमाद्यं क्रियया ततः सत्त्वया तत्र विन्दोः प्रथमं स्यादित्यनेन
संबन्धोऽन्तरङ्गः पश्चात्तु तद्द्वारकोऽपि शब्देन ॥

स्तुवाद्दृग्लम् । समुच्चये । अपिसिञ्च । अपिस्तुहि । सिञ्च च स्तुहि
चेत्यर्थः । यथापथमुपसर्गप्रादुर्भ्यामिति उपसर्गात्सुनोतीति च प्राप्त यत्वं
कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधितत्वान्न भवति ॥

सिञ्चेति । सिञ्च वा मा वा स्तुहि वा मा वा यथेष्टं कुर्वित्यर्थः । आह्योप-
शब्दः । 'अपि सिञ्चेदिति' । गृहार्थे जिङ् । 'उपसर्गसंज्ञासाधनादिति' ।
स्यादित्यत्रोपसर्गप्रादुर्भ्यामिति सिञ्च उपसर्गात्सुनोतीति यत्त्वप्रसङ्गः ॥

अधिरोश्वरे । १ । ४ । ६७ ॥

वक्ष्यमाणमपीति । (कै)

“यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति” सूत्रे इत्यर्थः ॥

स निर्दिश्यते । (कै)

यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते इत्यर्थादिति भावः ॥

प्रथमा न प्राप्नोतीति । (कै)

सूत्रे ईश्वरेणैग्रितशब्दोद्घात् तं प्रत्यपि कर्मवचनीयत्वादिति भावः ॥

अधिरोश्वरे । १ । ४ । ६७ । अधिरोश्वरवचने उक्तम् । किमुक्तम् । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्किञ्चम् । प्रथमानु

अधिरोश्वरे । १ । ४ । ६७ । उक्तमिति । वक्ष्यमाणमपि बुद्ध्या निरूपितत्वादुक्तमित्युक्तम् । कर्तृनिर्देशश्चेदिति । यदोश्वरवचनमित्यनेन पदेनेश्वरः स्वामी भृत्यनियोगादौ यः कर्ता स निर्दिश्यते तदानेन स्वामिनः सममो विधीयते । अधिब्रह्मदत्ते पश्चात्वा इति । तत्राधिकरणत्वादेव सममो सिद्धा । ब्रह्मदत्ते स्थिताः पश्चात्वा इत्यर्थावगमात् । पश्चात्वा इति च प्रथमा न प्राप्नोति । कर्मप्रवचनीयत्वे दिवीयेतिदितोऽप्या बाधितत्वात् । स्व-

अधिरोश्वरे । १ । ४ । ६७ । स्वस्वामिभावे द्योत्ये ऽधि कर्मप्रवचनीयः स्यात् । इह स्वात्स्वामिनो वा पर्यायेण कर्मप्रवचनीयविभक्तिर्न तु द्यौने “उपोऽधिकेधे” त्यनेवान्तरस्मादेव । अधिभुवि रामः । अधिरामे भूः ।

अधिरोश्वरे । १ । ४ । ६७ । ‘तदपमिति’ । यथा द्यौः इत्यत्र द्यौःोक्त्वात्सम्बन्धे संज्ञा उपोधिके चेत्यत्राधिक्याधिके सम्बन्धे तथात्रापोत्यर्थः । विभक्तिस्तु वचनान्तरस्मादुच्यते इह तु न लघोत्याह । ‘तत्र कदा विदिति’ । यस्य चेश्वरवचनमित्यत्रार्थद्वयम् ईश्वरशब्दो भावप्रधानः, यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते तस्मात्स्वामिनः सममोत्येकः, यस्य स्वमीश्वर उच्यते

ईश्वरेण यदुच्यते इति । (कै)

सबध्यत इत्यर्थ ॥ ईश्वरेण स्वनिहृष्यधर्मवक्त्या यदुच्यत इत्यर्थो
वा निहृष्यकस्यैव कर्तृत्वविवक्षा न त्वीश्वरव्यस्य देशरूपत्वेन ।
पञ्चालानामप्याधारत्वेन सप्तमी सिद्धेत्यत आह

तत्रेति । (कै)

आसनादिक्रियोपजनित सम्बन्ध स्वस्वामिभावादि ॥ ननु
ब्रह्मदत्तादपि द्वितीयापत्तिरत आह

स्वं चेति । (कै)

तस्यैव कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वेन ब्रह्मदत्तात्
द्वितीयेति भाव ॥

पपत्तिस्तु । स्ववचनात्सुसिद्धमिति । अथि स्व प्रति कर्मप्रवचनीयस्यो
भवतीति वक्तव्यम् ।

चनादिति । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाङ्गा इत्यस्याऽन्यथासिद्धत्वादधिस्वे इति वक्तव्यम्
अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यर्थम् । ईश्वरवचनमिति च कर्तृपक्षेण समाप्त
ईश्वरेण यदुच्यते स्वतन्त्रकर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमीति । यदि वा यस्य
सबन्धिन ईश्वरस्य वचन सप्तमी तत्र । पञ्चालेष्वसासनादि क्रियोपजनिते
सबन्धे यस्या प्राप्ताया सप्तमी विधीयते । स्व च प्रत्यये कर्मप्रवचनीयस्य
न तु स्वामिनमिति स्वामिन प्रथमैव भवति ॥

एतच्च सञ्जासूत्र नारम्भणीयम् । उत्तरार्थत्वे तु योगो न विभजनीय
इति “यस्मादधिकमि”त्यत्र वक्ष्याम ।

तस्मात्स्वात्सप्तमीत्यपरः, यत्र यदा साम्यर्थे व्यतिरेकविवक्षा तदा तत सप्तमी
स्वस्य तु व्यतिरेके तत्र इति न पुनरुपमाया युगपद्भवति एकैव विभक्त्या
दिष्टस्यापि सम्बन्धस्याभिधानादिति मत्वा कदा चिदित्युक्तम् । ‘ब्रह्मदत्त-
इति’ । ब्रह्मदत्तस्य सा पञ्चाङ्गा इत्यर्थ । ‘अधिपञ्चालेष्विति’ । पञ्चालानां
ब्रह्मदत्त स्वामित्वर्थः ।

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥

नन्वस्य प्रथमान्तत्वे लकाराणांमेव परस्मैपदसञ्ज्ञा स्यात् तथा चानुदान्तडिङ्गो लकारा एव न स्युः । किं च तडानावित्यत्र प्रथमान्तस्य सम्बन्धो न प्राप्नोत्यत आह

पठ्यति । (कै)

अत एव “टित आत्मनेपदानामि”त्यादि चरितार्थम् । तडानावित्यादेश्य तडानभाविनि लक्षणायां गौरवमतः पठ्यन्तत्वमेवादेशापेक्षया युक्तमिति भावः ॥

ल परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥ लादेशे परस्मैपदग्रहणं पुरुषबाधितत्वात् । वा लादेशे परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् ।

ल परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ल । इत्यादेशापेक्षा षष्ठी । लादेशा परस्मैपदसञ्ज्ञा इत्यर्थः । लादेश इति । लस्येत्यत्र परस्मैपदमिति वक्तव्यम् ।

ल परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥ लकारस्यादेशा परस्मैपदसञ्ज्ञा स्युः । पचन्त पश्य ॥

ल परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥ ‘ल इति षष्ठीति’ । अथ प्रथमान्तवधने को कोष, ‘चाम’ इति जावस्थायामेव लुप्यमानस्य लिट् सञ्ज्ञा स्यात् ततश्चेक्षामित्यत्रास्य स्याद् नञ्छतौ लिट्परः सम्भवति, शेषादेव परस्मैपदमिति नियमात्, ज्ञापकात् सिद्धं, यदपमाम्प्रत्ययवदित्याह तज्ज्ञापयति भवत्यात्मनेपदिभ्योऽप्यामिति, अथ तर्हि दोषो लकारस्यैव सञ्ज्ञा स्यात् तदादेशानां तिबादीनामिति, स्यानिवद्वावात्तेषामपि भविष्यति, तडानावात्मनेपदमित्यत्र तर्हि ल इति प्रथमान्तस्य तडानाभा सम्बन्धो न

लस्येत्यचेति । (कै)

लस्य तिप्तस्झीत्यचेति भाव ॥ भाष्ये

लादेशेत्यस्य (भा)

लादेशप्रकरणे इत्यर्थ ॥

बाध्यत इति । (कै)

दृष्टानुरोधादिति भाव । एतेन पर्यायज्ञापनेनापीदं चरितार्थ-
मित्यपास्तम् ॥ ननु द्वितीय एव परस्मैपदसज्ञा ऽस्तु किं ज्ञापका-
श्रयणेनेत्यत आह

पुरुषबाधितत्वात् । इह वचने हि सज्ञा बाधनम् । इह हि क्रियमाणे
च्यनवकाशा पुरुषसज्ञा परस्मैपदसज्ञा बाधेत । परस्मैपदसज्ञाप्यनवकाशा
सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसज्ञा । कोऽवकाश । श्लक्कसू

इह तुवचने एकसज्ञाधिकारात्परस्मैपदसज्ञा श्लक्कसो सावकाशा
पुरुषसज्ञास्तिष्ठत्तु बाधेरन्नित्यर्थ । सिचि वृद्धौ त्विति । अस्मादेव
लिङ्गादेकसज्ञाधिकारोऽव बाध्यत इति भाव । आत्मनेपदसज्ञया परस्मै

म्यात् नहि तडानौ लौ भवत । ननु चैव विज्ञास्यते तडानभावी लकार
एव तडानावित्युक्तौ इति एवमपि गत्यन्तरे सति न क्लिष्टकल्पना युक्ता
तस्मात्तु इति धृष्टी । 'आदेशापेक्षेति' । न च सज्ञापेक्षा, लकारस्य परस्मै
पदमिति सज्ञा भवतीति, कुत, सामानाधिकरण्येन प्रायेण सज्ञा
विधानात् । किञ्च जसि यो दोष सोऽस्मिन्नपि स्याद् उभयत्र लकारस्य
मञ्जित्वात् तस्मादादेशापेक्षा धृष्टी । यद्येवमनवकाशा पुरुषसज्ञा परस्मै
पदसज्ञा श्लक्कसो सावकाशा बाधेत, जसि तु लकारस्य परस्मैपदसज्ञा
तिडा तु पुरुषसज्ञेति भिन्न विषयत्वान्नास्ति बाधप्रसङ्गः, यद्यपि जस्येति
तिवादीनामादेशानामपि स्थानिवदादेश इत्यनेन परस्मैपदसज्ञा भविष्यति

आत्मनेपदेति ॥ (कै)

ननु ज्ञापकात्परस्मैपदसञ्ज्ञया समावेशेऽप्यात्मनेपदसञ्ज्ञया पुरुष-
सञ्ज्ञाना समावेशो न स्यादत आह

सामान्यापेक्षं चेति । (कै)

पुरुषसञ्ज्ञायां परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्त्या समवेशसिद्धिरनु-
वृत्तिरेव लिङ्गेन विवचिता । एतदर्थमेव चात्र प्रकरणे पुरुष-
सञ्ज्ञादिविधानमित्यन्ये ॥

अथकाश सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहणं ज्ञापक पुरुषाबाधकत्वम् ।
यद्य सिचिवृद्धि परस्मैपदेत्विति परस्मैपदग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यं न पुरुषसञ्ज्ञा परस्मैपदसञ्ज्ञा बाधत इति ॥

पदसञ्ज्ञाया बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थं त्विह प्रकरणे जनयो सञ्ज्ञयोर्वि-
धानम् । सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसञ्ज्ञयापि पुरुषसञ्ज्ञाना
समावेशो भवति । अन्यथा पुरुषसञ्ज्ञा सावकाशात्सिद्धं अथवाकाश्या
आत्मनेपदसञ्ज्ञया बाधेरन् ॥

तथापि तस्या अनाकडारीयचात्मसमावेशसिद्धिः, यद्यपि चोऽपि ज्ञापकात्सिद्धं,
यद्य 'सिचि वृद्धि परस्मैपदेत्विति' त्याह तत्र ज्ञापयति भवति तिष्ठामप्येया
सञ्ज्ञेति, नहि सिचिव्यये शब्दकृत् सम्भवतः, सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमिति
आत्मनेपदसञ्ज्ञया पुरुषसञ्ज्ञाना समावेशसिद्धिः, अन्यथा परस्मैपदेयु साव-
काशा पुरुषसञ्ज्ञा तद्वत्तनवकाशात्मात्मनेपदसञ्ज्ञया बाधेरन् । अथ वा
पुरुषसञ्ज्ञायां परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तेरयमर्थो भवति, षट् परस्मै-
पदात्मनेपदसञ्ज्ञाः सतस्त्रौणि षोडशि पदानि भूत्वा प्रथमादिषञ्ज्ञा भव-
न्तीति तेन समावेशसिद्धिः ।

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमो-

त्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥

ननु तिङ्स्त्रीणि त्रीणीत्यनेनात्मनेपदत्रिकानामपि ग्रहणं सिध्यतीत्यत आह

तिङ्ग यडिति ॥ (कै)

नन्वात्मनेपदग्रहणे कृते परस्मैपदसम्बन्धिनां संज्ञा न स्यादिति दोषस्तदवस्य एवेत्यत आह

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १ । ४ । १०१ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समससंख्यार्थम् । प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समसंख्यार्थम् । संख्या-

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥ तिङ्ग यट् त्रिका सञ्जास्तिष्ठ इति वैषम्याद्यथासंख्यं न प्राप्नोतीति मत्वाह । प्रथमेति । आत्मनेपदग्रहणे च पृथक् क्रियमाणे सूत्र परस्मैपदविषयमेव

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥

कृतद्वन्द्वानामेकशेषात् प्रथमेत्यादयः षट् संज्ञा तिङ्ग यट् त्रिका क्रमात्पृथ-

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥ त्रीणि त्रीणीति

त्रीणां द्विवचनं, तत्र च समुदायस्यावयवयोश्च पृथक्पदत्वमिष्यते, आ पश्चि पश्चि देवदत्तेत्येकान्तथा यथा स्यात् कुण्डं कुण्डं वाग्वाग् अपचन्न-पधन्निद्यादौ पूर्वंपदेप्यनुस्वारादि पदकार्यं यथा स्यादिति, तेन पदच्छेदकाले

आत्मनेपदेति ॥ (कै)

सहविवक्षाभावादेकशेषो न प्राप्नोतीत्यत आह

आह्वतीति । (कै)

इदमुपलक्षणं व्यक्तिषोऽपि तत्रत्याख्यानात् । यद्वैकशेषशब्देन तन्न लक्ष्यते ॥ नन्वेतत्सज्ञाप्रवृत्ते. पूर्व प्रथममध्यमयोरिति व्यवहारो न युक्तो ऽत आह

तानुदेशो यथा स्यात् । व्यक्तिषमाख्ये आत्मनेपदग्रहणे तिष्ठ सज्ञा षट् सञ्चिन वैषम्यात्सख्यातानुदेशो न स्यात् । क्रियमाणेऽपि आत्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचनं च । आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । व्यक्तिषमाख्ये हि कस्य चिदेव त्रिकस्य प्रथमसज्ञा म्यात् कस्य चिदेव मध्यमसज्ञा कस्य चिदेवो-

भवतीति वाक्यभेदादेकेन वाक्येन परस्मैपदानां त्रयाणां तिष्ठ सज्ञा द्वितीये आत्मनेपदानामिति सिद्धमिष्टम् । वैषम्यादिति । यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेक-सज्ञाकरणे प्रयोजनाभावः तथापि कस्य चित्त्रिकस्य काचित्संज्ञेतावलम्ब्यत न तु यथाभिमतविषयविभागलाभः । आनुपूर्व्यवचनं चेति । अत्र सूत्रे त्रिका

मादिसज्ञा स्युः । शब्दकस्यो सावकाशापि परस्मैपदसज्ञा प्रथमादिसज्ञाभिर्न बाध्यते सिच्चिद्विद्वि परस्मैपदेऽपि लिङ्गात् । तथा परस्मैपदे लब्धावकाशापि

त्रौणित्रीणोत्येकं पदं द्वे वा । इह तिङा षट् त्रिका सज्ञास्तु तिष्ठ इति वैषम्यात् सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अत्र यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेकसज्ञाविधाने प्रयोजनं नास्ति नैतावता यथाभिमतविषयलाभस्तत्राह । 'तिङाष्टादश प्रथया इति' । एव मन्यते संज्ञा अपि षडेव, कथमेकशेष निर्देशोऽयं तत्र यदि प्रथमस्य प्रथमस्य प्रथमौ मध्यमस्य मध्यमस्य मध्यमौ उत्तमस्य उत्तमस्योत्तमौ प्रथममध्यमोत्तमा इति सूत्रैकशेषभाषा इह

प्रसिद्धिमिति । (कै)

सिद्धान्तकालिकीं प्रसिद्धिमित्यर्थः ॥ भाष्ये

किं पुनरत्रेति । (भा)

यद्यप्यत्र व्याख्यानतः कृतद्वन्द्वानामेकशेषस्तथापि लोके कथं
न्याय्यमिति प्रश्नः ॥ नन्वस्य वज्रशब्दस्य वज्रत्वार्थकत्वे एकवचनानुप-
पत्तिरत आह

त्तमसंज्ञा स्यात् । न वैकशेषनिर्देशात् यत्तावदुच्यते आत्मनेपदग्रहणं
कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति तन्न कर्तव्यम् । संज्ञा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते ।
कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽयम् । अथैकस्मिन्नेकशेष-
निर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाया इन्द्र प्रथमस्य प्रथमस्य प्रथमौ ।
मध्यमस्य मध्यमस्य मध्यमौ । उत्तमस्योत्तमस्योत्तमौ । प्रथमौ च मध्यमौ

णामुच्चारणं नास्ति केवलं त्रीणित्रीणीति वीप्सया प्रतिपत्तिस्तेषां तन्ना निय-
मप्रसङ्गे नियमार्थमानुपूर्व्यग्रहणं च कर्तव्यमित्यर्थः । एकशेषनिर्देशादिति ।
आह्वयभिधानाश्रयेण प्रत्याख्यातं सूत्रं शास्त्रप्रक्रियासंपत्त्यर्थमेव सपद्यते ।
अथैतस्मिन्निति । उभयथा संभवात्प्रश्नः । प्रथममध्यमयोश्चिति प्रसिद्धि-

प्रथमादिसंज्ञा तद्वात्मनेपदसंज्ञया न बाध्यते कृतद्वन्द्वानामेकशेषेण तद्वा
प्रतिपदविधेरक्तत्वात् । न चैवमपि परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञाभ्यां पुरुषसंज्ञाया
पर्याय स्यादिति वाच्यम् । शलुत्तमोवेत्यस्य सामान्यापेक्ष्यापकत्वात् । इह

क्रियेत ततो नाभिमतसंख्यातानुदेशः स्यात् तस्मात्कृतद्वन्द्वानामेकशेष
प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति । न चैव-
मपि न विद्वायते किमादित आरभ्य त्रीणि वचनानि गृह्यन्ते आहो स्वि-
दिष्वातस्त्रिकपरिग्रह इति । नहि त्रिकपरिग्रहेऽपि यथासंख्यशास्त्रं कामते

(तिङ्श्लोधि धिगो प्रथममध्यमोत्तमाः । (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
१ । ४ । १०९ ।)

बहुशब्दश्चेति ॥ (कै)

नन्वेवमववयववङ्गत्वप्रतीतिर्न स्यादत आह

समुदायस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

लोकत इति । (भा)

विद्वद्यस्येत्यादिसृतेरित्यर्थः ॥

च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति । आहो स्त्रिकृतद्वन्द्वानामेकश्रेयः । प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाः प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथम-मध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति । किं चातः । यदि ह्येकश्रेयाणां द्वन्द्वः । प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोति उत्तमप्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति । मध्यमोत्तमयोस्तत्तमसंज्ञा प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेक-

माश्रित्वैतदुच्यते । आख्यानान्निरणय इति मत्वाह । कृतद्वन्द्वानामिति ॥ बहुशक्तिकटकमिति । एकश्रेये कृते द्वन्द्वः । जातिरप्राणिनामित्येकव-द्भाव । बहुशब्दश्चात्र वैपुल्यवचनइत्येकवचनम् । समुदायस्य वैपुल्यमवय-वानां प्रथयाद्भवति । यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकश्रेयः क्रियते तदा

सूत्रत्रयेऽपि महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात् । इह त्रीणि त्रीणीत्येकं पदम् । हे वेति हरदत्तः । तत्र सत्यामप्यवान्तरपदसंज्ञार्यां महापदसंज्ञा माश्रित्य संहितैकपदे गित्येत्यस्य प्रवृत्तिः । अन्यथा समासादावपि पृथक्हे-

किं तर्हि विहितेषु संज्ञानां क्रमेण संबन्धं विधत्ते, एवं तर्हि लोकात् परस्मिन्संज्ञं तत्रापि त्रिद्वन्द्वस्य, द्वाभ्यां, द्वाभ्यामितिपरस्येय, इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणैति, अथ च विद्वद्याख्यस्य सूत्रस्यादित आरभ्य आनुपूर्व्येण द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यामग्निहपस्थीयते न याभ्यां काभ्यां धित् तच्च तिङोऽ-यादश्च प्रत्यया इत्यनेनादित आरभ्य त्रिकाणामानुपूर्व्येण प्रथयां नेष्ट्यात् इति

तथेहापीति । (कै)

प्रथममध्यमेत्यादि । महामज्ञाकरणं तु प्राचामनुरोधेनैवेति भावः । “नमाग्ने नव विहव्य” इति मवानुक्रमः ॥

श्रेय न दोषो भवति । यथा न दायस्त्यान्तु । किं पुनरत्र न्याय्यम् । उभयमित्याह । उभय हि दृश्यते । तद्यथा । बहुशक्तिकिटक बहुनि शक्तिकिटकानि । बहुस्थाली पिटरं बहुनि स्यात्पिठमणि । यदप्युच्यते क्रियमाणोऽप्यात्मनेपदयद्यमे आनुपूर्थवचनं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । लोकात् एतत्किद्रम् । तद्यथा लोके विहव्यस्य दाभ्यां दाभ्यामग्निरुपस्येय इति न चोच्यते आनुपूर्थेणेति आनुपूर्थेण चोपस्योयत इति ।

बहुनि शक्तिकिटकानीति भवति । लोकात् इति । यथा पङ्क्तिस्त्रेषु ब्राह्मणेषु द्वौ द्वौ ब्राह्मणावानयेत्युक्ते आनुपूर्थेणानयनं भवति न तु युत्क्रमेण तथेहापि भवतीतिभाव । विहव्यस्येति । विहव्यास्यास्य सुक्तस्य दाभ्या दाभ्यामग्निरुपस्येय इत्युक्ते आनुपूर्थेण ऋग्दयं सृष्टते न तु युत्क्रमेण ।

दापत्ते । द्विरुक्तमध्येऽपि पदान्तरप्रयोगापत्तेः । अत एव ताता पिठानामित्यादौ वेदे ऽवयव क्रियते । यथा च द्विरुक्ते महामपदसञ्ज्ञान्तरसंज्ञा च तथा नित्यवीप्स्योरित्यत्र वक्ष्यामः ।

दर्शयितुं तिङ्ग्रहणेन संनिवेशोऽन्तीति दर्शितं, न च परस्मैपदसंज्ञक इत्यादिना तु कृतदग्धानामेकश्रेयो न कृतैकश्रेयाणा इन्द्र इति दर्शितं, यदि वा परस्मैपदयद्वयमात्मनेपदयद्वयं चानुवर्तते तिङ्ग्रहणं तु शब्दकसो-
त्रिंशत्तथं तदनुवृत्तौ च द्वौ राशौ भवत, तयोश्च व्यापारमेदेन सूत्रमेतत्-
वर्तते, तत्र चैकैक चयस्त्रिका इति यथा सख्यसिद्धि, तत्र न चेत्यादिना राशिद्वयं दर्शितम्, तथेत्यादिना तु व्यापारमेद, अत्रापि महामज्ञाकारणं पूर्ववत् ।

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥

अनुवृत्तौ स्वरितत्वप्रतिबद्धत्वमभावप्रतियोगितया बोध्यम् ॥
स्वरितत्वमस्ति नवेति विचारतात्पर्यम् । स्वरितत्वमाचार्याणामप्यनु-
मेयमेवेति बोध्यम् ॥

प्रत्येकमिति । (कै)

नन्वस्याः प्रत्येकं सत्त्वेऽपि द्वितीयायां चेत्यादिव्यवहारात् चिकस्य
त्रिकस्य प्रथमादयः सप्त संज्ञा अवश्यमभ्युपेया एव च तथा
प्रथमयोरित्यत्राप्युपपत्तिरिति चेन्न । पाणिनिना तामामङ्गतत्वात् ।

विभक्तिश्च ॥ १ । ४ । १०४ ॥ त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते उताहो
न । किं घात यद्यनुवर्तते । व्यत्यन च्या विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोति ।
अथ निवृत्तम् । प्रथमयो पूर्वसवर्णं इत्यत्र प्रथमयोरेव यदृणं प्राप्नोति ।

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ । सति प्रयोजने स्वरितत्वप्रतिबद्धे शब्दा-
नामनुवृत्ताननुवृत्तौ भवत लिङ्गदर्शनं च पक्षद्वयेऽप्यस्ति इति सदेहात्यग्र ।
त्रीणित्रीणीति च्यात्वं न प्राप्नोतीति । न ह्यत्यन् शब्दात्परं युगपत्त्रिकमस्ति ।
प्रथमयोरिति । प्रत्येकं संज्ञित्वे विभक्तिसमुदायस्य विभक्तियद्वेगेना-

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥ सतिषौ विभक्तिसञ्ज्ञौ स्तः, चकार'
पुरुषवचनसञ्ज्ञाभ्या समावेशार्थं । तिष्ठा विभक्तिसंज्ञाया प्रयोजनं नविभक्तौ
तुष्ठा इति, सुपा तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ।

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥ चकार पुरुषवचनसञ्ज्ञाभ्या समावेशार्थं
तिष्ठा व्यवहितानामपि स्वरितत्वादननुवृत्तिः, तिष्ठा विभक्तित्वे प्रयोजनम्
थातामादौ 'न विभक्तौ तुष्ठा' इति निषेधः, सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ।

भिद्धान्ते तु त्रिकस्य विभक्तित्वेऽवयवधर्मविभक्तित्वस्य त्रिके आरोपे वा यौगिका एव ते व्यवहाराः संभवन्तीति ताः संज्ञाः सूत्रकृता न कृता इति प्रतीमः ॥

विभक्तिसमुदायस्येति । (कै)

जनपटसमुदायस्य जनपदग्रहणेनाग्रहणवदिति भावः ॥

समुदायद्वयापेक्षानुपपत्ताविति । (कै)

प्रथमाविति । (कै)

विशेष्यमचीति विशेषणमिति भावः ॥

अजादित्वासम्भवादिति । (कै)

यद्यपि शिवोऽर्थ इत्यादावुक्ते कृते सम्भवोऽस्ति तथापि तत्र “नादिचीति” निषेध इति भावः ॥ एकदेशी शङ्कते

ननु चेति ॥ (भा)

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदनुवर्तत इति । ननु चोक्तमष्टन या विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोतीति । वचनाद्भविष्यति । अथवा पुनरस्तु निवृत्तम् । ननु चोक्तं प्रथमयो पूर्वसवर्ण इति प्रथमयोरेवग्रहणं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अचीत्यनुवर्तते । न चाजादौ प्रथमौ प्रत्ययौ क्तः ।

ग्रहणात्प्रथमयोरिति समुदायद्वयापेक्षानुपपत्तौ प्रत्यययोरेव द्वयोरेव द्वयोर्ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः । वचनादिति । त्रिकस्य शुभपत्रयोगाभावात्सामर्थ्यात्समुदायवृत्तिविभक्तिशब्दोऽवयवे वर्तित्यत इति भावः । न चाजादौ इति । सुशब्दौ प्रथमौ सुप्ताजादियौ भवतीति प्रत्यययोरजादित्वासम्भवादवयवशब्दस्त्रिके समुदाये उपचाराद्वर्तत इति भावः । अजादौ चाविति । अजादौ विशेष्यौ प्रथमयोरिति विशेषणं तेनौजसोरेव ग्रहणमस्त्वित्यर्थः । अजादीनां चेति । अचीत्यनुवर्तते । तत्र व्याख्यानाक्तदादिविधि निर्धारणं

तद्भाष्ये

अजादौविशेष्याविति । (कै)

व्याख्यानाच्छब्दरूपविशेष्यमादाय तदादिविधिरिति भावः ॥
वस्तुतो निद्वारणमेकवचनान्तेन नेति “कारक” इति सूत्रे भाष्ये
उक्तम् । शब्दरूप विशेष्यमादाय तदन्तविधियामिति गमके नेतीय
शब्दां युक्तेव तथापि तामुपगम्य पर एकदेशी समाधत्ते

यत्तर्हीति ॥ (भा)

भाष्ये

विभक्तयोरिति । (भा)

विभक्तिसमुदाययोरित्यर्थः । तौ च समुदायौ प्राचां वैयाकर-
णानां प्रथमाद्वितीयादिमञ्जलेन प्रसिद्धावेव गृह्येते । न च तस्मा-
दित्यनेन गा इत्येतद्भाष्ये सवर्णदीर्घ एव पराघट्यस्तस्य व्यव-
हितत्वादित्याशयः । एतद्भाष्यमूलिका एव प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः
स्त्रीजसादीनां मत्तानां चिकाणां मञ्जा इति बोध्यम् ॥

ननु चेवं विज्ञायते अजादौ यौ प्रथमौ अजादीना वा यौ प्रथमाविति ।
यत्तर्हि तस्माच्छ्लो न पुंसोत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति । तच्छा-
पयत्याचार्यं विभक्त्योर्गृह्यमिति । अथवा वचनग्रहणमेव कुर्याद् ध्यौजसो
पूर्वसवर्णं इति ॥

आश्रयिष्यते अजादिभु यौ प्रथमाविति । एवमप्यौजसोरेव ग्रहणं स्यादिति
षोडशम् । यत्तर्हीति । एतान् गा पश्येद्यत्र नत्वनिवृत्त्यर्थं तस्मादित्युच्यते । स्त्रीज-
सोरेव ग्रहणे ऽन्तरात् पूर्वसवर्णदीर्घादुच्चारं शस सकारो न भवतीति किं
नस्मादित्यनेन । तत् क्रियमाणं त्रिक इत्यग्रहणस्य शापक सपद्यते ॥

(अ १ । पा. ४ । व्या ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । अस्मद्युत्तम । श्लेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानि-
न्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥

अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ॥

श्लेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ॥

विधिनियमसम्भवे विधेर्ज्ञायस्त्वादाह
तचेति । (कै)

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । १०५ । अस्मद्यु-
त्तम । १०७ । श्लेषे प्रथम । १०८ । किमर्थमिदमुच्यते । युष्मदस्मच्छेष-

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । १ । ४ । १०५ ॥
किमर्थमिति । किं लादेशविधानवाक्येनैकवाक्यत्वाद्बिध्यर्थमिदम् । अथ

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । १ । ४ । १०५ ॥
लकारेण समानाधिकरणे युष्मदि प्रयुक्ते ऽप्रयुक्तेऽपि मध्यम स्यात् ।

अस्मद्युत्तम । १ । ४ । १०७ ॥ लकारसमानाधिकरणे ऽस्मदि स्थिते

श्लेषे प्रथम । १ । ४ । १०८ ॥ मध्यमोत्तमविषयादन्यत्र प्रथमपुरुष
स्यात् । पचति पचत पचन्ति ॥

● युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । १ । ४ । १०५ ॥
लस्य तिवादय इत्यनेनैकवाक्यतामापन्नेनानेन तिवादौना विधिष्यविधानमुत्

“अस्मद्युत्तम” १ । ४ । १०७ ॥ यत्र युष्मदस्मदी द्वे व्युपपदे भवतस्तत्र

“श्लेषे प्रथम” । १ । ४ । १०८ ॥ उपपद इति निलत श्लेष इति

(युष्मद्युपपदे समादाधिकरणे स्यान्नित्यपि (अ १। पा ४। अा ४)
मध्यम । अस्मद्युत्तम । श्रेये प्रथम । १। ४। १०५, ७, ८।)

वस्तुत एकवाक्यतापक्षेऽपि फलतो नियमत्वमेवैतेर्विनापि
मिद्धेः ॥ शुद्धविध्वर्थमिति पूर्वपक्षोऽन्यथापि मिद्धेरितरनित्यर्थ-
मिति सिद्धान्त इति तत्त्वम् ॥

समुदायस्येति । (कै)

विधेये गाब्द प्राधान्यमुद्देश्ये त्वद्देश्यतालक्षणमायं प्राधान्यमिति /
सन्देहे वीज वक्तुं युक्तम् ॥ मामान्यनियमोऽप्याह

तृजादौति ॥ (कै)

वचन नियमार्थम् । वा नियमार्थोऽयमारम्भ । अथैतस्मिन्निश्चयार्थविज्ञाय-
माने किमयमुपपदनियम युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव ।
आहोस्त्रित्युत्तमनियम युष्मद्येव मध्यम अस्मद्येवोत्तम इति । किं चात ।

विहितेषु सादेश्येषु नियमार्थमिदमिति प्रथ । तत्रैकवाक्यतापक्षे इतर-
तराश्रयपरिहाराय भाविनी सञ्ज्ञाऽऽश्रयितथेति प्रतिपत्तिलाघवार्थ
वाक्यभेदेन नियमपक्षे दर्शयितुमाह । युष्मदस्मदिदि । किमयमिति ।

त्व पक्षे दृश्यसे च । समानाधिकरणे किम् । त्वा पश्यति । त्वया दृश्यते ।

स्यान्नित्युत्तम स्यात् । अह पश्यामि दृश्ये वा । युष्मदस्मदभ्या सामानाधि-
करणे तु परत्वादुत्तम एव । अह च त्व च तत्रहत्स्वदुश्चावस निभ्य आ ।

विहितानां तिबादीनां भिन्नेनानेन वाक्येन नियम इति सप्रथये नियम
इत्याह । 'लस्येव्यधिकृत्येति' । विशिष्टविधाने त्वितरेतराश्रय स्यात् सता
तिबादीनां प्रथमादिसञ्ज्ञा सञ्ज्ञाया च तिबादयो भावन्त इति, स पुन

यदि कर्तृशक्तौ स्वाधारनियते विवक्ष्यते तदा लकारोपि भेदेनोत्पद्यते
विषयसप्तमी न पुन परत इति तदाह । 'श्रेय इति' । 'मध्यमोत्तमविषया

	Rs	8	0
Padmawati Fasc 1-4 @ 2/		1	14
Parāśara Parvan (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	10
Prakṛita Paṅgalam Fasc 1 ~ @ /6/ each		1	14
Pratīvaṛjasa (Text) Part II Fasc 1 5 @ /8 each		0	17
Ditto (English) Part II Fasc 1		1	8
Prakṛita Lakṣaṇam (Text) Fasc 1			
Paraśara Smṛti (Text) Vol I Fasc 1 8; Vol II Fasc 1 6; Vol III Fasc 1 6 @ /6/ each		7	8
Paraśara Inatīlaka (English)		0	12
Prabandhātmanam (English) Fasc 1 3 @ /10/ each		2	4
*Sama Vēda Samhita (Text) Vols I Fasc 5 10; II 1 6; III 1 7;		12	6
IV 1 6 V 1 8 @ /6/ each Fasc		1	8
Saṅkhyā Sūtra Vyāsa (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each		2	4
Ditto (English) Fasc 1 3 @ /10/ each		1	14
Śraद्धa Krīyā Kaumudī Fasc 1-5		0	12
Śucṛta Samhita (English) Fasc 1 @ /10/		12	0
*Tattvaya Samhita (Text) Fasc 14-45 @ /6/ each		7	2
Tandya Brahmana (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each		1	8
Tantra Vartika (English) Fasc 1 9 @ /12/			
Tattva Cātamanī (Text) Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 2 10			
Vol III Fasc 1 2 Vol IV Fasc 1 Vol V Fasc 1 5 Part IV Vol II Fasc 1 12 @ /6/ each		14	4
Tattvarthadhāra Sūtra Fasc 1		0	7
Trikāṇḍa Māṇḍana (Text) Fasc 1 3 @ /6/		1	2
Tulsi Satsa (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Upaniṣad Bhāva Prapāca Kātha (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		2	4
Uvāśagadāsā (Text and English) Fasc 1 6 @ /12/		4	8
Vallala Cātamanī Fasc 1		0	6
Vaṛaha Purāna (Text) Fasc 1-14 @ /6/ each		5	4
Vārha Krīyā Kaumudī Fasc 1-6 @ /6/		2	4
*Vāyu Purāna (Text) Vol I Fasc 2 6 Vol II Fasc 1 7 @ /6/ each		4	8
Vidhāna Parigata, Fasc 1-4		1	8
Vijñāna Smṛti (Text) Fasc 1 2 @ /6/ each		0	12
Vyākaraṇakāra (Text) Fasc 1 7 @ /6 each		2	10
Vijñānārāyaṇa Purāna (Text) Fasc 2 6 @ /6/		1	14
Vijñāna Śrīyambhu Purāna Fasc 1 6		2	4
<i>Libetan Series</i>			
Pāg Samāhita Fasc 1-4 @ /1/ each		4	0
Shēr-Pyān Vol I Fasc 1-5 Vol II Fasc 1 3 Vol III Fasc 1-5 @ /1/ each		13	0
Etogyābrjodhāgāhā Sā (Tib & Sans) Vol I Fasc 1 5; Vol II Fasc 1 5 @ /1/ each		10	0
<i>Arabic and Persian Series</i>			
Alamīnāmāh w th Index (Text) Fasc 1 13 @ /6/ each		4	14
Al Muḥaddas (English) Vol I Fasc 1 3 @ /10/		2	4
Ān Akbar (Text) Fasc 1 9 @ /1/ each		22	0
Ditto (English) Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1 5 Vol III Fasc 1 6 @ /1/ each		0	10
Akharnāmāh w th Index (Text) Fasc 1 37 @ /1/ each		37	0
Ditto (English) Fasc 1-8 @ /1 each		8	0
Arabīc Bibliography by Dr A Sīyenge		0	6
Badshāhnamāh w th Index (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each		7	2
Catalogue of Arabīc Books and Manuscripts		1	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal Fasc 1 3 @ /1/ each		3	0
Dictionary of Arabīc Technical Terms and Appendix Fasc 1 11 @ /1/ each		11	0
Farhang Raḥd (Text) Fasc 1 14 @ /1/ each		14	0
Fihrist al-Jus or Tūyāsilist of Shīyāh Books (Text) Fasc 1-4 @ /12/ each			
Futūḥ al-Shām of Waḥdī (Text) Fasc 1 9 @ /6/ each		3	0
Ditto of Āzād (Text) Fasc 1-4 @ /6 each		3	7
Haft Asmanī story of the Persian Masnawī, (Text) Fasc 1		1	8
History of the Caliphs (English) Fasc. 1-6 @ /10/ each		0	12
Iqbāl-nāmāh Jahāngīr (Text) Fasc 1 3 @ /6 each		4	8
Isbah w th Supplement (Text) 51 Fasc @ /10/ each		1	2
Masrū'at Umara Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1 9 Vol III 1 10		33	4
Index to Vol I Fasc 10-11 Index to Vol III Fasc 11 12			
Index to Vol II Fasc 10-11 @ /6/ each		13	2

* The other Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied.

Maghazi of Waq d (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14
Muntakhab ul Lawa kh (Text) Fasc 1 15 @ /6/ each	Rs 6	10
Muntakhab ul Lawar kh (F u l s) Vol I Fasc 1 7; Vol II Fasc 1 5 a d 3 Indexes Vol III Fasc 1 @ /12/ each	12	0
Muntakhab ul Lubab (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each	7	2
Ma as r Alam g r (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each	2	4
Nukhbatul F kr (Text) Fasc 1	0	6
N j a n a Kh adwama l Iskandar (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each	1	8
R y a z a Salat n (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1	14
D tto D tto (Engl sh) Fasc 1 4	3	0
Tabaq t i Na r (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1	14
D tto (Engl sh) Fasc 1 14 @ /12/ each	10	8
Ditto 1 dex	1	0
Tar kh F ru z Shah of Z y a u d d u Barn (Text) Fasc 1 7 @ /6/ each	2	10
Tar kh F z a l h of Z hams S a j A f (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each	2	4
Ten Anc ent Arab c Poems Fasc 1 9 @ 1/8/ each	3	0
W a o Ram n (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each	1	14
Zafar amah Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1 8 @ /6/ each	6	6
Tar kh Jahang r (Eng) Fasc 1	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 Asiatic Reviewers Vols XIX and XX @ 10/ each	50	(
2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No and from 1870 to date @ /8/ per No		
3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (9) 1847 (12) 1848 (12) 1849 (7) 1850 (7) 1851 (6) 1852 (6) 1853 (6) 1854 (6) 1855 (6) 1856 (7) 1857 (8) 1858 (8) 1859 (7) 1860 (7) 1861 (7) 1862 (8) 1863 (8) 1864 (8) 1865 (7) 1866 (7) 1867 (7) 1868 (7) 1869 (7) 1870 (7) 1871 (7) 1872 (7) 1873 (7) 1874 (7) 1875 (7) 1876 (7) 1877 (7) 1878 (8) 1879 (7) 1880 (7) 1881 (7) 1882 (6) 1883 (5) 1884 (6) 1885 (6) 1886 (6) 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 (7) 1892 (8) 1893 (11) 1894 (8) 1895 (7) 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8) 1899 (8) 1900 (7) & 1901 (7) 1902 (9) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members		
4 A B--The figures enclosed in brackets is the number of Nos in each Volume		
5 Centenary Review of the Resolutions of the Society from 1784 1833	3	0
Sketch of the Lurk lungu g spoken in Eastern Inkatan by R B Shaw (Extra No J A S B 1878)	4	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No J A S B 1865)	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Barmah by E Blyth (Extra No J A S B 1855)	4	0
Introduction to the Malil Language of North Bihar by G A Grerson Part II Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B 1852)	4	0
6 An a n ul Musarrat n	3	0
7 Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
8 Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W A Ron	3	8
9 I sva l a Commentary on the H dayah Vols II and IV @ 16/ each	32	0
10 Jawa tal Imir r y a s 168 pages with 17 plates 4to Part I	2	0
11 K h z a t a l i m	4	0
12 J a h a l h o r a t a, Vols III and IV @ 20/ each	40	0
13 Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each	18	0
14 Elarava col l e s m	4	0
15 Tibetan Dictionary by Csoma de Koros	10	0
16 D tto Gravena	8	0
17 J a g m a s h d e p t a l a r s I and II @ 1/8/	3	0
18 A l i e r i p i v e Catalogue of the Japanese Statues &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C R. W. Leo	1	(
19 M a o r o u s p e s i l l a t a g t o A u r a n t G e o g r a p h y of Kashmir by M A S e n i l a D J i Extra No J of 1899	4	0

Notes of Sanskrit Manuscripts Fasc 1 9 @ 21/ each .. 27 0

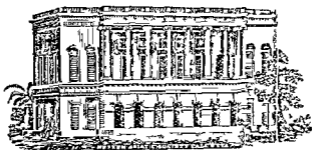
No class in lib at Sanskrit literature by I r K, I Mitra 5 0

R E--All Cheques Money Orders, &c. must be made payable to the Treasurer of the Society only

Books are supplied by V P P

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No 1101.

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।
MAHĀBHĀSYAPRADIPODDYŌTA

BY

NAGEŪA BHATTĀ

EDITED BY

PANDIT BAHUVĀLLABHA ŪSTRĪ.
VOL II FASCICULUS XII

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY 57 PARK STREET,

1894.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY, OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO. 67, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,

15, PICCADILLY, LONDON, W, AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	1	8
Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	0	12
Advaitachinta Kaustubha, Fasc 1-2	...	4	2
*Agni Purana, (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each	...	7	8
Aitarāya Brahmana Vol I, Fasc 1-6 and Vol II, Fasc. 1-5; Vol III, Fasc 1-5, Vol IV, Fasc 1-5 @ /6/	...	1	8
Apu Bhāgyam, (Text) Fasc 2-5 @ /6/ each	...	0	12
Aphorisms of Sandilya, English Fasc 1	...	2	4
Aśvameśharikā Prajūpāramita, (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	...	1	14
Agvavāidyaka, (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	...	9	0
Avdāna Kalpalatā, (Sans and Tibetac) Vol I, Fasc. 2-5; Vol II, Fasc 1-5 @ /1/ each	...	0	6
Bala Bhatti, Vol I, Fasc. 1	...	0	12
Baudhayana Śrauta Sūtra, Fasc 1-2 @ /6/ each	...	1	14
*Bhāmatī, (Text) Fasc 4-8 @ /6/ each	...	1	8
Bhāṭṭa Dipika Vol. I, Fasc 1-4	...	1	8
Bṛhaddevatā (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	...	2	4
Bṛhadhārma Purāna (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	...	0	12
Bodhicaryāvatāra of Candidevi, Fasc 1-2	...	0	6
Catadassanī, Fasc 1	...	8	0
Cataloqne of Sanskrit Books and MSS, Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	4	2
Catapatha Brahmana, Vol I, Fasc 1-7; Vol III, Fasc. 1-4	...	2	10
Cātasāhasikā prajūpāramitā (Text) Part I, Fasc 1-7 @ /6/ each	...	20	4
*Cāturgarga Chāstamaṇī Text: Vols. II, 1-25, III, Part I, Fasc 1-18 Part II, Fasc 1-10 @ /6/ each, Vol IV, Fasc. 1	...	3	0
Chokavartika, (English) Fasc 1-4	...	5	4
*Granta Sūtra of Apastamba, (Text) Fasc 4-17 @ /6/ each	...	6	0
Ditto Cankhyāna, (Text) Vol I, Fasc 1-7; Vol II, Fasc 1-4; Vol III, Fasc 1-4 @ /6/ each; Vol 4, Fasc. 1	...	1	2
Ḡri Bhāshyam, (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each	...	0	12
Dan Kriyā Kaumudī, Fasc 1 2	...	2	4
Gadadhara Paddhati Kīlāśara, Vol I, Fasc 1-6...	...	1	8
Kala Madhara, (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	...	2	4
Kala Vivaka, Fasc 1-6	...	4	8
Katantra, (Text) Fasc 1-6 @ /12/ each	...	10	8
Kātha Śāstrī Śūgāra, (English) Fasc 1-14 @ /12/ each	...	3	6
Kurma Purāna, (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each	...	2	4
Lalita Viscara, (English) Fasc 1-3 @ /12/ each	...	4	2
Mudāna Parijāta, (Text) Fasc 1-11 @ /6/ each	...	7	8
Māt & bhūya pradiṇḍyāta, (Text) Fasc 1-0 & Vol II, Fasc 1-11 @ /6/ each	...	1	2
Mānūtika Śāmyāha, (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each	...	6	0
Merkandāya Purāna, (English) Fasc 1-8 @ /12/ each	...	8	0
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc 7-19 @ /6/ each	...	3	6
Nyāyavartika (Text) Fasc 1-6 or /6	...	2	4
*Nirukta (Text) Vol. III Fasc. 1 6; Vol IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	5	4
Nityacaravādhātī Fasc 1-7 (Text) @ /6/	...	2	10
Nityacarapradhī Fasc 1-4	...	1	8
Nyāyabandhika, (Text)	...	0	10
Nyāya Kusumājālī Prakāśana Text Vol I, Fasc. 1-5 Vol. II, Fasc 1-3 @ /6/ each	...	3	6

(अ. १ । पा. ४ । धा. ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्यादित्यपि मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । श्रेये प्रथमः । १ । ४ । १०५, ०, ८ ।)

सिद्धे प्रथमे इति । (कै)

तिष्ठादिसूत्रेण पक्षे सिद्धे इति भावः ॥

प्रथम एव भवतीति । (कै)

नियमान्तरस्त्वासम्भवादित्यर्थः ॥

पाक्षिक्यां प्राप्ताविति । (कै)

नन्वेवमेतन्नियमापेक्षया पुरुषनियमस्य परिमद्भावेन गुरुतयोप-

यदि पुरुषनियमः श्रेयस्यद्वयं कर्तव्यं श्रेये प्रथम इति । किं कारणम् । मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी अण्यनियते तत्र प्रथमो ऽपि प्राप्नोति । तत्र श्रेयस्यद्वयं कर्तव्यं प्रथमनियमाद्यम् । श्रेय एव प्रथमो भवति वाच्येति । अथाप्युपपदनियम एवमपि श्रेयस्यद्वयं कर्तव्यं श्रेये प्रथम

ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात्तन्नियम एव युक्तः । नैष दोषः । समुदायस्य संचिकीर्षितत्वात् प्राधान्यं तदङ्गत्वात् प्रत्ययोपपदयोर्द्वयोरप्यप्राधान्य-मित्युभयोरपि नियम आगच्छते । युष्मदि मध्यम एवेति । तुल्यभातीप-याहत्तेर्नियमपक्षत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्येते न दृशादम् । दृशादिविधि-

इह युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम इत्येवास्तु युष्मदस्मदि श्रयो ककार इत्यर्थं सर्वसामञ्जस्यात् । तथा तु न हतमित्येव । अतं त्वं भवति तद्भवतीत्यत्र तु न ।

नियम उपपदनियमो वा स्याद् युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव श्रेये प्रथम एवेति, पुरुषनियमो वा युष्मदेव मध्यमोऽस्मदीयोत्तमः श्रेय एव प्रथम इति, तत्रापि पक्षे कुर्वन्त्वं कुर्वाणत्वमिति युष्मदि शब्दशान्धौ च न स्यातां दृशादप्यत्र न स्यु कर्ता त्वं कारकत्वमिति । नैष दोषः । एतावान्

त्वं धाहं च पक्षसि पक्षमि वेति, सहविवचार्या तु ह्यीरपि शक्तयोरेको दन्य उच्यत इति । अन्यो विषय इत्यर्थः । यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न

(युष्मदुपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

पदनियम एवोचित इति चेन्न । अनुवादत्वस्यैवकारार्थगर्भत्वस्य
प्राप्तवाधकत्वनस्य शोभयत्वापविशिष्टत्वेन तयोः समत्वमेवेत्याशयात् ॥
नन्वप्युष्मदस्मदोः सत्त्वात्कथं शेषत्वमत आह

यच्च केवले इति । (कै)

अप्रहाये इत्यर्थः ॥ सिद्धं त्वित्युक्तिर्न सिद्धान्तिनी वचना-
रन्मस्वाद्यापि सत्त्वादत् आह

इति । युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमौ अनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्ततः ।
तच्च शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषनियमार्थम् । शेषे प्रथम एव भवति
नान्य इति । उपपदनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । युष्मदस्मदी
नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्ततः । ततो वक्ष्यामि प्रथमो

सामर्थ्याद्वा नास्ति तेषां निवारणम् यत्र प्रथमश्चेति । युष्मदि मध्यम
एव अस्मदि उत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात् तयोः पुरुषान्तरं
न भवति मध्यमोत्तमयोस्वनियतत्वात् शेषेऽपि तत्प्रसङ्गे प्रथम इति
सूत्रमारभ्यमायां सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमयोर्निवारणाय नियमार्थं संपद्यते

मध्यमविक्रतेरकर्तृत्वात् । प्रकृतिरेव हि विकाररूपापत्तौ कर्त्री । तथा
च मन्तः । यदपि स्यामहं त्वं त्वं बाधास्या अहमिति । अहं त्वं स्याम् । त्वं वा

विषयो युष्मदस्मदुपपदं शेषस्य सर्वस्वासौ पुरुषेषु नियतः, उच्यन्ते च ह्यना-
दयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति, तुल्यजातीयस्य च निधमेन व्यावृत्तिः, युष्मदि मध्यम
एव न प्रथमोत्तमौ अस्मद्युत्तम एव न प्रथममध्यमौ शेषे प्रथम एव न
मध्यमोत्तमाविति, एवं तर्हि विवादिस्त्रे विधीयमानत्वात् प्राधान्यात्तेषा-
न्कार उत्पद्यते तच्च युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन, त्वं चाहं
कस्तत्र शेष इत्यनेन युष्मदस्मदोरभावः शेषो न पुनरन्यसद्भाव इति दर्शयति

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समाप्ताधिकरणे स्यान्नित्यपि मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । श्रेयै प्रथमः । १ । ४ । १०५, ०, ८ ।)

स एवासाविति ॥ (कै)

पूर्वस्य वचनस्य गृह्णात्स एव साधवाग्रपेक्ष सिद्धं त्रित्या-
शैत्यर्थः ॥ ननु युष्मदस्मदोर्नैत्युक्तेऽपि यत्र केवले ते तपैव नियेधः
स्यादत आह

यत्र श्रेये इति ॥ (कै)

श्रेयसहृणं तत्रानुवर्त्तत इति भावः ॥

भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र प्रथमस्यान्यस्य प्राप्नोति तत्र
प्रथम एव भवतीति । तत्र युष्मदस्मदयोः प्रथमप्रतिषेधः श्रेयत्वात् ।
वा । तत्र युष्मदस्मदयोः प्रथमस्य प्रतिषेधो वाद्ययः । त्वं च देवदत्तस्य
पथयः । अहं च देवदत्तस्य पथावः । किं कारयम् । श्रेयत्वात् । श्रेये

प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमाविति । यथा समे देशे यजेतेति
यात्त्रिक्यां प्राप्नो नियमः । तत्रेति । भा । उभयथा नियमे इत्यर्थः ।
श्रेयत्वादिति । भा । यत्र केवले युष्मदस्मदो उभयपदे स एवाशेषस्तत्र
माभूत् प्रथमः । यत्र त्वन्यसहिते तेस्तत्र समुदायस्य युष्मदस्मद-

अहं स्या इति प्रहत्याशय एवेह पुरयः । स्यादेतत् । भवान् करोतीत्यत्रापि
स्यान्नित्यपीति मध्यमः स्यात् । अत्राह । अलिङ्गः सम्बोधनैकविषयस्य

मेव नियमो युक्तः श्रेयसहृण्योपपदनियमे हि युष्मदस्मदो नियते पुरया
अनियता श्रेयस्यानियतः तत्र प्रथम इत्येतावदप्युच्यमानं नियमार्थं विश्वायते
तत्र च नियमान्तरस्यासंभवात् प्रथम एवेति नियमः, यत्र च प्रथमाप्रथम-
प्रसङ्गस्तत्रैवं विधो नियमः कर्त्तव्यः श्रेय एव च तथा प्रसङ्ग इति तत्रैव

च पथावः, अहं च त्वं च हृत्तहृत् संयुज्जावैति । अदापि त्वदादौना पद्यन्तर
किं सिद्धं भवति त्वं च देवदत्तस्य पथयः, अहं च देवदत्तस्य पथावः, त्वं चाहं

(युक्तद्युत्पदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १। पा. ४। आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १। ४। १०५, ७, ८।)

चोदक इति । (कै)

द्वितीय इत्यर्थः ॥

आरोप्यत इति । (कै)

तं विना चास्मच्छब्दात्तद्वोधमभाव इति भावः ॥

तदा पृथगिति । (कै)

संबोधत्वेनावोधादित्यर्थः ॥

प्रथम इति प्रथमः प्राप्नोति ॥ सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् । शेषे प्रथमः युष्मदस्मदो-
नेति वक्तव्यम् ॥ युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन । वा । युष्मदि
मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । युष्मदि मध्यम इत्यस्या-

सङ्ख्येनासङ्ख्याच्छेषत्वमेवेति प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्यः । स एवाह । सिद्धं
त्विति । भा । यत्र शेषे युष्मदस्मदौ स्तत्र शेषे प्रथमो नेति वक्तव्य-
मित्यर्थः । चोदक आह । स तर्हीति । भा । आचार्यदेशीय आह ।
न वक्तव्य इति । भा । अस्मदः शेष इति । भा । आवां पचाव इति ।

युष्मदर्थः । सलिङ्गः सम्बोधासम्बोधसाधारणश्च भवदर्थ इति । न च युष्मदः
सम्बोधनैकविधयत्वे तत सम्बोधन एव प्रथमा स्यात् । ततश्च ध्यामन्विता-

नियमो भविष्यति किं शेषसङ्ख्येन, पुरुषनियमे तु मध्यमोत्तमौ नियतौ
युष्मदस्मदौ वा नियते प्रथमश्च तत्र युष्मदस्मदोरपि प्रथमप्रसङ्गे शेष एव
प्रथम इत्येवं प्रथमनियमः कर्त्तव्यः, न वान्तरेण शेषसङ्ख्येमेवं नियमः शक्यते

नित्यस्मदः शेषस्तदापि स्थानिन्यपीति मध्यमप्राप्तौ परत्वादुत्तम एव
भवति आवां पचावः ॥

य देवदत्तश्च पचाम इति । अत्र यद्यपि युष्मदस्मदोरन्यस्य च यः समुदायः

(ध. १ । पा. ४ । शा. ४) (युक्तयुक्तम इत्यस्यावकाशः । अहं पशामि इहेभयं प्राप्नोति । त्वं चाहं च पशवः । अस्मद्युक्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । तदादीनां यद्यत्परं तच्छिष्यत इत्येवमस्मदः श्रेयो भविष्यति । तत्रास्मद्युक्तम इत्येव सिद्धम् । अनेकश्रेयभावायं तु । वा । अनेकश्रेयभावायं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यः

तदा भेदाभावात् पृथगिति (कै)

पाठे तदारोपादेव युग्मदर्थे भेदकधर्माभावाद् भेदकधर्मा-
प्रतीतेर्हेतोः पृथग्युग्मदर्थाभाव इत्यर्थः ॥

अत्र प्रयोगे इति । (कै)

अत्रास्मद्युक्तम इत्येतद्भवति इत्यर्थः ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटे एवं पाठोऽस्ति ।

वकाशः । त्वं पशसि । अस्मद्युक्तम इत्यस्यावकाशः । अहं पशामि इहेभयं प्राप्नोति । त्वं चाहं च पशवः । अस्मद्युक्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । तदादीनां यद्यत्परं तच्छिष्यत इत्येवमस्मदः श्रेयो भविष्यति । तत्रास्मद्युक्तम इत्येव सिद्धम् । अनेकश्रेयभावायं तु । वा । अनेकश्रेयभावायं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यः

तत्रास्मद्युक्तम इति । भा । ननु शिष्यमात्रस्यास्मदो ह्यर्थत्वादप्रयुग्म-
मानेऽपि युग्मदि तदर्थगतौ मध्यमविधानात् तस्याप्यत्र प्रसङ्ग इति
विप्रतिषेध एवाश्रयितव्यः । अत्राहुः । युग्मदर्थे साहचर्याद्यदस्मदुप-
समारोप्यते तदा भेदाभावात् पृथग्युग्मदर्थाभावाद्दस्मदुपपदनिमित्तं सिद्ध
उक्तम एवेत्यदोषः । चोदकत्वात् । अनेकश्रेयभावायं इति । भा । त्वं

युदात्तत्वं यदात्परत्वेन निघातस्य स्यादिति वाच्यम् । सम्बोधनस्य प्रातिप-
कर्तृमिति कर्तृशमेव श्रेयस्यत्वम्, अत्रः श्रेयस्यस्यं सृष्टकारस्यापि पुरुष-
नियम एवाभिप्रेत इति तमेवाश्रयति । 'तेषामयं पुरुषनियमः कियंत इति' ।
तेषामिहोद्भूताश्रयभेदस्तिवादिस्मुदाय उच्यते, पुरुषापेक्षया श्रयवयवौ
तेषां तिसादीनामवयवो यो मध्यमपुरुषस्तस्यौपपदनियमः कियत इत्यर्थः,
स युग्मदस्मद्व्यामन्यस्यपि युग्मदस्मदो तावन्त इति तत्तद्भावनिमित्तौ मध्य-

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । धा. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ०, ८ ।)

यदा न सह विवक्षा (भा)

इत्यस्य च विना केवलपदैर्यदा न साहित्यबोध इत्यर्थः ॥

तदधिकरणयोरिति (कै)

वज्रनीहिः ॥ भाष्ये

तदधिकरणानामिति (भा)

वज्रवचनं त्वनेकयुग्मच्छब्दप्रयोगाभिप्रायेण ॥

यदा चैकश्रेयो न । कदा चैकश्रेयो न । सहविवक्षायामेकश्रेयः । यदा
न सहविवक्षा तदैकश्रेयो नास्ति ॥ न वा युष्मदस्मदोरनेकश्रेयभावात्त-
दधिकरणानामप्यनेकश्रेयभावादविप्रतिषेधः । वा । न वार्था विप्रतिषेधेन ।
किं कारणम् । युष्मदस्मदोरनेकश्रेयभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदस्मद-

चाहं च पश्चात् इत्यत्र प्रयोगे । आचार्यदेशीय आह । नवेति । भा ।
सहविवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोरेकश्रेयाभावः । एवं तदधि-
करणयोरपि क्रिययोर्भेदस्य विवक्षितत्वादाख्यातयोरप्येकश्रेयाभावे पश्चि-
पश्चामि चेति एवमेव प्रयोगान्नाथो विप्रतिषेधेनेत्यर्थः । एतदेव समर्थ-
दिकार्य एवान्तर्भावात् । सम्बोधनेचेति सूत्रं हि सम्बोधनाधिकार्यमिति
वक्ष्यते । यत्तु केचिदिष्टापत्तिं कुर्वाणाः पठन्ति ।

सापेक्षस्यापि पुरुषशब्दस्य ममकत्वात् समासः, अथवा तेषामिति कर्मणि
यस्यो पुरुषद्वारको निधमः पुरुषनियमः, पुरुषद्वारेण ते नियम्यन्त इत्यर्थः ।
उपोचरितं पदमुपपदम्, आकषार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः, उप-
शब्दः सामीप्ये ततश्च अत्रचित्ते न भवितव्यमिति शङ्कामपगपति । 'अव-

मोक्षमौ भवतः । न तु तदभावनिमित्तः प्रथमः, अन्यसद्भावे तु निमित्ते स्यादेव
प्रथमः । यदाह तत्र युष्मदन्वेषु प्रथमप्रतिषेधः । श्रेयत्वादिति ॥

(अ १ । पा ४ । श्या ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्यान्नित्यमि
मध्यमः । अस्मद्युत्तम । श्रेये प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

न तु सहविवक्षेति । (कै)

न तन्निबन्धन एकशेष इति भाव ॥

एवं द्रव्येति । (कै)

क्रियापृथक्शोपक्रमे वाक्ये यथा द्रव्यपृथक्क्रमेव द्रव्यपृथक्शोपक्रमे
क्रियापृथक्क्रमेवेत्यर्थ । न नित्यस्य वाचनिक एकशेष इत्यचान्वय ॥
तदेव वचनमाह

धिकरणानामपि एकशेषेण न भवितव्यम् । त्व चाह पचसि पचामि
चेति । क्रियापृथक्के च द्रव्यपृथक्कदर्शनमनुमानमुत्तरत्वानेकशेषभावस्य । वा ।
क्रियापृथक्के च द्रव्यपृथक्क दृश्यते । तद्यथा । पचसि च पचामि च
त्व चाह चेति । तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति ।
एव च ह्यत्वा सो ऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेध

यितुमाह । क्रियापृथक्क इति । भा । यथा क्रियापृथक्के सति द्रव्यपृथक्क न
तु सहविवक्षा एव द्रव्यपृथक्केऽपि क्रियापृथक्केन भाव्य परस्परसाह-
चर्याभिचारात् । एव च ह्यत्वेति । भा । द्रव्यपृथक्के सति क्रियापृथक्का
दित्यर्थ । इदानीमाचार्य आह । यत्तावदिति । भा । एकशेष इति ।
भा । एकशेषफलत्वादेकशेष इत्युच्यते । न तु प्रथममध्यमोत्तमानामेक-

सम्बोधनार्थं सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदित्यते ।

तथा सम्बोधने सर्वां प्रथमां युष्मदो विदुः ।

हिते चेति' । समीप इत्येव सिद्धे उपपदस्य ह्यत्वादापेक्षिकस्यापि सामीप्यस्य
सदृश व्यवहितमपि च व्यवहिततरापेक्षया सनिहृष्टमिति भाव । उपपद-
सदृश तु पूर्वभूतेऽपि युष्मदि यथा स्याद् अन्यथा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्ये' ति परभूते एव स्यात् । ननु यथा स्यान्नित्यपीति वचनात् सर्वथा

(युष्मद्युपपदे समागाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । ध्या. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ०, ८ ।)

प्रथमेत्यादि । (कै)

इदं "सरूप" सूत्रे वार्त्तिकम् ॥ वाचनिकैकशेषे दूषणमाह

एवं हीति । (कै)

विप्रतिषेधस्थापनाय ह्येतद्भाष्यप्रवृत्तिरिति भावः ॥ अथ

भाष्याशयमाह

तस्मादिति ॥ (कै)

१ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

शेषत्वादिति । तत्रापि ह्येवं भवितव्यम् । त्वं च देवदत्तश्च पचसि च पचति
च । अहं च देवदत्तश्च पचामि च पचति चेति ॥ यत्तावदुच्यते न
वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकारणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेध
इति । दृश्यते हि युष्मदस्मदोखानेकशेषस्तदधिकारणानां चैकशेषः ।
तद्यथा । त्वं चाहं च एवमुच्यते संप्रयुज्यावशा इति । यदप्युच्यते

शेषो सरूपत्वादिति वाचनिक एकशेषः । एवं ह्येकशेषे ष्याश्रीयमोखो-
नार्थो विप्रतिषेधेन । तस्मात्कारकभेदेऽपि क्रियाया अमेदादेक एव धातुः
प्रयुज्यते तस्माच्च परो लकार एवानेकार्थाभिधायो विरोधाभावात् तत्र
पुरुषद्वयप्रसङ्गे युक्तो विप्रतिषेधः । अत्रा इति । भा । शकटाच्चवि-

युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियता चाद्युदात्तता ।

युष्मदः प्रथमान्तस्य परश्चेन्न पदादसाविति ॥

ऽप्रयुज्यमानेऽपि भवति तथा पूर्वप्रयोगे ऽपि परभूतस्याप्रयोगात् स्थानि-
नीति भविष्यति । नैतदस्ति । सप्तमीनिर्देशात् प्रयोगपक्षे परभूत एव
स्यात् । 'समानाभिधेय इति' । अधिकरणशब्दोऽभिधेयवचन इति दर्शयति ।
पुनः समानाभिधेये लकारेण नियम्यमानेन वा पुरुषेण, त्रिविधं चाभिधेयं

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम' । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०४, ७, ८ ।)

लकार एवानेकार्थाभिधायीति । (कै)

क्रियायामनेकार्थगतारोपितसङ्गाभिधायीत्यर्थः ॥ नन्वत्रा इति

भज्यन्तामिति च बङ्गवचन कथमत आह

शकटाक्षेति ॥ (कै)

तत्रैकेकाक्षस्यैकक्रियायामन्वयेन सहविवक्षा कथमित्याशङ्क्य

तामुपपादयति

क्रियाएथक्ते च द्रव्यएथक्कदर्शनमनुमानमुतरत्रानेकशेषभावस्येति । क्रिया-
एथक्ते स्वल्पि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते । तद्यथा । अक्षा' भज्यन्तां
भज्यन्ता दौत्यन्तामिति । एवं च कृत्वा सोऽपि दोषो भवति । यदुक्तं
तत्र युष्मदस्मदन्तेषु प्रतिषेध' शेषत्वादिति । नैव दोष' । परिहृतमेतत् ।
सिद्धं तु युष्मदस्मदो प्रतिषेधादिति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्य ।

भौतकाक्षदेवनाक्षाणां सहविवक्षायामेकशेषस्तत्रावयवक्रियाया समुदाये
आरोपाद्भज्यन्तामित्यादि बङ्गवचनं सामानाधिकरण्यं चोपपद्यते । यथा
द्रव्यैकशेषेऽपि क्रियाएथक्कमेवं द्रव्यएथक्कमेव द्रव्यएथक्केऽपि क्रियैकशेष
इत्यर्थः । नहि शेषश्चान्यस्येति । भा । उपयुक्तादन्य शेषः । युष्मदस्मदो-
क्षोमयुक्तयोः सङ्गावान्नास्ति शेषत्वम् । इतर एतत्सामर्थ्यमविदित्वाऽऽह ।

तत्र । उक्तन्यायविरोधात् । लक्ष्यविरोधाच्च । दृश्यत हि पाशादा-
वप्यन्तोदात्तत्वं यदात्परत्वेऽप्यनिघातश्च । तद्यथा, युवं ह गर्भङ्गगतीषु धृत्य ।
युवं यातस्वस्तिभि । ह ये देवा यूयमिदापय स्येति ॥

लकाराणां भाव कर्म कर्ता च, तत्र द्रव्यवाचिनोयुष्मदस्मदोर्भाववाचिना
ज्ञानेन सामानाधिकरण्यासम्भवात् कर्तृकर्मणोरेव ग्रहणमित्याह । 'तुल्य-
कारक इति' । तुल्यमेक कारक यम्य तत्तथोक्त, स्थानिन्यपीति स्थानशब्द

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. '४')
मध्यमः । अकद्युत्तमः । श्रेये प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

तचेति । (भा)

एकैकाचस्यैकैकक्रिया विवक्षितेत्यभिमानः । वस्तुतः सह-
विवक्षाभावेऽपि लोकन्यायमिदं विद्वन्मानसेतिवत् तन्त्रं बह्ववच-
नान्तानामत्रापैति भाष्याग्रयः । एकशेषग्रन्थेन च तन्त्रमेव लक्ष्यत
इत्याहुः ॥ भाष्ये

सोऽपि दोष इति । (भा)

विप्रतिषेधाङ्गीकाररूपो यो दोषस्तेनोक्तस्तदङ्गीकारे तदुक्तो
द्वितीयो दोषोऽपि लभ्य इत्यर्थः ॥

न वक्तव्यः । श्रेये प्रथमो विधीयते । नहि श्रेयस्थान्यस्य श्रेयग्रहणेन
गृह्यते । भवेत्प्रथमो न स्यात् । मध्यमोत्तमावपि न प्राप्तः । किं
कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते । न च युष्मदस्मदौ
चन्यस्य युष्मदस्मदग्रहणेन गृह्यते । यदत्र युष्मद् यच्चास्मत्तदाश्रयौ
मध्यमोत्तमौ भविष्यतः । यद्यैव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चास्मत् तदाश्रयौ

भवेदिति । भा । इतर आह । यदचेति । भा । तत्प्रतिषेधौ श्रेयत्वाभावा-
त्तन्निवन्धनमेव कार्यं भवतीत्यर्थः । इतर श्रेयपदार्थमविदानाह । यद्यैवेति ।
भा । एतद्विचारणीयमप्युपेक्ष्योपपदार्थं वर्णयितुमाह । एवं तर्हीति ।
भा । यच्चाचेति । भा । युष्मदस्मदो अत्रात्तदाभावे च श्रेयसद्भावात् ।
यस्य श्रेय इति । देवदत्तचेति । न तदिति । नहि तस्यैव साधनस्य

प्रसङ्गवाचो स्थानमस्यास्तीति स्थानी तत्र च प्रयुज्यमानस्याप्रयुज्यमानस्य च
प्रसङ्गोऽस्ति षष्ठ्यते चेदं स्थानमस्यास्तीति, तत्र सामर्थ्यादवधारणं विचार्यते
प्रसङ्ग एव यस्य न तु प्रयोग इति । यद्वा स्वनिकायप्रसिद्धिरेषा यस्य स्थाने
आदेशो विधीयते स स्थानीति इह त्वप्रयुज्यमानता सादृश्यात् युष्मदि

(अ. १ । पा. ४ । ध्या ४) (युञ्जद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम । असद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

परिहृतमेतदिति । (भा)

शङ्कितैवेति शेषः ॥

उपयुक्तादन्य इति । (कै)

अस्योपयुक्तासमभिव्याहृत इत्यादि' । शेषपदस्य तथैवार्थे शङ्के-
रिति भावः । एतत्सामर्थ्यं शब्दशक्तिम् । तेनावधारणमाश्रितमिति
भ्रमस्तस्येति भावः ॥ भाष्ये

यदत्र युष्मदिति (भा)

अमुदायस्य युष्मत्त्वाभावेऽपि तदवयवयुष्मदमादाय मध्यम इत्यर्थः ॥

मध्यमोत्तमौ भवत । एव योऽत्र शेषस्तदाश्रय *प्रथमो भविष्यति ।
एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते । उपोच्चारि पदमुपपदम् ।
यच्चात्रोपोच्चारि न स शेषः यच्च शेष न तदुपोच्चारि । भवेत् प्रथमो
न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्त । किं कारणम् युष्मदस्मदोरुपप-
दयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते । उपोच्चारि पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोच्चारि न ते

किं तर्हि युष्मदस्मदर्थयोरपि । नचात्र शेषेणैवेति । किं तर्हि युष्मदस्म-
दर्थेनापि तद्भावाच्च शेषत्वाभाव इत्यर्थः । एवं तर्हीति । यद्यप्यनेकशेषे
दोष उपक्रान्तस्तथाप्येकशेषेऽपि दूषणार्थोऽयमुपक्रमः । स्थानिन्यपीति ।
भा । अग्रयुज्यमाने अग्रयुज्यमाने च शेषे । प्रथमविधानात् । दोषान्तरम-
प्याह । त्वदादौनामिति । एतदपरिहार्यं मन्यमानो लब्धेच्छोन्यदप्याह ।

अग्रयुज्यते, सर्वथा स्थानिन्यपीत्यस्याग्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थः, अपिशब्दात्प्रयुज्यमा-
नेऽपि तदाह । 'स्थानिन्यपीत्यादिना' । स्थानिन्यपीति कोऽर्थः प्रयुज्यमानेऽप्य-
ग्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थः । उपपदग्रहणप्राप्तस्य चार्थस्यापिशब्दोऽनुवादः । समा-
नाधिकरण इति किं, त्वया गम्यत इत्यत्र मा भूत् । क्वचित्तु वृत्तवैवार्यं

* "प्रथम प्राप्नोति" इति पाठोऽस्ति पूरणपत्तनस्यभाष्यपुस्तके ॥

(युष्मद्युपपदे सामानाधिकरण्ये स्यान्नित्यपि (अथ १ । पा ४ । व्या. ४)
मध्यमः । अस्मद्युपपदे । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

एतद्विवरणायमपीति । (कै)

एतत् शेषपदशक्य विपरौत योग्यमपीत्यर्थः ॥

उपेक्षेति । (कै)

स्फुटत्वादिति भावः ॥

उपपदार्थमिति । (कै)

उपपदानि तद्विशेषणानुपपदसमानाधिकरणपदस्थानि पदानि
तदर्थमित्यर्थः ॥ सूत्रावकाशं दर्शयति ।

तदभावे चेति ॥ (कै)

युष्मदस्मदी । ये च युष्मदस्मदी न तदुपोच्चारि । एव तर्हि शेषेण
सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते । न चात्र शेषेणैव सामानाधिकर-
ण्यम् । भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि तु न प्राप्तुत । किं कारणम् ।
युष्मदस्मद्गमा सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावुच्येते । न चात्र युष्मदस्मद्भा-
मेव सामानाधिकरण्यम् । एव तर्हि त्यादादीनि सर्वैर्नित्यमि (१ । २ ।

युष्मदीति । परमत्वमिति । युष्मद्युष्मदीति विशिष्टरूपपरिग्रहादस्य च
शब्दान्तरत्वात् । आचार्यदेशीय आह । तदन्तविधिनेति । युष्मदस्मदो-
रुपपदस्य विशेषणत्वात्तदन्तविधि । चोदको दोषमाह । इहापीति ।
अतित्वमिति । त्वामतिशान्त इति समासः । एव तदन्तविधावतिव्याप्ति
मुक्त्वा ऽश्याप्तिमाह । ये चाप्येते इति । तत्कल्प इति । ईधदसमासश्च
यस्य पद्यते, इह च अतित्व पद्यति अत्यह पद्यतीत्यत्रातिशान्तप्रधाने
समासे युष्मदस्मदोरसामानाधिकरण्यात् प्रथम एव भवति, इह त्वीपद-
समासत्वं त्वत्कल्प पद्यन्ति मत्कल्प पद्यामीति आशान्तरदृष्टयुष्मदस्मदो-
पपदसुदर्थ एव तत्कल्पमत्कल्पशब्दाभ्यामुच्यते इति मध्यमोत्तमौ भवत,
तत्त्वृशपदार्थान्तराभिधाने तु प्रथम, तथा तत्तर पद्यन्ति मत्तर पद्यामि

(अ. १ । पा. ४ । धा. ४) (युष्मद्युत्तम समानाधिकरणे स्यान्नित्यपि मध्यम । अस्मद्युत्तम । श्रेये प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

न हि तस्यैवेति । (कै)

“न तद्दि”तिभाष्यस्य न तदेवेत्यर्थं इति भावः ॥ अनेन न पारिभाषिकमुपपदं किं तु यौगिकमिति निर्णीतम् ॥ नन्वनेकश्रेये दोषे प्रक्रान्ते कथमेकश्रेयेणान्यथासिद्धिरुक्त्यत आह

यद्यपीति । (कै)

एवं चैकश्रेये तयोरेवावस्थानान्नास्त्यत्र श्रेय इति न प्रथम इति भावः ॥ एकश्रेयेऽपि दोषमाह भाष्ये

७२) त्वेवमत्र युष्मदस्मदो श्रेयो भविष्यति । तत्र युष्मदि मध्यम अस्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । स्यान्नित्यपीति प्रथम प्राप्नोति । तदादौर्ना खलपि पद्यत्परं तच्छिष्यते इति यदा भवत श्रेयस्तदाश्रय-प्रथम प्राप्नोति युष्मदि मध्यम अस्मद्युत्तम इत्येवोच्यते ताविह न प्राप्नुत । परमत्वं पचसि परमाहं पचामीति । तदन्तर्विधिना (१ । १ । ७२)

त्वत्कल्प इति कालान्तरप्रसिद्धमुष्मरहितो युष्मदर्थं एव त्वत्कल्पशब्दे-
बोध्यते । न तु तत्सदृशं पदार्थान्तरम् । तदभिधाने युष्मदर्थस्य साधन-
त्वाभावाद् मध्यमाभावात् । एवं नत्वल्प इति बोध्यम् । आचार्यश्रेयो
आह । एवं तर्हीति । सौत्रत्वान्निर्देशस्य मनुष्योपोऽभिधास्यते इति
भाव । चोदक आह । इहापीति । आचार्य आह । एवं तर्हीति ।

परमत्व पचसि परमाहं पचामीति, कालान्तरादृष्टगुणातिशयविशिष्टो
युष्मदस्मदर्थ एवोच्यते इति भवत्येव । एवं च युष्मदर्थं मध्यम, अस्मदर्थं उत्तम
इतीयता सिद्धं युष्मदस्मदर्थं चेल्लकार उत्पन्नसर्द्धेव मध्यमोत्तमातिशयं,
तथा तु न हतमित्येव, इह घाल्त्वं संपद्यत इति तद्भवतीति भवति प्रकृते-
रेव विकाररूपेण सम्पत्तौ कर्तृत्वादेतच्चान्महत इत्यत्रोपपादयिष्याम, तथा

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । श्रेये प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

न सिध्यति स्थानिन्यपीति ॥ (भा)

तद् व्याचष्टे

अप्रयुज्यमाने इति । (कै)

अनेन कैयटेन स्थानिपदार्थो निर्णीतः ॥ अतिशयितस्त्वमिति
विग्रहे इष्टापत्तिरत आह

त्वामतीति । (कै)

यत्र लान्तस्थेत्यन्तपद वृथेति केचित् ॥

श्रेयत्वाभाव इति । (कै)

भविष्यति । इष्टापि तर्हि तदन्तविधिना प्राप्नुत । अतित्वं पचति अत्यष्टं
पचतीति । ये चाप्येते सामानाधिकरणवृत्तयस्तद्विज्ञेयत्वात्तत्र मध्यमोत्तमौ न
प्राप्नुत तत्र पचति मत्तरः पचामीति । तद्रूपं पचति मद्रूपः पचामि
त्वत्कल्प पचति मत्कल्प पचामीति । एवं तर्हि युष्मद्व्यस्मदतीत्येवं

सामानाधिकरणे इति वचनाद्युष्मदस्मदर्धेन यत्र लान्तस्य सामानाधि-
करण्यं तत्र मध्यमोत्तमाभ्या भवितव्यमिति नास्ति कश्चिद्दोषः । एवं च
छात्वेति । युष्मदस्मदर्धस्य साधनत्वाच्छ्रेयत्वाभावः । अथवेति । प्रथम
इत्येतावत्पूर्वं क्रियते अनाश्रितविषयविशेषे प्रथमो विधीयमान उत्सर्गो
भवति । तस्य विषयविशेषे विधीयमानौ मध्यमोत्तमावपवादौ भवतः ।

च मन्ते, 'यदमे म्यामहं त्वं त्वं वास्या अहं मि'ति, अहं त्वं स्या त्वं वाहं
स्या इति प्रकृत्याभ्यय पुरुषो दृश्यते, इह भवानुपचत्विति युष्मदर्धप्रतीते
स्थानिन्यपीति मध्यमः प्राप्नोति, न वा युष्मदर्धत्वात्, अलिङ्ग सम्बोधनविष-
यस्य युष्मदर्धं भवदर्धस्तु लिङ्गवान् न च सम्बोधनैकविषयः यथैव हि

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्यान्नित्यपि मध्यमः । अस्मद्युत्तम । शेषे प्रथम । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

उपयुक्तमभिधायत उपयुक्तादन्यः शेषपदेनोच्यत इति भावः ॥

एवं तद्धि युष्मदि साधने (भा)

इत्यनेन समानाधिकरण इत्यस्याद्यं निर्णीतः ॥

साधने (भा)

इत्यस्य लकारवाच्यसाधने क्रियया समानाधिकरणे इत्यर्थः ॥

एतदर्थमेवान्तपदमित्यन्ये ।

अनाश्रितेति । (कै)

भविष्यति । इहापि तद्धिं प्राप्तं च्यतित्वं पचति अच्यत्तं पचतीति । एवं तद्धिं युष्मदि साधने अस्मदि साधन इत्येव भविष्यति । एवं च ह्यत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेध शेषत्वादिति । अथ वा प्रथम उत्सर्गं कश्चिद्यते तस्य युष्मदस्मदोत्पपदयोर्मध्यमोत्तमावपवादौ भविष्यत । तत्र युष्मदस्मदस्यास्मदन्वयास्त्योति ह्यत्वा मध्यमो-

तत्रापवादनिमित्तसद्भावाद्वाह्यमित्येऽपि विषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यतः न तु प्रथम इत्यर्थः । अत्र त्वमिति । प्रकृतविह्वोरभेदविवक्षायां चिप्रत्ययः । तत्र किं प्रकृत्याद्येऽथ प्रथमेन भाव्यमथ विह्वयाद्येऽथ मध्यमेनेति प्रश्नः । अत्रोत्तरम् । तद्वृत्तीति । प्रकृतेरेव विकाररूपेण संपत्तौ कर्तृत्व-

माश्रयकाधौष्ट्यभिमुखीभावो गम्यते एव त्वमधीत्यपि, तथा च युष्मद सर्वत्रैव संबोधने प्रथमा आसन्नित्याद्युदात्तत्वं च भवति पदात्परत्वे च निघात इति केचिदाहुः । उक्तं च

सम्बोधनार्थं सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदित्यने ।

तथा सम्बोधने सर्वं प्रथमा युष्मदो विदुः ।

(युष्मद्युपपदे सप्तानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । व्यस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

तिप्रसिति सिद्धे इदं सूत्रं तदनुवादो विषयविशेषे ऽपवाद-
बोधनायेति भावः । अत एव भावे प्रथमपुरुषभिद्धिरिति बोध्यम् ॥

विकाररूपेणेति । (कै)

आरोपितविकाररूपेणेत्यर्थः ॥

न सन्निवेश आश्रयणीयः (कै)

इत्यस्य किं तु भवतु युष्मदस्मादितिशेषः ॥

त्तमौ भविष्यतः । अथेह कथं भविसथम् । अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवति-
मद्भवतीति ॥ आहोस्त्वित्त्वद्भवसि मद्भवामीति । त्वद्भवति मद्भवतीत्येवं
भवितव्यम् । मध्यमोत्तमौ कस्मान्न भवतः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो
भवति । तद्यथा । गौरनुबन्धो ऽजो ऽघ्नौघोमीय इति । न माह्नौको

मिति भावः । मध्यमोत्तमौ कस्मादिति । यथा प्रकृतिकृद्गर्भसमाचारा-
द्युष्मदस्मदपदेशं कथते तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्नुवतः । गौणमुख्ययो-
रिति । तद्गर्भसमाचारादारोपितमत्र युष्मदर्थरूपत्वमिति भावः । शिष्टं
भाष्यम् “अोदि”त्वात् व्याख्यातं तत एवावधार्यताम् । यदुक्तं भवतः शेष इति
तत्रोत्तरमाहुः । युष्मदर्थमद्भवतु इत्येवं न सन्निवेश आश्रयणीयः । किं तु

युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियतावाद्युदात्तता ।

युष्मदः प्रथमान्तस्य परश्चेन्न पदादसौ ॥

इति । सत्यं, सम्बोधनैकविषयो युष्मच्छब्दः प्रथमा तु शुद्धैव, अभिमु-
खीभावस्यापि प्रातिपदिकार्थ एवान्तर्भावात्, यत्र त्वन्तर्भावः तत्र तदभि-
द्योतनाय सम्बोधने चेति प्रथमा विधीयते स्वरोऽप्यन्यथा युवं हि स्थ-
सर्पसौ, पूयं यात स्वस्तिभिः, ह्ये देवा, धूयमिदापयस्येति पादादावप्य-

(अ. १ । पा. ४ । शा. ४) (दन्वद्युपपदे समानाधिकरणे ग्यादिन्वपि
मध्यमः । अन्वद्युत्तमः । शेषे प्रथम । १ । ० । १०२५, ७, ८ ।)

वचनादिति । (कै)

अस्तिद्रव्येतन्नविषयो युग्मद्वयं भवद्वयं न तयेति न युग्म-
द्वयममानार्थत्वमिति बोध्यम् । यदा भवतः त्रैपदादा भाष्ये
प्रथम इत्याशयेन भाष्ये तत्रोत्तरानुक्तिरित्यन्ये ॥

नुबध्यते । कथं तर्हि वाच्येति वदन्नास्ति भवतः (० । १ । १० । १ । ० । १०) ।
गौर्वाचीकृत्स्निकृति मामानयेति । अर्थात्तद एतदेवं भवति । यदि
शब्दाक्षयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाक्षये च वदन्नास्ति ।

भवतु युग्मदक्षमिति । ततश्चास्मद एव श्रेयो न तु भवतः । पूर्वशेषद्वय-
वाचेति वचनादा ।

नोदात्तत्वं पदात्परत्वेऽप्यनिघातः । तदेवं भवच्छब्दम्यासम्बोधविययना-
लिङ्गवशाच्चानुग्रदर्थत्वाद् मध्यमो न भवतीति सिद्धम् ।

परः संनिकर्षः सहिता । १ । ४ । १०६ ॥

परो वर्णान्तराव्यवहित इत्यर्थं मध्यमादिवृत्तावपि सेत्स्यतीत्य-
धिमाध्यामद्गतिरत आह

पूर्वेति । (कै)

वर्णान्तरव्यायो ऽव्यवहितपरत्वाभावादेवातिप्रसङ्गविरहा “दि-
कोयणची” (६।१।७७) त्यादौ सहिताधिकारवैयर्थ्यापत्तेः स नार्थ
इति भावः ॥ ननु नञ्त्तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्रधानतया नपुंसकनिर्देशो
ऽयुक्तो ऽत आह

परः संनिकर्षं सहिता । १ । ४ । १०६ ॥ परः संनिकर्षं सहिता
चेदनुतायामसहितम् । वा । परः संनिकर्षं सहिता चेदनुताया वृत्तौ
सहितासञ्चा न प्राप्नोति । अनुतायामेव हि परः संनिकर्षो वर्णाना

परः संनिकर्षं सहिता । १ । ४ । १०६ । पूर्ववर्णोच्चारण-
नन्तरमेव यद्वर्णान्तरमुच्चार्यते न तु तच्छून्याकारालसङ्गाव स पर
उत्कृत्य संनिकर्षं प्रत्यासत्तिलक्षणं सहितासञ्च इति सूचार्थः ।
एव स्थिते घोचते । पर इति । अनुतायामेव वृत्तावनन्तरोक्तं पर

परः संनिकर्षं सहिता १ । ४ । १०६ । व्यतिशयित संनिधिवर्णाना
य स सहितासञ्च स्यात् । सञ्चाप्रदेशा सहितायानित्यादयः ॥

“परः संनिकर्षं सहिता” । १ । ४ । १०६ ॥ ‘परशब्दो ऽतिशये
वर्तते इति’ । यथा पर सुख पर दुःखमिति, दिग्गादिषु वर्त्तमानस्य यद्व्य

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ४) (परः सन्निकर्षं संहिता । १ । ४ । १०६ ।)

अव्ययीभावे (कै)

इत्यादि । पूर्वपदार्थप्राधान्ये ऽव्ययीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति व्यवस्थितेरिति भावः । वस्तुतः संहिता शब्दोऽपि परमनिकर्ष-वाची क्लीबस्तेनायं तत्पुरुष एव । अर्मादितमारोपितं मन्वानं पर-सन्निकर्षस्तेन तद्भावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोतीत्यर्थः । नञाऽव्ययी-भावस्तु नास्त्येवेति नञसूत्रे वक्ष्यते ॥

बहुव्रीहिरिति । (कै)

पौर्वापर्यं चान्यपदार्थं इत्यभिमानः । अत्राद्यमेव युक्तं संहिता-संज्ञा न प्राप्नोतीति भाष्यव्याख्यानाद् बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्तेवाव्ययी-भावस्यापि लघुत्वाच्च योग्यान्यपदार्थाभावाच्च । आद्यस्योत्तरपदपरत्वा-भावान्मध्यमस्य पूर्वपदत्वाभावात्सामानाधिकरण्याभावाच्च पुंवत्वा-प्राप्तेराह

नाद्भुतायाम् ॥ तुल्य सन्निकर्षं । वा । तुल्य सन्निकर्षो वर्णानां द्रुतमध्यमवि-
लम्बितासु वृत्तिषु । किं वृत्तस्तर्हि विशेषः । वर्णकालभूयस्त्वं तु । वा । वर्णानां
तु कालभूयस्त्वम् । तद्यथा । इत्तिमशकयोस्तुल्य सन्निकर्षं प्राण्यिभू-

सन्निकर्षं संभवति न तु मध्यमाया विलम्बिताया चेत्यर्थः । असंहित-
मिति । संहितासञ्ज्ञाया अभाव इत्यर्थाभावेऽव्ययीभावः (२ ।
१ । ६) । अविद्यमाना वा संहिता अस्मिन्निति बहुव्रीहिः ।
संहिताद्भुतमध्यमविलम्बितास्त्विति । द्रुता च मध्यमा च विलम्बिता
चेति द्वन्द्वे कृते भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्भुत् । सर्वासु वृत्तिषु तुल्य-

न भवति, सन्निकर्षस्य दिग्देशकालायोगात् अर्थान्तरापेक्षमन्यत्वम्
अव्यभिचारिसन्निकर्षं प्रत्यासत्तिरिति न तु संश्लेषस्तस्य वर्णसंभवात् सद्दि-

(परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या ४)

भाष्यकारेति । (कै)

“द्यापोः संज्ञाहृन्दसोर्वङ्गलमि” (६।४।६३) त्यनेनेति भावः ॥
ननु सर्ववृत्तिषु वर्णानामेकरूपत्वात्कथं वर्णकालभूयस्त्वमत आह

वर्णोपलब्धीति ॥ (कै)

वैकृत (कै)

आलस्यादिजन्यो ध्वनिः पुनःपुनरुपलब्धिधारा न तु विच्छिद्य
विच्छिद्य ग्रहणमिति । एतच्च “तपर” (१।२।७०) सूत्र विस्तरेण
निह्नपितम् ॥

ध्वनिभेदादिति । (कै)

वैकृतध्वनिभेदादित्यर्थः ॥ ननु “किं कृत इति” कारणप्रश्ने
फलकथनेनोत्तरमसङ्गतमत आह

कारणमेवेति । (कै)

यत्त्वं तु । यदेवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं काल-
भेदात् । वा । द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
किं कारणम् । कालभेदात् । ये द्रुताया वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्य-

सन्निकर्षः नैरन्तर्योच्चारणात् । विशेष इति । वृत्तीनामिति शेषः । क-
चिद्वृत्तिविशेषे इत्येष पाठः । वर्णानां त्विति । वर्णोपलब्धिकालभेदा-
द्वर्णकालभूयस्त्वमुच्यते । द्रुतायां स्वल्प उपलब्धिकालः । मध्यमायामधिकः ।
विलम्बितायामधिकतरः । प्राकृतवैकृतभेदाद्भिन्ना ध्वनयः । तत्र

संयोगशेदु द्रव्यधर्मात्वात् शब्दस्य गुणस्य संभवति, समवायश्चेन्न वर्णे वर्णः
समवैति शब्दस्याकाशसमवायित्वात्, येषां तु शब्दो द्रव्यं तेषां न कापि

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (परं संनिकर्षं संक्षिप्ता । १ । ४ । १०८)

वर्णकालभूयस्त्वं त्विति (भा)

भाष्यस्य कारणं वृत्तिविशेषस्येति शेषः । तच्च वैश्वतध्वनिरूपं स्वयमुक्तमिति भावः ॥ इक्षिमशकयोः परस्परमन्निकर्षं इति नार्थं इत्याह

इक्षिम इति । (कै)

अत एव “प्राणिभूयस्त्वमि”त्यधिमपन्यमङ्गतिरिति भावः ॥

प्राणिशब्देनात्र शरीरम् ॥

व्यञ्जकध्वनीति । (कै)

उपलब्धिधाराजनकध्वनीत्यर्थः ॥ भाष्ये

उक्तं वेति । (भा)

वचनारम्भापेक्षो विकल्पः ॥ ननु शब्दानां नित्यत्वादिरामाभावे ऽविराम इति विशेषणं व्यर्थमत आह

मायाम् ये मध्यमाया वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकान्ते विनम्बितायाम् ॥ उक्तं वा । वा । किमुक्तम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तश्चिराधिगवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते (१ । १ । ७०) इति । अथवा शब्दाविराम-

वैश्वतध्वनिवशात्तस्यैव वर्णस्य पुन एनरुपलब्धिर्भवतीति ध्वनिमेदाद्वृत्तिमेद । किं कृत इति कारणे एष्टे वर्णकालभूयस्त्वं त्विति सामर्थ्यात्कारणमेवोक्तं भवतीति । इक्षिमशकयोरिति । इक्षिमो इक्षिना यः सन्निकर्षं मशकस्य मशकेन स तुल्य परस्परापेक्षयेत्यर्थः । प्राणिभूय-

शब्दः समवैति अतिशयोऽपि संयोगसमवाययोः कौटुश इति न विद्मः, प्रत्यासत्तैस्त्वपेक्षाभेदात् सम्भवति प्रकर्षांप्रकर्षयोगः, तस्मात्प्रत्यासत्तिरेव संनिकर्षं । ननु च क्रमेणोच्चार्यमाणेषु वर्णेषु पूर्वस्य वर्णस्य ये निष्पादकाः

(परः संनिकर्यः संहिता । १ । ४ । १०६ ।) (ध. १ । पा. ४ । ध्या. ४)

यदेति । (कै) .

शब्देन तदुच्चारणं सूक्ष्मत इति भावः ॥ नन्वदिरामेऽयमान-
मंज्ञाप्रान्तिरित्यमंगतमत आह

भिन्नेति । (कै)

ध्वनिपदेनाव कण्ठतात्त्वाद्यभिघातः प्रयत्नभेदे एकप्रयत्ना-
विच्छेदाभावो हेतुः । अविच्छेदाभाव इत्यग्यारोपितविच्छेदप्रति-
योगिकोऽभाव इत्यर्थः । तेनाभावप्रतियोगिकोऽभावः कथं
तस्य भावप्रतियोगिकत्वनिश्चयमादिति न शङ्क्यं विच्छेदस्य निवृ-
त्तिविरामापरपर्यायः क्रियाविशेष इति बोध्यम् ॥

एकैकस्य वर्गस्येति । (कै)

(अ. १ । पा. ४ । ध्या. ४) (परं संनिकर्षं संहिता । १ । ४ । १०६ ।)

नाभिरूपैकदेशावच्छेदेनानेकयत्नोत्पत्तिर्युगपद्विरुद्धा । वस्तुतो यद्वा-
यौगपद्यमेव नर्तक्या नानावयवावच्छिन्नक्रियाः क्षणभेदेनैव काल-
सौक्ष्म्यात्तु तदग्रह इत्याशयः ॥

अवसानसंज्ञा प्राप्नोतीति । (कै)

एवं चैकसंज्ञाधिकारात्संहिता संज्ञा न स्यादिति भावः ॥
विच्छिन्ने वर्णं तेनैव यत्नेन नष्टे इत्यर्थो बोध्यः ॥ एतेन “येनैवे”
त्यत्रैवकारो व्यर्थ इत्यपास्तम् ॥

उपसंहृत्य (भा)

पूर्वयत्नं त्यक्तेत्यर्थः ॥

अन्यमिति (भा)

यद्वान्तरमित्यर्थः ॥ प्रकर्षबोधकशब्दाभावात्कथं तत्प्रती-

तिरत आह

वर्णं उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्णं उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः
प्रयुज्यते तथा तृतीयस्तथा चतुर्थं । एवं तर्ह्यनवकाशा संहिता-

यदा प्रयोक्ता शब्दोच्चारणात् विरमति तदा शब्दाविराम । स च
मध्यमविलम्बितयोरपि परसन्निकर्षाभावेऽप्यस्तीति सिद्धा संहितासंज्ञा ।
शब्दाविरामे प्रतिवर्णमिति । भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्यङ्गत्वाद्दर्शनात् प्रतिवर्णं
प्रयत्नभेदादेकप्रयत्नाविच्छेदाभावात् प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानन्तरं प्रयत्नान्त-
रेण वर्णान्तरोच्चारणादेकेकस्य वर्णस्य विरामसद्भावादवसानसंज्ञा प्राप्नोति ।
अवसानसंज्ञामिति । वर्णान्तरानुच्चारणे वृत्त इत्यादौ सावकाशामिति

व्यक्तिभेदवत्कथं परं सन्निकर्षं इत्यत्राह । ‘व्यर्धमात्राकालव्यवधान इति’ ।

* सत्यम्, एतावद्भवधानमवर्जनीयत्वात्सह्यते ऽधिकेन तु कालेन व्यवधानं

(परः संनिर्घः संहिता । १ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

सर्वेचेति ॥ (कै)

शब्दस्य विरामः श्रवणकृतः । श्रयस्य बोधकृतः ॥

अन्यत्र त्विति । (कै)

वर्णानन्तरं वर्णान्तरोच्चारणे मध्यकाले इत्यर्थः ॥

घोषः । (कै)

ध्वनिविशेषः ॥

घोषविच्छेदादिति । (कै)

अमन्वादेव विच्छेदः ॥ तदाह

असंनिधानादिति ॥ (कै)

घोषवतामिति । (कै)

एतौयचतुर्थानामित्यर्थः ॥

संज्ञा उपसानसंज्ञा बाधियते । अथ अवसानसंज्ञायां प्रकर्षगति-
विज्ञाम्यते साधोयो यो विराम इति । कस्याञ्च साधोयः । यः शब्दार्थयो-
विरामः । अथवा ऋदाविगमः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । ऋदा-
विरामे स्पर्शाधोषसंयोगे ऽग्निसंधानादसंहितम् । वा । ऋदाविरामे स्पर्शा-

भावः । तेन संप्रथा वर्णानां यो विरामः यो उपसानसंज्ञो न तु
शाम्भोयक इत्यर्थः । अथवेति । सर्वत्र विरामगद्वावात् पुनः श्रुत्या
विशेष आश्रोयंत । शब्दार्थयोरिति अन्यत्र तु मध्यपि शब्दाविरामे
पदासंज्ञे वाक्यार्थस्य वा ऽविरामात् भवत्यवसानसंज्ञा । ऋदाविराम
इति । प्रत्ययविशेषनिर्देशे वर्णविरामे ऽप्यनुसृत्यभरूपी वर्णान्तरोच्चारणे-
प्राथम्येण आश्रयंत इत्यर्थः । अतएव ऋदायामेव एतौ म्यात् मध्यमायां
विश्ववितायां वा नहि तथा तयोः शक्तिर्भवेत् यथा ऋदायां तुत्याः

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ४) (परं संनिकर्षं संहिता । १ । ४ । १०८१)

दोषाप्रसङ्गादिति । (कै)

तथा व्याख्याने हि तत्रापि दोष इति भाष्यास्तभ्यते तच्चा-
संगतं स्यात्तत्र दोषाप्राप्तेरिति भावः ॥ “स्पर्शानां” मध्ये ऽघोषस्ये-
त्यर्थः ॥ श्रवणसंयोगे फलं नास्तीति भाष्याश्रयमन्ये ॥ ननु कुक्कु-
टादौ न किञ्चित्संहिता कार्यमत आह

कन इति ॥ (कै)

घोषविच्छेदादिति । (कै)

असत्त्वादेव विच्छेदः ॥ भाष्ये

पचतीत्यस्य । (भा)

तत्र कथमिति शेषः ॥ कुक्कुट इत्यादौ छतशङ्कः पचतीत्यत्र
परिहरति ।

एकः पूर्वोति ॥ (भा)

तद्भाष्येन कुक्कुटादावपि समाधत्ते ।

नामघोषाणां च संयोगे ऽसंनिधानात्संहितासंज्ञा च प्राप्नोति । कुक्कुटः
(पिप्लव । क) पिप्लवः पित्तमिति । किमुच्यते संयोग इति ।
अथ यत्रैकं पचतीति एकं पूर्वपरयोर्ज्ञादेन प्रच्छाद्यते । तद्यथा ।

ऽप्यनुवर्तमानो घोषो द्वाद् उच्यते । स्पर्शाघोषसंयोग इति । वग्यांशा
प्रथमद्वितीयानां श्रवणानां च संयोगे घोषविच्छेदादसंनिधानात्संहिता-
संज्ञाया अप्राप्तिरित्यर्थः । अघोषसंयोग इति । अघोषसंयोग इत्येव
सिद्धत्वात् स्पर्शसहमनर्थकम् । अस्पर्शानामप्यघोषाणां श्रवणानां संयोगे

सन्निकर्षं सर्वासु वृत्तिषु नैरन्तर्योच्चारणाद्यर्थोपलम्भभेदान् वृत्ति-

(परः संनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०८ ।) (व्य. १ । पा. ४ । छा. ४)

एकेनेत्यादिना ॥ (भा)

वर्णान्तरेति । (कै)

वर्णान्तरोच्चारणे नान्तरीयकार्धमात्राकालादन्येनाधिकेनेत्यर्थः ॥
ननु पूर्वः पूर्वकाष्ठः परस्य परकाल इति कथं पूर्वापरभावो-
ऽत आह

युगपदिति । (कै)

अयं भावः । यदि कालिकं पौर्वापर्यं तदा “इको यणचौ”
(६।१।७७) त्यादिसंहिताकार्यासम्भवः । पूर्वपरयोर्द्युगपत्स्थित्य-
भावादत एव न दैशिकमपीति ॥

अनेकश इति । (कै)

भिन्नकाले इत्यर्थः ॥

१ एकैकश इति (कै)

दयोरक्षयोर्वस्त्रयोर्मध्ये हस्तां वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । वदरपिटके रिक्तको
लोहकांसक्तद्रुह उपलभ्यते । एकेन तुल्यः सन्निधिः । वा । यथैवैको
वर्णो ह्रादा प्रच्छाद्यते एवमनेकोऽपि । अथवा पौर्वापर्यमकालव्यवेतं

तुल्यन्यायत्वात् संज्ञाया अप्रसंगात् । न च स्पर्शानामघोषाणां
वर्णाणां चेतिसमुच्चयः । घोषवतां स्पर्शानां संयोगे दोषाप्रसङ्गात् ।
कुक्कुट इति । कुक्कुट इवापमिति कनो लुम्भगुण्ये (५।१।८८)
इति लुपि शते संज्ञायामुपमानम् (६।१।२०४) इत्या-
मुदात्तत्वं शिष्टमनुदात्तं ततः संहितायां विधीयमानमुदात्तादनुदात्तस्य

विधेयाः, इत्यादीं शब्द उपकम्बिकाको मध्यमापामधिकः विकम्बितायाम-

(अ. १ । पा. ४ । था. ४) (परं संज्ञिकं. संहिता । १ । ४ । १०८ ।)

पाठान्तरम् । तत्रापूपौ द्वावितिवत् व्यतिसुनत इतिवच
दिवंचनप्रसोयौगपद्यं बोध्यम् ॥ तद्धितमात्रेण तु न वीष्णाप्रतीति-
रस्यप्र इत्यर्थस्यापि प्रतीतेः ॥ नञ्चैकवर्णवर्तिनीत्वादित्युचितम-
गुणवचनत्वेन पुंत्वामाप्तेरत आह

सामान्येनेति । (कै)

तेनोपक्रमे च नपुंसकत्वमेवेति भावः ॥ अनेन युगपदुपलभं
निरस्य युगपदास्तवीसत्तामपि निरसितुमाह भाष्ये

उच्चरितेति । (भा)

उच्चरितप्रध्वंसित्वम् । उच्चारणाधिकरणकालोत्तरकालवृत्तिध्वं-
सप्रतियोगित्वरूपम् । उच्चारणाधिकरणकालोऽपि घणसमुद्धारूपः
प्रत्यययोग्यः चणिकस्य प्रत्ययायोगात् । यद्यवतिष्ठेरञ्चितिकालिक-
पौर्वापर्यमपि युगपदवस्थितेष्वेव गृहीतुं शक्यं न तु नष्टविद्यमान-
योस्तदाह

संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता चित्पूर्वापरा-
भावादसंहितम् । वा । पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता चित्पूर्वापरा-
भावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । न हि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति ।

स्वरितत्वं न स्यात् । यद्यतीति । अत्रापि चकारस्याधोमत्वादकारोच्चारणे
घोषविच्छेदात् स्वरितत्वाप्रसङ्गः । ङादेनेति । द्वयोरकारयोर्धोषवतोर्मध्ये
चकारो घोषवानिव लक्षत इत्यर्थः । आश्रयान्तरगतोऽपिगुण व्याश्रयान्तर
उपलभ्यत इति वृष्टान्तेन दर्शयति । द्वयोरिति । एकेनेति । अनेकस्य

यः सन्निकर्षं स एकेन तुल्यः । यथैकोऽतदगुणोऽपि तदगुणवस्वन्तर-
सन्निधौ तदगुण उपलभ्यते तथा एकेकोऽपि स्फटिकादिरर्ध इत्यर्थः । अथ-
धिकतर, द्विविधा हि ध्वनय प्राकृता वैकृताश्च, प्राकृता वर्णानामुत्पदाकाः,

(परःसंनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । प्रा. ४ । अ. ४)

ज्येष्ठेत्यादि । (कै)

अयं ज्येष्ठो ऽयं कनिष्ठ इति व्यवहारादयं पूर्वोऽयं पर इति व्यवहारस्य नष्टविद्यमानयोरसंभवः । नष्टविद्यमानयोः संबन्धस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ वर्णानां स्फोटरूपाणां नित्यत्वादिदमयुक्तमत आह

व्यञ्जकेति । (कै)

स्फोटस्य तु सर्वसाधारण्येनैकत्वान्तमादाय पौर्वापर्यस्योक्तिसंभवोऽपि नास्तीति भावः ॥

अन्यत्र । (कै)

“तपर” (१।१।७०) सूत्रे ॥

स्यादेवेति । (कै)

कालक्षतमव्यग्रधानं स्यादेवेत्यर्थः । एवं च युगपदुच्चारणभावाच्च संनिकर्षो नापि पौर्वापर्यमिति भावः ॥ तदाह भाष्ये

किं कारणम् । एकैकवर्णवर्तित्वाद्वाचः उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् । वा । एकैकवर्णवर्तिगौ वाक् । न ह्यौ युगपदुच्चारयति । गौरिति गकारे यावदावर्तते । गौकारे न विसर्जनीये । यावदौकारे न गकारे न विसर्जनीये । यावद्विसर्जनीये न गकारे गौकारे । उच्चरितप्रध्वंसि-

वेति । वर्णान्तरोच्चारणकालादन्तेन वर्णान्तेन कालेनायवद्विधत्तं पौर्वापर्यं संहितेति लक्षणं फिपते । तेन मध्यमविलम्बितयोः परमसन्निकर्षाभावेऽपि संहितासंज्ञा तिष्ठति । पूर्वापराभावादिति । युगपत्स्थितानां देशक्षतं-पौर्वापर्यं दृष्टम् । वटांस्त्रैकैकश्च उपलभ्यमाना यौगपद्येनासन्नियमानात्पर्यं

वैक्ये तु पुनःपुनश्चकम्, मध्यवर्ती तु कालः सवाँऽ हतियु तावानेव । एदा यस्यां यगौ शतना कानेन शवापोवाहम्भायो ततोऽधिकेन शवापः

(अ. १ । पा ४ । षा. ४) (परं संनिकर्षं संहिता । १ । ४ । १०८ ।)

अथापर इति । (भा)

तद्वर्णध्वसानन्तरमपरो वर्णः प्रयुज्यते तावतापि न पौर्वापर्यादि-
व्यवहारे न वर्णान्तरस्य सहाय इत्यर्थः ॥

बुद्धौ कृत्वेति । (भा)

बुद्धावन्त करणे चेष्टाः कण्ठताल्याद्यभिघातव्यापारजन्यात्
शब्दान् कृत्वा प्रतिविम्बितान् कृत्वा शब्देन वाच्यार्थान् बुद्धौ
बुद्धिरूपे देगे दृष्ट्वा तत्रैव पौर्वापर्यव्यवहार कुर्यादित्यर्थः ॥

बुद्धिविषयम् । (भा)

इत्यस्य बुद्धिस्यशब्दविषयमित्यर्थः ॥ तत्र वक्तृबुद्धिस्यत्वमुपपादयति
य इति । (भा)

तदर्थमेव शास्त्रप्रवृत्तेस्तस्यैव शास्त्रफलधर्मोक्तेः ॥

अस्मिन्नर्थे इति । (भा)

त्वात् । उच्चरितप्रध्वसित खल्वपि वर्णा । उच्चरित प्रध्वस्त । अथापर
प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहाय । एव तर्हि ।

बुद्धौ कृत्वा सर्वांश्चेष्टा कर्त्ता धीरस्तत्त्वधीति ।

शब्देनार्थान् वाच्यान्दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् ।

पौर्वापर्यमनुवीरन् । एकवर्णवर्तित्वादिति । सामान्येनोपक्रममात् स्त्रीप्रत्यया-
भावः । उच्चरितेति । क्रमोत्पन्ना अपि वर्णा दद्यवतिष्ठेरस्तदा स्यात् पूर्वा-
परत्यपदेशो श्लेषमध्यमकनिष्ठव्यपदेशवत् । अनवस्थानात् न किञ्चि तास्विक
पूर्वापरभाव इत्यर्थः । अङ्गकध्वन्यपेक्षया चैतदुक्तम् । ध्वनिस्फोटमेदस्यन्यत्र
निर्णीतत्वान्नेहोपन्यस्यते । न द्वौ युगपदिति । युगपद् द्वयोरुच्चारणे स्यादेवा-

परग्रहणेन व्यावर्त्तते, पदस्य पदान्तरेण यदानन्तर्यं तत्रैव लोके संहिताशब्द-
प्रसिद्धः, तथा च संहितामधीते न पदानि पदान्यधीते न संहितामिति

(परः संनिर्गमः संहिता । २ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । पा. ४ । छा. ४)

एतदर्थमेव बुद्धावर्थदर्शनप्रयुक्तं श्लोके पौर्वापर्यमित्युपलक्षणम् ।
अयमिति बुद्धुपारूढस्वभावाश्रयसूक्तोच्चारणव्यङ्ग्यशब्दपरामर्शः ।
अन्यथेदमः प्रत्यक्षपरामर्शकत्वादेतदनुपपत्तिः ॥

प्रयोक्तव्य । (भा)

परप्रत्यययोग्यसूक्तोच्चारणरूपेण प्रयोगेणाभिव्यक्तव्यः ॥

अस्मिन् शब्दे (भा)

इत्यस्य अञ्जनीये इति शेषः ॥ तदाह

बुद्धिप्रकल्पित इति । (कै)

बुद्धिस्यप्रकल्पितशब्दविषय इत्यर्थः ॥

प्रकल्पिते- (कै)

त्यस्य प्रतिविम्बेन तत्तद्रूपतया प्रकल्पितेत्यर्थः ॥

बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम् । इह च एष मनुष्यः
प्रेक्षापूर्वकारो भवति स पश्यति अस्मिन्नर्थे ऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः
अस्मिन्स्तावच्छब्देऽयं तावद्दर्शः ततोऽयं ततोऽयमिति ॥

यवधानम् । कालेन पौर्वापर्यं तु भा भूदित्यर्थः । वागिति । वागिन्द्रिय-
मित्यर्थः । एतेन युगपदनवस्थानात् सन्निकर्षोऽप्याक्षिप्त इति विज्ञेयम् । एवं
तर्ह्येति । बुद्धिप्रकल्पितः सर्वः पौर्वापर्यसन्निकर्षादिष्ववहार इत्यर्थः । शीघ्रः
पण्डितः । तत्त्वज्ञोतिरिति । तन्नं तत् साक्षि यस्याः सा तत्त्वतो सकलविषय-
व्यापिनी नोतिर्बुद्धिर्यस्य स तत्त्वज्ञोतिरिति । अन्ये तु सन् वज्ञोतिरिति
पठन्ति । तन्वतो विषयान् व्याप्नुवतो बुद्धिरस्येति च एवार्थः ॥

यत्कारो भवति, ततश्च कुमार्थावित्यादी परावपदे संहिताकार्यं न स्यादिति
सुधारम् ॥

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥

ज्ञानाप्रकारं गच्छति प्राप्नोति यत्तद्व्यानाप्रकारं गम्यते तथा
 प्रापय्य किं युक्तमिति परीक्षत इत्यर्थः ॥ अत्र लक्षणे मन्देशाभा-
 वादाह केचिदिति

प्रागभावस्येति । (कै)

प्राग्वर्तिनः शब्दाभावस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

रसः । (भा)

रयः । (भा)

१ “इदं विचार्यते” इति भाष्याच्चरं मनसि कृत्वा उक्तं भागेऽनेन ।

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥ इदं विचार्यते । अभावो-
 ऽवसानलक्ष्यं स्याद्विरामो वेति । कस्यान्न विशेषः । अभावे ऽवसान-
 लक्ष्ये उपर्यभाववचनम् । वा । अभावे ऽवसानलक्ष्ये उपर्यभावग्रहणं

विरामो ऽवसानम् । १ । ४ । ११० । इदं विचार्यते इति ।
 विचरति ज्ञाना गच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते परीक्षत इत्यर्थः ।
 अभावो वेति । केचिदभावोऽवसानमिति पठन्ति । अन्ये तु विरामो-

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥ वर्णांशमभावोऽवसानसंज्ञः
 स्यात् । संज्ञाप्रदेशा दावसान इत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिज्ञतं

“विरामोऽवसानम्” । १ । ४ । ११० ॥ ‘विरतिर्विराम इति’ । विराम
 इति भावे घञ्, विरामो वर्णांशारथाभावः । अर्थान्तरमाह । ‘विरम्यतेऽनेनेति

(विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ।) (अ. १ । पा. ४ । था. ४)

इत्यत्र “खरवसानयोः” (८ । ३ । १५) इति विमर्जनीयः प्रसज्ये-
तेति । पदावयवस्थावसाने रेफस्य विमर्गं इति सूत्रार्थं इति भावः ॥
“खरीति” वाक्ये तु रेफान्तस्य पदस्येत्यर्थं इति बोध्यम् ॥

अदर्शनमिति । (कै)

यद्यपि तद्दर्शनाभावा ऽभावस्य वर्णस्य तथाप्यभावपदेन तस्यापि
स्वामः । वर्णदर्शनाभाववर्णाभावयोः समनियतत्वादिति भावः ॥

अस्मिन् पक्षे इति । (कै)

वर्णान्तराभावोपलक्षितवर्णस्थावसानत्वपक्षे इत्यर्थः ॥

कर्तव्यम् । उपरि यः अभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्द-
स्थाभावस्तत्रमा भूदिति । किं च स्यात् । रसः । रथः । खरवसानयो-
र्विमर्जनीयः (८ । ३ । १५) इति विमर्जनीयः प्रसज्येत । अस्तु तर्हि विरामः ।
विरामे विरामवचनम् । वा । यस्य विरामः विरामग्रहणं तेन कर्तव्यम् । ननु
च अस्याप्यभावस्तस्याप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । अभावो

ऽवसानमिति तत्र युक्तायुक्तविचारः क्रियते । उपरोति । वर्णो-
च्चारणादूर्ध्वं योऽभावः तदुपलक्षितो वर्णोऽवसानमिति वक्तव्यं प्राग-
भावस्योपलक्षणत्वनिवृत्त्यर्थम् । रस इति । परवत् पूर्वस्यापि रेफस्थाभाव-
विषयत्वाद्विमर्जनीयप्रसङ्गः । विरामे विरामवचनमिति । अधिकां कर्तव्य-

पौर्वापर्यमस्येव । यथोच्चरितप्रध्वंसिना नित्यविभूनां वा वर्णानाम् । यदा ।
विरम्यते ऽनेनेति करणे घञ् घरमवयवस्य संज्ञी । अस्मिन्पक्षे खरवसानयो-

वा विराम इति । ‘ह्रस्वस्युटो बद्धमि’त्यसंज्ञायामपि ‘ह्रस्वे’ ति करणे
घञ्, पूर्वप्राभावः संज्ञी उतरप्राप्तयो वर्णः, तेन हि विरम्यते, तथाप्ये
पक्षे खरवसानयोः इति परसप्तमी, कथं पुनरवसानेन, पौर्वापर्यमभावी

स च प्रवृत्तस्येति । (कै)

एवं च पुरस्ताच्च विरामव्यवहार इति भावः ॥ भाष्ये

नेदमवसानलक्षणमिति । (भा)

अवसानव्यवहारविषयस्य वर्णस्थोपलक्षणभूतं वस्तु न विचार्यते इत्यर्थः ॥

प्रसक्ताभाव इति । (कै)

प्रसक्तोच्चारणाभाव इत्यर्थः ॥ प्रवृत्तौ रसेः प्रयोगस्य काण्य-
भावादाह

लोपः (१ । १ । ६०) । ततोऽवसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति । विरामो लोपोऽवसानं चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि शब्दस्य विरामः । तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । (नैष दोषः । क) आरम्भपूर्वको मम विरामः । अथ वा नेदमवसानलक्षणं विचार्यते ।

मित्यर्थः । ततोऽवसानं चेति । अदर्शनमभाव इत्येक एवार्थः । तेन पुनर-
भावग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र लोपसंज्ञायामभावः सञ्चित्वेनाश्रीयते
अवसानसंज्ञायां तूपलक्षणत्वेन । तेन वर्णान्तराभावोपकृतिवो वर्णोऽव-
सानसंज्ञ इत्यर्थः । उत्तरत्र त्वभावस्यैव लोपावसानसंज्ञे व्याख्यास्येते ।

रित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते । खरि परे रेफस्य विसर्गः,
अवसाने च रेफे स्थानिनीति । अत्र वार्तिकम् । संहितावसानयोर्लोकवि-
दितत्वात्सिद्धमिति । तथा च सूत्रद्वयं मास्त्वित्यर्थः ।

हि स', खरा वा कथं, नहि यदा सरस्ति तदा रेफो यदा रेफस्तादा
रत् वर्णां क्रमभावित्वाद् उच्चरितप्रधंसित्वाच्च । अथ तत्र वृत्तिर्ण
कल्पितं पौर्वापर्यं तदभावेऽपि समासयोः

प्रवृत्तौ सत्यामिति । (कै)

न प्रवृत्त्यनिवृत्तानौति पाठः । उपरतविरतौ च पर्यायौ ॥

क्वचिद्वनानौति पाठ इति । (कै)

प्रतानीत्यस्य स्थाने तथा पाठ इत्यर्थः ॥ तत्र वनपदं वान-
प्रस्थात्रमोपलक्षणम् । एतदन्तेन खचणयोः साम्यमुपपादितम् ॥
अथोभयत्रापि दोषं शङ्कते

भावाविरामेति ॥ (कै)

नापि शब्दान्तरेति । (कै)

“वावमाने” (पा० ४।१६) इत्यादाववमाने स्थितस्येत्यर्थः । प्रत्या-
मग्योचित इति भावः ॥

किं तर्हि । शंघी । अभावोऽवसानशंघी स्याद्विरामो वेति । कस्यात्र विशेषः ।
अभावेऽवसानशंसिन्दुपर्यभाववचनम् । वा । अभावेऽवसानशंसिन्दुपर्य-
भावपदस्य कर्तव्यम् । उपरि योऽभाव इति वाक्यम् । पुरस्तादपि हि
शब्दस्याभावस्तत्र नाभूदिति । किं च म्यात् । रसः रसः । उपरतविरतौ-
विरतशंघी इति विरतशंघीयः प्रसज्येत । अस्तु तर्हि विरामोऽवसानम् ।

अस्मिन् पक्षे उपरतविरतौ इति पक्षो । तत्रः समोपस्य रेपम्यावसानस्य
च रेपम्येदर्थः । अथरेद्वापि समो विषयमेदाद्दृश्यते । अत्र परतो
रेपस्य विरतशंघीयोऽवसाने च रेपे म्यानिवि विरतशंघीय इत्यादिशस्य विषय-
त्वेन म्यातो विरत्यते । ममापीति । अभावो विराम इति पर्यायत्वं मन्यते ।

पक्षे उपरतविरतौ इत्येवापि समो विषयमेदाद्दृश्यते अत्र परतो रेपस्य
विरतशंघीयो भवति अत्राने च रेपे म्यानिवि विरतशंघीय इति म्यादिशस्य
विषयत्वाद्दृश्यते एवं ‘वावसान’ इत्यत्रापि । ‘दधि मभिति’ । ‘अस्योऽ-

अविच्छेदेनेति । (कै)

अविच्छेदविरामौ पर्यायौ तत्प्रतियोगिनौ विच्छेदविरामौ च क्रियाविशेषरूपो भावपदार्थौ । एतेनाभावस्य भावप्रतियोगिकता-
दिदं चिन्त्यमिति पराक्षम् । अन्याभावपरो वर्णं इत्यादि तपे
वक्ष्यत्येव ॥ इदानीम्

अपर आहिति । (कै)

व्याख्यानकाले । अन्ये तु वर्णानामभाव इत्युक्ते वर्णत्वावच्छिद्य-
प्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः न च गवणंमत्वे इति भाष्यार्थ इत्याहुः ॥
ननु शब्दस्य भावाविरामभावित्वेऽप्यभावोऽवसानमिति सचने को
दोषस्तत्र शब्दस्यानिवेशादित्यत आह

विरामे विरामवचनम् । वा । यस्य विरामस्तेन विरामग्रहणं कर्तव्यम् । ननु
च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यद्भावो लोप-
स्ततोऽवसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति विरामो
लोपोऽवसानं चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । ननु चोक्तमारम्भ-
पूर्वके इति । नावश्यमय रमि प्रवृत्तावेव वर्तते । किं तर्हि । अग्रवृत्तावपि ।
तद्यथा । उपरतान्यस्मिन्कुले प्रतानि । उपरत साध्याय इति । न च तत्र

धारम्भपूर्वक इति । निवृत्तिर्विराम न च प्रवृत्तस्य भवतीति माव । अ-
सानलक्ष्यमिति । अभावोपलक्षितो वर्णोऽवसानं विरामोपलक्षितो वेति
पूर्वं विचारितम् । इदानीं तु तावेव सञ्चित्वेन विचार्यते क्भावो लोप
इत्येकस्य संश्रादपविधानसामर्थ्यादिष्वपविभागे आश्रीयते । प्रकृताभावो
लोपश्चोऽभावमात्रमवसानसंज्ञमिति । नावश्यमिति । प्रवृत्तौ स्यात्वा

प्रवृत्तस्यानुनासिक' अत्र वावसान इति वर्तते । ननु च श्लोक एवावसान
शब्दो विरामे प्रसिद्ध, यद्यप्यत्र पूर्वं स्थितिरवगतौ वर्तते केनेतदवसोयत इति,

उपाधिरहितस्येति । (कै)

प्रतियोगिरहितस्येत्यर्थः ॥ शब्दशास्त्रत्वाच्च शब्द एव प्रतियो-
गौति भावः ॥ विरामो अभावपदार्थाऽपि संबन्धादिवदभावसमा-
नाधिकरणत्वाच्च प्रतियोगि सापेक्ष इति भावः ॥

बुद्धिकल्पितेति । (कै)

बुद्धिदेशे ऽप्ये ऽभावं दृष्ट्वा तत्र कल्पितं पौर्वापर्यमित्यर्थः ॥ ननु
लोके संहिताशब्दः पदनैरन्तर्यं एव प्रसिद्धो न वर्णनैरन्तर्यं इत्यत
आह

स्वाध्यायो भूतपूर्वो भवति नापि व्रतानि । भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्या-
वसानलक्षणं न । वा । भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते ।
किमिदं भावाविरामभावित्वादिति । भावस्याविरामः भावाविरामः । भावा-
विरामेण भवतीति भावाविरामभावी । भावाविरामभाविनो भावो भावा-
विरामभावित्वम् । अपर आह । भावभावित्वादविरामभावित्वाच्च शब्दस्या-
वसानलक्षणं नोपपद्यते इति । तत्पर इति वा वर्णस्यावसानम् । वा । विराम-

निवृत्तिस्यमित्यर्थः । उपरतान्यस्मिन्निति । न प्रवृत्त्यनिवृत्तानि किं तर्हि
पूर्वमेवाप्रवृत्तागौत्यर्थः । नियतविषयत्वाच्च शब्दप्रयोगस्य अश्रयविषयमुपरत-
मिति प्रयोगाभावः । क्व चिद्व्रतानौति पाठः । भावाविरामभावित्वादिति ।
इह शब्दस्य संबन्धोद्भवभावोऽवसानलक्षणं स्यात् शब्दान्तरस्य संबन्धी
वा । न तावद् स्वसम्बन्धो विरोधात् । नहि यस्य सत्ता तस्य तदानौमेवा-
सत्ता युज्यते । नापि शब्दान्तरसंबन्धी । नहि घटाभावः पटस्याभावो
भवति । भावस्य सत्ताया अविच्छेदेन भवत्यवस्थमिति भावाविरामभावो

पराभवेऽपि अश्रयितो देवदत्त इति, अवसानशब्दस्तु विराम एव प्रसिद्ध
न च देवस्यापगतपराभवयोः करणत्वं सम्भवतीति नार्थं संज्ञाकरणेन

यथेति ॥ (कै)

एकपद्ये इति । (कै)

एकपद्ये इत्यर्थः ॥

भावसाधन इति । (कै)

परो वर्णः अक्षरानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । वर्णोऽन्वयो वावसानम् । वा । अथवा यत्कमेव पठितव्यम् अन्वयो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति । तत्तद्धिं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात् सिद्धम् । वा । संहिता अक्षरानमिति लोकविदितावेतावर्थी । एवं हि कश्चित्कश्चिदधोयानमाद्यप्रज्ञो देवीयं संहितयाधोष्येति । स तत्र परमसन्निकर्षमधीते । अथपर आद्य । केनावस्यसीति । स आद्य । अकारेणोकारेणोकारेण वेति । एवमेतौ लोकविदितावर्थी तयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धम् इति ।

शब्दः । नहि शब्दस्य भवनकाले सत्ता विच्छिद्यते इत्यर्थः । अथपर आहिति । भावाविरामशब्दयोर्द्वन्द्व इत्यर्थः । इदानीं सञ्ज्ञाद्वयस्याप्यनुपपत्तिं प्रतिपाद्यते । भावेन सत्तयाऽविरामेण अविच्छेदेन भवतीत्यर्थः । उपाधिरहितस्याभावस्य प्रतीतिर्नास्ति । तत्पर इति वेति । इदानीं शब्दान्तराभावपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति प्रतिपाद्यते । अभावेनापि बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रीयते । अथवेति । यद्यपि विरामशब्दे करणसाधने आश्रीयमाणोऽयमर्थो लभ्यते तथापि भावसाधनस्यापि संभवात् करणसाधनत्वं संहिधमिति यत्कमेव पठितव्यमित्युक्तम् । संहितयाधोष्येति । यथा षट्-नैरन्तर्ये संहिताव्यवहारस्तथैकपद्येऽपि वर्णनैरन्तर्ये । अक्षरानशब्दोऽपि विधिप्रदेशेषु भावसाधन करणसाधनो वा व्याख्ययिष्यते इति नार्थसञ्ज्ञाद्वयविधानेन तेन विनापीयस्य सिद्धत्वात् ।

तदाह । 'संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात् सिद्धमिति' संहिताशब्दोऽपि सन्निकर्षमात्रे प्रसिद्धो न षट्योरेव सन्निकर्ष इति वार्तिककारो मन्यते ।

अत्र पत्रे “खरवभानयोरि”त्यत्र बौद्धं पौर्वापर्यमाश्रणीयमिति
शिवम् ॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भ-
जनागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपो-
द्घोते प्रथमस्य चतुर्थे
चतुर्थमाह्निकम् ॥
पादोऽध्यायश्च
समाप्तः ॥

शिवम् ॥

श्रीमहाभाष्ये विद्वन्नागेऽनिर्मितम् ।
भाष्यप्रदीपोद्घोताख्यं यदा विवरनाह्वयम् ॥ १ ॥
बहुस्यले महाभाष्यं प्रदीपोऽपि क्वचित् क्वचित् ।
न सुयोजयितुं शक्यं यन्निरौच्छगमन्तरा ॥ २ ॥
तन्मूढं समारब्धं टिप्पण्या विषमे सद् ।
प्रथमाध्यायपर्यन्तं तस्य मूर्त्तिमनैष्यहम् ॥ ३ ॥
काशीस्थितं शिवकुमारपदाभिधान-
मार्थं प्रणम्य शिरसा वचसा हृदापि ।
तत्सृष्टि संसृति निरस्त समस्त शङ्कः
वक्त्रेषु वासि बहुवक्त्रभ नामधेयः ॥ ४ ॥
सोयापराधमथवानपराधतथै-
सर्वं निवेदय इमं विवुधेष्वभौत ।
यत् सद्यु किञ्चिदिह तद्गुरुभाषितं मे ।
यद्येतद्द मवति तन्मम बालिशत्वम् ॥ ५ ॥

	Rs	8	0
Pad n awat Fasc 1-4 @ 2/		1	14
Pa ç : a Parvan (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		2	10
Prakrī a Pa ngala n Fasc 1 7 @ /6/ each		1	14
Pr th v raj Rasa (Text) Part II Fasc 1 5 @ /6/ each		0	12
D ito (Engl sh) Part II Fasc 1		1	8
Prak ta Laksayam (Text) Fasc 1			
Parāçara Smṛt , Text Vol I Fasc 1 8 Vol II Fasc 1 6; Vol III Fasc 1 6 @ /6/ each		7	8
Parāçara Institutes of (Engl sh)		0	12
Prabandī ac ntamaṅ (English) Fasc 1 3 @ /12/ each		2	4
*San a Vēda Samh ita (Text) Vols I Fasc 5 10; II 1-6; III 1 7; IV 1-6; V 1 8 @ /6/ each Fasc		12	6
Saṅkhyā S t a Vṛtt (Text Fasc 1 4 @ /6/ each		1	8
D ito (Engl sh) Fasc 1 3 @ /12/ each		2	4
Sraddhā Kriyā Kaumud Fasc 1-5		1	14
Suçruta Saṅ l ta (Eng) Fasc 1 @ /1°/		0	12
*Ta ttereya Saṅ hita (Text) Fasc 14-45 @ /6/ each		12	0
Tandya Brahmana (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each		7	2
Trantra Vart ka (Engl sh) Fasc 1-9 @ /12/		1	8
Tattva C ntamaṅ (Text Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 2 10 Vol III Fasc 1 2 Vol IV Fasc 1 Vol V Fasc 1 5 Part IV Vol II Fasc 1 12 @ /6 each		14	4
Tattvarthad gama Sūtram Fasc 1 2		0	12
Tr kīṅda Maṅḍa an (Text) Fasc 1 3 @ /6/		1	2
Upaṅ ta blava prapāçica kātī ī (Text) Fasc. 1 6 @ /6/ each		2	4
Uvāçagadasso Text and Engl sh Fasc 1 6 @ /12/		4	8
Vallala (ar ta Fasc 1		0	6
Varaha Purana Text Fasc 1 14 @ /6/ each		5	4
Vara Kṛyā Kaumud Fasc 1 6 @ /6/		4	4
*Vayu Purana Text Vol I Fasc 1 6 Vol II Fasc 1 7 @ /6 each		4	8
V dhano Par gata Fasc 1 5		1	14
V çu Smṛt Text Fasc 1 2 @ /6/ each		0	12
V adaratnākara Text Fasc 1 7 @ /6 each		2	10
V çī an arad ya Purana Text Fa c 2 6 @ /6/		1	14
V çhat Svayambh Purana Fasc 1-6		2	4
<i>Tibeta : Series</i>			
Pag Sam 7ī S ā Fasc 1-4 @ 1/ each		4	0
Sher Phy n Vol I Fasc 1 5 Vol II Fasc 1 3; Vol III Fas 1 5 @ 1/ each		13	0
Rtogs brjod dpag khri S ā (T b & Sans) Vol I Fasc 1 5; Vol II Fasc 1 5 @ 1/ each		10	0
<i>Arabic a d Persia : Series</i>			
Alamg rnamah w th Index Text Fasc 1 13 @ /6 each		4	14
Al Muqaddasi (Engl sh) Vol I Fasc. 1-3 @ 12/		2	4
Ā n Akbar (Text Fasc 1 *2 @ 1 each		2	0
D ito (Engl sh Vol I Fasc 1 ~ Vol II Fasc 1 5 Vol III Fasc 1 5 @ 1/12/ each		29	12
Akbarnamah w th Index (Text Fasc 1 37 @ 1/ each		37	0
D ito Engl sh Vol I Fasc 1-8; Vol II Fasc 1 @ 1/ each		9	0
Arab c B bl ography by Dr A Sprenger		0	6
Bēdshahnāmah w th Index (Text Fasc 1 19 @ /6/ each		7	2
Catalogue of Arab c Books and Manuscr pts 1 2		2	0
Catalogue of the Pa s an Books and Manuscr pts n the L b ary of the As at c Socy of Bengal Fasc 1 3 @ 1 each		3	0
D ct onary of Arab c Techn cal Terms and Append x Fasc 1 *1 @ 1 each		21	0
Farhang Rash d Text Fasc 1 14 @ 1/ each		14	0
F hr st lus or Tuzay sīst of Shy ah Books (Text) Fasc 1 4 @ /12/ each		3	0
Fatun ush S lam of Waq d Text Fasc 1 9 @ /6/ each		3	0

Muntakhabat Tawarikh (Text) Fasc 1 15 @ /6 each	Rs	5	10
Muntakhabat Tawarikh (English) Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1 6 and 3 Indexes; Vol III Fasc 1 @ /12 each		12	0
Muntakhabat Lubab (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each		7	2
Ma asir i Alamgar (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		7	4
Nakl hatu l F kr (Text) Fasc 1		0	6
Nizam a Kh radnamah i Iskandar (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each		1	3
R yasu a Sal t n (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Ditto Ditto (English) Fasc. 1 5		3	12
Tabaqat i Nasir (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Ditto (English) Fasc 1 4 @ /12/ each		10	8
Ditto i dex		1	0
Tarikh Fruz Bish of Ziyau d d n Barni (Text) Fasc 1 7 @ /6/ each		2	10
Tarikh i Furzalabi of Siam S Raj Af (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		2	4
Ten Ancient Arab Poems Fasc 1 " @ 18/ each		3	0
Wasul Husn (Text) Fasc 1 0 @ /6/ each		1	14
Zafar an al Vol I Fasc 1 0 Vol II Fasc 1 8 @ /6/ each		6	6
Zunak Jahangir (Eng) Fasc 1		..	0 12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 ASIATIC RESEARCHES Vols XIX and XX @ 10/ each		20	0
2 PROCEEDINGS of the As at o Soc ety f on 16 o to 1869 incl) @ /6/; er No ; and from 1870 to date @ 8/ per No			
3 JOURNAL of the As at o Soc ety for 1843 (1) 1844 (12) 1845 12 1846 (6) 1847 (12) 1848 (1) 1860 (7) 1867 6 1868 6 1869 (8) 1870 (8) 1871 7 1872 8 1873 8 1874 (8) 1875 (7) 1876 (7) 1877 (8) 1878 8 1879 (7) 1880 (8) 1881 (7) 1882 (8) 1883 5) 1884 6 1885 6 1886 8 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 (7) 18 8) 1893 (11) 18 4 (8) 189 (7) 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8) 1899 8) 1900 (7) & 1901 (7) 1902 (9) 1903 (8) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members			
NB—The j gures enclosed in brackets give the number of Nos in each Vol	as		
4 Centenary Review of the Researches of the Soc ety from 1784 1883		3	0
A sketch of the Turk language as spoken in Eastern Turkistan by R B Shaw (Extra No J A S B 1878)		4	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the As at o Soc ety Part a No J A S B 1869)		2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah by F Blyth (Extra No J A S B 1876)		4	0
5 An a ul Musharrab n		3	0
6 Catalogue of Fossil Vertebrata		3	0
7 Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal		3	8
8 Inayah a Commentary on the Hilayah Vols II and IV @ 16/ each		32	0
9 Jawanul ilmi r r yst 168 pages with 1" plates 4to Part I		2	0
10 Khizanatu l ilm		4	0
11 Malabarata, Vols III and IV @ 0 each		40	0
12 Moore and Hewson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each		16	0
13 Sharayaool Islam		4	0
14 T betan D ct ary by Cosma de Koros		10	0
15 Ditto Cranma		8	0
16 haqm vacabika ita, Parts I and II 2 1 8		3	0
17 A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the As at o Soc ety of e gal by C L. Wilson		1	0
18 Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by M A Ste n 1 h D., J; Extra No 2 of 1890		4	0

Net cost of Sanskrit Manuscripte Fasc 1 " 2 or 1/ each .. 29 0
 Nepalese I addit at Sanskrit Literature by Dr F L. Mitra .. 5 0
 NB—All Charges Money (interest &c.) must be made payable to the "Treasurer of the Society"